

9(566)

թ 40

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԷՋԼԻՐԵԱՆ

ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

(ԹԱԼԷԱԹԻ ԱՀԱԲԵԿՈՒՄԸ)

Գրի առաւ

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԿՈՐԵԱՆ

Տպ. «ՅՈՒՍԱՐԵՐ»

Գ ա հ ի ղ է

1 9 5 3

ԴԱՏԱՏԵԱՆԸ ԵՒ ԴԱՏԱՎՃԻՌԸ

«Դատավարութիւն թալէաթ փաշայի» գիրքէն առնելով՝ ստորեւ կուտանք կազմութիւնը թէ՛ այն տտեանի, որ դատած է Սողոմոն թէհլիրեանը, եւ թէ պատճէնը իր արձակած վնիռի:

ԱՏԵԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. ՆԱԽԱԳԱՀ

ԴՐ. ԼԵՄԲԵՐԳ, վարիչ նախանգային դատարանի:

ԴԱՏԱԻՈՐՆԵՐ

ԲԱԹԷ, նախանգային դատական խորհրդական:

ԴՐ. ԼԱՔՍ, օգնական դատաւոր:

ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ

ՎԱՐՄԲՈՒՐԳ, հետամուտ դատաւորութեան:

Բ. ԴԱՏԱԽԱԶ

ԳՈԼՆԻԿ, դատախազ:

Գ. ԵՐԴՈՒԵԱԼՆԵՐ

ՎԻԼՀԵԼՄ ԳՐԱՈՒ, որմնագիր նաուեն, Բերլինի մօտ:

ՐՈՒԴՈԼՖ... - ԳՐՈՍԷՐ, վաճառական, Բերլին (Մարկ):

ԿՐԻՐՏ ԲԱՐԹԷԼ, ակնավաճառ, Բերլին:

ԱՌՈԼՖ ԿԻԻՀՆԷ, ռանտիէ, Բերլին-Պանկով:

ՕՏՏՕ ԷՎԱԼԹ, տանտէր, Շարլոտտենբուրգ :
 ՕՏՏՕ ՎԱԳՆԷՐ, յարկածածկ, Շարլոտտենբուրգ :
 ՕՏՏՕ ԲԻՆՏԷ, երկաթագործ, Շէօնբրիկնդէ :
 ՕՏՏՕ ՐԱՅՆԵԿԻ, վերին գործավար, Տեգել :
 ԷՕԺԷՆ ԴԸ ՊՐԻՍ, մերկարար, Բերլին-Վիրմերս-

գործ :

ԱԼԲԵՐՏ ԲԷԼԼԻՆԳ, դեղարանատէր, Շարլոտտեն-
 բուրգ :

ՀԵՐՄԱՆ ԳՈԼԴԷ, երկաթագործ, Շարլոտտեն-
 բուրգ :

ՐՈԲԵՐՏ ՀԱՅՁԷ, աղիւսի գործարանի տէր, Շար-
 լոտտենբուրգ :

ՓՈԽԱՆՈՐԴՆԵՐ

ՅՈՒԼԻՈՍ ՖՈՒՐՀ, տանտէր, Շարլոտտենբուրգ :
 ԱՈՒԳՈՒՍՏ ԲԼԻՋԵՆԷՐ, մսագործ, Տեգել :

Գ. ՊԱՇՏՊԱՆՆԵՐ

ԴՐ. ԱԴՈԼՖ ՖՈՆ ԳՈՐԴՈՆ, իրաւական գաղտնի
 խորհրդական, Բերլին :

ԴՐ. ԻՕՀԱՆՆԷՍ ՎԵՐԹԱՈՒԷՐ, իրաւական խոր-
 հրդական, Բերլին :

ԴՐ. ՆԻՄԱՅԷՐ, գաղտնի խորհրդական եւ պրո-
 ֆէսոր Կիլի համալսարանի իրաւագիտական բաժնին :

Ե. ԹԱՐԳՄԱՆՆԵՐ

ՎԱՀԱՆ ԶԱԲԱՐԵԱՆ, առաջին թարգման :

ԳԷՈՐԳ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ, երկրորդ թարգման :

ԱՏԵԱՆԻ ՎՃԻՌԸ

Դատավարութիւնը վերջացած ըլլալով՝ աստեանիմ
 ճախագահը՝ ԴՐ. ԼԵՐՔԵՐԳ՝ օրէնքով սահմանուած
 հարցումները կ'ուղղէ երդուեալներում : Այս վերջիննե-
 րը մեկուսանալով ժամուան մը խորհրդակցութիւն

կ'ունենան, ապա երդուեալներուն գլխաւորը կը մերկայանայ դատատեանին եւ «պատուով եւ խիղճով կը վկայէ» հետեւեալը, որպէս որոշումը երդուեալներու .

Յանցաւոր է ամբաստանեալ Սողոմոն Թէւլիբեանը 1921 Մարտ 15ին Շարլոտտենբուրգի մէջ դիտաւորեալ կերպով մարդ մը, Թալէաթ փաշան, սպաննած ըլլալուն համար :

Ո՛Չ

Օտտօ Բայնիկէ, երդուեալներու գլխաւոր (մեծ շարժում սրահին մէջ եւ ծափահարութիւններ) :

Նախագահ— Ես կը ստորագրեմ որոշումը եւ կը խնդրեմ պ. քարտուղարէն՝ նոյնը ընել եւ կարդալ ի լուր որոշումը :

Քարտուղարը կը կարդայ որոշումը, որ կը թարգմանուի ամբաստանեալին :

Նախագահ— Ապա ուրեմն կ'ազդարարուի հետեւեալ դատավիճը .

«Ամբաստանեալը անպարտ կ'արձակուի պետական ստուկին հաշուոյն» (նոր շարժում եւ ծափահարութիւններ) :

«Համաձայն երդուեալներու որոշումին՝ ամբաստանեալը յանցաւոր չէ իր վրայ իբր մեղադրանք ծանրացող պատժելի արարքին համար» :

Յետոյ կը ծանուցուի հետեւեալ որոշումը .

«Բանտարկութեան հրամանը ամբաստանեալին նկատմամբ կը ջնջուի» : (Ամբաստանեալը կը շնորհաւորեն իր պաշտպանները, հայրենակիցները եւ ներկայ գտնուող հասարակութիւնը) (*):

**) «ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹԱԼԷԱԹ ՓԱՇԱՅԻ» (Սղագրական զեկուցում), Վիեննա, Միխիթարեան տպարան, 1921, էջ 1 եւ 210 :*

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԷՀԼԻՐԵԱՆ

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈԹԵՐ)

Սոգոմոն Թէհլիրեան ծնած է 1896 Ապրիլ 2ին (հ. տ.), Դարանաղեսց (Կամախ) գաւառի վարի Բագառին գիւղը:

Հայրը՝ հաշատուր, մայրը՝ Հնագանդ, Գաթրնեան Տէր Յարութիւնի աղջիկը: Ունեցած են հինգ մանչ գաւակներ: Երկրորդ գաւակը 3—4 տարեկանին մեռած է, մնացեալները՝ Միսաֆ, Սեդրակ, Աւտիս եւ Սոգոմոն:

Կամախի շրջանի գիւղացիները իրենց աշխատանքին արդիւնքով չէին կրնար ապրեցնել իրենց ընտանիքները, բաւականաչափ մշակելի հողեր չունէին: Այրերը կ'երթային արտասահման, մասնաւորաբար պալքանեան երկիրներ, քանի մը տարի չարաչար աշխատելով դրամ կը խնայէին եւ կը վերադառնային երկիր:

1898ին Սոգոմոնի հայրը, երկրորդ թէ երրորդ անգամ ըլլալով, կը մեկնի գիւղէն, կ'երթայ Սերպիա, ուր իր եղբօր հետ առեւտրական գործ հաստատած էր: Նախ եղբայրը կը վերադառնայ հայրենիք, իսկ 1905ին կարգը կուգայ Սոգոմոնի հօրը:

Մեծ դէպք էր գիւղին համար պանդուխտի մը վերադարձը: Հարսանիքէն շատ աւելի կարեւորութիւն կը տրուէր *Սիլաճիի* դիմաւորութեան հանդէսին եւ *տէն-կերու* պաշտօնական բացման: Պանդխտութենէ վերադարձողը նուէրներ կը բերէր բոլորին:

Զատիկին գիւղ պիտի հասնէր Սոգոմոնի հայրը:

Աւագ շաբաթ օր կառապան մը երկու սմտուկներ կը բերէ, բայց սիւսնին չկար: Շուտով կ'իմացուի, թէ թուրքերը զինք բանտարկած են Տրապիզոն՝ նաւէն դուրս ելլելու ատեն: Ուրախութիւնը կը վերածուի լաց ու կոծի: Վեց ամիս Տրապիզոն բանտարկուած պահելէ ետք՝ իսաչատուր աղան կը վերադարձնեն Սերպիա:

Բայց, մեկնելէ առաջ, առիթ կ'ունենայ տեսնուելու իր հայրենակից Միսաք Պոլոյեանի հետ եւ կը խնդրէ անկէ գիւղ երթալ եւ ընտանիքը փոխադրել Երզնկա:

Յետոյ կ'իմացուի, որ իսաչատուր աղան ձերբակալուած էր, որովհետեւ 1898ին Տրապիզոնէն մեկնելու ատեն ռուսական նաւ առած էր. իբրեւ կասկածելի արձանագրած էին զինք:

1905—1906ի ճարձման Սոգոմոն Երզնկայի բողոքականաց վարժարանը կը յաճախէ: Յաջորդ տարեշրջանին կ'անցնի Եզնիկեան վարժարանը, մինչեւ 1911: Վերջին տարին, ուսուցիչներու պակասի հետեւումով, գրեթէ ամբողջ դասարանով, կը փոխադրուին Կեդրոնական վարժարան, ուր եւ կը վերջացնէ ուսման ընթացքը:

Պալֆանեան պատերազմին կարգ մը ուսուցիչներ կը ստիպուին զինուոր երթալ: Եւ հոգաբարձութիւնը նախակրթարանի առաջին դասարանը վարելու պաշտօնը կուտայ Սոգոմոնին:

1913ին, վերջապէս, Սոգոմոն իր 17 տարեկան հասակին կը տեսնէ իր հայրը: 1908ի Սահմանադրութեան ազատօրէն կրնար երկիր երթալ, բայց գործերու բերումով հինգ տարի կ'ուշանայ:

1913ի աշնան Սոգոմոն կը հեռանայ Երզնկայէն ու կ'անցնի Սերպիա, ուր մտադիր էր պատրաստուիլ եւ յաջորդ տարին երթալ Գերմանիա ուսանելու: Բայց համաշխարհային առաջին պատերազմը ամէն բան տակն ու վրայ կ'ընէ, բոլոր ծրագիրները ջուրը ձգելով...

Թեհլիրեան գերդաստանը Երզնկայի մէջ եւ Բազա-
ռին գիւղը, մինչեւ 1915ի սարսափի օրերը, իր մէջ կը
համրէր 85 հոգի, բացի արտասահման, պանդխտու-
թեան մէջ գտնուողներէն:

Այդ 85 հոգիէն *միայն ու միայն* Սոզումունի մեծ եզ-
րօր՝ Միսաֆին մէկ ազգիկը կ'ազատի: Երզնկա ռուսերու
կռուի գրաւուելէ ետք, քիւրտի մը մօտէն կը գտնեն 12
տարեկան հասակին:

Սոզումունի մայրը, երկու մեծ եզրայրներուն կիմե-
րը իրենց գաւակներով, եզրայրը Աւետիս — Պէյրուքի
ամերիկեան բժշկական համալսարանի ուսանող — զոհ-
ուեցան 1915ի կոտորածի օրերուն:

1914ի գարնան, գործի բերումով Սոզումունի հայրը
եւ Սեդրաֆ եզրայրը կը ձգեն Երզնկան ու կ'անցնին
Սերպիա ու այդպիսով կը փրկուին ստոյգ մահէ:

Սոզումունի հայրը մեռաւ վերջին համաշխարհային
պատերազմի ընթացքին, 84 տարեկանին: Եզրայրները՝
Միսաֆ եւ Սեդրաֆ՝ իրենց պարագաներով կ'ապրին.
Նուկոսլաիոյ մէջ: Վերամուսնացած ու գաւակներու
տէր են: Թոռներ իսկ հասցուցած:

Սոզումուն ամուսնացած է Թիֆլիս հաստատուած
երզնկացի Նշան Թաթիկեանի աղջկան՝ Անահիտին հետ:
Թաթիկեան մօտիկ գործակիցը եղած է երզնկացի Քե-
ռիին (Շիշմանեան): Քաղաքին մէջ իր դիրքը վտան-
գուած ըլլալուն՝ խոյս կուտայ Երզնկայէն եւ կ'անցնի
կովկաս 1895ի ատենները եւ կը հաստատուի Թիֆլիս:
Հետագային կ'ամուսնանայ Յակոբ Շաւարշի աղջկան
հետ:

Յակոբ Շաւարշ *Միացեալի* հիմնադիրներէն մէկը
եղած է իր ժամանակին:

Սոզումուն եւ Անահիտ երկու մանչ գաւակ ունին:

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Մի հիմնաւորց ժողովուրդի քաղաքական դատ ամբիշտ լուծելու համար, Թուրքիա, օգտուելով առաջին մեծ պատերազմից, որոշեց այդ ժողովուրդը ազգովին քննել:

Ու տեղի ունեցաւ 1915ի Ապրիլեան Մեծ Եղեռնը, որ իր մախընթացը չունի բովանդակ մարդկային պատմութեան մէջ:

Զունի ո՛չ իբրեւ յաջում եւ ոչ էլ իբրեւ գործադրութիւն:

Այդ թուականից վեց տարի յետոյ, 1921 Մարտ 16ին, Մոսկուայի մէջ, ստորագրուեց Թուրքիոյն դաշնագիրը:

Մոսկուայի հորհրդածաղովում Ռուսաստանը մերկայացնում էին «յեզափոխական» բալշեւիկները, իսկ Թուրքիան՝ «յեզափոխական» փեմալականները:

Մոսկուայի դաշնագրի տակ Ռուսիոյ կողմից կամ ստորագրութիւնները՝ Գ. Զիչերինի եւ Զ. Կորկմասովի, իսկ Թուրքիոյ կողմից՝ Իսուֆ Քեմալի, դափտ. Ռիզա Նուրի եւ Ալի Ֆուադի:

Սակայն պատմականօրէն ճշտուած եւ ստուգուած է, որ Մոսկուայում, Թուրքիոյն հորհրդածաղովի մէջ, բանակցութեանց փաստական վարիչներն էին — ճեւական բանագնացների միջոցով — Ռուսիոյ կողմից՝ Լեմինը եւ Ստալինը, իսկ Թուրքիոյ կողմից՝ Քեմալը:

Այս ամսերն էին, որ 1917 Հոկտեմբերեան յեղաշրջումից ամսիջապէս յետոյ սերտօրէն բարեկամանալով՝ հետագային այդ բարեկամութիւնը աւելի եւս խորացրին, աւելի ուշ, 1921ի Մարտին, Մոսկուայի հորհրդածաղովում այդ բարեկամութիւնը բալշեւիկ-փեմալական ուխտով պսակելու համար:

1921 Մարտ 16ին, այն պատմական օրը, երբ Մոսկուայում

ստորագրում էր ռուսերէնով դաշնագիրը, Հայաստանը իր պատուիրակը տակաւին պահում էր, մա անկախ երկիր էր:

Մոսկուայի խորհրդածոգովը դառնում էր գրեթէ բացառաբար Հայաստանի շուրջ. Նախիջեւանի հարցի մէջ է միայն, որ շօշափում էին մասն Ազրբէյջանի շահերը: Սակայն այս գոյգ պետութիւնները՝ Հայաստանն ու Ազրբէյջանը՝ Մոսկուայում չկային: Բացակայութեան պատճառը — այս երկրների մէջ իշխող իրաւակարգը չէր. Մոսկուա չիրաւիրուեցին ոչ Հայաստանը՝ որ տակաւին խորհրդայնացած չէր եւ ոչ էլ Ազրբէյջանը՝ որ արդէն խորհրդայնացած էր:

Այսօր մեծ էր արհամարհանքը դէպի տկար ու փոքր ժողովուրդները:

Ու չնայած այս գոյգ պետութեանց բացակայութեան, խորհրդածոգովը մրանցից մէկի՝ Հայաստանի հոգային ամբողջականութեան մաս կազմող Նախիջեւանի շրջանը գտնում էր Հայաստանից եւ դնում միւսի՝ Ազրբէյջանի հոգատարութեան տակ, բնաւ հաշուի չառնելով այն ծամր իրողութիւնը, որ Նախիջեւանը բաժան էր Ազրբէյջանից Հայաստանի մաս կազմող Ջանգեզուրով — մի իսկատիպ միջնաւում, որ յիշեցնում էր երկրորդ մեծ պատերազմի կըքակների վրայ իւր լեցնող զգանքեան միջանցքը Լեհաստանի մէջ:

Աւելին:

Այդ մոյն խորհրդածոգովում որոշած լինելով զինակցաբար վերջ տալ անկախ Հայաստանի գոյութեան, Ռուսաստանը դաշնագրի 15րդ յօդուածով պարտաւորում էր Թուրքիոյ առջեւ՝ Հայաստանի մկատմամբ իր ստանձնած յանձնառութիւնները հետագային պարտադրել Հայաստանի, երբ այս վերջինը խորհրդայնացած կը լինի:

Այս յանձնառութիւնը Ռուսաստանը կատարեց Մոսկուայի դաշնագրի ստորագրումից եօթը ամիս վերջ, Կարսում, իր մերկայացուցչի մախագհութեամբ գումարուած խորհրդածոգովի մէջ, ուր կային մասն արդէն խորհրդայնացած Հայաստանի պատ-

«նիրակները՝ Ասֆամազ Մաւեան (արտաքին գործոց գործավար) Եւ Պօղոս Մակիմցեան (ներքին գործոց գործավար)։

Անկասկած է, որ 1921ի Մարտին, Մոսկուայում առնուած էր «ճան ւայն որոշումը, թէ հետագային խորհրդածոգով պիտի գումարուի կարսի մէջ, մասնակցութեամբը անդրկովկասեան հանրապետութեանց. ճշտուած չէր միայն *թուականը*. խորհրդածոգովը պիտի գումարուէր, երբ հանրապետութիւնները — խօսքը գրեթէ բացառաբար *Հայաստանի* մասին էր — խորհրդայնացած կը լինէին։

Ռուսիա եւ Թուրքիա, լռութեան ու խաւարի մէջ, գլուխ գլխի ու սիրտ սրտի, դուրս էին ծրագրում, հոգեր բաժանում ու ազգային դատեր «լուծում», առանց դատատէրերի շահն ու կարծիքը հաշուի առնելու։

1921ի վախճանին Անդրկովկասը ոչ միայն ամբողջութեամբ խորհրդայնացած էր արդէն, այլ եւ նրա երեք հանրապետութիւնները՝ Հայաստան, Վրաստան եւ Ազրբէյջան՝ կազմաւորուած եւ ստեղծուած էին Մոսկուայից նշանակուած եւ նրա կամքին լրիւ ենթակայ կառավարութիւններով։

Պահը հասած համարելով, կրեմլը, համամտութեամբը Ամգորայի, 1921 Հոկտ. 13ին կարսում գումարեց ծանօթ խորհրդածոգովը, մախագահութեանը տակ Լեմինի եւ Ստալինի մտերիմներից Եակով Գանցկիի — մթին անցեալով հարուստ մի վատմուռ բաշտիկ — եւ այդ խորհրդածոգովում ամօրհանկանեան համրապետութեանց պատուիրակների ստորագրութեամբ մուրազործեց Մոսկուայի 1921 Մարտ 16ի դաշնագիրը, որ գրեթէ *հոյ-հոյքեամբ* — եւ *ամբողջութեամբ* — կրկնում էր կարսի դաշնագրի մէջ*)։

*) Իսկան փոփոխութիւններից մէկը վերաբերում էր Նախիջեւանի շրջանին, որի հոգատարութիւնը, Մոսկուայի դաշինքով, Ազրբէյջանը չէր կարող ուրիշին փոխանցել, մինչ Կարսի դաշինքով այս արգելքը լուծեայն, առանց որեւէ բացատրութեան, վեր-

Այս վերջիմ դաշնագրի տակ իր ստորագրութիւնը դնելով՝ Հայաստանը հանդիսաւորապէս գալիս էր աշխարհիմ վկայելու, որ ինք կամովին հրաժարուում է:

1.— *Բովանդակ Թրքահայաստանից՝ այդ երկիրը ամբողջութեամբ նկատելով թրքական հող:*

2.— *Հրաժարուում է Արդահանի, Օլթիի, Կադզուլանի եւ Կարսի շրջաններից՝ այդ հողերը եւս թրքական նկատելով:*

3.— *Հրաժարուում է Թուրքիոյ երբեք չպատկանած Սուրմալուի շրջանից՝ այդ հողամասը եւս թրքական նկատելով. անցողակի յիշատակենք, որ Սուրմալուն չէր իսկ մտնում քէմալական Ազգային Ուխտով գծուած Թուրքիոյ սահմանների մէջ:*

4.— *Հրաժարուում է Նախիջեւանի շրջանից, յոժարելով, որ իր շնչափողը հանդիսացող այդ կարեւորագոյն հողամասը, սահմանակից չլինելով հանդերձ Ազրբէյջանի, պատկանի այս վերջինի եւ գտնուի նրա հողատարութեան տակ:*

Բալչեիկ հրապարակագիրներից Բ. Բոքեան — հետագայիմ գնդակահարուած — իր երկհատոր ծաւալում աշխատութեան՝ «Արմենիա»-ի մէջ, որ լոյս տեսաւ Մոսկուա, 1929-իմ, խօսելով Մոսկուայի եւ Կարսի դաշինքների մասիմ՝ նկատում էր.

«Աւելի ծանր եւ աւելի աննպաստ խաղաղութիւն, քան Կարսին է, պատմութեան էջերի վրայ հազիւ թէ կարելի է գտնել»:

«Այդ դաշնագիրը — ամենավատթար եւ ամենախայտոտակ դաշնագիրն էր Հայաստանի համար»:

Առանձնաբար Նախիջեւանի շրջանի մասիմ խօսելով՝ Բ. Բոքեան նկատում էր.

«Կարսի դաշնագրի այն յօդուածը, որով Նախիջեւանի շրջանը կազմում է մի ինքնավար երկրամաս, Ազրբէյջանի հողատարութեան տակ, լրացնում էր Հայաստանի անձնատուութիւնը Թուրքիոյ առջեւ»^{*)}:

ցըւած էր (տե՛ս մեր յօդուածը՝ «Բալչեիկմը Նախիջեւանի հարցիմ մէջ», «Հայրենիք» ամսագիր, 1949 Սեպտ., էջ 13—34):

^{*)} Բոքեանը բուլչեիկների մէջ միակ պայքարողը չէր Մոսկ-

Նորից ենք յիշեցնում. Կարսի դաշնագիրը նոր իրաւաբուլղւ-
շէր, նա ԿրկնՈՒԹԻՒՆՆ էր Մոսկուայի դաշնագրի. ինչ որ Խ-
Հայաստանի պատուիրակները գիջում էին Կարսում, այդ ամէնը
ամիսներ առաջ ԿրկնՄԼԸ. Մոսկուայի 1921 Մարտ 16ի դաշնագրով.
արդէն գիջած էր Թուրքիոյ:

Բ. Բորեանի ահաճիչը ոչինչ է բազդատմամբ այն մեծ ոճիրի,
որ Մոսկուայի եւ Կարսի զոյգ դաշինքներով գործուեց մեր ժողո-
վուրդի ու մեր հայրենիքի նկատմամբ:

Անվարան Կարելի է ասել, որ այդ ոճիրը իր եեռաւորագոյն
մամակը չունի մեր ժողովուրդի արիւնոտ պատմութեամբ մէջ:

Մեր Դաստի շուրջ երբեւէ այսքան անխիղճ ու անմարդկային
առուծախ տեղի ունեցած չէ:

Մոսկուայի եւ Կարսի դաշնագիրները տարբեր բան չէին, քան
:Սուրբագործումը 1915ի Ապրիլեան Մեծ Եղեռնի:

Մեր Մէկ Միլիոնի Սահատակութիւնը միայն զագամային ան-
բիւնակ սրածում չէր, այլ նաեւ քաղաքական մի մեծիմաստ ակտ:

1915 Ապրիլ 24ին ազգովին մեզ բնաջնջելով՝ Թուրքիա երա-
զում էր տէր դառնալ մեր դարաւոր հողերին՝ բովանդակ Թրքա-
հայաստանին:

Թուրքիոյ այս երազն է, որ եկաւ Սուրբագործելու Մոսկուա-
յի դաշնագիրը:

1915 ԱՊՐԻԼ 24 ԵՒ 1921 ՄԱՐՏ 16 — ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՌՈՒՄՈՎ
ՆՈՅՆԱՐԺԷՔ ԵՒ ՆՈՅՆԱԿՇԻՌ ԱԿՏԵՐ ԵՆ ՍՐԱՆՔ:

Ապրիլ 24ը՝ գործադրութիւնն է Մարտ 16ի, բայց միայն կեան-
քի մէջ:

Մարտ 16ը՝ նուիրագործումն է Ապրիլ 24ի, բայց միայն դե-
ւանագիտական ակտի միջոցով:

ուայի եւ Կարսի դաշինքների դէմ, նա պայքարողներից մէկն էր:
.ի դէպ, խորհրդահայ պատուիրակներից Ազատեալ Մուսեան,
Կարսից Երեւան դառնալով, անձնապահութեամբ վերջ տուաւ իր
կեանքին: Յամառ լուրեր կային, թէ այս անձնապահութիւնը
կապ ունի Կարսի դաշնագրի հետ:

Քաղաքական միեւնոյն արգամդից աշխարհ եկած երկուոր-
եակներն են սրամբ, ռսկրը՝ ռսկրից եւ արիւմը՝ արիւմից:

Ջոյգ արարմներով — Ապրիլեան եւ Մարտեան — *ամբողջացաւ*
Մեծ Եղեռնը եւ լուծուած յայտարարուեց Հայ Դատը...

Եթէ կարելի չէ մոռամալ 1915 Ապրիլ 24ը, կարելի չէ մոռա-
նալ մահւ 1921 Մարտ 16ը:

Եթէ առմիշտ, դարեր անընդհատ, պիտի յիշուի Ապրիլեան
Ոճիրը, զուգակցաբար միշտ պիտի յիշուի մահւ այն միւս Ոճիրը,
որ մեր մկատամար գործադրուեց 1921 Մարտ 16ին:

Շտապեմք յայտնել, որ Ապրիլեան Եղեռնը առաջին անգամ
կարմիր կրեմլի կողմից մուիրագործուեց Բրեստ-Լիտուսկում,
1918 Մարտ 3ի դաշինքով:

Այդտեղ, Բրեստ-Լիտուսկի հարկիրդաժողովում, Թուրքիան
մերկայացնում էր Թալէթը:

Այս մարդն էր, որ իր կուսակիցների հետ յաջաւ ու գոր-
ծադրեց Ապրիլեան Եղեռնը. մոյն մարդը երեք տարի վերջ իր գի-
նակիցներով Բրեստ-Լիտուսկ եկաւ եւ Ռուսիոյ հետ 1918 Մարտ 3ի
դաշինքը ստորագրեց՝ բովանդակ Թրքահայաստանը քրքակն հող
հաշակելով եւ դրամով իսկ Ապրիլեան Եղեռնը մուիրագործելով:

Ինչ որ տեղի ուշ, 1921 Մարտ 16ին, տեղի ունեցաւ Մոսկուա-
յում, այդ մոյնը կանխապէս արդէն եղած էր Բրեստ-Լիտուսկում:

Սակայն շուտով, Բրեստ-Լիտուսկի դաշնագրի ստորագրումից
հինգ-վեց ամիս վերջ, պատերազմի բովանդակ ընթացքը փոխուեց
եւ յաջքակն Թուրքիա մէկէն անցաւ պարտուած պետութեանց
շարքը:

Պատերազմում շահած իր բոլոր վաստակները Թուրքիան կոր-
ցրեց՝ կորցնելով մահւ Բրեստ-Լիտուսկի դաշնագիրը:

Թալէթ, որ օժտուած էր քաղաքական սուր հոստառութեամբ
եւ արթուն բնագոյով, զգաց, որ պարտուած Թուրքիան միայն մէկ
բարեկամ ունի — կարմիր Մոսկուան:

Հիշտ այս համոզումով, հագիւ Թուրքիոյ պարտութեան լուրը
աշխարհին հասած, երիտասարդ-թուրքերը, որմէ մախարաբական
եւ այլ պատասխանատու պաշտօնների մէջ պատերազմը վարեցին

Եւ Ապրիլեան Եղեռնը ճիւղեցին, թողին Թուրքիան եւ գաղտնօրէն սլացան դէպի Գերմանիա՝ այնտեղից Մոսկուա անցնելու համար։ Էմվէր, Զեմալ փաշա, դոկտ. Նազըմ եւ ռիշմեր յաջողեցին մըտնել Ռուսաստան, մինչ թալէաք, դէպի Ռուսիա թափչփ կատարած պահին, օդանաւային անակնկալ արկածի բերումով, անկարող եղաւ առեսակեան սահմանը կտրել եւ մնաց Գերմանիա։

Այս պարագան ոչինչ փոխեց սակայն հետագային տեղի ունեցած դէպքերի մէջ։

Եթէ թալէաք անմիջօրէն չբերաւ իսկ իր մասնակցութիւնը այն դաշինքին, որ 1921 Մարտ 16ին ստորագրուեց Մոսկուայի մէջ, եղաւ, սակայն, միմ ամենաբոյանիկ թուրքերից, տեսնելով որ Մոսկուայում վերահաստատոււմ է այն մեծ գործը, որ ինք՝ առաջին անգամ կատարեց Բրեստ-Լիտովսկում՝ ճուրղագործելով՝ Ապրիլեան Եղեռնը եւ բովանդակ թրքահայաստանը թրքական հող հռչակելով։

Անիմամալի եմ գուգադիպումները։

1921 Մարտ 16ի դաշնագիրը լրիւ պատրաստ էր Մարտ 15ին. դաշնագրի *ստորագրման* արարողութիւնն է միայն, որ կատարուեց Մարտ 16ին։

Եւ ահա, Մարտ 15ին, երբ դաշնագիրը լրիւ պատրաստ էր եւ ստորագրման արարողութեան մանրամասներն էին ճշտոււմ յաջորդ օրումն համար։

Երբ Ապրիլեան Մեծ Եղեռնը երկուստեք մարտուած, ճուրղագործուած եւ դաշնագրային կերպարամբ առած էր։

Երբ Ռուսիա եւ Թուրքիա, երկրորդ անգամը լինելով Բրեստ-Լիտովսկից յետոյ, բով-բովի եկած եւ ուրացած էին հայութեան դարաւոր Դատը։

Այդ պատմական ու խորհրդաւոր ժամին, մէկէն, Սոզումն Թէլիլիբեանի ձեռքով, Բերլինի փողոցներից մէկում, պարպոււմ է հրագեմը եւ Մեծ Ոճրագործի անշնչացած դիակը փառւմ է գետին։

Կեղծ անցագրով, իբրեւ ծպտեալ օտարական, թալէաք ապառ-

տամ գտած էր բարեկամ ու զինակից Գերմանիոյ մէջ, այն յայտով, որ իմ անյայտ ու անծանօթ պիտի մնայ:

Սխալած էր իր հաշիւներն մէջ:

Թալէաթներին պատուհասող բազուկը գտած էր ման թալէաթի տեղը:

Դժուար է խորաչափել քաղաքական կշիռը այն զնդակի, որ 1921 Մարտ 15ին Բերլինի մէջ Սոզոմոն Թէհլիրեանի ճեռքով պարպուեց Թալէաթի վրայ:

Աշխարհի վարիչներից ո'չ ոք մեր Մէկ Միլիոնի հաշիւը պահանջեց Թալէաթներից:

Ո'չ ոք նրանց դատի քաշեց ու նրանց խօսքը լսեց այն մասին, թէ ինչո՞ւ արդեօք նրանք Ապրիլեան Եղեռնը գործեցին մի ամենակամ անպաշտպան ժողովրդի նկատմամբ:

Լուռ մնալով՝ Աշխարհ մեզսակից դարձած էր Թալէաթներին: Աւելին:

Հգործներից Ռուսիա, 1921 Մարտ 16ին բարեկամական ուխտ կնքելով Թուրքիոյ հետ եւ բովանդակ թրքաեղանակաբան քրքական հոգ հռչակելով, Ապրիլեան Եղեռնը ոչ թէ դատապարտում, այլ յայտնապէս սրբազործում էր:

Ոնրագործը ոչ թէ պատժում, այլ բարձրադասակ վարձատրում էր:

Այն համատարած խաւարի մէջ է ահա, որ պարպւում էր Սոզոմոն Թէհլիրեանի զնդակը:

Այդ զնդակը գալիս էր հնչեցնելու Արդարութեան ճայնը ի լուր բոլոր դահիճների:

Գալիս էր վկայելու, որ եթէ մեռած է խիղճը համայն մարդկութեան մէջ, մեռած չէ սակայն ՊԱՏՈՒԻ գզացումը հայ ժողովուրդի մէջ:

Ողջ Բերլինը, Սոզոմոն Թէհլիրեանի դատապարտութեան օրերին, ապրում եւ շնչում էր այդ դատապարտութեամբ:

Շատ քիչ անգամներ գերման մայրաքաղաքը այդքան բուռն հետաքրքրութեամբ եւ հոգեկամ այդքան սուր լարուելով հետեւած է որեւէ դէպքի:

Հսկայ մայրաքաղաքը զգում էր կարծես, որ դատաստանում դատում էր ոչ թէ մի պարզ հայ, այլ դատում էր համայն մարդկութիւնը, որ անպատիժ ձգեց մի անմեղ ժողովրդի նկատմամբ գործադրուած Ապրիլեան անօրինակ նշանը:

Դատում էր նաեւ կարմիր Մոսկուան, որ նուիրագործեց Ապրիլեան նշանը՝ Թուրքիոյ հետ նախ Բրեստ-Լիտովսկի եւ ապա Մոսկուայի դաշինքները ստորագրելով:

Մեծ դէմքերի աշխարհածանօթ կենսագիրը՝ Էմիլ Լուդվիգ՝ 1944ին Մոնտրեալի մէջ լոյս ընծայած իր մի աշխատութեան մէջ — «David et Goliath» — ամդրադառնալով Թալէաթի սպանութեան եւ այդ առթիւ տեղի ունեցած դատավարութեան Բերլինի մէջ — նկատում է.

«Պալէ Բուրբանի բեմից Դընի Կոշէնը բացագանչել է. — «Ես կարգապահութեան մարդն եմ եւ պատկաճում եմ աջակողմին, սակայն ռմիրներ կան, որոնք ինձ դարձնում են յեղափոխական. սրանցից է անպաշտպան մի ժողովրդի կոտորածը»:

«Այսպէս էր զգում համայն աշխարհը:

«Մի անգամ եւս մարդկային խիզճը պոռթկաց ի նպաստ մի մաքաւսպանի — Սոզոմոն Թէեփիբեան — որ դատարան չէր գտել ամբաստանելու համար իր պատիւը ազարտագներին եւ այդ պատճառով՝ իր անձնական կորովը դարձնելով լուռ քարզմանն ու պերճախօս վրիժառուն իր ժողովուրդի՝ արդարութիւնը վերականգնեց: Զգտունեց աշխարհում մի մարդ, որ պատիժ պահանջէր սպանիչին համար այն փաշայի, որ երէկ հօրագոյն ամձնաւորութիւնն էր մի ամբողջ կայսրութեան: Արդարութեան մի զգացում եռաց սրտերի մէջ այն ինքն գերման երգունալ-դատաւորների,*)

որոնք վճիռ արձակեցին: Եւ այսպէս բռնակալ մի կառավարութիւն դատապարտուեց եւ անգոր մի ժողովուրդի վրէժը լուծուեց» (էջ 136—137):

Այսօր մեծ եզաւ հմայքը այն գործին, որ Սոզոմոն Թէեփիբեանի ձեռնով կատարուեց Բերլինում:

*) Երգունալ-դատաւորները Ծ Հոգի չէին, այլ 12.— Ն.

իր պարագած գնդակի արձագանգը ալիք առ ալիք ծառայեց դէպի աշխարհի բոլոր անկիւնները:

Խուճապի մատնուած էին Ապրիլեան Եղեռնի ոգրածին հեղինակները:

Նրանք զգում էին, որ մի արդար ու պատուհասող բազուկ հրապարակ իջած է իրենցից հաշի պահանջելու համար:

Զգում էին, թէ ո՛ւր էլ որ լինեն, ի՛նչ պաշտպանութիւն էլ որ վայելեն, ի՛նչ ամուսնի տակ էլ որ թագնուած մնան, միեւնոյն է, այդ բազուկը իրենց պիտի գտնի եւ իրենց պիտի տայ արժանի պատիժը:

/ Թալէաթից քիչ աւելի ուշ, 1921 Յուլի. 6ին, Հոսմի մէջ. պատուհասուած էր Ապրիլեան Եղեռնաշրջանի թուրք վարչապետը՝ Սայիթ Հալիմ փաշա:

Թալէաթի տեսքելուսից 13 ամիս յետոյ, նոյն Բերլինի մէջ, 1922 Ապր. 17ին, միաժամանակ պատուհասուեցին հռչակաւոր Բէհեդէդին Շաֆիքն ու Զէմալ Ազմին:

Քիչ աւելի ուշ, 1922 Յուլիս 26ին, Թիֆլիսի մէջ, Մեծն Պետրոսի անուան փողոցի վրայ, ճիշտ Զեկայի շէնքին առջեւ. փռուած էին դիակները Զէմալ փաշայի եւ իր երկու տուրիանդակներին:

Ինչպէս յայտնի է, Ապրիլեան Եղեռնը իր արձագանգն ունեցաւ նաեւ Կովկաս, մասնաւորաբար Շիրակի շրջանին մէջ, ու նաեւ Բագու եւ Շուշի:

Այս Եղեռնի հեղինակներից Ագրեշյանի վարչապետը՝ Խան Խոյսկիյ՝ 1920ին պատուհասուած էր Թիֆլիս, իսկ իր մերձաւորագոյն գործակիցը՝ Զեւանշիր՝ պատուհասուեց Պոլիս՝ 1921 Յուլիս 19ին:

Անշուշտ նոյն ճակատագիրը պիտի ունենային նաեւ Էմվէր ու Զոկո. Նազըմ, եթէ երբեք նրանցից առաջինը իր մահը չգտներ (Թուրքեստանում*), իսկ երկրորդը՝ Անգորայի մէջ՝ Կախաղանի վրայ, 1926ին:

*) 1922 Օգոստ. 4ին, Սաալիհարադի շրջանում, Բաղլուանի

— «Ո՞ր է էնվէրը, արդեօք Մոսկուա՞ է», — այս պարզ հարցումին, ուղղուած — Թալէաթի սպանութիւնից յետոյ — մի ակամառն ու լաւատեղեակ բաշխիկի, որ կարեւոր առաքելութեամբ Ռուսիայից Նիւայա եկած էր, որտեղից կրկին վերադարձաւ Ռուսաստան, այս վերջինը պատասխանում է.

— «Մոսկուա է, ապրում է Կարախանի մօտ: Լենինը վախուհեալով ձեզանից՝ թէ էնվէրին կարող էք խփել, նրա կեանքի ապահովութիւնը վստահած է Կարախանի: ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ՄԷՋ ԶԸ-ԽՓԷՔ, ԽՓԵՑԷՔ ՄՈՍԿՈՒԱՅԻՑ ԴՈՒՐՄ»:

Դաշնակցութեան ուժին ու հմայֆին լաւածանօթ բաշխիկը, որ, ի դէպ, Լենինի սիրելիներէից էր — հետագային Ստալինի գոհերից — այս բարի խորհուրդով վերջացրեց իրեն ուղղուած պարզ հարցումի պատասխանը...

Ամենքը կը գզային ու գիտէին, որ Հռոմի, Բերլինի, Պալատի ու Թիֆլիսի մէջ պատուեաւոր բազուկը, կարող է պատուեաւոր մեռնի բուն իսկ Մոսկուայի մէջ:

Ինչ որ 1921 Մարտ 15ին Սոզմոմն Թէհլիրեանի ձեռքով կատարուեց, պարզ ահաբեկում չէր, այլ մի պատմական արար, որ մշտապէս պիտի ապրի սերունդների արդար յիշողութեան մէջ, ինչպէս որ պիտի ապրի Ապրիլեան Մեծ Նպոռնը:

Կրեմլի բարձրախօսներից Ա. Միլլեր, 1948ին Մոսկուայում հրապարակ հանելով — հրատարակութեամբը Խ. Միութեան Գիտութեանց կաճառի — Թուրքիոյ մուիրում իր մի աշխատութիւնը — «Ակնարկներ Թուրքիոյ նորագոյն պատմութեան շուրջ» — այդ գործին կցած է մի գլուխ, հետեւեալ խորագրի տակ՝ «Ժամանակաբանութիւն կարեւորագոյն դէպքերի»:

Այդ գլուխի մէջ, գրքի 257 էջի վրայ, իբրեւ 1 Օգոստ. 1914ից առ 25 Յուլիս 1948 տեղի ունեցած «կարեւորագոյն դէպքերից» մէկը, արձանագրած է հետեւեալը.

առկ տեղի ունեցած կռուի մէջ, ուր էնվէր ապստամբ բառաշեներէ գլուխն անցած՝ կռոււմ էր կարմիր զօրքերի դէմ:

*) Նոյն գործի 258րդ էջի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրում —

«16 ՄԱՐՏ 1921.— Թալէաթ փաշայի սպանութիւնը Բերլինի մէջ, դաշնակ ահաբեկիչներէ ձեռքով»։*)

Կրեմլի բարձրախօսը պիտի ուզէր ուրանալ կարեւորութիւնը Բերլինի մէջ տեղի ունեցած արարի։

Պիտի ուզէր մանաւանդ այդ արարի կարեւորութիւնը չխոստովանել և՛ Միութեան իր բազմահազար ընթերցողներին։

Սակայն դէպքը շատ էր մեծ ու ցնցող՝ այդքան դիւրութեամբ ուրանալու եւ նրա կարեւորութիւնը չխոստովանելու համար։ 1921 Մարտ 15ից յետոյ, ամիսներ շարունակ, էմվէրներին ու Ջէմալներին տուն ու պատսպարան շնորհած բուլշեւիկները, ամէն իսպակցի — դուրսը, արտասահմանի մէջ — մէկ հարցում ունէին.— ո՞վ սպանեց Թալէաթին...

Այժմ Միլլէրները գալիս են յայտնելու, որ իրենք իրենց շահագրգռող հարցումի պատասխանը ունեն արդէն, հակառակ այն իրողութեան, որ Թալէաթի սպանութեան շուրջ ցարդ Դաշնակցութեան կողմից որեւէ պաշտօնական յայտարարութիւն եղած չէ։

* * *

Բախտի մի բարի խաղով 1921 Մարտ 15ին ողջ մնաց հայութեան սիրելին՝ Սոզոմոն Թէեփրեան։

Եթէ այս բարի դիպումը չլիներ, իր յուշամատենանը մեմֆ պիտի չունենայինք այսօր։

Մի լուսաւոր դէմք՝ վահան Միմախորեան՝ որ Ապրիլեան Եղեռնի մէջ ողջակիզուեց հոգիով ու ջախջախուեց մարմնով, պահելով հանդերձ իր մտքի պայծառութիւնը, Թալէաթի ահաբեկչին ի սպաս դրաւ իր գրիչը եւ գրի առաւ նրա յուշերը։

Քիւնը.

«21 ՅՈՒԼԻՍ 1922.— Ջէմալ փաշայի սպանութիւնը Թիֆլիսի մէջ, դաշնակ ահաբեկիչների ձեռքով»։

Թուականները Միլլէրի կողմից սխալ են յիշատակուած. ինչպէս իր տեղում ասացինք, Թալէաթը խփուած է Մարտ 15ին, իսկ Ջէմալը՝ Յուլիս 25ին։

Հոգիով նոյնացած էին երկուսն էլ, թէ՛ յուշ պատմողը եւ թէ այն գրի առնողը:

Ապրիլեան Եղեռնի վերապրողներից լինելով՝ Վահան Մինասյանը եղբոր հետ հեղինակեց այդ Եղեռնին նուիրուած ամենէն ցնցող երկը՝ «1915 ԹՈՒՆԿԱՆՆԸ»:

Սոգոմոն Թէհլիրեանի յուշերը գրի առնելով՝ «Արհաւիրքի օրեր»-ի հեղինակը որոշ իմաստով ի՞նչ յուշերն էր գրի առնում եւ ի՞նչ կեանքն էր պատմում:

Նշխարի արժէքով մի բան է նաեւ այն յառաջաբանը, որ Վ. Մինասյանեան՝ մեր Մէկ Միլիոնի մահատակութեան վկան՝ կցած է Սոգոմոն Թէհլիրեանի յուշերին:

Իր յուշերը արդար իրաւումով կարող էր գրի առնել նաեւ ինքը Սոգոմոն Թէհլիրեանը:

Օժտուած արթուն բնագոյով, սուր մտքով եւ զուսպ ու հաւատարակչի գրչով՝ Սոգոմոն Թէհլիրեան բոլոր տուեալներն ունէ՞ր իր կեանքի ցնցող վէպը մեզ պատմելու իր սեփական գրչով:

Սակայն, աւելի առարկայական լինելու համար, մեա այդ պատիւը վերապահեց Վահան Մինասյանի, մի մարդու, որ ինքն իր հոգին դրաւ Թէհլիրեանի բերանից ելած իւրաքանչիւր բառի մէջ, միշտ յիշելով, որ երկուսով միասին, զույս զլյի ու սիրտ սրտի, հանրային դատաստանին ներկայացնելու համար պատրաստում էին մի աշխատանք, որ սահմանուած է Մեծ Եղեռնի պատմութեան մնայուն աղբիւրներից մէկը դառնալու:

Սոգոմոն Թէհլիրեանի յուշերը — Թալէաթի սպանութեան լրիւ պատմութիւնը չէ:

Տակաւին հասած չէ պահը տեսարկման ամբողջական պատմութիւնը հանրութեան սեփականութիւնը դարձնելու համար:

Այս երախտաշատ գործը կը մնայ մեզ յաջորդող սերունդին:

Ապրիլեան Մեծ Եղեռնի գալիք պատմիչը Թալէաթի սպանութիւնը իր բոլոր ծալքերով ներկայացնելու համար՝ առատ նիւթ պիտի գտնի նաեւ Հ. Թ. Դիւանի մէջ:

Սակայն Սոգոմոն Թէհլիրեանի ներկայ յուշերը միշտ պիտի կազմեն հիմնական ատաղձը այդ պատմութեանը մէջ:

Եւ այդ գիտակցութեամբ, իբրեւ մի մեծարժէք ու պատաս-
խանատու աշխատանք, այդ յուշերը գատ հատարով հայ ժողո-
վուրդի սեփականութիւնն ենք դարձնում:

Համայն հայութեան մէջ գրեթէ ընտանիք չկայ, որ արեան
գծով կապուած չլինի Ապրիլեան Մեծ Ծղեռմին:

Թալէաթ սուգով պատեց բովանդակ Հայոց Աշխարհը եւ ար-
եան տուրք առաւ իւրաքանչիւր հայ ընտանիքից:

Եւ բնական է, արդար ու հասկանալի, որ Սոզումն Թէհլիր-
եանի յուշերը, իբրեւ արձագանգը մեր Աշխարհում Քափուած այդ
ծով արեան, իրենց տեղը ունենան մեր յարկերից մերս:

Պէտք է գտնուի ոչ իսկ մէկ հայ ընտանիք, որ չունենայ միւի-
թարանքի եւ հպարտութեան այս մատենը իր տան սեղանին վրայ:

Թշմամի մեզանից խնց մեր խնկելի հայրենիքը:

Նա խնց մեզանից մեր Մէկ Միլիոնը՝ զանգուածային տեղա-
իւանութեամբ, սովասարութեամբ, ջարդով ու սրածոււնով:

Ազգովին առմիշտ փոշիացած զանգուած պիտի լինէինք, եթէ
թշմամի մեզանից կարողանար խլել մասն մեր ՊԱՏԻԻԸ՝ այն վեր-
ջին իրաւունքը, որ արդարացնում է մեր գոյութիւնը աշխարհի
եւ պատմութեան առջեւ:

Այս գանձը մա մեզանից չկարողացաւ խլել:

Թէհլիրեանի պաշտպան-փաստաբաններից դր. Նիմայէր—Կիլի
Ֆամալսարանի իրաւագիտական բաժնի ուսուցչապետ — իր պաշտ-
պանողական ճառում արդարօրէն մկատում էր.

«Սոզումն Թէհլիրեան իմքը չէր, որ փողոց կ'իջնէր Թալէաթ
փաշան սպանելու. իր մէջ կ'իջնէին դարերը, միլիոնաւոր սպան-
ուածները: Ան, կարելի է ըսել, կը տանէր իր առջեւ դրօշակը իր
ամբողջ ժողովուրդի պատիւին, դրօշակը խոշտանգուածներում,
դրօշակը իր լիկուած ընտանիքին»:^{*})

1921 Մարտ 15ին Սոզումն Թէհլիրեանի ձեռքով պարպուած

^{*}) «ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹԱԼԷԱԹ ՓԱՇԱՅԻ» (Սղադրական ղե-
կուցում), Վիեննա, Միտթաբեան Տպարան, 1921, էջ 204:

գնդակը մէկ արձագանգմ է մեր մէջ ապրող այս մեծ ու եզօր ըզ-
գացումի:

Ակամայ մեր յիշողութեամ է գալիս Պատմաօր խօսքը.

«Ձի թէպէտ եւ եմք ածու փոքր եւ թուով յոյժ ընդ փոքու
սահմանեալ, եւ զօրութեամբ տկար, եւ ընդ այլով յոյժ անգամ
մուանեալ թագաւորութեամբ, սակայն բազում գործք արութեամ
գտանին գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս. եւ արժանի գրոյ յիշա-
տակի»:

«Արութեամ գործ»ը — Սայիդ Հալիմին, Բէհաէդդին Շաքի-
բին, Ջէմալ Ազմիին, Ջէմալ փաշային ու Թալէաթին պատուա-
սելը չէր:

«Արութեամ գործ»ը — մեծերի պաշտպանութիւնը վայելող
այս *ծպտուած* դահիճներին երկրից երկիր շրոմեյ եւ գտնելն էր:

Այս «գործ»երից է այն ակտը, որ Սոզումն Թէհլիբեանի *ձեռ-*
նով կատարուեց Բերլինում, 1921 Մարտ 15ին:

Վ. Ն.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

11. Թէ՛հլիբեանի վերյիշումների առանցքը կազմում է Թուրքիոյ նախկին մեծ վեզիր Թալէաթ փաշայի սպանութիւնը: Դէպքը կապ ունի հայ ժողովուրդի մեծագոյն ողբերգութեան հետ, որ տեղի ունեցաւ 1915—16 թուերին: Այդ տարիներին, երբ Թալէաթ փաշան Թուրք կայսրութեան ճշմարիտ տէրն էր, բնաջնջուեց արեւմտահայութեան ստուարագոյն մասը, — նուազագոյն հաշուով չուրջ մէկ միլիոն երկու հարիւր հազար մարդ: Իսկ բնաջնջումից ճողպարածները տեղահան եղան՝ ապաստանելով մեծ մասամբ Անդրկովկաս: Թէեւ Թուրքիոյ մէջ շատ արիւն է հոսել, բայց ազգերի պատմութեան մէջ հայկական ուղանդը աննախընթաց է: Բալկանեան ժողովուրդների ազատագրական շարժումների շրջանից սկսած՝ Թուրք կառավարութիւնը դիմել է ջարդերի քաղաքականութեան բոլոր այն դէպքերում, երբ անկարող է եղել գահացանձու հպատակ ժողովուրդների ազգային պահանջները եւ զգացել է վտանգուած իր երկրի ամբողջականութիւնը: Հայկական ջարդերը Համիտի օրով բացառութիւն չէին եւ կազմում էին Թուրք կառավարութեան ազգային քաղաքականութեան մէկ էջը:

Խնդիրը այս ընդհանուր մեկով զբաղեցրել է շատերին: Յաւատանջ երեւոյթի պատճառը ոմանք տեսել են տիրող եւ հպատակ ժողովուրդների կրօնական տարբերութիւնների մէջ, ոմանք ջարդերը համարել են աշխարհակալ պետութիւնների հակամարտութեան եւ դիւանադիտական սադրանքների արգասիք, ուրիշներ իբրեւ պատճառ նկատել են ազգերի ազատագրական, անջատողական շարժումները: Մեզ թւում է, որ այդ բոլորի հիմքում կայ մի հնագոյն ընկերային պատճառ որ բաւականաչափ չի պարզուած: Թուրքերը՝ գալով դրսից եւ ժառանգելով բիւզանդական կայս-

բութիւնը՝ դարերի ընթացքում անկարող եղան փաստօրէն իւրացնելու այդ ժառանգութիւնը: Նրանք չկարողացան ո՛չ ենթարկել:

ձուլել տիրուած ժողովուրդներին եւ ոչ էլ իւրացնել նրանց քաղաքակրթութիւնը: Իրենց հերթին, տիրուած ժողովուրդները, անցեալ փառքից մղուած, միշտ ծառացած մնացին տիրողների դէմ: Տիրողն ու տիրուածները ներքին կեանքում դարձան անհաշտ. որոնց մէջ լացուած անըրպետը հետզհետէ խորացաւ թէ՛ կրօնական, թէ՛ մշակութային, թէ՛ ազգային, թէ՛ տնտեսական հիմքերով: Առեւտուր, արհեստ, արդիւնաբերութիւն, զրեթէ մինչեւ առաջին Մեծ պատերազմը, ինչպէս կար, հիմնականում հնաց տիրուածների սեփականութիւն: Իսկ տիրողներին բաժին ընկան զէնքն ու զրահը եւ վարչական իշխանութիւնը, որ աւելի պաշտօն էր, քան փաստական տիրապետութիւն:

Նոր ժամանակներում, ցարական իշխանաւորները, իրենց չահերին հետամուտ, ամէն կերպ հրահրեցին այլազան պատճառներից ծնունդ առած հակամարտութիւնները: Եւ այս անյարիր դրութիւնը ծնունդ տուեց Թուրքիոյ կեանքում մի շարք ազգային ողբերգութիւնների, որոնցից ամենամեծը եւ ահռելին եղաւ հայկական ողբերգութիւնը:

Պատմական իրադարձութիւնների դասաւորութեամբ, հայերի ազատագրութիւնը այնքան ուշացաւ, որ հայերը այլեւս դիւրութեամբ չէին կարող թօթափել իրենց լուծը: Օսմանեան հօգօր կայսրութեան շուրջ երկու դարերի անդամահատութիւններից յետոյ, այդ շրջանում «Հիւանդ Մարդ»-ու ժառանգութեան խնդրը ծանրացաւ: Ամէն մի նոր նուաճում, «ազդեցութեան շրջան», անգամ առանձնաշնորհում այժմ դառնում էր կոուսիւնձոր: Դիւանագիտական պայքարների այդ թոհ ու բոհի օրերին, շատ արիւն տուեց հայ ժողովուրդը եւ եթէ կարողացաւ վերջնական բնաջնջումից ազատուել, այդ էլ պարտական էր իր շրջահայեցութեան: Բոլորովին սխալ է, թէ նա ձգտում էր անջատման, «ծովից - ծով» մի Հայաստան կազմելու տենչով: Իր բովանդակ ազատագրական շարժման ընթացքին, հայ ժողովուրդը ո՛չ ունեցել է եւ ո՛չ էլ հետապնդել է այդպիսի մի նպատակ: Անկախութեան գաղտ-

փարը, որպէս գործնական խնդիր, ծնունդ է առել պատերազմից յետոյ եւ արծարծուել խաղաղութեան բանակցութիւններէ շրջանում, երբ արդէն հայ ժողովուրդը երկրին մէջ բնաջնջուած էր: Քանի դեռ ժողովուրդը ապրում էր, իր միակ ձգտումը բարենորոգութիւններ էին, այսինքն ապրելու եւ աշխատելու հնարաւորութիւնը: Մտաւոր — բարոյական իր ոգորումները բնաւ չեն նշանակում քաղաքական ծրագիր, որ առաջին օրից եղել է Բերլինի վեհաժողովի 61րդ յօդուածը եւ իր մահուան նախօրեակին կազմել է 1913ին հաստատուած բարենորոգութիւնների ծրագիրը: Ու սխալ է նաեւ, թէ հայութիւնը վարում էր զուտ ազգային քաղաքականութիւն, միայն ի՛ր բախտին հետամուտ: Առարկայօրէն, միջազգային պայմանները խիստ աննպաստ էին, հայ ազատագրական շարժման շրջանին, այդպիսի մի քաղաքականութեան համար: Եւ ասելի շատ էին ու հիմնաւոր տուեալները՝ երկրի ընդհանուր բարեկարգութեան հունով ձեռք բերելու ազգայնօրէն մի տանելի կեանք: Ենթակայօրէն նա երբեք չի ձգտել զատել իր կեանքը հարեւան ժողովուրդների կեանքից, եւ իր ուժերը ներածին չափ նպաստել է երկրի ընդհանուր յառաջդիմութեան իրեն մատչելի բոլոր ասպարէզներում: Ինչ էլ որ ասուի, ո՛չ ոք չի կարող ուրանալ Թուրքիոյ առեւտրի, արհեստի, գեղարուեստի, գիւղատնտեսութեան բարձր զարգացման մէջ հայերի կատարած դերն ու արժէքը:

Երկրի ընդհանուր եւ իր կեանքի բարենորոգութեան յոյսերը հայ ժողովրդին միշտ մղել են համագործակցութեան Թուրքիոյ բոլոր ընդդիմադիր տարրերի հետ: Եւ Թուրքիոյ տիրող տարրերը, իրենց խաւարածիտ արբանեակներով, դիտել են հայերին ոչ այնքան իրրեւ պատճառ արտաքին միջամտութիւնների, — որոնք, ի դէպ, շատ էլ չէին վտանգում նրանց շահերը, — որքան իրրեւ Թուրք յեղափոխութեան վարակիչ մանրէն: Յամենայն դէպս, հայ ժողովուրդը Թուրքիայում ասելի շատ արիւն է տուել ընդհանուր հիմքերով, քան իր ազգային ազատագրական շարժման բերումով: Պատահականութիւն չէ, որ այդ շարժումը, գործօն բնոյթ է ստանում Թուրք յեղափոխութեան սկզբնաւորու-

Թեան չըջանում: Այդ օրերին է, որ Թափ է ստանում Թուրք յեղափոխական շարժումը երիտասարդ Թուրքերի նախահօր՝ Միտհատ փաշայի ջանքերով: Եղիպտոսում ծնունդ են առնում Վիթթեհատ» եւ «Հուրիէթ» յեղափոխական Թերթերը, որոնց էջերում երիտասարդ Թուրքերը քննադատում են հին կարգերը եւ պահանջում սահմանադրութիւն: Նրանց ազդեցութեան տակ երկրի մէջ աճող դժգոհութիւնները իրենից վանելու համար, կառավարութիւնը Թուրքերին մղում է քրիստոնեաների եւ, առաջին հերթին, հայերի դէմ: Դրսի քաղաքական իրադարձութիւնների հետեւեալով, 1877ի Մարտին, բացւում է Թրքական առաջին Խորհրդարանը, որ յոյսեր է ներշնչում հպատակ ազգերին, որոնց մէջ եւ հայերին: Բայց հէնց որ Համիտը ամբանում է գահի վրայ, նոյն տարուայ վերջերին նա ցրում է Խորհրդարանը, իր երկարաեւ գահակալութեան շրջանում այլեւս երբեք չհրաւիրելու համար: Միաժամանակ շնորհադուրկ է լինում մեծ վեպի Միտհատ փաշան, քիչ յետոյ Աբարիայում խեղդամահ լինելու համար: Յաջորդ տարուայ Մայիսին բռնկւում է Ալի Սուլաիի ապստամբութիւնը Պոլսում, ուր, այդ օրերին, ուռւոթքական պատերազմի հետեւանքով, կուտակուել էին Բալկաններից գաղթած շուրջ 150 հազար գաղաղած մուհաճիւրներ: Ապստամբութեան ճնշումից յետոյ, Համիտը ցրում է այդ գաղաղած ամբոխը գաւառներում ու գրգռում նրանց հայերի դէմ: Հակառակ այդ կացութեան, առաջին քաղաքական, յեղափոխական հայ կազմակերպութիւնը, կամ, աւելի շուտ, Հոռանքը, յանձնեալ Արմենականների, այդ օրերին հանդէս է գալիս ոչ թէ անջատման, ազգային անկախութեան պահանջներով, այլ ընդհանուր հայրենիքի բարեկարգութեան ծրագրով: Շարժման ղեկավար Մ. Փորթուգալեանը բանաձեւում էր իր հանրային աշխատանքը, որպէս «Իւր ազգի և օտմանեան տէրութեան դոյզ շահերին նուիրուած գործ»...

Ութսունական Թուականներին համիտեան ռեժիմը այլեւս կայուն է ու ներքին ընդդիմադիր ուժերի դէմ՝ հօգու իր արեւնկղակ քաղաքականութեան մէջ Համիտը յենած է արտաքին դրամագլուխների ու ներքին աւատապետական— կղերական ուժերի վրայ:

Հայաստանում ասպատակում են «Համիտիէ» եւ քիւրտ տէրերէյ-ները. Հայերից խլում են լաւագոյն հողերը, բարձրանում են տուրքերը, յաճախակի դառնում են աւարառութիւնները, սպանութիւնները, ստեղծելով դժոխային մի վիճակ: Եւ, սակայն, այդ օրերին հանդէս եկած Հնչակեան կուսակցութիւնը, հակառակ իր ծրագրի, ո՛չ թէ հետապնդում է Հայաստանի անկախութիւն, այլ երազում է այնպիսի կուրգերի մասին Թուրքիայում, որ հնարաւոր պիտի դարձնեն ընկերվարութեան իրազործումը այդ երկրում...

Իննսուներկան թուերի առաջին օրերին դեռ քնած է թուրք յեղափոխական շարժումը: Երկրի մէջ դրութիւնը մազաչափ անգամ չի փոխում. Համիտեան ռեժիմի արեան ու թալանի նոյն քաղաքականութիւնն է տիրում: Երկրից դուրս, Կովկասում, յեղափոխական զատ-զատ խմբերի խմբումներից կազմւում է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը: Ըստ էութեան, նոր կուսակցութիւնը հնչակեաններից տարբերւում է աւելի կազմակերպական ձեւով ու զործնական ձգտումներով եւ գտնւում է պերագանցապէս ոռոս նարոդնիկների մտաւոր-քաղաքական ազդեցութեան տակ. նա դէմ չէ ընկերվարութեան, բայց նախապէս անհրաժեշտ է համարում քաղաքական ազատութիւն Թուրքիոյ բոլոր ժողովուրդների ու ազգերի համար. անջատման ու անկախ Հայաստանի ստեղծման մասին խօսք չկայ նրա ծրագրում: Մօտաւորապէս նոյն ժամանակ, 1892ին, վերականգնւում է թուրք յեղափոխական շարժումը եւ Ահմէտ Ռիզան ֆարիզում հիմնում է Երեւտասարդ Թուրքերի նոր օրգան «Մէշվէթթ»ը: Քիչ յետոյ սուլէի պէս բռնւում են յեղափոխական թերթեր: Վերթիհատ վէ Թէրազ-վըճի հիմնադիրներից Իսհակ Սուբիւտին եւ Արսուլլահ Ճեւետեը ժընեւում հիմնում են «Օսմանլըն»: Մուրատ պէյը հրատարակում է ռազմաւունչ «Միդան»ը: Եգիպտոսում լոյս են տեսնում Հոջա Գատրիի «Կանոնը էսասիքն» եւ Ահմէտ Սանրայի «Մանջակը»: Թուրք պալատական յառաջդիմականներից Իշխան Սալահէտտին ֆարի-

զուս լոյս բնծայում «Թէրապիզմ»: Եգիպտոսում «Շուրա Օսմանի» ու «Ենի Ֆիքր» Թերթերը արծարծում են նրա դադափարները:

Զի ուշանում եւ Երիտասարդ Թուրքերի գործունէութիւնը. Սիւքիւտին, ձեւտետը եւ Իրրահիմ Տենոն 1894ին Պոլսում հիմնում են «Իթթիհատ վէ Թէրապիզմի» անդրանիկ կազմակերպութիւնը: Հիմնականի մէջ նրանք հետապնդում են Միտհատ փաշայի սահմանադրութիւնը — պատասխանատու նախարարութիւն, ազգերի հաւասարութիւն օրէնքի առաջ, մամուլի եւ խղճի ազատութիւն, անձի եւ սեփականութեան ապահովութիւն եւ այլն:

Թեւ առած՝ յեղափոխական տրամադրութիւնների այս բարձրացումից, Թափ է ստանում եւ Հայ ազատագրական շարժումը. տեղի են ունենում Հայ-քիւրտ, Հայ-թուրք ընդդիմադիրների համագործակցութեան փորձեր: Ու Համիտը իր մազձը Թափում է Հայ ժողովուրդի վրայ. սկսում են 1895—1896ի ջարդերը, որոնց զոհ գնացին 300 հազար Հայեր: Երկրի մէջ գործող Թուրք յեղափոխականներից ձերբակալուեցին միայն մօտ հարիւր հօգի-13 հօգի դատապարտուեցին մահուան, 68 մարդ բանտարկւելութեան...

Նոր դարի սկզբին, Հայ ազատագրական շարժման զեկավարները, Թուրք յեղափոխութեան վրիպումներից յուսահատ, ձեռնարկում են Հայ-մակեդոնական շարժման համագործակցութեան: 1903ին Մակեդոնիայում բռնկում է ապստամբութիւն, որ անմիջապէս ծնունդ է տալիս արտաքին շահագրգռութիւնների. Աւրստրիան ձգտում է ձեռք անցընել Սկիանիկը եւ իր համար ստեղծել պատուանդան գէպի Արեւիկը: Ռուսաստանը վախենում է Աւստրիոյ ուժեղացումից Բալկաններում եւ պնդում է միջամտել հաւաքաբար: Սեպտեմբերին երկու երկրների վեհապետների տեսակցութիւնը յանգում է համաձայնութեան, որով մակեդոնացիները ստանում են բարենորոգութիւններ՝ աւստրիական զբաղաւթացիական գործակալներէի հակողութեան տակ: Օրինակը վարակիչ էր եւ յուսադրիչ: Յաջորդ տարին Սասունում բռնկում է ապստամբութիւն: Բայց այս անգամ պետութիւնները լուռ են: Ու Համիտը իրեն պարտադրուած զինման վրէժը Մակեդոնիայում լցնում է Հայերից. սկսում է Սասունի ջարդը: Երկրի մէջ հա-

յերը լիզում են վերքերը: Երկրից դուրս նրա ազատագրութեան ղեկավարները նորից փորձում են ընդհանուր ճակատ ստեղծել: Թուրք ընդդիմադիրների հետ, Դեռ երկու տարի առաջ, 1902ին, Թուրք ընդդիմադիրների համագումարից յետոյ Փարիզում, այդ պիսի մի համագործակցութեան հնարաւորութիւնը ներշնչում է յոյսեր: Միայն թէ այժմ Թուրք ընդդիմադիրները բաժանւում են երկու հոսանքների: «Ապակենտրոնացման Լիգան»՝ իշխան Սապահէտինի գլխաւորութեամբ՝ անհրաժեշտ է գտնում Թուրքիոյ մէջ՝ սահմանադրական կարգեր հաստատելու գործում դիմել եւրոպական պետութիւնների աջակցութեան: Ազգայնականները, որոնք համախմբուած են Վիթթիհասս վէ Թէրազզըի մէջ, Ահմէտ Ռիզայի գլխաւորութեամբ, անհրաժեշտ են նկատում շարունակել յեղափոխական գործունէութիւնը սեփական ջանքերով՝ երկրի մէջ՝ ստեղծելով յեղափոխական մարմինների սաղմեր, խտտօրէն կենտրոնացուած հիմքերով: Եւրոպայի կողմից բազմիցս խարուած հայ ազատագրական շարժման ղեկավարները այս վերջինների հետ են:

Ռուս առաջին յեղափոխութիւնը մեծապէս ազդեց յեղափոխական տրամադրութիւնների վրայ Թուրքիայում: Սակայն նաեւ անկախաբար այս յեղափոխութիւնից, նրա նախասեմին իրար յետեւից անցնում են կովկասեան Հայաստանի սահմանը Թումանի, Որսուրդ Գէորգի, Խանի, Զալլատի, եւ այլ պարտիզանական խմբերը: Բուն երկրի մէջ ծաւալւում են Անդրանիկի, Մուրատի, Սեպուհի եւ այլոց հայդուկային խմբերի շարժումները: Այս սնգամ շարժումը համակում է աւելի լայն խաւեր նաեւ Թուրք սողովուրդի մէջ, զօրքի եւ նաւաստիների շարքերում տեղի են ունենում անկարգութիւններ: Երկրի ընդդիմադիր տրամադրութիւնները ազդում են արաստահմանում հաւաքուած Թուրք յեղափոխականների վրայ: 1907 Դեկտ. 27—29ին Փարիզում տեղի է ունենում Թուրքիոյ ընդդիմադիր տարբերի համագումար: Վիթթիհասս վէ Թէրազզըից զատ համագումարին մասնակցում են «Ապակենտրոնացման Լիգան», Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, մակեդոնական, արաբական, հայկական զանազան թերթերի, ինչպէս նաեւ հրէական ու եգիպտական ընդդիմադիր հոսանքների ներկայացուցիչները:

Այստեղ շատ մեծ է հայ յեղափոխականների ազդեցութիւնը ընդունուած որոշումների վրայ: Բոլոր ընդդիմադիր ուժերը պիտի գործեն հաւաքարար: Գլխաւոր նպատակն է Համիտի գահընկէցութիւնը եւ սահմանադրական կարգերի հաստատումը: այդ նպատակին հասնելու համար ժողովը քուէարկում է այն բոլոր միջոցները, որոնք կիրարկուած են ռուսական յեղափոխութեան մէջ:

1908 Յունիսին, ռուս եւ անգլիական վեհապետների տեսակցութիւնը Ռեւալում եւ համաձայնութիւնը՝ հաւաքարար միջամտելու մակեդոնական խնդրին, հարկադրեց երիտաւարը — Թուրքերին հանդէտ գալ աւելի շուտ, քան ենթադրում էին: Շարժումը սկիզբ առաւ Սեւանիկում, զնդապետ Նիազիի նախաձեռնութեամբ: Նրան ենթակայ յեղափոխական ուժերին շուտով միացան ուրիշները, ի Թիւս որոնց եւ էնվերը: Համիտի կողմից ապստամբների դէմ ուղարկուած զօրքերը միացան նրան: Զգալով իր անխուսափելի պարտութիւնը, Համիտը ստիպուած եղաւ Յուլիոս 24ին յայտարարել վերականգնուած այն Սահմանադրութիւնը, որի հեղինակին երեսուն տարի առաջ խեղդել էր: Այդ միակ ելքն էր գահի վրայ մնալու ու ժամանակ չահելու: Իր հերթին, Թուրք յեղափոխութեան վարիչ ուժը՝ Վիթթիհատ վէ Թէրազզը, միշտ խուսափելով շարժման տալ լայն ժողովրդական բնոյթ, ներկայ դէպքում որոշում է յեղափոխութիւնը պահել Վիադադ, սահմանադրական հունքի մէջ: Այդ օրերին Պոլսում կուսակցութեան զերազոյն խորհուրդը որոշում է գահի վրայ պահել Համիտին, քանի դեռ նա հաւատարիմ կը մնայ Սահմանադրութեան...

Ինչ էր այդ օրերին հայ ժողովուրդի զգացածը. դժուար թէ նա կարող լինէր բաժանել Թուրքիոյ բոլոր ժողովուրդներին համակած ցնծութիւնը: Քանի Համիտը գահի վրայ էր, նրան չէր կարող փրկել նոր պատուհառները եւ ոչ մի Սահմանադրութիւն: Ու այդպէս էլ եղաւ, ամիսը չանցած Համիտը լարեց հայերի դէմ մռայլ ու խուտրամիտ եւ կշիւրաւաւատապետական ատրրերի մի ամբոխ, որ Ատանայում սրի քաշեց շուրջ քառասուն հազար հայեր: Նոր զանգուածային ջարդերի նախերգանքն էր այդ: Բայց նախ քան այդ՝ Համիտին

անհրաժեշտ էր մաքրել իր հաշիւները յեղափոխութեան հետ: 1909 Մարտին Պոլսում ծայր տուեց հակայեղափոխութիւնը: Սակայն, այս անգամ բախտը դաւաճանեց Համիտին: Ապրիլ 28ին հակայեղափոխութիւնը ճգժուեց եւ Համիտը գահընկէց եղաւ: Այդ օրը վերջապէս հայ ժողովուրդը տօնեց իր յաղթութիւնը: Բայց, դժբախտաբար, նրան վիճակուած չէր այդ յաղթութեան պտուղները վայելել...

Անցաւ երեք տարի, յոյսերի, ակնկալութիւնների, սպասումների տարիներ, որոնց ընթացքում հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների եւ համայն արեւմտահայութեան միակ կարգախօսը օսմանեան ընդհանուր հայրենիքի վերածնունդն էր. կան անհամար որոշումներ, յայտարարութիւններ ժամանակի հայ յեղափոխական գրականութեան մէջ այդ մասին: Եւ սակայն ոչինչ չփոխուեց. յեղափոխութեան նախօրեակին Իթթիհատի տուած բոլոր խոստումները հայ ժողովուրդի կեանքի եւ ապահովութեան մասին՝ ջուրն ընկան: Հայկական գաւառներում կողոպուտներն ու մասնակի սպանութիւնները շարունակուեցին, հողային յափշտակութիւնները ստացան ծաւալուն բնոյթ: Վկայ են այս բոլորին Պոլսոյ Պատարիարքարանի անհամար բողոքագրերը, որոնք ուղղուել են կառավարութեան այդ մռայլ դէպքերի առթիւ, 1912ի ընթացքին:

Այդ օրերին հայ յեղափոխականների մէջ բարոյաւէջումը ընդհանուր էր: Ոժանձ ջարդովում էին նորից զլեռ բարձրանալու՝ անհրաժեշտութիւնը: Բայց ընդհանրապէս նրանց հայեացքները ուղղւում են դէպի դրսի ուժերը: Ռուսաստանում նրանց խոստանում են իրական բարենորոգութիւններ, որոնց համամիտ են Անգլիան եւ Ֆրանսիան: Բազմաթիւ սին խոստումներից յետոյ, քեթեւ օրտով չէր, որ հայ յեղափոխականները մօտենում էին այդ ելքին. բոլոր միջոցները սպառած էին, ուրիշ ելք չկար: 1913ին բարենորոգումների խնդիրը կարծես ստանում է իրական հանգամանք: Յաջորդ ամբան հասնում է Պոլիս եւրոպացի երկու բարենորոգիչներից մէկը, արդէն ընդունուած բարենորոգութեանց գործին ձեռնարկելու համար: Բայց բռնկում է պատերազմը, ու մէկ տարի յետոյ Հայաստանում այլեւս հայ չկայ...

Ի՞նչպէս կարելի եղաւ իրագործել այդ ահաւոր դէպքը մեր դարում: Արեւմտահայ ժողովուրդի բնաջնջումը միայն իթթիհատի եւ նրա ղեկավար դէմքի՝ Թալէաթի գործը չէր: Կար մի Հին, արիւնոտ անցեալ, որ դարերի յետեւից դեռ ցցած էր իր մոռյլ դէմքը: Թալէաթը ժառանգել էր տիրողների միջեւ գոյութիւն ունեցող այդ Հին՝ — արիւնոտ ու ատելավառ — անցեալը: Սակայն նաեւ Թալէաթի անձը, անկախաբար այդ անցեալից, իր մեծ դերն ունեցաւ: Թալէաթ իր հրէշային դաժանութեամբ զերազանցեց հայ ժողովուրդի բոլոր Հին ու նոր դահիճներին:

Ո՞վ էր այդ մարդը, որ այսպիսի ճակատագրական դեր կատարեց հայ կեանքում: Ըստ տեղեկութիւնների, Թալէաթը պոմաք էր, բուլղարական ծագումով, որի նախահայրերը դարեր առաջ ընդունել էին մահմետականութիւնը: Որքան ճիշտ է այդ, չգիտենք: յիշում ենք միայն, որ պատերազմի չըջնում հակառակորդ իթթիաֆականները նրան որակում էին «տոնձէ», ատելավառ մի արտայայտութիւն, որ նշանակում է դաւանափոխ, աւելի շուտ՝ ուրացող: Իրեն համար կրօնական հանգամանքները ոչ մի արժէք չունէին. նա անտարբեր էր եւ հաւասարապէս դէպի բոլոր կրօնները: Հայրը՝ Գրեմա Ալի, Ձէփէճէ գիւղից, դատական պաշտօնեայ էր: Ըստ Բրքական աղբիւրների, դեռ երիտասարդ հասակում Թալէաթը բանտարկուել էր Ադրիանուպոլսում, ուր եւ յարել է յիզափոխական շարժումին: Իննսուհական Թուականներին, երբ Երիտասարդ Թուրքերի գլուխն էր անցել Ահմէտ Ռիզան, Թալէաթը հեռագրական պաշտօնեայ էր: Իր յիզափոխական կնքահայրն է եղել Իփէկի երեսփոխան Իրահիմ բէյը, որ ընդունել էր երիտասարդ Թալէաթին կազմակերպութեան մէջ եւ յանձնարարել նրան՝ «Մէլլէրէթ»ը տարածելու գործը: Գիշ յետոյ, Թալէաթը կտրուում է Սեւանիկի հեռագրական քարտուղար, ուր եւ մանում է «Օսմանլը Հուրիէթ Ժէմիէթի»ի մէջ, իբրեւ գործօն անգամ: Իր ընկերներն էին Մանեասի Զասէ Ռէֆիզ, Ճաւիտ, Միսհատ Եիւզբի, Նազըմ եւ Զամփուլատ, որոնք կազմում էին Սեւանիկի կողմակերպութեան կորիզը:

Ե՞րբ են սկսել իր յարաբերութիւնները հայ յիզափոխական-

ների հետ, սաուզապէս չգիտենք: Յայտնի է միայն, որ իր անըն-
պառ եռանդով, յամառ կամքով եւ, մանաւանդ, շրջապատը դրա-
ւելու բացառիկ ընդունակութիւններով, նա շատ շուտով ձեռք է
բերում որոշ դիրք ու ազդեցութիւն Երեսնամարդ Քուրդերի մէջ
եւ բարեկամներ՝ հայ յեղափոխականների շարքերում: Իր այս
հայ բարեկամների մօտ է, որ Քալէաթ 1909 Մարտ 31ի հակայե-
ղափոխութեան օրերին ապաստան գտաւ, պահուեց, մինչեւ որ
իրեն յաջողուեց փախչել եւ անվտանգ Սելանիկ հասնիլ:

1911ին Քալէաթը ներքին գործոց նախարար է եւ միաժամա-
նակ Իթթիհատի նախագահ: Այդ օրերին է, որ յատկապէս վառ-
թարանում է հայ գաւառի կացութիւնը, ուր հողային յափշտա-
կութիւնները, աւարառութիւնները եւ մասնակի սպանութիւնները
վերջ չունին: Իր դիրքի, ազդեցութեան ու պաշտօնի բերումով նա
կարող էր հիմնապէս արժատախիլ անել այդ երեւոյթները: Բայց,
եթէ արդէն իսկ սպասում էր յարմարագոյն պահուն իր դիւտային
ծրագիրը գործադրելու, հասկանալի է դառնում նրա թոյլատու
ընթացքը:

Քալէաթը մնաց զեկամար դիրքերում գրեթէ մի ամբողջ
ասանամեակ, բայց Քուրդերոյ կեանքի եւ ոչ մի խնդիր լուծում
չստացաւ նրա երկարատեւ իշխանութեան ընթացքին: Ներքին վե-
րանորոգութիւնների բոլոր խնդիրների լուծման մէջ նա ցոյց տուաւ
մի քառասային պատեհապաշտութիւն, որ համիտեան ուժերին յա-
տուկ էր միայն՝ արտաքին խնդիրների լուծման մէջ: Գալով այս
վերջիններին ուշադրաւ է, որ Քալէաթը եւ իր կուսակցութիւնը
թէ՛ Տրիպոլիսի, թէ՛ Բալկանեան պատերազմի, թէ՛ մեծ պատե-
րազմի նման բախտորոշ խնդիրների լուծման ժամանակ բիրտ ու
պարզունակ ելքերից զատ ուրիշ միջոց չգտան: Քալէաթի հետ
գործ ունեցած եւրոպական դիւանագէտները, ինչպէս նաեւ Քուրդ
թէ՛ օտար հասարակական գործիչները, չեն նշմարում նրա մէջ իր
դիրքին, պաշտօնին համապատասխանող մտաւոր պատրաստու-
թիւնը եւ պետական անձին անհրաժեշտ փորձառութիւնը: Բայց
յիշատակում են մի շարք տուեալներ, որոնց ուժով նա խոնարհ
խաւերից հասաւ ամենաբարձր դիրքերի,— կամք, եռանդ եւ ան-

դուլ աշխատանք նորանոր դիրքեր գրաւելու, խօսելու, հմայելու, անխառն զուարթութեամբ շրջապատը իր հետ կապելու արատկարգ ընդունակութիւն, միայն իրեն յատուկ հօր բնազդ՝ դիմացիներ թաղուն մտադրութիւնները կանխելու, շափաւոր եւ անզամբ ճշմոքիքաւ կենցաղ մասնաւոր կեանքում, ճանկեղծութիւն, երբ դաւադրում է. ճարեկամութիւն, երբ կառաղի թշնամի է։ Այսպէս էին իր յատուկութիւնները եւ քաղաքագիտական իմաստութիւնը։ Իսկ այդ բոլորը շատ քիչ էր վերածնունդ Թուրքիան նոր ուղիներով առաջնորդելու համար։

1914ի ամբան գումարուեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան հերթական Ընդհանուր Ժողովը։ Այդ Ժողովը մասնաւորապէս Ռոստոմի պնդումով գումարուեց էրզրումում։ Բայց Թալէաթը ուրախ էր, որ Հ. Յ. Դ. Ընդհ. Ժողովը գումարուում է էրզրումում։ Հայ յեղափոխականները այդ հանգամանքը նկատում էին բարեկամութեան վերականգնման մի ցոյց Թալէաթի կողմից։ Ու նորից վերադարձնում էին յոյսեր հայկական բարենորոգութիւնների գործադրութեան շուրջ։ Իրականին մէջ Թալէաթը, այդ ճակատագրական օրերին, ցանկացել էր իր ձեռքի տակ ունենալ հայ ականաւոր յեղափոխական գործիչներին։ Ժողովը դեռ չէր վերջացել, երբ սկսուեց ընդհանուր պատերազմը։ Քիչ յետոյ, էրզրումում յայտնուեցին Թալէաթի երկու պատուիրակները՝ Իթթիհատի կեդրոնական կոմիտէի քարտուղար Բէհաէտտին Շաքիրը եւ յայտնի Իթթիհատական գործիչ Նաջի բէյը։ Նրանք եկել էին բանակցելու հայ յեղափոխականների հետ, Թուրքիան պատերազմին մասնակցելու պարագային նրանց բռնելիք դիրքի մասին։ Վստահ, որ Ռուսաստանը պատերազմում պիտի ջախջախուի, Թալէաթի պատուիրակները չէին ծածկում պատերազմին մասնակցելու իրենց մտադրութիւնը։ Նրանք, համակուած ռազմաշունչ տրամադրութեամբ, առաջարկում էին հայ յեղափոխականներին գործօն աջակցութիւն ցոյց տալ իրենց. յատուկ յայտարարութեամբ հանդէս գալ արտաքին աշխարհի առաջ՝ հայ-թուրք միացեալ ճակատով. զէնքի տակ քաշել բոլոր հին հայդուկային խմբերը. հայ կամաւորական բանակներ կազմել, Կովկասում առաջ բերել ապստամբու-

Թիւն եւ ուռնների թիկունքը քայքայել. ամէն կերպ նպաստել թուրքերի առաջխաղացութեան դէպի Անդրկովկաս: Հայ յեղափոխականները մերժեցին այդ արկածախնդրութիւնը, յորդորելով յետ կենալ պատերազմին մասնակցելու մտքից, որ կարող է կործանարար լինել Օսմանեան կայսրութեան համար ու առարկելով, որ հայ ժողովուրդը կարող է կատարել միայն իր քաղաքացիական պարտականութիւնները պատկանեալ երկրների նկատմամբ: Ընդհանուր ժողովը իր օրակարգը չսպառած փակուեց. պատգամաւորներից ոմանք բանտարկուեցին, ոմանք աքսորուեցին, ոմանք էլ յաջողեցին փախչել ուր կարող էին: Աշխան սկիզբներին, երբ դեռ թուրքիան պատերազմի մէջ չէր, արդէն սկսուել էին մասնակի տեղահանութիւններն ու ջարդերը Էրզրումի, Մուշի ու Բիթլիսի շրջաններում: Այս վայրերում կատարւում էին զանգուածային ձերբակալութիւններ ու գինաթափութիւն: Այդ օրերին Թալէաթը թուրքիոյ միահեծան տէրն էր... Դառնաղէտ դէպքերի զարգացման եւ Թալէաթի դերին չիւշատ Ծանօթ մարդկանց համար այն նուամենայնիւ մնում է մութ այս մարդու հոգեկան աշխարհը, որ ընդունակ եղաւ մի ամբողջ ժողովուրդ ոչնչացնել եւ արժատախիլ անել թուրքիոյ մէջ: Բայց այդ մասին մենք չենք կարող աւելին ասել, ան թուրք նշանաւոր գրագէտ Ճէնապ Շէհապէտտինը, որ այս գրքի յաւելուածի վերջում զետեղուած իր գրութեան մէջ տաւ լիւ է Թալէաթի բնութագիծը:

Գրի առնելով Ս. Թէշլիրեանի վերյիշումները՝ մենք մէկ նպատակ ունեցանք,— յայտնել այն ամէնը՝ ինչ կապ ունի հայ ժողովուրդի մեծագոյն ողբերգութեան հետ, եւ յանձնել պատմաբանի ուշադրութեան այն ամէնը՝ ինչ կարող էր ասել այդ մասին Թալէաթի ահաբեկիչը:

1943, Մայիս

Վ. Մ. (*)

Բելգրատ

Ժարժէ՛ք գործիմ, լոյս տեսած 1949ին, հեղինակի մահէն հիմք
տարի ետք: Միմախօրեան համրային հարուստ անցեալով անբասիթ
անում մըն է: Կ'անդամակցէր Սոցիալիստ-Ցեղափոխականներու
կուսակցութեան: Մեռաւ տարագրութեան մէջ, Բելգրադ, 1944ին:

«ՅՈՒՍ.»»

ՄԱՅՐԻԿԻՍ...

Անհունի աղջամուղջին մէջ յիշատակւիսկ թառամելու, առ յաւէտ կորսուելու գաղափարէն զարհուրած՝ փնտռեցի քեզ, մա՛յր իմ...

Թափառեցայ երկրէ երկիր, անապատէ անապատ: Անցայ մեր տարաբախտ ու աւերակոյտի վերածուած հայրենիքի քաղաքներն ու գիւղերը, սարերն ու ձորերը...

Զուր եղան իմ բոլոր որոնումները... Ամէն կողմ ամայութեան զարհուրելի համայնապատկերը կը ներկայանար իմ աչքերուն: Զկար այլեւս այն կեանքը, եռ ու զեռը, դաշտերու հմայիչ երեւոյթը, առուակներուն կարկաչիւնը, թռչուններուն ուրախ զուարթ ճըռուողիւնը...

Բոլո՛րը, բոլո՛րը չքացեր էին արիւնոտ բորենիին գազանային քնազդին բաւարարութիւն տրուած ըլլալու հետեւանքով:

Բուերու թագաւորութիւնն էր տիրապետողը մեր հայրենիքին մէջ...

Ամայութի՛ւն, ամայութի՛ւն...

Եփրատը անհանգիստ ու գժտուած էր ձեր խոշտանգուած դիակներէն իր անսկիզբ ժամանակներու ընթացքը խանգարուած ըլլալուն... Բողոքի ու ըմբոստութեան մոնչիւնները մի-

այն կը լսուէին իր կոհակներէն: Ան եւս կ'ոգ-
բար իր անցեալը:

Վնիտ ու յստակ ջուրերը ներկուած էին
հայ մայրերու, երեխաներու, երիտասարդնե-
րու եւ ծերերու անմեղ արիւնով... Իր հոգին
եւս վրդովուած էր հայ ցեղի ահռելի ողբեր-
գութեան կենդանի վկան ու ականատեսը ըլլա-
լուն համար...

Հեռաւոր եւ անծանօթ անապատները
անողոք ու լուռ էին: Կարծես յագեցած լինէին
իրենց հրկիզեալ աւազներուն վրայ ցրուած
ոսկերոտիքէն...

Դառնօրէն ողբացի ի տես մարդկային
պատմութեան մէջ տեղի ունեցած արհաւիր-
ներու այս ամենագարիւրելիէն: Տատանում-
ներ ունեցայ մինչեւ յուսահատութեան անփա-
ռունակ ոլորտները տանող, բայց կսկիծը, ող-
բերգութեան ահաւոր տեսարանները ցնցեցին
իմ հոգին, ուժ ու կորով ներշնչեցին ինծի՝
ապրելու, կեանքը շարունակելու մարմաջը
պարտադրելով: Թերեւս անոր համար, որ
առիթը ունենամ քեզի հանդէպ, մայր իմ, եւ
քեզ հետ բիրաւոր հայ մայրերու, որոնք խաչ-
ուեցան հայ գողգոթային վրայ, իմ՝ հայ գաւ-
կի՝ տարրական պարտականութիւնս կատարե-
լու... որեւէ ձեռով յաւերժացնելու յիշատակը
թափուած արեան գետերու...

Դուն, մա՛յրիմ, որ կեանք տուիր ինծի,
աչքերով համբուրեցիր զիս դառն զգացումով
մը լեցուած, թէ այլեւս պիտի չտես-
նուէիմք. իրաւունք ունէիր: Ճիշտ էր նոյնպէս
քու հառաչանքը եւ արդարացի՝ «հագիւ մեծ-
ցուցի, թեւ առիր ու կը թռչիս կը հեռանաս

ինձմէ»։ Այո՛, հեռացայ։ Այլեւս քեզ յաւիտեանս չտեսնելու պայմանով, բայց քու տուած կաթը, քու ունեցած մայրական անսահման գուրգուրանքը այնպիսի խոր արմատներ ձգած էին իմ հոգիի ւլփերուն մէջ, որ մոռնալ այդ բոլորը, անտարբեր մնալ, մանաւանդ քու եղբրական վախճանէն յետոյ, կարելի չէր...

Այսօր, խորհրդապաշտ հաւատացեալի մը նման, ուզեցի «Անծանօթ մօր անյայտ գերեզման» մը կառուցանել իմ հոգիիս մէջ ու երկիւղածօրէն երկրպագել այդ կոթողին առջեւ, որպէս հնամենի քագիւնի մը... Ուզեցի, իմ հեթանոս ազօթֆի խորհուրդները, միացուցած խունկի ու կնդրուկի բուրումնաւէտ ծուխին, ցրուել ու հասցնել անհունի առեղծուածային բարձունքները, որպէս իմ սրտագին պաշտամունքը քու անմոռանալի յիշատակին, մա՛յրիմ, ինչպէս նաեւ հագար – հագար ողջակիզուածներուն, որոնք նահատակուեցան մեր ցեղի ազատագրութեան պայքարին համար ու անէացան առ յաւէտ՝ առանց հողակոյտի, առանց շիրիմի...

ՍՈՂՈՄՈՆ

Լուսանկարուած Երզնկա, 1910ին: Առաջին կա-
 ռախէն աջ). Սողոմոնի եղբօր՝ Միսաֆին կինը՝ Հռիփս-
 ւան (նահատակուած), աղջիկը՝ Արմենուհին (ափսոս-
 քատուած), Սողոմոնի մայրը՝ Հնազանդ (նահատակ-
 ւած) եւ եղբայրը՝ Միսաֆ, Սողոմոն Թէհլիրեան: /
 Վրդ. — Խօրեղբօր աղջիկը՝ Բերսաբէ եւ եղբայրը՝ Աւ-
 իս (Երկուքն ալ նահատակուած):

Լուսանկարուած Եուկոսլաւիա, 1921ին: Ա. Կա
ճախէն աջ). Սոգոմոնի մօրեղբօր զաւակը եւ եղբօր՝ Մ
աքին աղջիկը Արմենուի: Բ. Կարգ, նստած, հօրեղբօ
ր՝ Օսկիան. Սոգոմոնի հայրը՝ Խաչատուր, հօրեղբօ
ը՝ Ասատուր: Գ. Կարգ.— Միհրան Տէր Ղազարեան (Ս
ենուիինն ամուսինը), հօրեղբօր տղան՝ Ներսէս, եղբօ
ը՝ Սեդրակ եւ Սոգոմոն:

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՍԵՐԲԻԱՅԻՑ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Երզնկայից նոր էի հասել Սերբիայի դաւառական քաղաք Վալեւոն, երբ տակն ու վրայ եղաւ ամէն բան: Սարաեւոյում մի սերբ ուսանող ատրճանակի երկու հարուածներով սպանել էր աւստրիական զահաժառանգ Ֆրանց Ֆերտինանտին: Ենթադրում էր, որ պատերազմ կը լինի: Այնուհետեւ դէպքերը զարդացան գլխապտոյտ արադուլթեամբ: Յուլիսի վերջերին Ռուսաստանը դէնքի տակ առաւ իր ծովային և ցամաքային ուժերը: Օգոստոս 1ին Գերմանիան կանխեց նրան՝ յայտարարելով պատերազմ: Ֆրանսան հանդէս եկաւ իր դաշնակցի կողքին: Բայց զէնքի առաջին հարուածները իջան Բելգիայի գլխին, ինչ որ հանդիսացաւ լաւագոյն առիթը Անգլիոյ համար պատերազմ յայտարարելու Գերմանիայ դէմ: Այսպէս սկսուեց պատմութեան առաջին մեծ սպանդը:

Սերբ ժողովուրդը ողբերգութեամբ փարեց զէնքի. հասել էր իր ազգային իղձերի պսակման ժամը: Լաւ ուտող, խմող, արեւելեան մեղկ անուրջների տակ թմրած Վալեւոյի բնակչութիւնը չարժման մէջ էր: Տեղի էին ունենում բաղձամարդ հաւաքոյթներ եւ ռադմաշունչ ցոյցեր: Ժողովուրդի առաջնորդները իրենց ճառերում յիշում էին Ստեփան Նեմանիայի, Տուշան Սիլնիի ժամանակները, նրանք հրաւիրում էին ժողովուրդը ներշնչուել Մարիցայի հովտի, Գոսովոյի նահատակ հերոսների ոգիներով:

Օգոստոսի կէսերին, պատերազմի հրդեհը հասաւ Սերբիոյ սահմաններին. աստորիացիները երկու բանակներով մտան Սերբիա, մէկ հարուածով վերջ տալու յոխորտացող թշնամուն: Բայց չորս օրուան ծանր կռիւներից յետոյ ստիպուած եղան յետ քաշուիլ: Հարուածը այնքան անսպասելի էր, որ աստորիացիները կրկնեցին իրենց ներխուժումը միայն չորս ամիս անցած, երբ արդէն պատերազմի մէջ էին նաեւ թուրքերը:

Ի՞նչ էր կատարուում Վալեւոյից դուրս, յայտնի չէր: Քաղաքի վեց – եօթը հայերը դրեթէ ամէն օր մեկ մօտ էին: Կարծես պատերազմի բովանդակ ծանրութիւնը վիճակուել էր նրանց: Բոլորն էլ ընտանիքներ ունէին երկրում: Բոլորն էլ խիստ մտահոգուած էին նրանց բխտի մասին, եւ ամենից շատ՝ հայրս, եղբայրներս: Ինձ համար անհասկնալի էր այդ. ի՞նչ կարող էր պատահել կանանց, երեխաներին, երբ համիտեան ռեժիմը արդէն տապալուած էր, ու երկրում տիրում էր Նրիտասարդ Թիւրքերի արդարախոհ իշխանութիւնը: Ճիշտ է, նրանց օրով եղան Ատանայի ջարդերը, բայց ո՞վ չի գիտեր, որ այդ վերջին տուրքն էր թուրք հակայեղափոխութեան, որ պէտք է վճարէին հայերը, իբրեւ թուրք յեղափոխութեան գլխաւոր աղդակը, կամ նրա առաջին արտայայտիչը:

Ու ես աշխատում էի սիրտ տալ նրանց՝ երկրից բերած դեռ շատ թարմ տպաւորութիւնների հիմքերով: Խօսքերս սփոփիչ ազդեցութիւն էին ունենում նրանց վրայ: Բացառութիւն էր հայրս, որ լսում էր գլուխը քիչ թեք, ծնօտը ձեռնափայտին յենած, ապակիների պէս անշարժ աչքերը դէմքիս յառած: Նրա այդ հայեացքը միշտ շփոթութեան էր մատնում ինձ:

Տարուան վերջերին նա մի նամակ ստացաւ Սոֆիայից: Գրում էր իր հին բարեկամ Ղուկաս աղան, որ տարիներից ի վեր Բուլկարիայում կատարում էր հա-

աարակական, յեղափոխական աշխատանք: Ղուկաս աղան գրում էր, թէ հասել է հայ ժողովրդի վերջնական ազատադրութեան ժամը թրքական լծից, թէ Բուլկարիոյ հայութիւնը կազմում է կամաւորական խմբեր՝ կովկասահայերի ձեռնարկած ազատագրական շարժման միանալու համար եւ, եթէ տարիքը ներէր, ինքն էլ զէն ի ձեռին պիտի միանար այդ խմբերին, դարաւոր թշնամուն դէմ կռուելու համար: Նամակին կցուած էր մի կոչ, որ հրահանգում էր զէնքի ընդունակ բոլոր հայերին արձանագրուիլ կամաւոր:

Հազիւ 18 տարեկան էի, եւ նամակը ինձ ցնցեց իր տգեշունչ բովանդակութեամբ: Բայց, հակառակ սպասածիս, այդ ամէնը խիստ ծանր տպաւորութիւն թողեց մերոնց վրայ:

— Վերջացաւ, ասաց հայրս բոլորովին ընկճուած. պէտք է մտածել թէ ի՞նչպէս կարելի է դուրս բերել այն դժոխքից տնեցիներին:

Ինձ չէր զբաղեցնում այդ հարցը, ես ողջ էութեամբ համակուած էի Բուլկարիա անցնելու գաղափարով, որ առանց հօրս համաձայնութեան, առանց անցագրի այդ օրերին դիւրին չէր: Քաղաքում սերքերի ոգեւորութիւնը հասել էր իր գագաթնակէտին. Ռատեխի շրջանում նոր, ջախջախիչ ջարդ էին կրել աւատրիացիները եւ անկանոն կերպով նահանջել: Դաշնակիցները, ըստ տեղեկութիւնների, յաղթական էին ամէն տեղ, թէեւ, բացի ռուսական ճակատից, կռիւները տեղի էին ունենում իրենց իսկ հողերում: Ռուսները մտել էին Սիլեզիա, Պոզնան եւ իբր թէ շուտով վար պիտի հոսէին Կարպատներից: Վիեննայի, Բուտափեշթի, անգամ Բերլինի օրերը հաշոււած էին:

Նոյեմբեր ամսի վերջերին, սերժ-բուլկարական սահմանում ինձ ձերբակալեցին իբրեւ լրտես, բայց ինձ յաջողուեց պարզել այդ թիւրիմացութիւնը եւ անցնիլ

Բուլկարիա: Այդ օրերին, երկու սլաւ ժողովուրդների տրամադրութիւնների մէջ տարբերութիւն չկար: Բուլկար ժողովուրդի համակրանքը նոյնպէս դաշնակիցների կողմն էր. նա ոչ մի քինախնդրութիւն չունէր երէկուան թշնամի սերբերի հանդէպ: Բայց այլ էր պետական շրջանների տրամադրութիւնը: Մակեդոնիայի բաժանումը, Տոպրուճաւի բուլկարական մասի կորուստը դեռ շատ թարմ էին: Բուլկարիան չէզոք էր, բայց արդէն այդ օրերին պարզ էր, որ իր չէզոքութիւնը նպատակ ունի ժամանակ չափի՝ յարմար վայրկեանին փոխ վրէժի դիմելու համար:

Սոֆիայի հայերին մէջ տիրում էր արտակարգ եռուզեռ, ժողովներ, հաւաքոյթներ, փայլուն ծրագիրներ ամէն տեղ: Մարտիկեանի «Շէսդի Սեպտեմբեր» սրճարանը ծայրից ծայր լիքն էր շարքային եւ դեկավար գործիչներով: Նրանք վիճում էին դէպքերի հաւանական զարգացման մասին: Թանձրամարմին, միջահասակ, հին կաղնու բունի պէս հաստատուն Ղուկաս աղան այստեղ էր: Նա կտրականապէս մերժեց ինձ մտցնել կամաւորական խմբերի ցանկի մէջ, երբ իմացաւ, որ եկել եմ առանց հօրս գիտութեան: Բայց աւելի լաւ դրութեան մէջ չէին եւ միւսները: Մի շաբաթ առաջ արձանադրուածներին էլ չէին ճամբում եւ Ղուկաս աղային շրջապատել էին արեւմտահայ երիտասարդներ, որոնք պաղաղած պահանջատէրերի նման ուղղում էին նրան հարցումներ:

— Ինչո՞ւ, մինչեւ ե՞րբ, ի՞նչ է այս ձգձգումների պատճառը:

Ղուկաս աղան, որին անուշութեամբ, որին խորիւտազին, հրաւիրում էր կարգի՝ տալով խուսափողական պատասխաններ:

— Պէտք է սպասէք, կարգադրուած է մի առ ժամանակ կամաւորների առաքումը դադարեցնել. ի՞նչ

կարող ենք անել, չէ՞ որ պէտք է վերին մարմնի հրահանգին ենթարկուիլ:

Բայց ոչ ոք միտք չունէր այդ անյայտ մարմնի հրահանգին ենթարկուելու: Ազգի ազատագրութիւնը սկսել էր, եւ ամէն մարդ ներքին բուռն պահանջ ունէր այդ սուրբ գործին օր առաջ մասնակցելու:

Մի խմբի հետ յաջողեցի անցնիլ Ռումանիա: Պուքրէշում իմացայ, որ հայրս հեռագրել է ինձ յետ ճամբել: Բայց արդէն ուշ էր. մի քանի ընկերներով, ռուսական ղեսպանատան աջակցութեամբ, նոյն գիշերը մեկնեցի Ռոստով:

Կայարանում ամէն տեղ իրարանցումը արտակարգ էր. գնացք գնացքի ետեւից մեկնում էր ծանրաբեռնւած թնդանօթներով, ռազմամթերքով, զինուորներով, ձիերով: Տեղ-տեղ կատարւում էին շոնդալից հրաժեշտի ցոյցեր դէպի ճակատ մեկնողներին: Ապա գնացքի յետեւից շարժւում էին թաշկինակներ, ու երբ ցոյցով ուղևորուածները ցրւում էին, մայթերի վրայ մնում էին կանպնած ծեր, երիտասարդ կանայք, աղջիկներ, որոնք քիչ առաջ զուարթօրէն պարզած թաշկինակները տանում էին աչքերին ու ծածուկ լաց լինում:

Արդէն Թիֆլիս էի, արձանադրուել էի կամաւոր: Ինձ հետ հասած ընկերների եւ նախապէս արձանադրորուածների հետ միասին տեղաւորուել էինք Վելեամինով լըսկայա փողոցի ծայրին ազգային մի ընդարձակ կալուածքի մէջ, որ կազմում էր կամաւորական հանրակացարաններից մէկը: Կալուածքը զուգորդում էր Բուսաբանական Այգու շրջանին, ուր եւ կատարւում էինք զինավարժութեան փորձերը: Թէեւ անցել էր մի չափաթ, բայց նոր էի ընտելանում բազմադիմի Թիֆլի-

սին, որ առաջին օրից հմայել էր ինձ: Իրիկնապահներին սովորաբար իջնում էի Վելեամինովսկայա փողոցի երկարութեամբ եւ կանգ առնում քաղաքապետությանի անկիւնի դեղարանի մօտ:

Փետրուարին մեր սարերն ու ձորերը դեռ պատած էին լինում ձիւնով: Այնինչ այստեղ արեւի ջերմ ճառագայթների տակ փայփլում էր դեղատեսիլ Երեւանեան հրապարակը: Մանր քարերով սալայատակուած այդ ընդարձակ հրապարակը կարծես ներկայացնում էր Թիֆլիսի մանրանկարը՝ շրջապատուած հիւրանոցներով, վաճառատներով, խանութներով, գետնափոր դինետներով, Թամամչեւի ընդարձակ քարանսարայով, որ քաղաքապետարանի դիմաց բռնում էր հրապարակի ամբողջ ճակատը՝ հարիւրաւոր կրպակներով:

Այդ օրերին Երեւանեան հրապարակն էր հայ քաղաքական կեանքի կենտրոնը: Կային երեք անկիւններ, ուր սովորաբար խմբւում էին հայ ազգային, հասարակական, յեղափոխական գործիչները: Դեղարանի դէմուդէմ, փողոցի անկիւնից քիչ ներք, դեռ լերկ ու իրենց զարդարանքներին սպասող ծառերի տակ ընկած էր «Անատոլիա» ճաշարանը, որ պահում էր մի էրզրումացի հայ: Այստեղ կարելի էր տեսնել Թիֆլիսում եղած բոլոր խմբապետներին, զինուորներին, կամաւորներին, որոնք սեղանների շուրջ խմբուած՝ վիճում էին կամ աղմկարար ծիծաղում: Միւս անկիւնը, որ գտնւում էր Թամամչեւի քարանսարայի տակ, ներկայացրւում էր հռչակաւոր «Թիլիպուճուրին», գետնափոր առաջնակարգ մի գինետուն, որ յայտնի էր իր ընտիր խորովածով, Կախէթի լաւագոյն գինիներով. պատկառում էր Թիֆլիսեցի մի հայի: Այստեղ խմբւում էին դէպքերի հետեւանքով իրենց հայութիւնը յանկարծ զօրացած Թիֆլիսեցի վրացախօս, ռուսախօս հարուստ հայեր, Անդրկովկասի զանազան շրջաններից Թիֆլիս

եկած հայ հասարակական գործիչներ, ինչպէս նաեւ այդ օրերին աղղային գործունէութեան նուիրուած հայեր: Երրորդ անկիւնը «Սակայանի կանդիտերակին» էր, եւրոպական իմաստով մի առաջնակարգ սրճարան, որ բոնում էր Երեւանեան հրապարակից զգալի զառիվերով բարձրացող Սոլովակ թաղամասի անկիւնը: Այստեղ հաւաքուում էին դերասաններ, գրողէտներ, կուսակցական յեղափոխական գործիչներ, ուսուցիչներ, ուսանողներ, առհասարակ ամէն կարգի հայ մտաւորականներ:

Բոլոր այդ ժամադրավայրերում կեանքը եռում էր. Հայը, Հայաստանը, Հայկական հարցը, պատերազմը, կոռուղ ուժերի գործնական ու տեսակարար կշիռները, զանազան ճակատներում ստեղծուած դրութիւնը թունդ էին հանում մարդկանց: Յոյղերի եւ յոյսերի մի աննախընթաց չըջան էր ապրում կովկասահայութիւնը զգալով իրեն սերունդների փայփայած աղղային երաղենրի իրադործման նախօրեակին:

Պարապմունքներից աղատ բոլոր ժամանակս գրեթէ միշտ անցնում էի իմ միակ հայրենակից Եանրգեանի մօտ, որ «Սեվերնիյէ Նոմերա» հիւրանոցի տակ ունէր մի համեստ կաթնատուն: Ամսուան վերջերին պատահաբար իմացայ, որ Թիֆլիս են գտնուում նաեւ Թաթիկեանները: Երկու եղբայրներից ճանաչում էի միայն պր. Խաչատուրին, որ մեկնել էր Երզնկայից ընդամէնը երեք-չորս տարի առաջ: Այնքան դեռ մեծ էր ծննդավայրիս կարօտը, որ անմիջապէս հասցէն առի ու գնացի մօտը:

Պր. Խաչատուրի համեստ մանրավաճառանոցը դտնում էր Միքայէլեան փողոցում, որ գետի եզերքին զուգահեռ երկարում էր Վորոնցովի կամուրջի թիկունքից մինչեւ Մուշտայետի պարտէզը:

Տեսնելով ինձ անմիջապէս ճանաչեց եւ նստած տե-

դից այնպէս վեր թռաւ, որ յարուցեց մօտը կանգնած մանկահասակ մի աղջկան ընդոստ ծիծաղը: Վայրկեանի մէջ այնքան հարցումներ ուղղեց ինձ, որ չգիտէի ո՛ր մէկին պատասխանեմ. չփոթութեան մատնեց ինձ նաեւ, մանկահասակ աղջիկը, որ լրջացած՝ սեւ մեծ աչքերով անթարթ նայում էր, կարծես ես նրան տեսել էի կամ նման մէկի մասին երազել:

— Է՛ր, յետո՞յ, ձերոնք ո՞րտեղ են, — չարունակում էր պր. Պաշատուրը:

— Հայրս, երկու եղբայրներս Սերբիայում, մնացածները՝ Երզնկա:

— Իսկ դո՞ւ ինչ ես անում այստեղ:

— Կամաւոր եմ, շուտով պիտի մեկնիմ ճակատ, ասացի խիստ ուրախ աղջկան ներկայութեամբ այդ մասին խօսելու առիթից:

— Հայրդ գիտէ՞:

— Նախանցեալ օրը գրեցի:

— Այստեղի՞ց:

— Այո՛:

— Իսկ Սերբիայից մեկնելի՞ս:

— Գիտէ՞ր, գիտէ՛ր...

— Հա՛, ծանօթացի՛ր, եղբօրս աղջիկն է, մեր Անահիտը:

Աղջիկը համարձակ նայեց ինձ:

— Վերջին անգամ ի՞նչպէս տեսար մերոնց, ասաց պր. Պաշատուրը:

— Լաւ էին:

— Հիմա ի՞նչ պիտի լինի մեր Շահէնի վիճակը. սպայից վարժարանը այս տարի պիտի աւարտէր, ուրեմն եղբայրը եղբօր դէ՞մ՝ մէկը կամաւոր, միւսը ակամայ:

— Այո՛, ի՛նչ արած, նա էլ պէտք է իր քաղաքա-

ցիական պարտքը կատարէ, թէեւ չեմ կարծում, որ նորաւարտներին ճակատ ուղարկեն:

— Աստուած խօսքդ լսէ, մինչեւ այս պատերազմը վերջանայ, հոգիներս կ'ենէ: Վերջին անգամ գրել էր, որ Ռուբէն էֆէնտին պիտի գայ եւ ամէն բան կը պատմէ, բայց չեկաւ: Նրանք ի՞նչպէս էին:

— Որո՞նք:

— Մոմճեանները:

— Գործերը յաջող, լաւ էին:

— Ինչ որ է, պէտք է եղբօրս հետ ծանօթանաս. նա էլ, անշուշտ, կը ցանկայ տեղեկութիւններ իմանալ:

— Այո՛, հայրիկա ուրախ կը լինի ձեզ տեսնելով, պարոն, — պարզութեամբ ասաց աղջիկը:

Մեկնեցի առաջին առիթով հանդիպելու խոստումով: Գնում էի ինքս էլ զարմացած ինձանից, հոգիս ճօճանակի պէս նետուում էր վեր-վար՝ անծանօթ յոյզերի տարափի տակ: Ոչ տեսնում, ոչ լսում, ոչ զգում էի շրջապատս: Հասնելով հանրակացարան՝ ընկայ բակի խորքում հաստատուած նստարանի վրայ: Կարծես հարած էի. ոչ մի ստոյգ միտք չկար գլխիս մէջ: Մթնշաղը թանձրանում էր: Թռչունները, յարակից պարտէզի ծառերին, կոկորդ էին պատռում վայրագ ու կրքոտ կանչերով: Նրանք թռչում էին դէս ու դէն՝ հագիւնը մարելի չիւղ կտուցներին: Գաղջ հողի, բացուող կանաչների ու փթթող ծառերի գարնան բոյրը երբեք էր օդի մէջ: Մթնել էր, երբ սկսեցի հասկանալ, թէ ի՞նչ է կատարւում ինձ հետ: Կարելի՞ է արդեօք, որ անծանօթ մէկը, առաջին հանդիպումին, այնպէս կաշկանդէ մալդուն, ինչպէս եղաւ ինձ հետ: Ամէն պարագայի մէջ, այդ չէր ներդաշնակում առաջադրած նպատակիս հետ:

Քնից սթափածի պէս ես ելայ ու մտայ հանրակացարան: Ըստ սովորութեան աղմուկ էր: Օրուան յու-

գող խնդիրը խոյի շրջանում տեղի ունեցած Տիւզ - Տաղի կռիւն էր, որի ընթացքում առաջ է եկել ինչ որ անհասկացողութիւն հայ կամաւորների եւ ռուս զօրաբաժնի պետերի միջեւ: Գնդապետ Նալլիեւը հրահանգել է կամաւորներին ճակատից գրաւել Տիւզ - Տաղը: Բայց հաշուի առնելով, որ այդ անհնարին է, ըստ էութեան նպատակ է ունեցել ճակատից լրջօրէն դրադեցնել թըշնամուն, որպէսզի ինքը իր զօրամասով անցնի լեռան թիկունքը եւ հակառակորդի ուժերը բնաջնջի: Հայերը գրաւել են Տիւզ - Տաղը ու թշնամին ելել է դաշտ, մինչեւ գնդապետի հասնիլը: Այսպէսով թշնամին փոխանակ բնաջնջուելու, փախել էր՝ խլելով հայերից մի քանի տասնեակ զոհեր...

* * *

Անցաւ երկու շաբաթ: Լման գարունն էր: Աղգային Բիւրոյի կարգադրիչ մարմնի որոշման համաձայն պիտի մեկնէինք ճակատ: Հակառակ խոստումիս, Թաթիկեանների մօտ չգնացի, ինձ թւում էր, որ լաւ է այլեւս չտեսնել այն դպրոցական աղջկան, որ այնքան մտածել տուեց ինձ: Սակայն, մեկնումիս նախօրեակին, տեղ չէի գտնում ինձ քաղաքում եւ ուր էլ գտնում էի, կարծես աչքիս առջեւն էր նրա դէմքը: Ես որոշել էի բախտին թողնել այդ խնդիրը, այժմ անհրաժեշտ էր կատարել աղգային պարտականութիւնս, ապագայում, եթէ ողջ մնացի եւ եթէ բախտը ցանկանար, նա կարող էր իմս լինել: Ու պէտք չէր, որ ինքս ընթացք տայի այդ հարցին, թող ինքն իրեն լուծուէր: Մի շարօրինակ նախազգացումով անգամ թւում էր ինձ վտանգաւոր միջամտութիւնս: Եւ սակայն մեկնումից առաջ նրան մի անգամ էլ տեսնելը հօր պահանջ էր դարձել ինձ համար:

Վորոնցովի կամուրջում դեգերում են ինձ նման

անդործներ : Մի գեղջուկ կանգնած է կամուրջի անկիւնում , թեւի տակ սեղմած առասպելական ճանճի նման պարկապողուկը տղզում է : Տասնամեայ մի տղեկ , նրա մօտ կանգնած , յոգնած աչքերով դիտում է անցորդներին : Հայր եւ որդի միասին պէտք է հայթայթեն թերեւս բազմանդամ ընտանիքի օրուան ապրուստը այդ ձեւով : Այդ էլ բախտի խնդիր է , նայած թէ անցորդներից ով ուշադրութեան կ'առնէ նրանց : Տղեկը յանկարծ նայեց ինձ , ես մօտս եղած բոլոր մանրուքը տուի նրան : Շշմեց , հօր նուագը ընդհատուեց :

Կուր գետը յորդել էր , տիղմի պէս պղտորել : Թափով քշում տանում էր յորձանքների մէջ ընկած փայտեր , մացառներ , եզերքներից տեղահան արած ծառերի կոճղեր : Կամուրջի տակ նա հարկադրուած է գոթիւնը չափաւորել , եզերքներից կոհակները խուժում են դէպի ներս ու կենտրոնում պտտտակաձև լճանում : Կամուրջի միւս ծայրին ջուրը բարձրացել է այնքան , որ մնում է մեղրաչափ մի բարձրութիւն անկիւնի գինետան բուրժ պատին բացուած կլոր օդանցքներին հասնելու համար : Այնտեղ մարդիկ , կամուրջի երկաթեայ ճաղերին կռթնած , նայում են պատին : Սաժէնաչափ պատի օդանցքներից մէկով մի կատու առաջացել է դէպի գետը այնքան , որ գլուխը մնացել է դուրս , մարմինը անցքի մէջ , նա չի հասկանում յետ - յետ գնալու հնարաւորութիւնը ու սարսափահար դիտելով առջեւը բացուած յուլուած ջրերը , մեծ զգուշութեամբ փորձում է մարմնով դառնալ : Բայց օդանցքը նեղ է , փորձերը աւելի են վտանգում դրութիւնը : Այն ժամանակ նա սկսում է աղերսադին մլաւել դէպի կամուրջը՝ մարդու պէս խնդրելով օգնութիւն : Մի ոռու կին գլխապատու իջնում է գինետուն : Վայրկեան չանցած կատուներ դիւահարի պէս նետւում է գետը ու կոհակների մէջ

չքանում : Պատի անցքից յայտնւում է մի կեռ փայտ , որ կոչուած էր նրան փրկելու :

Իրիկնադէմ էր : Այլեքսանդրեան այգու վարի մա-
սերում զևւերում էին զինուորներ , արեւածաղիկ չըռ-
թացնող աղախինների հետ : Աւելի վեր , նորաբողբոջ
ծառերի կատարներին խումբով աղմկում են ճնճղուկ-
ներ : Դուրս ելայ Գուլովինեան պողոտան : Միւս մայ-
թին , քիչ վարը , դրնւում է Նշան Թաթիկեանի խանու-
թը : Ես կարող էի նրան այցելել խանութում , առանց
խախտելու աղջկան չտեսնելու որոշումս : Բարձրահա-
սակ , դեռ երիտասարդ , համակրելի դէմքով մէկն էր
ս . Նշանը , որ նայեց ինձ հարցական , մինչեւ ինքնու-
թիւնոյ յայտնեցի : Այն ժամանակ հայրենակցութիւնը
համադօր էր աղլականութեան եւ այդպէս էլ ինձ ըն-
դունեց : Շուրջ մէկ ժամուան հարցուփորձից յետոյ ,
առաջնորդեց ինձ բնակարան , որ գտնւում էր նոյն շէն-
քի մէջ երրորդ յարկում , թիկունքի մուտքով : Անահի-
տը՝ տեսնելով ինձ՝ յանկարծակիի եկաւ , բայց շնոր-
հալի բարեւեց եւ անմիջապէս չքացաւ : Ապա ներսը
ինչ որ տեղ , երեւի խոհանոցում , թնդաց մի ծիծաղ :
Այդ ինձ շփոթութիւն պատճառեց :

Թէեւ տարիուկէս էր հայրենիքից մեկնելս եւ տե-
ղեկութիւններս թարմ չէին , բայց նոյն բծախնդիր հե-
տաքրքրութիւնն էր արտայայտում նաեւ տիկինը , ան-
գամ աղջիկները , որոնց համար Երզնկան անուն էր :
Երեւի գիտէին , որ իրենց հայրը հին ռեժիմի օրերին
անցեալ ունեցել է , մի համեստ անցեալ , իբրեւ Ռուբէն
Շիշմանեանի՝ Տերսիմի Գեռու գործակից : Այդ սե-
րունդը բաղկացած էր լաւ մարդկանցից ու լաւ հայե-
րից : Եւ ս . Նշանի մասին կարելի է ասել , որ նա առաջ
մարդ էր , յետոյ հայ : Այդպէս էր գոնէ իր լայնախո-
հութեամբ : Դեռ 90ական թուականներին նա փարում է
այն տեսակէտին , որ արեւմտահայութեան բարեկեցու-

Թիւնն ու ազատութիւնը կախուած է նրա անմիջական հարեւանների, յատկապէս քրդերի, համագործակցութիւնից: Նա ջանք չի խնայում Գալուստ Արխանեանի, Շիշմանեանի այդ ուղղութեամբ թափած ջանքերին նպաստելու, մինչեւ որ վերջինը ձերբակալուում է, եւ ինքը յաջողում է ճողոպրիլ Կովկաս: Բայց այնուհետեւ էլ նա չի կտրել կապը այդ գաղափարի հետագայ բախտին հետ: Նա գիտէ, օրինակ, որ Շիշմանեանի յաջողութեւրը աշխատել են համագործակցութեան կապեր հաստատել Տիարպէթիի քիւրտ Իբրահիմ փաշայի, Սլիվանի քիւրտ հօր ցեղերի հետ, որոնք մեծ աղղեցութիւն ունէին հայկական բարձրաւանդակի աշիրէթներին վրայ. գիտէ Ղասըմ պէյի հետ հաստատուած հայեւքիւրտ համաձայնութեան տխուր վախճանը, դմլիկցիների հետ վարած բանակցութեան անյաջողութիւնը, աշիրաթապետ Զէյնալի ողբերդական մահը Բինդէօլում եւ այլն:

Բայց այդ բոլորը գիտէ այլեւս իբրեւ տեղեկութիւն: Այժմ պ. Նշան սահմանափակուել է ընտանեկան հոգսերով, զաւակները դաստիարակել է հայ ոգևով՝ պայքար մղելով ոռոսացման վտանգի դէմ: Իր հարուստ գրադարանի մէջ ունի Արովեանի «Վէրք Հայաստանի»-ն եւ բազմաթիւ այլ հայերէն գրքեր: Խիստ օրէնք է տան մէջ հայերէն խօսելը: Գ. Նշանը նաեւ իրազեկ է տեղի ունեցող իրադարձութիւններին: Նա գիտէ, որ հնչել է հայ ժողովրդի ազատութեան ժամը եւ որ Հայաստանը պիտի ծաղկի, քաղաքակրթուի եւ ինքն էլ, վերջապէս, իր զաւակներով մի անկիւն պիտի ունենայ ծննդավայրում:

Նա քիչ քիչ զուարթացաւ եւ ընթրիքին, բաժակ բաժակի յետեւից, ազգային կենացներ առաջարկելով ու խմելով՝ խանդավառուեց մօտ ապագայի յոյսերով: Եւ յանկարծ սկսեց երգել.

— «Բարի՛, գեղեցիկ, առաքինի ընկեր մարդու :
որ փայլեցնում է արեւի պէս պատկերը մարդու»..

— «Ինչ մարդ ունենայ իր մօտը հաւատարիմ ընկեր, ցերեկի նման անցնում է մութ գիշերը մարդուն» :

Յանկարծ սկսեց ծիծաղիլ : Հայրը ժպտալով դարձաւ նրան .

— Աղջիկւս, քո այդ ծիծաղը ուռսերէն է, հայ աղջիկները այդպէս չեն ծիծաղում :

Ու դառնալով ինձ՝ յարեց .

— Խօսք չունիմ, երախաներս լաւ են, բայց դարձեալ այն չեն ինչ կ'ուղէի որ լինեն : Ինչ որէ, այս էլ խմենք «սուրբ դործի» յաջողութեան կենացը :

Կէս դիշեր էր, երբ պ. Նշանը արտօնեց ինձ մեկնել : Մինչեւ բակի դուռը ինձ ճանապարհեց Անահիտը :

— Այժմ բարեկամներ ենք, յոյս ունիմ, որ երբեմն կը հանդիպէք :

— Ուրախութեամբ պիտի գայի, օրիորդ, բայց վաղը կը մեկնիմ :

— Ո՞ւր, գոչեց նա այնպէս անակնկալի մատնելաժ, որից ակնյայտ էր, թէ խնդիրը նրա համար անարժէք չէ :

— Դէպի ճակատ, օրիորդ :

— Ա՛խ, այդպէս, ասաց կարծես ինքն իրեն եւ անտարբերութեամբ յարեց .

— Երբ վերադառնաք, մեզ չմոռանաք :

— Իսկ եթէ չվերադառնամ, յոյս ունիմ, որ ինձ իբրեւ բարեկամի երբեմն կը յիշէք :

— Ի հարկէ, ասաց անմիջապէս անկարեւոր բանի մասին խօսելու ձեւով... .

* * *

Մարտի 28ին չուրջ երկու հարիւր հոգուց բաղկա-

ցած մեր զօրախումբը մեկնեց կայարան եւ տեղաւորուեց վազոններում: Հազարների հասնող բազմութեան ցնծութեան աղաղակները թնդում էին երկաթուղագծի ուղղութեամբ՝ կայարանից ահադին հեռաւորութեան վրայ: Հայ ժողովրդի ողբերգութիւնը անսահման էր, տեսարանը յուղիչ, կարծես սերունդների ազգային իղձերի մարմնացումը մե՛նք էինք: Ու մի անօրինակ տակնուվրայութիւն էր տիրում մէջս, երբ յիշում էի համիտեան օրերի Երզնկան, հօրեղբօրս ձերբակալութիւնը, յեղափոխական խլրդային աշխատանքները, ջարդի մշտական վախերը, Կովկասից սահմանն անցնող բաղում հայդուկային խմբերի նահատակութիւնները ու համեմատում մեր շոնդալից մեկնումի հետ:

Գնացքը շարժուեց եւ շուտով բռնեց Ալեքսանդրապոլ — Երեւան — Զուլֆա ուղղութիւնը: Հողը յետ էր փախչում ընթացքի թափից: Գծին յարակից, մերթ ընդ մերթ պատահող մենակեաց չէնքերը աչք էին թարթում մեղ վրայ: Զորս կողմս նստած էին անուանի հայդուկներ՝ երիտասարդ, տարիքոտ, զուարթադէմ, մտադրաղ: Անցնելով վրացական չրջաններից, գնացքը ընդունեց աւելի ու աւելի զիկղակածեւ ընթացք: Լուսաբացին անցնում էինք Լօռիի կիրճով՝ քերելով համանուն գետի եզերքը: Երբեմն թւում էր, որ գնացքը նետւում է հանդիպակաց ապառաժների լանջին՝ ջարդ ու փշուր լինելու մի թափով: Բայց մէկ էլ տեսար հրաժեշտ տուեց գետին, ծալծլուեց, մտաւ գետնի տակ դրրդաց, բարկացաւ, փրփրեց, գոռաց ու յանկառօ զուարթօրէն սուլելով, նորից ընկերացաւ կիրճերի մէջ աղաղակող գետին: Գետն ու գնացքը, քոյր ու եղբօր պէս, կարծես խաղում էին. նրանք չնչահատ մի պահ դարձեալ վաղվգեցին դէս ու դէն, մինչեւ որ գնացքը զատուելով, սկսեց հողեվարքի պէս տնքտնքալ ու մաղլցիլ բարձրաբերձ սարերը: Եւ բոլորովին ուժաւ-

ՍՊԵՐՄԻՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ և ՅՈՒՆԻՔ
ԹԵԼԼՈՐՅԱՆ (հանգստացրել ենք)

ՄԱՆՈՒԲԱՆ ՔԱԼԻԺՐԱՆ
2001 թ. Վերջին, Գաթի

պառ՝ կանգ առաւ անտառապատ մի սարի լանջին: Ստանահի կամուրջն էր: Փարթամ բնութիւնը նոր էր արթնանում յօրանջելով:

— «Ղօ՛...» լսուեց օդի մէջ. կարծես օդը բաղկացած էր անտեսանելի բշտիկներից ու լսում էր նրանց ճաթուտոցը:

— «Ո՛ւ... հո՛ւ...», սուլում էր դնացքը:

— «Ղօ՛... օ՛...», արձադանդում էր կիրճի մէջ՝ խեղդուած գետը:

Անդունդից կախուած՝ դնացքը շարժւում է ու ոգնու պէս կծկուած, դողահար մալլցում կամուրջը: Ստորեւ նշմարւում են թղաչափի գեղջուկներ: Ապա, յանկարծ, ոտքերի տակ հող դղալով՝ դնացքը նորից սկսում է վազվղել՝ սարերը իր հետ քաշելով տանելու խենթութեամբ: Ճեղքելով թաւշանման մարգագետիններ, անվերջ սահում են վար: Ձորերի մէջ անտառը դգեստաւորուած է: Վերերում ծառերը դեռ սպասում են իրենց դարդարանքներին: Գնացքը դանդաղում է.

— Ղարաքիլիսէ՛, դոչում են ներսից:

— Ուռոսա՛, թնդում է բաղմութիւնը կայարանի մայթի վրայ:

Փոքրիկներ ծաղկեփունջերով, գեղջուկներ գիւղամթերքներով, դարաչուխալունների մի ամբոխ, որ ցրւում է, շլմորած աչքերով դէս ու դէն նայում, ապա հարաշրոցով խմբւում մի այլ տեղ ու գոռում.

— Ուռոսա՛... ա՛...

Այստեղից օձապտոյտ ուղիներով անցնում ենք լերի սարեր, որոնց լանջերին կայծկլտում է արեւը: Ապա մտնում ենք մի տարածուն ձոր, որից կարծես ելք չկայ: Ճամբուն ընկած սարի լանջին նշմարում եմ մի սեւ կէտ, որ խոշորանում ու խողովակաձեւ բացւում է: Յանկարծ, անասելի զղրդոցով մեզ համակում է խաւարը: Զաջուռի ներքնուղին է: Վեց - եօթը վայր-

կեանք թուում է յաւիտենականութեան չափ երկար։ Ապա խաւարը սկսում է աղջամուղջի պէս նօսրանալ ու նորից դուրս ենք ընկնում լոյս աշխարհ։ Հեռուն նշմարւում է Ալեքսանդրապոլի սօլիտականերկ կայա-
քանը։ Այստեղ դաուլ-տիտիկի նուազի տակ, մայթին պարում են կինտոյատիպ մարդիկ...

Ապրիլին Սալմաստ էինք։ Աւելի մեծ էր այդ օրե-
րին խանդավառութիւնը պարսկահայերի մէջ։ Ձեռքից ձեռք էին խլում կամաւորներին՝ իրենց մօտ հիւրընկա-
լելու համար։ Մի քանի օր յետոյ մեզ ուղարկեցին Վար-
դանլու գիւղը՝ լրացնելու Անդրանիկի գնդի Սեպուհի վաշտը։ Յետէ պատերով, եղէտնածածուկ կտուրներով
անհրապոյր հիւղակներ, նեղ, ծուռ ու մուռ, փոշոտ
փողոցներ, աղբակոյտեր, որոնց վրայ ճախրող խոշոր
ճանճերը կարծես թաւջութակով նուազահանդէս էին
տալիս։

Վաշտը բաղկացած էր 250 զինուորներից, որոնց
մէջ կային մեր երկրի բոլոր վայրերից մարդիկ։ Նոր
էր վերջացել Դիլմանի ճակատամարտը, եւ Վարդանլու
եղած զինուորների զրոյցները դառնում էին նրա շուրջ։
Նրանց մէջ ունէի երկու հայրենակիցներ՝ Գէորգ Յով-
հաննէսեանը, որ դեռ Քեմախում յայտնի էր իբրեւ բա-
նիմաց յեղափոխական գործիչ եւ աւելի երիտասարդ՝
Քերովբէ Երէցեանը։ Զինավարժութիւնից ազատ ժա-
մանակս անցընում էի նրանց հետ։ Քերովբէն քաջ ու
յանդուգն զինուորի համբաւ ունէր, բայց կռիւների մա-
սին պատմելու ժամանակ ընկնում էր այնպիսի չափա-
զանցութիւնների մէջ, որ Գէորգ յաճախ ստիպուած
էր լինում նրա «փէշը քաշելու»։

Պարսկական ճակատում նախկին յեղափոխական
լեդէոնի մնացորդներից, Անդրանիկից զատ, կային Սե-
պուհը, Կիւմիւլխանցի Աւօն, Սմբատը։ Անդրանիկը
կենտրոնական դէմք էր, իբրեւ կամաւորական Ա. գնդի

հրամանատար: Վերջին երկուսը դեռ պահել էին յանդերզուրթեան, համեստութեան եւ անձնագոհութեան հին բարոյական արժէքները: Դրանցից ճանաչում էի միայն Աւոյին. կինը երզնկացի էր, որդին՝ Նշանը՝ դասընկերս, իսկ իրեն տեսել էի եօթը տարի առաջ, երբ յեղափոխութեան մեղրամիսին Մուրատի հետ եկեւ էր Երզնկա:

Մայիսի 2ին մեր վաշտը շարժուեց դէպի Արաուլ, ուր քաշուել էր մի շարաթ առաջ Դիմանի կուում պարտուած խալիլ փաշայի զօրամասը: Մեզ ընկերանում էր կողակների մի ջոկատ, 400 հոգուց բաղկացած: Երբ հասանք Սոուկ Բուլակի զաւթը, պարզուեց, որ թշնամին պատրաստուում է ընդունելու կռիւը Արաուլի վրայ: Այս այն լեռն է, որ խանասորի արշաւանքի ժամանակ դարձաւ հայ ռազմիկների չուկէտը դէպի Մալքրիկ քրդական ցեղի վրանները:

Կողակների մի հարիւրեակ եւ Աւոյի ձիաւորները հրաման ստացան առաջանալու դէպի լեռը: Ապա զանազան կողմերից սկսեցինք մագլցել նաեւ մենք: Կռիւը դնալով տաքացաւ: Վերից վար կարկուտի պէս տեղում էին զնդակներ ու որոտում երկու կողմի թնդանօթները: Արդէն հասել էինք լեռան բարձունքներից վարնստած մի բլրի զաւթը, երբ յանկարծ ոտքերիս տակ գետին ընկան հեծեալ կամաւորներից ողմեցի Սիմոնը: Թոհ ու բոհի մէջ հագիւ մէկ քայլ փոխեցի ու ընկայ նաեւ ես: «Հէյ վա՛խ, դեռ ոչ մի գործ չտեսած զարնըւեցի», անցաւ դիտովս, ու թուլութիւն եկաւ վրաս: Մէկը կոնակն առաւ ողմեցի Սիմոնին, վար տարաւ:

— Տօ՛ չելնես մի՞, գոչեց մի հսկայ: Ես վեր ցատկեցի, շօշափեցի ինձ. ոչինչ չէր պատահել: Ամօթի զգացումը ինձ այնպէս մտրակեց, որ բուռն կատաղութեամբ խոյացայ առաջաւոր դիրքը:

— Ուռա՛, հնչեց թիկունքից: Վաշտի մէջ ողմեցի

Միմոնի անկումը կատաղեցրել էր բոլորին : Բառիս բուն առումով հրաշքներ գործեցին կամաւորները մի քանի անգամ թուապէս գերադանց թշնամու դէմ : Իրիկուան թուրքերը լքեցին Արաուլի բարձունքները եւ սկսեցին նահանջել դէպի Բելերի : Մութի հետ կռիւը գնալով թուլացաւ ու մարեց : Կարդադրուած էր դիրքեր բռնել, աչալուրջ հսկել թշնամուն, սպասելով լուսաբացին : Հեռուները, դաշտի մէջ աստղադարձ խաւարը ճեղքում էին կանթեղների պէս ցրիւ եկած կրակներ, կայուն վիճակը մատնում էր խարոյկներ, որ վառել էր թշնամին : Սաստիկ ցուրտ էր. կրակ էինք վառել նաեւ մենք : Կէս գիշերը անց՝ մեր խմբի պահակութեան հերթը հասաւ ինձ : Կրակներից բաւական հեռու մի տեղ կանգնած՝ անքթիթ նայում էի դիմացս : Լերան վրայ ցուրտը սպանիչ էր : Ձէր կարելի ծխել : Անսովոր դործը, օրուան տպաւորութիւնները այնպէս էին ջլատել ինձ, որ կանգնած տեղս կարծես քնած էի : Ծիւղ էի դործադրում աչքերս բաց պահելու, լաւ նայելու չորս կողմս, բայց ի զո՛ւր. կոպերս անջիղ մսակոյտերի պէս իջնում էին աչքերիս : Անց ու դարձ անելը հակառակ էր տրուած հրահանգներին, իսկ միեւնոյն տեղը հոլի պէս դառնալը ձանձրալի : Մուշտակիս մէջ կծկտած՝ նստեցի մի քարի տակ, որ պաշտպանում էր դիմացից փչող ցրտաշունչ հովից : Երկինքը աստղադարձ խորութեամբ հըսկում էր լեռը : Աչք ու ականջ չորս արած, լարուած ու շադրութեամբ դիտում էի դաշտի կանթեղաձեւ կրակները : Բայց եւ քնի պահանջը գնալով սաստկանում էր : Հինգ վայրկեան միայն եթէ քնէի, կարող կը լինէի հինգ ժամ հսկել :

— «Դո՛ւ, որին յանձնուած է խմբի ապահովութիւնը», մտածում եմ ես եւ ընդոստ վեր կենում՝ «պէտք է վարժուիլ. թուլութիւնը համազօր է դաւաճանութեան. պէտք է բարեխղճօրէն կատարել ստանձ-

նած պարտականութիւնս, միայն այդ ձևով կարող եմ դառնալ տասնապետ, յետոյ յիսնապետ, վերջապէս խմբապետ»...

Հոռուներից անցաւ մի մոլորած գնդակ՝ չարագու-
թօրէն սուլելով: Սարսուռը ցնցեց հոգին. նստեցի:
«Հայր մեր, որ յերկինս ես», մրմնջացի: Ու կրկին
տիրեց լուռութիւն: «Եւ ինչո՞ւ միայն խմբապետ», մտա-
ծում եմ ես, «ո՞վ գիտէ ինչ փայլուն ապաղայ է սպա-
սում ինձ. ինչո՞ւ չեմ կարող բարձրանալ ամենամեծ
աստիճանների, ի՞նչ էին նախապէս Լորիս - Մելիքովը.
Մատաթովը»...

Ու ինձ թւում է, որ զօրավարի փայլուն հաղուստ-
ներով զտնւում եմ Թիֆլիսում: Այեքսանդրեան այգու
դիմաց մի բարձր չէնք վերից վար յատկացուած է
ինձ: Տան դիմաց կանգնած է պահակ: Երկրորդ յար-
կում տիրում է արտակարգ եռուզեռ, այդտեղ եմ ըն-
դունում ես զանազան գործերով եկած աղերսարկունե-
րին: Այստեղ մուտքի մօտ կանգնած է ոսկեթել հա-
գուստներով դռնապանը: Միջանցքում խմբուած են
մարդիկ. նստածները ընդոստ վեր են կենում ու բարե-
ւում ինձ: Յաջորդ սենեակում նստած են պաշտօնեա-
ներ, նրանք եւս վեր են կենում ու ցցուած մնում: Ապա
իմ առջեւ բացւում է ընդունելութեան ընդարձակ դահ-
լիճը, ուր կան զործավարներ, օղնականներ: Դահլի-
ճին յաջորդում է թաւշապատ մի սենեակ, որտեղ
նստած է անձնական քարտուղարս՝ Անահիտը: Վերջա-
պէս, բացւում է առանձնասենեակս: Ես թաղւում եմ
բազկաթոռի մէջ ու քիչ սպասելով՝ գրասեղանից վեր-
ցնում եմ արծաթէ փոքրիկ զանգակը ու զանգահարում:
Ներս է մտնում Անահիտը ու կանգ առնում չեմքին:

— «Սկսեցէք ընդունիլ»: ասում եմ ես ու սիկարոս
վառում:

— «Այստեղ կայ մի աղջիկ, որ, իբր թէ, ճանաչում է ձեզ Բուլկարիայից, ուղում է ձեզ տեսնել»:

— «Ա՛խ, այն փարթամ մաղերով աղջիկը», ասում էմ յանկարծ, յիշելով Ղաղար սողայի աղջկան:

— «Ո՛չ, մաղերը կեղծ են, ես տեսայ», բացազանչում է Անահիտը:

— «Միեւնոյնն է, թող դայ»:

— «Ուրեմն, դուք ուղում էք այդ աղջկան տեսնել», ասում է տհաճութեամբ Անահիտը:

Եւ դարմացած թօթվում եմ ուսերս ու նայում: Այն ժամանակ նա դուրս է դալիս առանձնասենեակից ու վայրկեան չանցած ներս մտնում մի պառաւ կնոջ հետ, որ հաղիւ է շարժում մինչեւ գրասեղանս՝ դողդոջուն ձեռքին մի թուղթ բռնած. նա դարձնում է դէպի ինձ թօշնած սերկելիլի պէս դեղնած դէմքը եւ շրթունքները շարժում կալամբ ուտող նապաստակի պէս: Նույնում եմ Անահիտին.

— «Սա աղջկան մայրն է», ասում է նա չքմեղանքով:

— «Ի՞նչ է ուղում», հարցնում եմ ես:

— «Ուղում է, որ տղան զինուորութիւնից ազատէք, ախիւնքն՝ բաց թողնէք», ասում է Անահիտը ու պառաւի ձեռքից առնելով թուղթը՝ դնում առջեւս:

«Բաց թողնել», զրում եմ ես թղթի վրայ ու զիկղակածեւ ստորագրում... Վըղղ՛ղ... նորից սուլում է մի գնդակ ու նուաղելով մարում: Յիսո՛ւս Քրիստոս, մրմնջում եմ ես ու զսպանակից նետուածի պէս վեր թռչում: Ո՛չ, բան չկայ: Իսկ եթէ, յանկարծ, գնդակ ստանամ ու ողնեցի Սիմոնպ պէս դետին փսուխմ... մտածում եմ ես ու նորից նստում...

Յիշելով ցերեկուայ ընկնելս ու «մեռնելս»՝ սիրտս յեցւում է դոհունակութեամբ, որ մեռան ուրիշները, իսկ ես ողջ մնացի: Դէպքը, ի հարկէ, չատ էլ հաճելի

բան չէր: Բայց թո՛ւ ու բո՛հի մէջ ամէն մարդ կարող է սայթաքել եւ ընկնել: Միայն կարծեմ քիչ երկար տեւեցին երեւակայական մահը, ու մէկը գոչեց. «Տօ՛, ի՞նչ ես երկարել, չե՛նե՞ս մի՞»...

Ոչի՛նչ, մի օր երեւի պատերազմը կը վերջանայ, կը վերադառնամ հայրենիք ու մօրս, եղբօրս, հարսնե-րիս, հարեւաններին կը պատմեմ բոլորը, սկզբից մինչեւ վերջ: Յանկարծ յիշեցի Ալաշկերտից նոր փախած Աշոտի սարսափելի պատմութիւնները ու սարսուռը ցնցեց ինձ... «Այր, կին, ծեր, երեխայ կոտորում են անխնայ», ասում էր նա: Հապա՛ եթէ ջարդերը հասել են մինչեւ Երզնկա: Մէկը շարժում էր իմ կողմը, դողը բռնեց ինձ:

— Ո՞վ է, գոչեցի, բայց ձայնս պահանջուած խորխտութեամբ դուրս չելաւ...

Պոլսեցի Լեւոնն էր. եկել էր ինձ փոխարինելու: Ասողերը դալկանում էին: Քարանձաւի մէջ կրակը ընդունել էր պղնձէ գոյն: Գէորգը պատմում է Խանասորի արշաւանքի մասին: Լսածներս ցնդում են ու գլխիս մէջ միայն մնում են անունները՝ Սաքօ, Խէչօ, Կարօ, Բե՛ձա, Դուման, Սարգիս, Վարդան, դարալազեազցի Տէր Գրիգոր...

— Աղբակի բոլոր կոտորածների վրէժն էր ու միս-ժամանակ յեղափոխական դատ ու դատաստան, պատմում է Գէորգը...

Ծնկաչոք, նստած, կրակի շուրջ երկարած՝ լսում են նրան:

— Առաջին զօրասիւնը բաղկացած էր երկու հարիւր յիսուն կոռուողներից, մութ էր, երբ նրանք այս տեղից շարժուեցին դէպի վար, դէպի Շարաֆ պէկի երկու հարիւր յիսուն վրանները, ահա այնտեղ, դաշտի մէջ, մէկ փարսախ հեռու, հարիւրները երկարելով՝ պատմում է ցրտահար Գէորգը: Բոլորովին մօտեցեր

էին, երբ կիսախաւարի մէջ քիւրտ պահակը ձայն տուեց .

— Լօ՛, Լօ՛ հուն չի՞ մարիփն...

Ու հրացանները որոտացին : Մնացած երեք հազար եօթ հարիւր յիսուն կռուողները օղակեցին դաշտը հետեւեալ ուղղութիւններով .

Ու ասածներից մնում են գլխիս մէջ դարձեալ միայն անուններ՝ Սիփան, Արսոս, Վարագ, Առնոս, Կորդուաց լեռներ, Սուրբ Բարթոլիմէոս...

Փայտացած մասների արանքներից պղնձագոյն կրակի բոցերը ընկնում են խմբի տղաներից սրա կամ նրա դէմքին ու փափախների տակ ծամածուռ ստուերներ գծում : Ու մտածում են, թէ ո՞վ պիտի ողջ մնայ եւ ո՞վ պիտի մեռնի...

Լոյսը չբացուած պարզուեց, որ թշնամին նահանջել է : Մենք անարգել իջանք Խանասորի դաշտը եւ բանակ դրինք Սուրբ Բարթոլիմէոս վանքի մօտ : Այստեղ մեր առջեւ պարզուեց Զարդերի առաջին պատկերը, որու մասին խօսւում էր, երբ Թիֆլիս էի : Նահանջող թշնամին սրի էր քաշել Հարիսան գիւղի բնակիչներին : Կին, երեխայ, ծեր, պառաւ կողք-կողքի, զատ զատ, խորտակուած դռների մօտ, հիւղակներում, պատերի տակ, դռներում, կտուրներին, ծառերի ներքեւ, ամէն տեղ ընկած էին ծուռ ու մուռ դիրքերում, ցաւը վրան պաղած դէմքերով : Զամբից դուրս, փլատակների մօտ ընկած էին շուրջ քսան աղջիկների դիակներ՝ բզկտուած հագուստներով, սարսափից ապակիացած, կապոյտին յառած աչքերով...

Մայիսի 4ին մեր վաշտը մեկնեց դէպի Զուխակետունկ : Խմբապետ Աւօն իր ձիաւորներով մեկնել էր առաջ : Միշտ մի հմայք կար այս համր ու քաջարի մա-

դու մէջ, կռիւների ժամանակ նա ամէն տեղ էր, առաջին շարքերում, կռիւներից յետոյ մարդ չէր տեսնում նրան. քնած էր կամ մի տեղ մենակ նստած :

Երբ հասանք Չուխակետուկ, Աւոյի ձիաւորները արդէն գրաւել էին ուժեղ դիրքեր: Շատ ծանր էր կռուելը. Հարիսան գիւղի նախճիրը թունդ էր հանել բոլորին: Բայց թշնամին էլ կատաղել էր, նահանջից զազազած թուրք բանակը այստեղ, ըստ երեւոյթին, որոշել էր վճռական ճակատամարտ մղել: Ըստ տեղեկութիւնների, թշնամին վանից ստացել էր օղնական ուժեր եւ յաջողութեամբ դիմադրում էր, խլելով մեզներից զոհեր: Քիչ վերջը, երբ հասան մեր թնդանօթները, կացութիւնը փոխուեց: Շրջապատը դլրդում էր երկու կողմի թնդանօթների որոտից, քսանից երեսուն հազար հրացան էր պարպւում չորս կողմը, ծուխը, փոշին երբեմն պարուրում էին ամէն բան: Կէսօրից յետոյ թշնամու ձախ թևը թուլացաւ, բայց կենտրոնում յամառօրէն դիմադրում էր: Հետեւակ, ձիաւոր խառնուել էին իրար, աջ, ձախ, վեր վար վզվզում էին մահաբեր գնդակներ:

Կամաւորները ընկնում, գլտորւում, վեր էին կենում ու վրէժ գոռալով խոյանում: Մարդկանց համակել էր ցասումը, գիտակցութիւնը մթազնել էր: Իրիկուան դէմ թշնամու ձախ թևը տեղի տուեց: Աւոյի ձիաւորները յայտնուեցին թշնամու թիկունքին, բայց հետեւակների շարժումը ուշացաւ, եւ ինչպիսի փաշայի քանակի մնացորդները դարձեալ յաջողեցին ճողոպրել՝ ճանապարհին ջարդելով հայ անզէն ժողովուրդը:

Աւելորդ է ասել, որ մեզ հետ կռուող ռուս զօրքերը յետ չէին մնում կամաւորներից քաջութեամբ եւ շատ մեծ չափով գերազանցում էին իրենց կարգապահութեամբ եւ կռուելու հմտութեամբ: Բայց որքան կարողացայ դիտել Արաուլ եւ այստեղ, վճռական պահին կռուի բախտը որոշում էին կամաւորները:

Մայիսի 5ին սկսեցինք հետապնդել նահանջող թշնամուն։ Մինչև իրիկուն հալածեցինք։ Բայց Քալիլ փաշան բռնեց Վանի ուղղութիւնը՝ ճանապարհին մահ սփռելով ամէն տեղ։ Նոյն օրը գրաւեցինք Պաշալէն - թուրք բնակչութիւնը փախել էր, հայերը մինչև վերջին մարդ բնաջնջուած էին։ Յաջորդ երկու օրուայ մէջ հետապնդումը շարունակուեց անընդհատ։ Մտանք երեք - չորս ամայի գիւղեր։ Աւոյի ձիաւորները ազատեցին քիւրտերի կողմից առեւանգուած մի քանի հայ աղջիկներ, որոնք ուղարկուեցին Սալմաստ։ Այդ տեւական առաջխաղացման ընթացքում շարժումը առաջնորդում էին հայ ձիաւորները, նրանց յետեւից գնում էին մեր վաշտերը․ ապա գալիս էին հեծեալ կոզակները, որոնց յաջորդում էին ռուս հետեւակները․ այնուհետեւ հրետանին ու դարձեալ ռուս հետեւակազօրքեր․ վերջապէս՝ պաշարակիր դումարտակը։

Մայիսի 15ին դուրս ելանք Ռազանից եւ իրիկունը ուշ հասանք Էօմէրզատէի լեռներին։ Թեթեւ կոիւ ունեցանք թշնամու յետսապահների հետ, բայց մութը վրայ հասաւ, եւ կոիւը դադարեց։ Այդ գիշեր չկարողացայ աչք փակել․ անհաշիւ տարակուսանքներ համակել էին ինձ մեր ձեռնարկած գործի նպատակայարմարութեան մասին․ թշնամին նահանջելով կոտորում էր հայերին, մենք գրաւում էինք լքուած, ամայի գիւղեր...

Աղջամուղջին իմ առջեւ պարզուեց արտասովոր մի տեսարան․ բացւում էր լոյսը․ արեւելքը շառագունում էր, ու կիսախաւարի անորոշութեան միջից իրար յետեւից յայտնւում էին Էօմէրզատէի ոսկրադոյն ապառաժները, որոնք հեռուից նման էին կմախքների կոյտերի։ Օդի մէջ ինչ որ խուլ ճարճատիւն կար։ Ապառաժների թիկունքից հորիզոնը բոցավառւում էր, կրակի լճի պէս տարածւում։ Խոռոչների միջից մազլցում էին ստուերներ ու երերալով չքանում։

Առաւօտեան հրաման ստացանք հետապնդումը շարունակել՝ աշխատելով ճակատելու մղել թշնամուն։ Բայց թուրքերը շարունակեցին նահանջել ու մտան Էօմէրգատէի տարածուն կիրճերը։ Մենք արիւն-քրտինք մտած հետապնդում էինք, բայց թշնամին այլեւս կարեւորութիւն չէր տալիս մեզ. նա անվրդով նահանջում էր դէպի Սղերդ, Բիթլիս՝ ճանապարհին մահ սփռելով իր շուրջը։ Մայիսի 18ին, առաւօտեան, կարծես բոլորովին մօտեցել էինք թշնամուն ու պատրաստուում էինք կոտլելու։ Բայց արեւը ծագելուն պէս պարզուեց, որ թշնամին նահանջել է եւ հետքն անգամ չէր երեւում։

Այժմ չղթայածեւ առաջանում էինք Նորտուլի լերկ ու մոխրագոյն կածաններով։ Յոգնած ու ջարդուած էինք, բայց աւելի ծանր էր հեծեալների վիճակը։ Սար ու ձոր լեցուած էր ոչխարի հօտերով, անսպառ հարստութիւններ թափուած էին ճանապարհին ամէն տեղ. թանկարժէք գորգեր, զանազան իրեր, մթերքներ եւ այլն։

Լեռներից իջանք Սիկունիս հայ գիւղը, քարայրների միջից յայտնուեցին մէկ-երկու խենթացած պառականայք։ Գիւղը բնաջնջուած էր։ Թուրք զօրքերը անցել էին Տիգրիսը եւ ուղղուել դէպի Ճարճալան լեռները։

Ամսուայ վերջերը մտանք Վասպուրական եւ հասանք Վան, որ ազատագրուել էր շնորհիւ իր կորովի ղեմադրութեան, դրսից հասած կամաւորական խմբերի օգնութեան, մանաւանդ իր անվեհեր առաջնորդ Արամի ջանքերի։ Սա միակ միութարութիւնն էր համատարած թշուառութեան մէջ։ Մեր վաշտը ժամանակաւորապէս ցրուեց այստեղ։ Ռուս հրամանատարութիւնը յետաձգել էր գրեթէ պարպուած Բիթլիսը գրաւելու որոշումը։ Ինձ եւ կիւրինցի Սահակին հիւրընկալել էր տեղական ընկերներից Գրիգորը։ Երկու օր շարունակ դիտում էինք փառաւոր ղեմադրութեան աւե-

լրակաները: Անգամ այդ կիսաւեր դրութեամբ հոյակապ էր Վանը: Զիմզիմ Մաղարայից մեր դէմը պարզուած Արնոսի, Արտոսի, Գրգուռի անհուն լեռնաշղթաները փակում էին հորիզոնը. վեհափառ Սիփանի ձիւները կորչում էին ամպերի մէջ: Այդ բարձունքներից հովը մեղմօրէն իջնում էր մինչեւ մեծ դաշտը, ուր նիրհում էր վճիտ Վանայ ծովակը: Զինջ երկնակամարի տակ փայլփլում էր Վարազայ սարի փէշերին բացուող ընդարձակ հովիտը, ուր խաղում էին ստուերներն ու լոյսերը բաղմբերանոյ դոյների մէջ եւ արեւի տակ փողփողում կանաչները, ոսկու ու մարջանի փայլով: Շամիրամի հնադարեան ամրութեան ժայռը պարուրում էր հովիտը, որ ապա եզերում էր կանաչների մէջ թաղուած Արտամէտ գիւղին եւ Աւանց նաւահանգստին: Կռիւների ընթացքում, բուն քաղաքի վրայ թուրքերը թափել էին 16,000 թնդանօթային ուումբեր:

Զիմզիմ մաղարայից իջնում ենք դէպի վար հայկական ամրութիւնների, խրամների գծերով, ուր անմահ հերոսներ պաշտպանել են քաղաքը: Վանի մէջ այդ օրերին երեւի կար ոչ նուազ քան 80 հազար բնակիչ, որովհետեւ տեղացիների վրայ մի այդքան էլ աւելացել էր շրջանի գիւղերից քաղաք ապաստանածներից: Չնայած այդ խճողման, ընդհարումների գործած աւերին, Վանը ապրում էր խանդավառութեան, վերաշինութեան աննախընթաց օրեր: Գիշերը մինչեւ լոյս լսում էինք Գրիգորի պատմութիւնները Վանի հերոսամարտի մասին, որ մեծ զօրավիպ էր մեր լքուած հողիների համար: Բայց երկար չտեւեց այդ: Յունիսի առաջին օրերին սկսեց ռուս զօրքերի ընդհանուր նահանջը: Ստեղծուեց մի կացութիւն, որից ոչ ոք բան չէր հասկանում. նահանջում էր բոլոր ճակատների վրայ ջարդուած թշնամին:

նահանջում էր նաեւ ողւս յաղթական զօրքը. նահանջում էինք եւ մենք: Բայց մեր նահանջի գծից այն կողմը թողնում էինք զաղաղած թշնամուն մի անտէր ժողովուրդ, որից այլեւս մարդ չէր կարող փրկուել...

Հ. Յ. Դ. ԿԱՐՆՈՅ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻՆ

(Նստած) Ս. ՍԱՐԳՍԻԱՆ. Ա. ԵՆՈ ՄԻՆԱՍԻԱՆ:

Բ. ԳԼՈՒԽ

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

Յուճիսեան նահանջի հետեւանքով Թուրքահայաստանից տեղահան եղած տարագիրները կը որ թուով կազմում էին 250,000 մարդ: Դրանցից պէտք է դուրս հանել շուրջ 20,000 մարդ, որոնք շարժուելով Բերկրի շրջանից՝ անկարող եղան միանալ նահանջի ընդհանուր հոսանքին եւ ոչնչացան: Մնացածները շարժւում էին երեք ուղղութեամբ՝ Կարսի, Իգտիրի եւ Զուլֆայի: Այդ տարագիրներից ուսական հող հասան 207,000 հողի: Մնացածները փճացան ճանապարհին: Կովկաս հասնողների ստուարագոյն մասը կազմում էին կանայք եւ երեխաներ. հարիւրից հազիւ 10ը տղամարդ էր եւ այն էլ մեծ մասամբ ծերունիներ:

Գաղթականների ընդհանուր հոսանքը շարժւում էր Իգտիրի ուղղութեամբ, շուրջ 170,000 հողի: Այս հոսանքի հետ էի եւ ես: Մեր յետեւից գալիս էին ուշ մնացածներ, աւելի հեռու վայրերից փախածներ, ու փոշու ամպերի մէջ կորած այդ շարքերի վերջը յայտնի չէր: Թրքական սահմանադաշնակներում կարգուած էին ձիաւորներ՝ փնտռելու ցրուած մանուկներին ու հիւանդներին: Այդ վայրերից մինչեւ Իգտիր, արտերում, դաշտերում, այգիներում, ընդարձակ տարածութիւնների վրայ ցրուած էին գաղթականներ: Բուն Իգտիրի մէջ խճողուած էին 20,000 հողի: Էջմիածնում կուտակուել էին 45,000 հողի: Ապաստան փնտռողների մի

խոշոր հոսանք շարժւում էր դէպի Երեւան՝ ճանապարհին մորեխի պէս հնձելով օգտակար բոյսերը եւ որթատունկերի արմատները կրծելով։ Սահմանազուխներում հսկող ձիաւորները առաջին երկու օրուայ մէջ հաւաքեցին մօտ 500 լքուած կամ կորսուած երեխաներ։ Նոյն օրերին էջմիածնի մէջ թաղեցինք 103 գաղթականներ, իսկ յաջորդ օրը՝ 80։

Յանկարծական նահանջը անհնար էր դարձրել կանխապատրաստութիւն տեսնել նման մի բազմութիւն ընդունելու համար։ Տեղ չկար, բաւարար քանակութեամբ հաց, տաք սնունդ, բժշկական օգնութիւն չկար, այնինչ գաղթականների մեծ մասը հիւանդ էր։

Երեւանի եւ էջմիածնի մէջ եղած հիւանդանոցները հազիւ կարողացան ներս առնել 1500 մարդ։ էջմիածնում հիւանդների մեծ մասը տարածուած էր ներսիսեան լճակի չորս կողմը, ծառերի եւ վանքի պատերի տակ։ Շատ մեծ էր մանաւանդ հիւանդ մանուկների թիւը։ էջմիածնի ձեմարանում խոնուած էին 3500 մանուկներ, որոնց ծնողները չկային։ Երրորդ օրուայ իրիկունը Մեծ սրահի մէջ եւ հաշուեցի 110 մանուկներ, որոնք պառկած էին տախտակամածին, գրեթէ մերկ։ ոմանք քնել էին, բայց մեծ մասը լալիս էր։

Օղնութեան գործը խիստ դժուարանում էր կազմակերպութեան բացակայութեան պատճառով։ Պատահական մէկը դառնում էր «կարգադրիչ», ամէն մարդ հնազանդութեամբ ենթարկւում էր նրան, մինչեւ որ յայտնւում էր մի ուրիշը։ Ես ինքս ինձ նշանակել էի որբերի եւ մանուկների խնամակալ եւ զբաղւում էի այդ գործով։ Բայց երկար այդպէս չտեսեց, բազմութիւնները սկսեցին նօսրանալ, եկան Թիֆլիսի, Մոսկուայի ազգային կոմիտէները։ Քաղաքների Միութեան օգնութեան մարմինները իրենց քաղմաթիւ մասնաճիւղերով։

Վերջինի մասնաճիւղը Երեւանում ինձ տուեց «որբեր հաւաքող»ի պաշտօն, որ արդէն փաստօրէն կատարած էի: Այդ գործը կարծուածին չափ պարզ չէր, անհրաժեշտ էր նախապէս ստուգել, թէ տուեալ երեխան արդեօք չունի՞ ազդական, որի մօտ կարող է ժամանակաւորապէս մնալ, մինչեւ նոր որբանոցներ հաստատելը եւ եղածներին էլ քիչ չատ կարդի բերելը: Կար եւ ուրիշ դժուարութիւն, հաւաքուած որբերից խելահասները, մէկ երկու օր անցած, փախչում էին այսպէս կոչուած որբանոցներից՝ նախամեծար համարելով մուրացկանութիւնը: Այդպիսիներին կարելի էր բռնել միայն լուսաբացին, խանութների դռների տակ, ծառերի բների ներքեւ, խուլ փողոցների անկիւններում, կամ քանդուած շէնքերի փլատակներում քնած վիճակի մէջ, որովհետեւ արթնանալուն պէս ձեռք չէին ընկնում: Սակայն, որքան բարեխաւուեցին որբանոցների պայմանները, այնքան փախստականների թիւը նուազեց: Բայց, դրա փոխարէն, հանդէս եկաւ նոր դժուարութիւն, օրէց օր յայտնւում էին «կեղծ» որբեր. անծայր թշուառութեան ենթակայ տարագիր ծնողները, անկարող՝ զաւակների գոյութիւնը ապահովելու, բերում էին քաղաք երեխաներին ամենահեռաւոր գիւղերից եւ, թողնելով փողոցում, հարազատ զաւակներից փախչում էին դէպի գիւղ: Այս «կեղծ» որբերը մեծ մասամբ տեղաւորւում էին հայ ընտանիքներում, որոնց եւ յայտնւում էր ծնողների անունները, եթէ կարելի էր լինում հասկանալ:

Որբերի մէջ ամենից անհանդիստ տարրը գաղթից առաջ որբացածներն էին: Սրանք, քիչ բացառութեամբ, բաղկացած էին մանչերից, 8—12, հազուադէպօրէն մինչեւ 14 տարեկան: Զարդերի ընթացքում նրանք փախել էին քիւրտերի մօտից ու վերադարձել իրենց լքուած գիւղերը՝ իրենց գոյութիւնը քաջքելով:

այնտեղ, մինչեւ ընդհանուր նահանջը, ապա, միանալով առաջ անցած այս կամ այն կամաւորական խումբին, գաղթել էին։ Տասնըչորս տարեկան մի որբ յաջողել էր քիւրտերի մօտից ոչ միայն փախցնել իր հինգ տարեկան քրոջ, այլ եւ շալակած հասցնել նրա մինչեւ Կովկաս։ Յանդուդն, բանիմաց, տոկուն էին սրանք։ Ձէին սիրում խօսիլ․ ծնողների մասին եղած հարցումներին պատասխանում էին մէկ եւ միեւնոյն բառով՝ «սպանուած են»։

Ձէր երեւում, որ նրանք ցաւ են զգում այդ առթիւ։ Միայն մէկը ասաց, որ թոնրի մէջ պահուած էին եւ այնտեղ էլ այրեցին, ու լաց եղաւ։ Գրեթէ բոլորն էլ ունէին իրենց «ոգիսական»ը։ Մնացած որբերի մէջ աւելի դիւրահաղորդ էին աղջիկները, քան մանչերը։ Սակայն, առաջինները աւելի դիւրութեամբ էին ընտելանում տղամարդկանց, քան որբախնամ կանանց հետ։ Ըստ երեւոյթին, յանձին օտարի զիջում էին հօր, հօրեղբօր, եղբօր, բայց ոչ երբեք մօր տեղը։

Որո՞նք էին Յունիս 2ի նահանջի ուղմագիտական հիմքերը եւ ի՞նչ յարաբերութեան մէջ էին այդ նահանջի հետ Թուրքիոյ մէջ ծայր տուած ահաւոր ջարդերը, եւ չլիտեմ։ Բայց ղէպքերը զարդացան այսպէս․ նահանջից անմիջապէս յետոյ տեղահանուեցին Բիթլիսի․ Մուշի եւ Սասունի շուրջ 150,000 հայերը․ Յունիսի 7ին տեղահան եղան Երզնկայի 20,000 հայերը․ Յունիսի 16ին՝ էրյորումի 18,000 հայերը, Յունիսի 28ին՝ Տրապիզոնի 14,000 հայերը, 29ին Բաբերդի, Սվազի, Պարբերդի հայերը եւ ամսուան վերջերին Սվազ-Պարբերդ գծով արդէն պնում էր դէպի գերեզման շուրջ կէս միլիոն ժողովուրդ...։

Երեւանի հայութիւնը սուգի մէջ էր։ Նահանջը տակնուվրայ էր արել հայ կեանքը ու ամէն տեղ ջղային մթնոլորտ ստեղծել։ Վիհի պէս մի անջրպետ էր բաց-

ուել հայ ժողովուրդի եւ երէկուան «բարեկամ» ռուս կառավարութեան միջեւ: Մարդ չկար, որ նահանջի մէջ չար դիտաւորութիւն չտեսնէր: Դատողութիւններ չիմքն էր «Հայաստանը՝ առանց հայերի» հնաւանդ թեւը: Ամէն տեղ խօսւում էր ջարդերի մասին: Թիֆլիսի հայ թերթերը, որ մինչեւ այդ դժուար ինչ վանի դէպքերով, նահանջով, Պոլսոյ հայ մտաւորականութեան աքսորով, մասնակի կոտորածների լուրերով, այժմ հնչեցնում էին ահադանգը համայն արեւմտահայ ժողովուրդի ոչնչացման: Թուրքիայի ամենահեռաւոր անկիւններից դեռ հասնում էին հատ ու կէտ փախստականներ, որոնց ահաւոր պատմութիւնների մէջ վայրաւորութեանց, ջարդի եւ մահուան տեսարանները յաջորդում էին իրար...

Կոնտ Թաղամասի որբանոցից քիչ վառ ապրում էր Համադասպ Բարադամեանը, տիվրիկցի մի համեստ երիտասարդ, որ նախապէս վարում էր կալմակերպչական աշխատանքներ կամաւորների շարքերում, իսկ նահանջից յետոյ մեկնեց Թիֆլիս: Այժմ նա վերադարձել էր Երեւան «Հորիզոն»ի թղթակցի հանդամանքով եւ օրն ի բուն դառնում էր նորեկ տարագիրների մէջ, դէպքերի մասին տեղեկութիւններ հաւաքում:

Տարագիրների մէջ հանրածանօթ դէմք էր, իբրեւ «Թղթակից Համօ», եւ ամէն մի նոր փախստական առաջին առիթով լինում էր նրա մօտ: Նրա մօտ էին անցնում եւ ես բոլոր աղատ ժամանակս, Երզնկայից տեղահանուածների մասին մի բան իմանալու ակնկալութեամբ: Բայց ամէն կողմից տեղեկութիւններ կային, բացի Երզնկայից: Թէեւ հարադատներն բախտը տարակոյս չէր վերցնում, բայց անյայտութիւնը հիւժախտի պէս մաշում էր ինձ եւ հիւանդագին դրութեան մատնում: Օգոստոսի սկզբներին Համոյի մօտ տեսայ Տրապիզոնից նոր փախած մի մանկահասակ կին, որ

միալար պատմում էր, թէ ի՛նչպէս ծովամոյն արինքադաքում ձերբակալուած չուրջ 500 հայ մտաւորականներին, որոնց, իբր թէ, աքսորում էին Սամսոն։ Այնքան սրտածմլիկ էին կնոջ նկարագրութիւնները, որ խիստ դժուար էր լսել։ Համոն, քննիչի անտարբերութեամբ, նոթագրում էր առջեւը գրուած երկարաւուն թղթերի վրայ՝ նոր հարցումներ ուղղելով կնոջ։ Երբ կինը սկսեց նկարագրել Ճեւիզլիկի ջարդը, ինքս ինձ բռնադատում էի լսելու։

— Նախապէս այրերը բաժնեցին կիներէն եւ զաւակներէն, — պատմում էր նա, — ապա սուրի հարուածով, դանակի հարուածով, հրացանի սուխններով, անգթութեան հաղար նրբութիւններով կը սպաննէին զանոնք։ Սոսկումի աղաղակները դաշտը կը լեցնէին։ Հողը, խոտը արիւնով թաթաւուած էր։ Տղաքը, զարհուրանքէն խռորցած աչքերով, երկար կականներ կ'արձակէին։ Կիները բազուկնին կ'երկնցնէին, կ'աղբւսէին, կը նուաղէին. ամէն կողմ տարածուած էր արիւնի տաք հոտը...

Յանկարծ, ինձ թուաց, թէ տեսնում եմ այդ ամէնը, լսում ազիտզորմ ճիչեր, սարսափի ու ցաւի աղաղակներ, բուռն աղերսներ, խելագարութեան ու հոգեւ վարքի զոչիւններ. տեսնում դիակները ճիչդ այնպէս՝ ինչպէս նրանք տարածուած էին Հարիսան գիւղում. զգում արեան տաք հոտը։ Մղձաւանջով համակուած ոտքի ելայ, որ գնամ ու այլեւս ոչինչ չլսեմ, բայց գլուխս դարձաւ, եւ ընկայ...

Երբ ուշքի եկայ, կինը չկար։ Համոն թեւանցուկ առաջնորդեց ինձ սենեակս։ Գիշերը չկարողացայ աչք փակել. բաւական էր, որ քիչ շատ թմրութեան մէջ ընկնէի, եւ ինձ պատկերանում էին զանազան սարսափելի տեսարաններ, իբր թէ մայրս Սիկունիս գիւղի քարանձաւին մէջ է. իբր թէ մեր բոլոր երեխաները

Թոնրի շուրջ բոլորուած՝ միաբերան ճշում են, իբր թէ եղբայրս ջախջախուած գլխով ընկած է պարտէզում... Ու ամէն անգամ, երբ ի վիճակի էի լինում դատելու, աչքիս առջեւ պատկերանում էր Թալէաթի փքուն, ինքնագոհ դէմքը, որի պատկերը առաջին անգամ տեսայ Վանում: Բռնել, վզից թոկ կապել, շան պէս քաշքշիլ մինչեւ իր կազմակերպած սպանդանոցների վերջին կայանը եւ մահամերձ զոհերի առջեւ արիւնաքամ ընել... բարոյական, ֆիզիքական չարչարանքների ամենաբարբարոս ծրագիրներ էր յղանում հիւանդ միտքս:

Ես մի քսնի օր միայն գամուած մնացի անկողնում: Բայց այդ օրուանից ժառանգեցի գլխապտոյտի եւ ուշադնացութեան մի հիւանդութիւն, որ մէջ ընդ մէջ՝ հարուածում էր ինձ:

Սեպտեմբերի կէսերին Թիֆլիսի հայկական թերթերից մէկում կարդացի Ուարբերդի ամերիկեան ներկայացուցչի Յուլիս 11 թուակիր պաշտօնական տեղեկադրի Թարգմանութիւնը, որի մէջ ասուած էր.

«Յուլիսի առաջին օրերին, ցնցոտիների մէջ, սովալլուկ, հիւանդ, Կարինից, Երզնկայից Ուարբերդ հասան առաջին կարաւանները: Նրանք երկու ամիս անցեր էին ճանապարհներին գրեթէ առանց սնունդի եւ ջրի: Մայրերը յօժարակամ տալիս էին իրենց զաւակները բոլոր նրանց, որոնք ուզում էին առնել: Հարուստ թուրքեր բժիշկների քննութեան են ենթարկում երիտասարդ աղջիկներին եւ ամենից գեղեցիկներին առնելով՝ քաշում են իրենց հարեմների համար: Այդ դժբախտների պատմածների համաձայն, մեծ մասը բռնի կորզուած կամ սպանուած են քիւրտերի կողմից, որոնք տեւական յարձակումներ են գործում կարաւանների վրայ:

Շատերն էլ մեռել են ճանապարհին անօթութիւնից եւ ուժասպառութիւնից: Երկու օր յետոյ, նոր կարա-

ւաններ հասան: Տարապիւրներ ի մէջ երեք քոյրեր կային, որոնք անդլերէն գիտէին: Իրենց ընտանիքի 25 անդամներից տասներմէկը արդէն սպանուած էին ճանապարհին, ուղջ մնացած արական սեռի տարէցը ութ տարեկան էր: Իրենց տեղերից մեկնելու ժամանակ, տարապիւրները ունէին ձիեր, դրամ, կապոցներ, բայց ճանապարհին ամէն բան կողոպտուել է, նոյն իսկ իրենց հագուստները, եւ աղջիկներից մէկը բոլորովին մերկ էր: Խարբերդի մէջ տարադրութեան կարդադրութիւնները սկսուեցին հաղարաւոր այր մարդկանց ձերբակալութիւններով: Գիշերը նրանց տարին մօտակայ լեռները, եւ այլեւս ոչ ոք չվերադարձաւ: Նրանց մէջ էին հայոց առաջնորդը, ամերիկեան ղոլէճի ուսուցիչները եւ քաղաքի ծանօթ դէմքերը: Ինչպէս նաեւ բոլոր հայ զինուորներն ու բոլոր նրանք, որոնք զինուորական տարիքի մէջ քէտել էին վճարել: Յունիսի 5ին ձերբակալուեցին եւս ութ հարիւր այրեր: Հետեւեալ օրը նրանց տարին լեռների անապատային մասը, այնտեղ տասնըչորս հոգինոց խմբերով իրարու կապեցին - որովհետեւ իրենց ունեցած պարաններով տասնըչորս մարտուց աւելի կարելի չէր կապել — եւ հրացանի բռնեցին: Մերձակայ գիւղի մէջ հայերի ուրիշ խմբեր արգելափակուեցին: Երեք օր առանց ուտելիքի եւ ջրի պահելուց յետոյ, նրանց մօտակայ ժայռերի առաջ կանգնեցրին եւ հրացանադարկ արին. որոնց վրայ որ դեռ չունչ կար՝ սուիչներով ու դանակներով սպանեցին: Յունիսի տասնին հաղարաւոր հայերի նոր ջարդեր եղան քաղաքից երկու ժամ հեռու: Նոյն սպանութիւնները չրջակայ բոլոր դիւղերի մէջ»...

Նոյեմբերի վերջերին Թիֆլիս հասաւ Սվազցի Մուրատը, որ, տասն ամիս շարունակ կռիւներ մղելով լեռներում, 13 ընկերներով Սվազից հասել էր Սամսոն եւ՝ բռնագրաւելով մի առադաքտանաւ յաջողել էր ցամաք

խնել Բաթումում : «Հորիզոն»ում տպագրուած էր այդ առասպելական փախուստի պատմութիւնը «Մուրատի ողիսականը» խորագրով , որից կարելի էր գաղափար կազմել Սամսոն-Սվազ ուղղութեամբ կատարուած զանդուածային տեղահանութիւնների եւ ջարդերի մասին :

Յաջորդաբար սկսեցին լոյս տեսնել զանազան միսիոնարների , իտալական դիւանադիտական ներկայացուցիչների սահմսկեցուցիչ տեղեկագիրները , որոնք պարզում էին , թէ իրենց ծաւալով ու կազմակերպուած բնոյթով հայկական ջարդերը ղերազանցում էին պատմութեան բոլոր այդօրինակ դէպքերը :

Տարուայ վերջերին լուրեր հասան քնաջնջուած Ժողովուրդի մի շարք ընդվզումների մասին . ապստամբել էին Շապին-Գարահիսարը , Ուրֆան , Այնթապը , Զէյթունը , Ճէպէլ-Մուսայի ապառաժոտ բարցունքների հայութիւնը . . .

Այլեւս պարզ էր , որ հայկական սպանդը կարող էր վերջ գտնել , երբ ընդհանուր պատերազմը վերջանար : Բայց ղինուորական նախարար լորդ Կիչները յայտարարում էր , թէ Անգլիան կարող է գործօն մասնակցութիւն ունենալ պատերազմին միայն երկու տարի յետոյ , իսկ ցամաքի երկու գլխաւոր ճակատներում դրութիւնը աւելի քան անմխիթար էր : Չնայած , որ գերմանացիները իրենց ուժերի մի խոշոր մասը արդէն նետել էին արեւելեան ճակատ , բայց տարուան ընթացքում անգլիացիների եւ ֆրանսացիների բոլոր ջանքերը ապարդիւն անցան Սոմմի շրջանում ճեղքելու գերմանական ճակատը : Բովանդակ արեւմտեան ճակատում կռիւը ընդունել էր «դիրքային» բնոյթ , որ Գերմանիային ընձեռում էր հնարաւորութիւն՝ մնալ այնտեղ նուազագոյն ուժերով պաշտպանողականի վրայ՝ արեւելեան ճակատում իր հաշիւները ռուսների հետ նախապէս մաքրելու համար :

Նեղուցներում, Մարտ 18ի անյաջողութիւնից յետոյ, երբ դաշնակիցները կորցրին չորս խոշոր ռազմա-նաւեր, անգլիւֆրանսական նաւատորմը այլեւս փորձ չարաւ Դարդանէլը անցնելու: Իսկ Գելիպոլուի եղե-րամասերում ցամաք իջած Համիլտոնի բանակը ամբողջ տարուայ ընթացքում ոչ մի յաջողութիւն չունեցաւ:

Բալքաններում մինչեւ այդ հերոսաբար դիմադրող փոքրիկ Սերբիան Հոկտեմբեր - Դեկտեմբեր ամիսներին ջարդ ու փշուր եղաւ աւստրօգերմանական, բուլղարա-կան դերազանց ուժերի ճնշման տակ, որոնք ներս խու-ժեցին միաժամանակ հիւսիսից եւ արեւելքից՝ Մակեն-զէնի ընդհանուր հրամանատարութեան տակ:

Աւելի անմխիթար էր կացութիւնը ուսուական ճա-կատում: Կրակովի շրջանում կենտրոնացած գերմանա-կան ուժերը դեռ Մայիսին, մի քանի ուժգին հարուած-ներով, հարկադրեցին ռուսներին յետ քաշուել եւ Վիս-լայի ձախ ափով նահանջել: Քիչ յետոյ ռուսները թո-ղին Պերեմիշը եւ Լվովը, իսկ ամրան վերջերին բովան-դակ Գալիցիան պարպուեց նրանց կողմից: Աշնան, գերմանացիները յաջորդաբար զրաւեցին Կովնոն, Գրոդնոն, Բրեստ - Լիտովսկը: Այնուհետեւ ռուսները սկսեցին նահանջել ամբողջ ճակատով, երբեմն միայն մղելով թեթեւ կռիւներ թիկունքում պատրաստուած ամրութիւնների վրայ...

* * *

1916ի սկզբներին մեր բարոյալքումը հասաւ իր գա-գաթին, երբ իմացանք, որ Համիլտոնի բանակը պար-պել է Գելիպոլուն: Մեր ժողովուրդի մնացորդների կեանքը փրկելու ամէն յոյս օդը ցնդեց:

Երեւանում, ամէն տեղ, նրբամիտ մտաւորական-ներ ինչիւրը բացատրում էին անգլիւսուս հակամար-տութեամբ: Իբր թէ Անդլիան եթէ ցանկանար, կարող

էր գրաւել նեղուցները: Բայց որովհետեւ այդ պարագային ստիպուած պիտի լինէր Պոլիսը զիջելու ռուսներին, մի տարի ձուգելով յետ քաշուեց...

Միջադեպից փախած բժիշկ Թորոյեանը այդ օրերին հասել էր Թիֆլիս եւ դեռ ողջ մնացած տարագիրների վիճակի մասին յայտնում էր.

«Միջադեպ տարաբերուած իմ դժբախտ հայրենակիցները բազմապէս են մեծ մասամբ կիներից, աղջիկներից: Դժբախտները հազիւ են ծածկում իրենց մերկութիւնը ցնցոտիներով, եղանակի խստութիւնների դէմ պաշտպանուելու համար ոչինչ չունեն. ոմանք, հողերին ծալապատիկ նստած, փորձում են լաթերի կտորներից միացած հովանոցների շուքի տակ պաշտպանուել, բայց մեծ մասը դուրկ է նաեւ այս խեղճուկրակ ապաստանից: Աւաղուտների մէջ, ամէն տեղ, բարձրանում են հողաթմբեր, որոնց շուրջը դասնում են ցողապատ շներ: Դիակներից շատերը մնում են անթափ Հալարնէր եւ այդ կմախքացած դժբախտները՝ փոսացած ուտերով, մարած կամ շատ փայլուն աչքերով, խօսելու վարժութիւնից զրկուած, տառապանքից ապուշացած դէմքերով»...

Եթէ մինչեւ այդ իմ մէջ դեռ մնում էր մի յոյս, որ հորադատներս կարող էին ողջ մնացած լինել անապատներում, այժմ այդ յոյսն էլ մարում էր: Մնում էր մի բան, ի՞նչպէս կարելի է Պոլիս ընկնել եւ Թալէաթը դռնել: Միայն նրա մահը կարող էր քիչ շատ ամօքել ապրած կսկիծս: Տեւտիան մղձաւանջի պէս, երբեք հանդիստ չէր տալիս ինձ այս դադափարը. երբեմն նա համակում էր ինձ այնպէս, որ մոռանում էի ամէն բան: Քաղաքների Միութեան մէջ դեռ շարունակուած էր պաշտօնս, բայց ոչինչ չէի անում:

Քիչ յետոյ ռուսները դրաւեցին էրզրումը: Երեւանում ռումբի պէս պայթեց այդ լուրը, ոչ ոք յոյս ունէր

կովկասի ուսւ բանակի մարտունակութեան վրայ. արդէն յայտնի էր, որ այդ բանակի լաւագոյն ուժերը փոխադրուել էին ուսւ – ուսմանական ճակատը, իսկ մնացածները պահանջուած քանակութեամբ ռազմանիւթ չունէին յարձակման համար:

Այժմ բացւում էր յոյսերի մի նոր շրջան. մարդիկ նորից կեանք առան. դեռ կորած չէր ամէն բան: Ո՞ր ժողովուրդն է աղատաւորուել թրքական լծից առանց զանդուածային ջարդերի, ինչո՞ւ սպասել, որ մենք բացառութիւն կազմէինք, ո՞րքան մարդ կար երկրում, երբ աղատաւորուեց Բուլղարիան, — այսպէս էին այժմ տրամաւորութիւնները: Ու սկսուեց նոր շարժում դէպի ճակատ: Համոն նոյն օրը, թլթկի պարկը չալակած, եկաւ ինձ հրաժեշտ տալու: Գնում էր իբրեւ թղթակից թարմ լուրեր բերելու: Յաջորդաբար մեկնեցին կամաւորական խմբերից Երեւանում եղած բոլոր ընկերները: Սակայն, այժմ կամաւորական խմբերը ցրուած էին, իբրեւ այդպիսին՝ նրանք իրենց դերը կատարել վերջացրել էին. նորակազմ խմբերը, ինչպէս նաեւ նախկին խմբերի մնացորդները, վերածւում էին հայկական հրացանածիդ ղնդերի եւ՝ վկայեալ սպաների ենթակայ՝ մուծւում ուսական բանակը:

Մարտի վերջերին եւ հաղիւ կարողացայ ապաքինել հիւանդութիւնից ու մեկնել: Գնում էի Քաղաքների Միութեան գործերով: Սարըղամիչից հաճոյքով ընդունեցին ինձ իրենց մօտ ուսւ բանակի թնդանօթածիս երկու սպաներ՝ Տէր Ակոբով եւ Տէր Պետրոսով, որոնք ապրանքատար ինքնաշարժով տանում էին էրզրում դաշտային կապի եւ հեռախօսային հաղորդակցութեան պիտոյքներ:

Այս գծով ես առաջին անգամն էի մտնում Երկիր: Սար ու ձոր վկայում էին պատմական հին ու նոր արնաներկ անցեալը: Երեկոյեան հասանք Գարաուրկան:

Հաճելի, քաղաքավար ընկերներս, տեսնելով որ նոր
 եմ ապաքինել հիւանդութիւնից, ինձ հանդէպ ցոյց էին
 տալիս խնամք եւ ուշադրութիւն: Յաջորդ օրը, Զիվի-
 նի ճանապարհով ուղղուեցինք դէպի Քէօփրիւ-Քէօյ: Աղջամուղջի շղարշից նոր պարզուող Զիվինը յիշեցնում
 էր Վալարշակ - Կայծակի խմբի նահատակութիւնը,
 որի մասին կարդացել կամ լսել էի շատ տարիներ
 առաջ: Մեր վաղեմի Վաղարշաւանում կանգ չառնալ,
 Երեկոյեան հասանք Հասան - Քալէ, ուր հազար չորս
 հարիւր տարի առաջ ամրացել էր իր քաջերով Մամի-
 կոնեան Վահանը՝ իրեն հալածող պարսիկ բանակներէ
 դէմ: Լուսաբացին մեկնեցինք, ճանապարհը դժուար
 էր, բայց օդը լաւ: Մայրամուտ էր, երբ բարձունքնե-
 րով շրջապատուած Կարինը յայտնուեց կրկէսի պէս
 խոր ինկած տարածութիւններում: Արեւի վերջին ճա-
 ողայթները խալում էին մինարէների նրբին ու սուր-
 ծայրերին:

Քաղաքում ամէն քայլափոխի, պատահում էին
 զինուորականներ, զօրքեր, բեռնաւորուած սայլեր,
 ուղտի կարաւաններ: Յանկարծ տեսայ կիւրինցի Սա-
 հակին, որի հետ միասին նահանջից յետոյ էջմիածնում
 զբաղւում էինք որբերի գործով: Զլապինդ Սահակը
 առաւ ինձ բաղուկների մէջ: Ապրում էր Սանասարեան
 վարժարանի մօտերը: Առաջնորդեց իր մօտ: Ամերիկա-
 յից իր հետ մեկնած կամաւորներից էրզրումում ոչ ոք
 չկար, եւ ինքն էլ մտադիր էր գնալու վերագրաւուած
 Վանի, Բիթլիսի ուղղութեամբ:

Էրզրումի 18,000 հայերից մնացել էին 120 մարդ,
 որոնցից վեցը այրեր, մնացածը կիներ, երեխաներ:
 Նահանգի գիւղերի բոլոր հայերը ոչնչացուած էին:

Առաւօտեան ներկայացայ Տիգրան Աղամալեա-
 նին, որ Քաղաքների Միութեան լիազօրն էր.
 բարձրահասակ, տեգոյն դէմքով, մեծ, մեղա-

մաղձոտ աչքերով մէկը, որ կլանուած էր գործերով: Մօտակայ շրջաններում գտնուած մի քանի տասնեակ որրւրը արդէն ճամբուած էին Ալեքսանդրասլու: Բայց այդ ուղղութեամբ, մինչեւ խնուս, կատարելիք չատ դործ կար:

Քիչ վերջ Համոյի մօտ էի, դեռ Երեւանում կարողացել էի նրա սահմուկեցուցիչ թղթակցութիւնները Օսմանեան պարլամենտի անդամներ Սէյֆուլլա եւ Գնկլիդ Աճէտ բէյերի, հրամանատար Քուզի բէյի, Բէհասէտտին Շաքիրի եւ Հաճի բէյի կազմակերպած ջարդերի մասին: Համոն ույժմ էլ դադած էր նոյն գործով: Նրա կեանքը թւումներ չունէր: Տրամադրութիւնը բարձր էր: Մի քանի բառով ինձ պարզեց կացութիւնը. եղածը եղել էր, հիմա անհրաժեշտ էր գալիքի մասին մտածել:

Աճապարում էր ինչ որ յիշատակարան դիտելու հերթական թղթակցութեան համար: Նա գրպանեց սեղանից մի տրցակ երկարաւուն թղթեր ու ոտքի ելաւ:

— Ի միջի այլոց, դու կարող ես ինձ այստեղ օգտակար լինել, դնա՛նք, ճանապարհին կը խօսենք:

«Յիշատակարանը» մի կիսակեր շինութիւն էր, որ գտնուում էր հայկական դերեղմանատնից քիչ վար, մի բլրազարդ դաշտի վրայ: Կոչուած էր լինելու Իթթիհատակաւորների ամենամեծ ակումբը, խաղասրահներով, մարզանք բաժիններով, լիճով, ճեմիլիքներով եւ այլն: Մնացել էր կիսատ, քաղաքը ռուսների կողմից գրաւուելու պատճառով: Շէնքի երկու մետրաչափ պատերը կառուցուած էին հայկական գերեզմանատնից բերուած տապանաքարերով. ըստ երեւոյթին, վայրը ընտրուած էր շինութիւններին մօտ լինելու նպատակով, քանի որ աւելի վար սլարդուում էին ծաղկաղարդ գեղեցիկ դաշտեր: Այժմ Բարաղամեանը ինձ նստեցրել էր շինու-

Թեան կենտրոնից քիչ հեռու քարերին, որ Թելադրածները գրի առնեմ.

— Գրի՛ր, — դռչում էր նա, գլուխը դուրս հանելով այնտեղից. — Արեւելեան պատ, ձախից աջ, առաջին շարք. աստ հանդէի...

— Ի՞նչ:

— «Աստ հանգչի հնուսցի Յակոբեմց Նախրամի որդի տիրացու Դէորգը, որ դառնակսկիծ մահուամբ, աստի կեմացս 1845 թուականին»... Գրի՛ր յաջորդը.

— «Այս է տապանն հանգստեան դուստրի Նուրի խաթունին, որ առաջին ծննդաքերութեանն որ էր քուխտ՝ հանգաւ առ Քրիստոս, ինքն եւ մանկունք իւր, որ էր կողակից Իփեֆնու Յովհաննէս Զելեպուն որ մականուամբ Զուխուր կոչեմ»... Գրի՛ր երրորդը.

— «Աստ հանգչի Մուղտուսի Մատթէոս, որ կաթուածէն փոխեցաւ յաշխարհս. որք հանդիպիք ասէք զՀայր մեր եւ զողորմին»... Երկրորդ շարք, գրի՛ր.

— «Ընդ հովանեաւ այսմիկ շիրմի հանգչի Հայկազըն էրգրումցի, որ Աւագեան մականուանի, յազգէմ մերմէ Հայկազունի, սա փափաքեալ դամբարանի Առաքելոյն Սուրբ Պետրոսի»... Ափսո՛ս, գրի՛ր միւսը.

— «Այս է տապանն էրգրումցի Մահտեսի Յակոբին դուստր Սուրբուհուն, որ մահ տարածամի եղաւ քվն. 1889»: Դրա տակը գրի՛ր.

— «Ուրք հանդիպիք յայսմիկ տապան մի անցանէք բաց օրհնութեանց, զի աշխարհս անցողական առիթ է մեզ միշտ գլտորման»...

Սիրտս նեղւում էր, վրաս տաքութիւն իջնում: Համոն մտել էր չէնքի ներսերը եւ այն տեղից հագիւ գլուխը դուրս հանելով՝ դռչում էր. «աստ հանդէի», «աստ հանդէի»:

— Գրի՛ր, «Դամբարան Քէհրիբարի վանառակամ մինաս աղայի, կողակից Հանըմայի»...

— Բաւակա՛ն է, դռչեցի ես :

— Գրի՛ր, գրի՛ր, այս չարքի մէջ վերջինը. «Աստ հանգչի Թադէոս Աղայն, որ էր որդի արքունի վառօդապետ Մահտեսի Առաքել ամիրայի Զըքչըթեան» : Դրա տակը գրիր. — «Ո՛վ անցաւորք անմապարհի կեմ-ցադույս, եկայք իտես ի տեսարան իմ հոգւոյս»...

* * *

Ապրիլին ռուսները գրաւեցին Տրապիզոնը, իսկ Յուլիսի կէսերին՝ Երզնկան : Էրզրումի դաշտում ամէն տեղ յայտնուում էին ոսկրացած, վայրենական վիճակի մատնուած մանուկներ, որոնց մեծ մասը իր գոյութիւնն էր պահպանել աւերուած հայ դիւղերի փլատակներում : Զեռք ընկնողները դողում էին աշնան տերեւի պէս. մեծ ջանք էր պէտք հասկացնելու, որ իրենց աջ լեւս վտանգ չի սպառնում : Մոռացել էին լեզու, հայութիւն, մարդկութիւն : Խնուսում դրանցից խմրուած էին շուրջ երկու հարիւր հոգի : Ամէն տեղ առաջնակարգ արժէք էր ստացել որբերի գործը. ամէն մի որբուկ մի նոր աղիւս էր աղւը վերակառուցանելու համար : Ես ճշնում էի օր առաջ աւարտել իմ բաժին աշխատանքները Երզնկա մեկնելու համար : Օգոստոսի վերջերին մեզ մօտ յայտնուեց Մուրատի հետ փախած տղաներից Յովնանը, որ եկել էր Բաթում - Թիֆլիս - Կարս գծով եւ դնում էր Մուրատի մօտ : Կիւրինցի Սահակի եւ նրա հետ մեկնեցինք :

Ճանապարհը բռնուած էր անհաշիւ եզան սայլերով, որոնք տանում էին ռազմամթերք եւ պարէն՝ ռուս զինուորների ուղեկցութեամբ : Գնում էինք Քաղաքների Միութեան երկձի սայլով, որ պիտի յետ դառնար Երզրնկա խմրուած որբերով : Սայապանը՝ թիկնեղ, կլոր, սիրուն ոչխարային աչքերով մշեցի Գարեգինը՝ կիսով չափ թեք նստած աւելի շատ լսում էր Յովնանի պատ-

մութիւնը Մուրատի եւ ընկերների փախուստի մասին, քան վարում սայլը: Եւ յաճախ մնում էինք բեռնակիր աշարների պոչերին գամուած: Ամէն անգամ, երբ Յովնանը պատմում էր փախուստի այս կամ այն դժուարութեան կամ խմբի անհաւասար կռիւների մասին Սվաղից - Սամսոն երկար ճանապարհին, Գարեգինը շլմորած բացազանչում էր. «Հէ՛յ, Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետ» կամ քթի տակ սրտամորմոք մրմընջում՝ «Եա՛, եա՛»: Տեղ - տեղ, իրօք որ, խիստ յուզիչ էր Յովնանի անպաճոյճ պատմութիւնը: Օրինակ, երբ Մուրատը եւ ընկերները, մի քարանձաւի մէջ դարանակալ, դիտում են հարազատների տեղահանութիւնը, բաղձութեան մէջ ճանաչելով մայր, քոյր, եղբայր, զաւակ՝ անկարող գնդակ արձակելու ջարդարարների վրայ. — Ի՛նչ ընէինք, մենք պիտի սպաննէինք հինգ տասը մարդ, անոնք՝ բոլորին, ասում էր նա:

Կամ երբ նրանք հասնում են սուրբ Տաճար, եւ Մուրատը այստեղ նամակ է ստանում կնոջից, որի մէջ նա դրում է. «Իմ մասին երբեք մի՛ մտածեր, ես ինքզինքս կը սպաննեմ, խնդրեմ գրէ դեղագործին, որ ինծի քիչ մը թոյն տայ»...

Հասանք Մամախաթուն: Մեծ փոփոխութիւններ էին կատարուել այստեղ. կառուցուած էին տախտակի հսկայական մթերանոցներ, հանրակացարաններ, պահեստներ: Հրապարակը բռնուած էր եզան, ձիու սայլերով, ղինուորներով, ռազմամթերային բեռներով: Հազիւ մէկ ժամ մնացինք այստեղ: Քոթուր Քէօփրիի մօտ Եփրատը վեհափառօրէն ճեղքում - անցնում էր ճանապարհը: Որքան մօտենում էինք հարազատ վայրերին, այնքան յուզումը համակում էր ինձ:

Յաջորդ օրը մեր դիմաց պարզուեցին դէպի Տրապիզոն եւ Կարին տանող ճանապարհների միացման կէտում ընկած զօրանոցները, որոնց վրայ այժմ ծա-

ծանում էր ռուսական դրօշակ: Քիչ վարը բարձունքից արդէն նշմարում եմ Ենի-Ճամիի սրածայր գագաթը: Աւելի վար արեւը փողփողում էր Սուրբ Նշան, Սուրբ Փրկիչ եկեղեցիների գմբեթներին:

Իրիկնամուտ էր, երբ մտանք Երզնկա: Թրքական թաղի առաջամասում, թուրք տղեկներ, մէկ ձեռքով վարտիքների գօտուց բռնած, թանձր փռչու մէջ վաղելով՝ աշխատում են հասնել սրընթաց սայլին: Պատերի տակ, ստուերներում յայտնւում են կկզած, մտադրազ թուրքեր: Մայթերով անցնող թրքահիներ խնամքով պարուրւում են ծածկոյնների մէջ:

Մտնում ենք թաղի կենտրոնական հրապարակը, ուր աջ ու ձախ, դէմ դիմաց ցցուած սպայակոյտի, կառավարատան, քաղաքապետարանի եւ Միւշիկ Սարայի շէնքերին ծածանում են ռուսական դրօշակներ: Կարծես ոչինչ չի պատահել. փոխուել է միայն իշխանութիւնը:

Բայց շատ կարճ տեւեց այս խաբկանքը: Երբ Գաբգինը թեքուեց դէպի աջ, իմ առջեւ պարզուեց Եկեղեաց թափուր հրապարակը, այն ընդարձակ հրապարակը, որ միշտ խճողուած էր լինում բազմութեամբ: Աջ կողմից միայնակ ցցուել է որբացած Սուրբ Սարգիս եկեղեցին, մանկութեան օրերի զատկական հաւթախաղի կենտրոնը: Դէմ-դիմաց, ուղղակի հրապարակի ճակատին, մեր տունն է: Վար ցատկելով սայլից՝ հզօր թափ ունեցայ վազելու այնտեղ, բայց մի ոտը, տհաճ զգացում թափս կոտրեց. անյայտութիւնը նախամեծար էր այն ամէն բանից, ինչ կարող էի տեսնել: Ուղղուեցի դէպի ձախ, դէպի կենտրոնական դպրոցը, Երսուդութեան Եկեղեցին, Առաջնորդարանը:

Կենտրոնական վարժարանը վերածուել էր որբանոց հիւանդանոցի: Վարիչն էր բժիշկ Արշակ Պօղոսեանը՝

Թիկնեղ, քիչ կորաքամակ, հանդարտ ու խելօք աչքերով մօտ քառասուն տարեկան մի համակրելի մարդ։ Զուր էին ակնկալութիւններս․ որքերի մէջ ոչ ոք չունէի։ Արդէն Երզնկայից մէկը չկար, բոլորը հաւաքուած էին շրջաններից։ Երզնկացիներից մնացել էին միայն 2—3 ընտանիք, որոնց մէջ նաեւ մեր հարեւան Թառիկեանները։ Դուրս ելայ ինչ անելս չիմանալով։ Մեր տան զիմաց կանգնած էր մի սպայ։

- Ի՞նչ էք ուզում, զոչեց նա։
- Մեր տունն է, կ'ուզէի տեսնել...
- Այս ձեր տո՞ւնն է։
- Այո՛...
- Ո՞րտեղից էք գալիս։
- Էրզրումից։
- Կամաւո՞ր էք։
- Ո՛չ, Քալաքների Միութեան պաշտօնեայ։
- Զեր հարաւատները այստե՞ղ էին։
- Այո՛։
- Իսկ հիմա՞։
- Զգիտեմ...

Համակրելի մարդը գլուխը կախեց, ապա ծխախոտ հանելով ասաց․

- Հրամեցէք...

Հանրակացարան էր դարձել մեր տունը, բայց ներսը մարդ չկար։ Թիկունքում չէնքի մի մասը քանդուած էր։ Վարի յարկում փայտարանը, մառանը, խոտի, ալիւրի, մրդի բաժինները, ինչպէս նաեւ թոնրատունն ու խոհանոցը լեցուած էին անծանօթ իրերով։ Վերը՝ խոշոր «Մապէին»ը, ռուր նստում, ճաշում, ընթրում էինք ամբողջ, եւ չորս սենեակները բռնուած էին զինուորի աղքատիկ անկողիներով։ Պատմական յիշատակարանի բնոյթ էր ստացել աչքիս մեր տունը։ Իմ փոքրիկ ննջասենեակից յայտնուեց մի զինուոր․ չհասկացայ ինչ

ասաց: Կոկորդա սեղմում էր, հաղիւ էի պահում արտասուքներս: Վար իջայ, դուրս ելայ: Բնակարանը եղերող բոլոր ծառերը, հին ու հաւատարիմ բարեկամների պէս, շարքով կանդնած՝ նայում էին ինձ: Ես զիտէի նրանց վրայ եղած բոյները եւ հասկանում էի թռչունների ծլւլոցը: Ես պատուհանից նրանց նետում էի հացի միջուկից գնդիկներ: Գիտէի, թէ ո՛ր ծառը խէժ է արձակում ամրան: Զմրան ես նրանց ոստերը աղատում էի թանձր ձիւնից, որպէսզի վեր ձգուին: Ծառերի շարքը երկարում էր մինչեւ մեր ընդարձակ պարտէզի առաջամասը: Այստեղ պտղատու ծառերի մեծ մասը կտրտուած են կամ արմատներով դուրս հանուած: Ամէն տեղ գոյացել էին թումբեր ու փոսեր: Ներսում մի քանի ծառեր, թեւերը կախ, թախծոտ նայում էին ինձ: Ստորեւ թփեր, վայրի բոյսեր տարածուած, պառկած կամ ցցուած էին դէս ու դէն: Այստեղ այլեւս կեանք չկար: Երազի պէս չքացել էին մանկու թեան բոլոր յիշատակներս: Միայն պարտէզի խորքում մնացել էր անվթար մի անկիւն, ուր մանուկ օրերին՝ Աւետիսը փիլոնի պէս նետում էր ուսերին մօրս սեւ շալլը ու քահանայի նման կոկորդալիւր երգում «Սո՛ւրբ Աստուած», «Սո՛ւրբ Աստուած» եւ զանազան շարականներ: Բայց այստեղ գոյացել է մացառապատ մի մեծ թումբ: Ի՞նչ առթիւ եւ ի՞նչպէս, քանի որ ծառերը իրենց տեղն էին... Սարսուռը ինձ ցնցեց, զգացի զաղջ արեան մի պաղ օդ ու գլուխս դարձաւ: Զարհուրանքով յետ նետեցի ինձ, բայց ընկայ...

Երբ ուշքի եկայ, թանձր մթնշաղ էր: Դողահար դուրս ելայ պարտէզից: Հրապարակի ծառերին աղմկելով թառում էին ագռաւներ: Գլխիս մէջ քառս էր եւ ուր գնալս չգիտէի, ջերմի պէս մի դող մերթ ընդ մերթ ցնցում էր ինձ: Թառիկեանների բակում նկատեցի մէկին. ի՞նչ էր այս, ցնո՞րք, թէ իրականութիւն. նոր

չատ նման էր մեծ եղբորս՝ Միսաքին։ Այնպիսի մի անակնկալ էր այս, որ հաղիւ վստահութիւն ունեցայ ձայն տալու։ Նա՛ էր։ Շլմորած նայեց, ապա յանկարծ դուրս վաղեց եւ առաւ ինձ բաղուկների մէջ։ Հասել էր Սերբիայից մի շաբաթ առաջ Բաթումի՝ Տրապիզոն-թէ - փէ - Տէրէ - Երզնկա գծով։ Եկել էր մերոնց փնտռելու... Ինձ հարցումներ չարաւ. կարծես գիտէր, որ եկել էի կամ պիտի դայի ու չէի կարող չգալ։ Միայն լաւ նայելուց յետոյ, հոգատարութեամբ ու լուրջ հաւցրեց.

— Հիւանդ ես :

— Ո՛չ, բայց երէկ գիշեր ճանապարհին մի քիչ պաղ առի :

— Ներս պնանք, Թառիկեանների մօտ եմ :

Ինքը, կիներ եւ երեխաները։ Իրենց յիշում եմ։ Կարծում են, թէ եղբայրս է գտել ինձ։ Թառիկեանը ողջապուրում է ինձ, կիներ ու երախութիւնից արտասուում... Թէյ, պանիր, հաց, խաչած հաւկիթներ, հին հիւրընկալների գուարթ շարժուձեւեր, բայց՝ կիսակործան ու պարապ տուն։

Փախել են եւ հրաշքով մահից ազատուել։ Երկար դեզերելով Տէրսիմի ձորերում ընկել են մի քիւրտի ձեռք, որ ինայել ու պահել է նրանց, պայմանով, որ իսլամութիւն ընդունին։ Դեռ թարմ են նրանց քաչածները ու պարոն Թառիկեանը ներքին պահանջ ունի, որ ամէն մարդ իմանայ իր ապրած սարսափները, գոյութիւնը պահելու հնարամտութիւնները։ Եղբայրս լսում է նրան լարուած ուշադրութեամբ՝ անելով լրացուցիչ հարցումներ քաղաքի ոստիկանապետ Մէմտուհ բէյի դժոխային դերի, Քեմալի Բողազի զանգուածային ջարդերի եւ այլ այդ կարգի դէպքերի մասին։ Գնալ, գնալ էի ուզում այդ տեղից, բայց ո՛ւր...

Կիներ երեւի զգաց վիճակս, վեր գնաց ու քիչ յե-

տոյ յայտնուելով՝ ասաց, թէ կարող եմ ղնալ վեր հան-
գըստանալու, եթէ ուզում եմ: Վերնայարկում եղբորս
յատկացուած սենեակի միակ պատուհանը նայում էր
վերի հօրեղբորս բնակարանի պարտէզին, որի հետ
կապուած էին մանկական անհաշիւ յիշողութիւններ:
Թուիս ամպեր անցնում էին երկնքով՝ մերթ ընդ մերթ
ծածկելով լուսինը: Վրայ դրի պատուհանի փեղկերը
ու մտայ անկողին, բայց հնամաշ վերմակը ջերմութիւն
չունէր: Գլուխս հնոցի պէս այրւում էր, մարմինս դո-
ղում: Եւայ ու վերարկուս նետեցի վրաս: Օդուտ չու-
նեցաւ, մարմինս յրնդում էր: Մտածում եմ, որ արգա-
հատելի եմ, անպէտք, անօլնական մէկը. զլուանք եմ
զլում իմ հանդէպ, զոյութեան նոլատակ, կամք ունե-
ցող մարդիկ ինձ պէս չեն. օրինակ՝ Համոն, լաւ-վատ
անսայթաք վարում է իր դործը, տեղեակ պահում հայ
ընթերցող հասարակութեան իրադարձութիւններին:
Տեսնես ի՛նչ եղաւ տապանաքարերի արձանագրութիւ-
նը, ծիծաղելի չէ՞ մեռած մարդկանց չիրիմները արձա
նագրել, երբ քար քարի վրայ չի մնացել եւ սար ու ձոր
բռնել են անթաղ չիրիմների ոսկորներ... Անկարող եմ
հասկանալ, թէ ի՛նչպէս եղաւ, որ այս չէն քաղաքում,
քսան հազար հայերից մնացին միայն մի քանի ընտա-
նիք, որոնց մէջ նաեւ մեր բարեկամ Թափկեանները
իրենց ևրեխաներով. նախախնամութեան ընտրեալնե-
րը, իբրեւ վկաներ աննախընթաց նախճիրի: «Ո՛չ, չէր
կարող այսպէս լինել, եթէ մի հօր ձեռք յարատեւօ-
րէն ու խղճի մտօք չվարէր սպանողը», ասաց մի անդամ
Համոն, երբ խօսում էինք ջարդերի մասին... Ու իմ
առջեւ դարձեալ պատկերանում է Թալէաթի փքուն,
ինքնագոհ դէմքը, որ մթութեան մէջ կարծես վեր է
հանում բրդոտ թաթը...

Ա՛խ, կտրել այդ ձեռքը ու թողնել, որ արիւնաքամ
լինի հրէշը, որ կարող լինի զգալ ու հասկանալ իր կա-

տարած ոճիրի ահաւոր չափերը... Հաւատա՞լ արդեօք, որ մի օր, երբեւիցէ, կը լինի մի արդար դատաստան... Հոգիս լեցում է ջերմեռանդութեան մի դգացումով, որ յատուկ էր ինձ եօթը տարի առաջ այստեղ, սլատից այն կողմը, իմ փոքրիկ ննջասենեակում, ուր ամէն գիշեր մօրս թելադրութեամբ ես քնելուց առաջ մրմնջում էի՝ «Հայր մեր, որ յերկինս ես»...

Եւ, իբր թէ, ես եկել եմ մեր տուն շատ հեռու տեղերից, փոշու մէջ կորած երկարավիղ կօշիկներ հագած. Տէ՛ր Աստուած, ո՛րքան ճանապարհ եմ անցել: Սարեր ու ձորեր կտրելով: Վերջապէս հասել եմ Ղույսպաշին եւ այն տեղից ուղիղ գծով անշեղ քայլելով՝ ահաւասիկ դտել եմ մեր տունը: Դեռ ներս չմտած բարտինների տակ տեսնում եմ մի գլուխ, որ ցատկոտելով, գլորուելով դալիս է դէպի ինձ: Մայրս է, մօրս դուռը, բայց զարմանալի է, որ բաց է՝ փշոտ դլխակապը ականջների տակով հանդուցած ծոծրակին:

— «Արի հո՛ն, որ չտեսնեն քեզ, զաւակս», ասում է նա ոտքերիս մօտ, շնչահատ:

— «Ո՞ր, մայր»:

— «Հո՛ն, հո՛ն, պարտէզը, մացառների տակ, ամէնքս հոն պառկած ենք»:

— «Իսկ մարմինդ ո՞ր է, մայր»:

— «Հո՛ն է, հո՛ն, զաւակս, շո՛ւտ»...

Ու դնում եմ ես մօրս դլխի յետեւից որ անհետանում է թուփերում... Իրաւ ո՞ր բոլորն էլ այստեղ են, մացառների տակ անշուշտ երկարած: Ահա եղբայրս.

— «Աւետի՛ս, բարեւ», շնջում եմ ես...

— «Աւետի՛ս»... Սըսս՛... մեղմ հովի տակ սուլում են բարտինները: Եղբայրս բաց աչքերով նայում է երկնքին, ու մօրս դուռը քնել է՝ մարմնի մօտ նստած:

— Դուք այստեղ, այսպէ՛ս», մրմնջում եմ չմած. «Հոփսիմէ, Մարգար, Պայծառ, վե՛ր կացէք»:

Յանկարծ, եղբայրս նայում է ինձ ու ասում.

— «Դու ո՞վ ես եւ ի՞նչ ես ուզում մեզնից»:

— «Զե՞ս յիշում», ասում եմ ժպտալ ջանալով:

— «Ո՛չ», ու եղբայրս մեղմօրէն բացասաբար չար-
ժում է գլուխը:

Ամպերի միջից յանկարծ դուրս է ընկնում լուսինը
ու դալուկ դէմքով նայում դէպի վար: Նոր եմ տես-
նում, որ եղբորս գլուխը ջարդուած է:

— «Սողոմոնն եմ, Աւետի՛ս», ասում եմ զարհու-
րանքից սարսափած ու վար թեքելով ուզում գլուխը
գրկել: Բայց, յանկարծ, նրա դէմքը մթաւնում է ու
չուրթերին յայտնում մի պաղած ժպիտ.

— «Ախ, դո՛ւ... այո՛, նման ես, բայց ո՞ւր
էիր, երբ մենք փախանք այստեղ, ինչո՞ւ դու էլ պառ-
կած չես մեզ հետ եւ ինչո՞ւ եկել ես ինձ փաղաքելու
դողի պէս դիշերը. գնա՛, գնա՛, ես չեմ ճանաչում
քեզ»...

Ու ես տղու պէս աղիողորմ լաց եմ լինում՝ թփի
տակ ծնկաչոք...

— Սողոմոն՛ն...

Ընդոստ արթնցայ.

— Ա՛յ տղայ, ի՛նչ ես ցուլի պէս բառաչում, գոչեց
Միսաբը:

Լուսանում էր...

ԿԱՅԾԱԿ ԱՌԱՔԵԼ

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՄՈՒՐԱՏԻ ՀԵՏ

Առաւօտեան ներկայացայ Մուրատին: Նրան տեսել էի միայն մի անգամ, եօթը տարի առաջ, այստեղ՝ Երզնկայում, Եկեղեաց հրապարակի վրայ, ապա, Երրորդութեան Եկեղեցում, ուր նա խօսում էր խուռն բազմութեան առաջ թուրք յեղափոխութեան եւ «Օսմանեան ընդհանուր հայրենիքի» մասին: Այն ժամանակ նա բրոնզէ, ձուլածոյ կազմուածքով մէկն էր: Խորունկ, կրակոտ, անհանգիստ աչքերը կայծկլտում էին թաւ ու թանձր սեւ յօնքերի տակ: Առնական պարանոց վրայ ունէր մի զլուխ, որի յետ սանտրուած խուրձի պէս առատ մաղերը յիշեցնո՛ւմ էին դառաւորի մէջ նկարուած առիւծի բաշը: Այժմ նախկին Մուրատի մնացել էին միայն աչքերը, մաղերը: Դէմքին դոյացի էին կնճիռներ: Կորցրել էր աշխուժութիւնը, դարձել անժպիտ: Կայծկլտուն աչքերի մէջ մի ցաւ կար, շատ խորունկ մի ցաւ, որ լեզու չունի, հպարտ, տիրական դէմքը խեղճացել էր:

Այնքան շատ զործ կար եւ այնքան քիչ մարդ, որ Մուրատը անմիջապէս ինձ մտցրեց իր տղաների խմբի մէջ, որոնք տեղաւորուած էին Քրիստինեանց աղջկանց վարժարանում: Տղաների մէջ ամենից առաջ ուշադրութիւնս դրաւեց Վահրամ Տէր - Մանուէլեանը, որին անուանում էին «Չմշկածաղցի», նա ոգին էր Մուրատի կազմակերպած «որոնող խմբերի»: Բարձրահասակ,

ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ ՄՈՒՐԱՏ

բարեձեւ, հազիւ 25 տարեկան մի հմայիչ երիտասարդ էր: Առողջ կազմուածքը յատուկ գրաւչութիւն էր տալիս նրան. լայն, քիչ դուրս ընկած ճակատի տակ փայլփույ մեծ, վառվռուն աչքերը ներշնչում էին բացարձակ վստահութիւն: Իր յաղթ կազմուածքի զարդն էր դուրս ընկած կուրծքը, որ հանդիսանում էր իրեն ուղղակի միջոց ծածկում էր ջլապինդ թեւերը վրան խաչաձեւելով: Քայլերը առնական, հաստատուն էին: Պատասխանները՝ կարճ ու կտրուկ: Կեցուածքը յարգալից եւ սպասողական, որ դիմացինը խօսի: Գործի ժամանակ դէմքին վարանումի հետք չկար, լարուած ու կենտրոնացած ուշադրութեամբ լսում էր իրեն ուղղուած հրահանները՝ խոհուն աչքերը Մուրատի դէմքին յառած եւ, առանց որեւէ ցուցական ինքնավստահութեան, գլխով թեթեւ հաստատական նշաններ անելով: Նրա մէկ ոտքը Տերսիմ էր, միւսը՝ Երզնկա. յաջողել էր քիւրտերի հետ կապեր հաստատել, որոնց մէջ Մուրատի «մէկ հայ՝ մէկ ոսկի» ազդարարութիւնը լայն ժողովրդականութիւն էր ստացել: Ձմեռածապցին ճշգրտորէն կատարում էր այդ հրահանը՝ վճարելով քիւրտերի կողմից ներկայացուած ամէն մի հայի համար մէկ օսմանեան ոսկի եւ այդ միջոցով ամէն օր յայտնւում էին քաղաքում նոր ու նոր աղատադրուածներ:

Ոչ նուազ ուշագրաւ էր Ճէպէճի Սարգիսը, որ գրկում էր ազատագրուածներին եւ արջի պէս բաղուէների մէջ ճմլելով՝ բացազանչում. «Վա՛յ, որո՞ւ ես», առանց իմանալու, թէ ով է: Զուարթ, կենսուրախ, յանդուլն, անվեհեր՝ Ճէպէճին Մուրատի ներկայութեան նորահարսի պէս էր: Իրենց քաջութեամբ եւ անձնադուրսութեամբ նրանից յետ չէին մնում քեմախցի (Աւաղ - վանքէն) Մխիթարը, բազառիճեցի Գալուստը, կովտունցի Մարտիրոսը, Յարութիւն Չաչանեանը, Աւետիս Մուշմուշեանը եւ այլն: Սվազ-Սամսոն-Բաթում դժով

Մուրատի հետ փախած ընկերներից, Յովնանից զատ, աչքի էին ընկնում Նշանը, Արմենակը, Վարդանը: Վէրջինը ցուլի ուժ ունէր, բռնած ընկերոջ ականթարթի մէջ դնում էր տակը ու վեր կենալով անձայն ծիծաղում՝ ոչխարի դմակի պէս շարժելով զանգուածային մարմինը: Ընդհանրապէս բոլորն էլ անձնուէր, փորձուած, ամէն զոհողութեան պատրաստ երիտասարդներ էին:

Մուրատի մօտիկ գործակիցներն էին բժիշկ Արշակ Պօղոսեանը եւ զէնքի հին ընկեր Կայծակ-Առաքելը: Բժիշկ Պօղոսեանը Քաղաքների Միութեան ներկայացուցիչն էր Երզնկայում: Խնամում էր իրեն յանձնուած որբերին, հիւանդներին: Արտաքնից դատելով հազիւ աչքի ընկնող բան կար վրան. խորհրդակցութիւններին հանդարտ նստած, թոււմ էր առանց լսելու մտքերով թափառում էր հեռուները: Մտազբաղ, դալուկ դէմք ունէր, քիչ էր խօսում, կարճ նախադասութիւններով ու զրեթէ միշտ դործնական առաջարկ անելու առիթով: Ընկերները մեծ ուշադրութեամբ էին լսում նրան: Կայծակ-Առաքելը քառասունը անց, ջղերից ու ոսկորից կազմուած, արեւից խանձուած մորթով մի մարդ էր, որի մղած կռիւները Համիտի ռեժիմի դէմ յայտնի էին բոլորին. այժմ նա ջանասիրութեամբ նուիրուել էր «հայ հաւաքելու» գործին: Հին յատկանիշներից մնացել էր գայլի պէս առաջ ցցուած ծնօտը:

Այս անձնուէր մարդկանց անդուլ աշխատանքները, մէկ երկու ամսուան մէջ, մեծ արդիւնք էին տուել. «Մէկ հայ՝ մէկ ոսկի» ազդարարութիւնը մեծ գործ տեսաւ: Շրջակայ քիւրտ գիւղերից հարիւրաւոր մադդիկ ազատուեցին գերութիւնից: Բախտը ժպտաց նաեւ մեզ՝ եղբօրս Միսաքին. գտնուեց նրա զաւակներից տասը տարեկան Արմենուհին:

Կարճ ժամանակում Երզնկայի թափուր Հայկական թաղը սկսեց նորից կեանք առնել: Կատարւում էին վերաշինութեան տենդային աշխատանքներ: Աւերակ տնէրը նորոգւում էին. ծուխը վերստին բարձրանում էր երդիքներից, դաշտերը հերկւում էին. պատրաստւում էր աշնանային ցանքը. անօրինակ կենսունակութիւն էին արտայայտում օրը օրին իրենց յարկի տակ դարձող մեր ժողովուրդի մնացորդները:

Երզնկա Հասած տեղեկութիւններից երեւում էր, որ նման շարժումով Համակուած էին բոլոր վերադարձուած վայրերը: Ըստ այդ տեղեկութիւնների, ամէն տեղ վերաշինւում էին դիւլերը, մշակուած արտերը ծածկւում էին կանաչով: Աշխատանքը ամէն տեղ եռում էր: Հայ դիւղացին ամէն տեղ քրտինքով ողողում էր Հայրենի հողը եւ ոգեւորութեամբ վերաշինում այն, ինչ կործանել էր թշնամին եւ պատերազմը: Գոյութիւն ունէր վերաբնակեցման ծրագիր, այդ գործը վարող վարչութիւն: Յատկացուած էին մեծագումար վարկեր եւ ձեռք առնուած միջոցներ, որ գաղթականութիւնը վերադառնայ իր տեղերը: Բացի կառավարական Հաստատութիւններից, զբաւուած վայրերում աշխատում էին բարեգործական եւ մշակութային մարմիններ՝ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը, Եղբայրական Օգնութեան Կոմիտէն, Մոսկուայի Կոմիտէն, Քաղաքների Միութիւնը, Գաղթականական Կենտրոնական Կոմիտէն, ղանազան Հայրենակցական Միութիւններ եւ այլն: Դիտելով այդ խաղաղ աշխատանքի ու վերաշինութեան մի նմոյշը Երզնկայում, թւում էր, թէ Հայ ժողովուրդի գոյութեան դէմ նիւթուած դաւերը անցել են ապարդիւն:

Բայց այդ՝ խնդրի մէկ երեսն էր: Դեռ նախորդ տարուայ Յունիսի նահանջից եւ Հայ կամաւորական լրանակի ցրումից յետոյ, ռուս միապետութեան վերա-

քերմունքը դէպի հայերը փոխուել էր: 1916ի ձմրան ալլելս չէր խօսուում «Հայկական Ինքնավարութեան» մասին: Ըստ տեղեկութիւնների, այժմ Ռուսաստանում գտնում էին բաւարար՝ հայերին «դպրոցական, եկեղեցական ինքնավարութիւն» շնորհել եւ այն էլ «որքան այդ թոյլ կը տան տեղական պայմանները»: Այդ ոգիով էլ վարում էր գործերը, գրաւման շրջաններում, Կովկասի կառավարիչ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը: Այդ շրջաններում նրա կողմից նշանակուած ընդհանուր նահանգապետ զօրավար Պեչկովը լեցնում էր հայաբնակ վայրերը հայատեաց պաշտօնեաներով:

Միապետութեան այդ կարգի գործակալներից էին Երզնկայի զինուորական ուժերի հրամանատար զօրավար Կալէտինը եւ սպայակոյտի պետ Լաստոչկինը: Քաղաքի ոստիկանապետն էր Թրքահայտակ մի վրացի: Թուրք բանակի նախկին ղեկավար Պայրի բէյը նշանակուած էր Կալէտինի կողմից քաղաքագլուխ: Թուրք լրտեսներ, որոնք մնացել էին Երզնկայում քաղաքացիական պաշտօնեայի հանդամանքով, Թուրքերի նահանջից յետոյ, վխտում էին ամէն տեղ: Կարիքի դէպքում, Թուրքերը ուղարկում էին մարդիկ նաեւ բանակից՝ այսպէս, օրինակ, Քէմախի ճակատի Տրդ գնդի հրամանատար Մուսթաֆա Վէֆա բէյը, Պայրի բէյի նամակ - հրաւերի վրայ, իբր թէ «փախաւ» Թրքական բանակից, իբրեւ Իթթիհատական կառավարութեան «հակառակորդ» եւ Տերսիմում հաստատուած՝ զբաղւում էր հետախուզութեամբ իր երկրի օգտին: Ահա այս թեր ու դէմ տուեալներով էր, որ մենք դիմաւորեցինք նոր տարին Երզնկայում:

* * *

Փետրուարի սկիզբներին, կարճատեւ հիւանդութիւնից յետոյ, Երզնկայում մահացաւ Կայծակ Առաքելը՝

վաստակաւոր յեղափոխականը, բաղում մահառիթ կռիւնների առաջնորդող ոգին, որ դիւմուշխանեցի Աւոյի պէս, իր մահկանացուն կնքեց անկողնում: Նա պառկած էր անշուք դագաղի մէջ՝ ծանրօրէն ընկած բարձին, գլուխը կքած, մեղրամոմի պէս դեղին ճակատը բայ ու վարի ծնօտը քիչ առաջ նետած. դէմքի արտայայտութիւնը աւելի ուշագրաւ, քան ողջ եղած ժամանակ: Այդ արտայայտութիւնը կարծես ասում էր, թէ ինչ որ պէտք է, ինքը արդէն կատարել է ու մեռել, որովհետեւ այլեւս դործ չկայ:

Մեզ համար այդ մահը հանդիսացաւ նշանակալից դէպքերի սկզբնաւորութիւն: Ռուսաստանում սկսուեց Փետրուարեան յեղափոխութիւնը: Եւրոպական ճակատներում ռուս զէնքի տեւական անյաջողութիւնները մէկ կողմից, պարենաւորման դժուարութիւնները միւս կողմից, մայրաքաղաքում ծնունդ տուին տարերային շարժումների, որոնք, յանկարծ ծաւալուելով, կազմեցին ռուս առաջին յեղափոխութեան շարունակութիւնը: Փետրուարի 28ին Վահրնկէց եղաւ ցարը: Բայց խորունկ լնկերային հիմքեր ունեցող շարժումը միայն քաղաքական փոփոխութիւններով չէր կարող գոհանալ: Յեղափոխութիւնը խորացաւ ու լայնացաւ, համակելով նաեւ զէնքի տակ եղած զինուորութիւնը եւ քայքայելով բանակը: Այս տեսակէտից վճռական դեր ունեցաւ Պետրոգրատի բանուորական խորհրդի գործադիր կոմիտէի Մարտ 11ի «հրամամ թիւ առաջինը», որով դործող բանակների մէջ ներմուծւում էին ընտրովի մարմիններ՝ հրամանատարական կազմի վրայ հսկելու եւ առհասարակ զինուորական դործը այդ մարմիններին ենթարկելու նպատակով: Կարճ ժամանակում կարգապահութիւնը չքացաւ, եւ բանակը սկսեց արագօրէն քայքայուել: Մարտ եւ Ապրիլ ամիսները անցան զանազան կուսակցութիւնների, հոսանքների, կառու-

վարական շրջանների ներքին պայքարներով: Այս պայմաններում բանուորա-զինուորական դանդուածները երես դարձրին պատերազմից եւ Յունիսին սկսուած ոռոսական յարձակումը եւրոպական ճակատում, նախանական մէկ երկու յաջողութիւններից յետոյ, դիջեց՝ վարկ տալով զօրքերի դասալքութեան ու ստեղծելով նոր եւ աւելի մեծ շարժումներ թիկունքում: Օգոստոսին, յօրավար Կորնիլովի ելոյթից յետոյ, ոռոս բանակը այլեւս կազմալուծուած էր եւ անընդունակ՝ շարունակելու պատերազմը:

Ռուսաստանի այս դէպքերը չէին կարող անհետեւանք մնալ ասիական ճակատների համար եւս, եւ նրանց ազդեցութիւնը զգացուած էր Երզնկայում, դեռ վարնան: Հայրենիքից հեռու, երեք տարուայ կռիւներից յողնած, դաղաղած զինուորները սկսեցին լքել ճակատները ու շարժուել դէպի տուն: Շարժումը յատկապէս ուժեղ էր Երզնկայի շրջանում:

Մեկ համար ստեղծուած էր խիստ ծանր կացութիւն. օրը օրին մերկացուող ճակատները բռնելու համար անհրաժեշտ էին ուժեր, որոնք չկային: Քանի դեռ ոռոս զօրքի դասալքութիւնը մասնակի բնոյթ ունէր, չէր զգացուած կացութեան ահաւորութիւնը: Բայց երբ Ռուսաստանի զանազան կողմերում եւ Անդրկովկասում սկսեցին վարզանալ կենտրոնախոյս ուժերը եւ ծայր տուին քաղաքացիական ընդհարումները, կացութիւնը զնալով ծանրացաւ:

Այս պայմանների մէջ էր, որ ծաւալուեց Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը: Կալուածատիրական հողերի բռնադրաման յեղափոխական իրաւունքն ու անմիջական պատուաւոր հաշտութեան նշանախօսքերը զան-յուածային շարժման մէջ դրին ճակատում գտնուած զինուորներին: Ռուսաստանի համար պատերազմը վերջացած էր: Խորհրդային իշխանութիւնը առաջարկում

էր առանց հողային նուաճումների եւ պատերազմական տուգանքի պատուաւոր դեմոկրատական հաշտութիւն: Երզնկան կազմում էր ոռու գէնքով նուաճուած հողերի մի մասը, որ հաշտութեան պարագային պէտք է յեւ: տրուէր թուրքերին: Անգամ ճակատում մնացած սակաւաթիւ ոռու գինուորների համար այլեւս արժեզուրկ էր նրա պաշտպանութիւնը: Ու նրանք աճապարում էին տուն, իրենց բաժին հողը ստանալու եւ իրենց ընտանիքների մօտը լինելու համար:

Ձուրկ՝ միջոցներից, իրական աջակցութիւնից, իսպառ մեկուսացած, դիմացը ունենալով թրջական բանակները, թիկունքում՝ թշնամի քիւրտերը, մենք փորձեցինք մեր շնչին ուժերով բռնել լքուած ճակատը, տէր կանգնիլ ոռուների թողած անհաշիւ ռազմամթերքին, փոխարինել տեղական իշխանութիւնների պաշտօնները: Սակայն, դէպքերի ընթացքը ունէր իր ուղին. Նոյեմբեր 17ին հաստատուեց գինադադար Աւստրիոյ, Գերմանիոյ եւ Ռուսաստանի միջեւ: Նոյն օրը, կովկասեան բանակի ընդհանուր հրամանատարին նոյն առաջարկով դիմում արաւ թուրք ուժերի հրամանատար Վեհիբ փաշան: Դեկտեմբերի կէսերին, ոռու գինուորական մի յանձնաժողովի հետ, Երզնկա հասաւ Ա. Զամալեանը գինադադար կնքելու համար: Աչքաբաց հայ հասարակական յեղափոխական գործիչը չէր թաքցնում կացութեան լրջութիւնը: Սակայն, առանց այդ էլ շատ պարզ էր, որ եթէ ոռու զօրքի բարոյալքումն ու դէպի տուն դարձը չարունակուի նոյն թափով, անկարող պիտի լինենք մեր ցանցառ ուժերով պաշտպանել աւելի քան 500 քիլոմետր մի ճակատ, որ երկարում էր Սեւ ծովից — Քելքիտ — Երզնկա — Խնուս — Վան ուղղութեամբ: Ըստ Զամալեանի, գինադադարը անհրաժեշտ էր թուրքերին. նախ՝ ոռուական ճակատի քայքայման նպաստելու, ապա, ուժերի վերաբաշխում կատարե-

լով, անցնելու յարձակման: Ոչ մի յոյս չկար Անդրկովկասում կազմուած կոմիսարների խորհրդից՝ ճակատը պաշտպանելու գործում: Վրացիները ձգտում էին անկախութեան, իսկ թաթարները թուրքերի կողմն էին: Խիստ մտահոգիչ էին յատկապէս տեղեկութիւնները Կովկասում ծայր տուած թաթարական շարժումների մասին: Կովկասի մահմետականութիւնը պատրաստուած էր գրկաբաց ընդունելու թրքական բանակները: Հին ռեժիմի օրերին զսպուած թրքասիրութիւնը այժմ ստացել էր հրապարակային բնոյթ: Ամէն տեղ սկսուել էին մահմետական շարժումներ, որոնք ծաւալում ու խորացնում էին երկրի մէջ ստեղծուած քաոսը: Շարժումները վարում էին թրքական գործակալները: Նրանք առաջ էին բերում խռովութիւններ եւ կատարում էին աւաղակային յարձակումներ գնացքների, պարենակիր խմբերի, տուն դարձող ռուս զինուորների եւ հայ ազդարնակութեան վրայ: Յաճախուէյ էին այդ շարժումները յատկապէս Կարսի, Երեւանի, Գանձակի եւ Էրզրումի շրջաններում:

Դեկտեմբերի 18ին հաստատուեց զինադադարը, զնդապետ էօմէր Լուսթֆի բէյի եւ զօրավար Վրիշինսկու կողմից: Միաժամանակ յետ կանչուեց Երզնկայի ռուսական ուժերի հրամանատար զօրավար Լեախովը, որ փոխարինել էր զօրավար Կալետինին, Փետրուարեան յեղափոխութիւնից ի վեր: Լեախովի մեկնումը փաստօրէն դարձաւ Երզնկայի ճակատի մերկացում: Ռուս մարդու համար այլեւս աննպատակ էր մնալ զիրքերում, երբ մէկ կողմից հազարաւոր վերստեր հեռու իւր երկիրը տակն ու վրայ էր եղել, իսկ միւս կողմից յայտնի էր, որ զրաւուած հողերը պիտի վերադարձուէին թուրքերին:

Լեախովի մեկնումից յետոյ Երզնկայում գտնուող ռուսական զօրասիւններից հազիւ մնացել էին 500—600

մարդ եւ մի քանի հայ եւ ռուս սպաներ, որոնք այլևս ազդեցութիւն չունէին ռուս զօրքի այդ մնացորդներէ վրայ: Քիչ - շատ կարդ ու կանոն մտաւ նրանց մէջ՝ Յունուարի կէսերին, երբ մեզ մօտ յայտնուեց ղնդապետ Մորելը, որ եկել էր Թիֆլիսից՝ ստանձնելու նրանց հրամանատարութիւնը:

Դէպքերի այս ընթացքը պարտադրում էր մեզ քաղաքական մի այլ ուղի, բայց մենք մնում էինք կառչած մինչեւ վերջին շունչ մեր երկիրը պաշտպանելու որոշման: Անմիջապէս յայտարարուեց Երզնկայի հայութեան ընդհանուր զօրակոչ, մինչեւ 70 տարեկանները: Շինարար աշխատանքի լծուած եւ հազիւ իր կործանուած տները վերանորոգած շրջանի զիւղերի վերապրող արի հայ բնակչութիւնը այժմ թափուել էր Առաջնորդարանի հրապարակը՝ նորից ղէնքի ղիմելու համար: Այդ օրը Տրապիզոնի ճակատի վրայ գտնուող ռուսահայ զինուորներից 200 հոգի հասան Երզնկա: Կարծես մի ամբողջ բանակ էր եկել. խանդավառութիւնը շատ մեծ էր. ենթադրւում էր, որ նոր, աւելի մեծ խմբեր պիտի հասնին: Զօրակոչի ենթակաները ողբերգութեամբ ձեռնարկեցին զործի, օրն ի բուն կատարում էին ղինուորական մարզանքներ: Այդ դործով զբաղւում էին Երզնկայում մնացած նախկին ռուս բանակի հայ սպաները, որոնց մէջ էին զարաբաղցի այն երկու երիտասարդ սպաները՝ Տէր - Ակոբովն ու Տէր - Պետրոսովը, որոնց հետ Կարսից ճամբորդեցի էրզրում, մի տարի առաջ: Կային եւ ուրիշներ՝ ենթասպայ Դանիէլեանը, ղինուորական բժիշկ Արսլանեանը, Կաֆեանը եւ այլն: Մեզ հետ մնացել էին նաեւ մի քանի ռուս սպաներ, որոնց մէջ իր եռանդով եւ անձնազոհութեամբ աչքի էր ընկնում Մուռզովը:

Երզնկայի մէջ հաստատուել էր հայկական կառավարութեան պէս մի բան, որի պետն էր Մուրատը: Նստ-

քաղաքապետ էր նշանակել թուրք Եուսուֆ Էֆենտին, կարգադրել էր, որ բացուին մզկիթները եւ թուրքերը աղատօրէն կատարեն իրենց կրօնական պաշտամունքը. թոշակ էր սահմանել հոջաներին, միւլէզիներին, իւլէմաներին: Նա ջանք չխնայեց սիրաշահելու տեղական թուրքերին, բարեկամութիւն հաստատելու Դերսիմի քրտերի հետ, բայց այդ ջանքերը չէին կարող արդիւնք տալ, որովհետեւ ճակատը պաշտպանելու համար ուժ չկար: 1918ի սկզբներին, 300 գումարտակներից բաղկացած կովկասեան ռուս բանակից ճակատներում մնացել էին երերուն խմբակներ: Սրա դիմաց թրքական ուժերը, անհրաժեշտ հրետանիով եւ պատերազմական սարք ու կարգով, կազմում էին 142 գումարտակ հետեւակ եւ 41 գումարտակ հեծելազօր, մօտ 150,000 կռուող: Այս հսկայ զանգուածին դէմ հայկական ուժերը կազմում էին ընդամէնը վեց գումարտակ: Դրանցից Երզնկայի ճակատում կար ընդամէնը 1200 սուլի, որից 200ը յատկացուած էր կապի եւ հալոյրդակցութեան պաշտպանութեան: Սրա հետ միասին, Երզնկայի զօրախումբը իսպառ մեկուսացած էր, դատուած էր զրոյումի բերդից 150 քիլոմետր տարածութեամբ:

Մարդ չկար, որ չհասկանար մեր կացութեան այս դժուարութիւնը, բայց բոլորս էլ գօտեպնդուած էինք այն յոյսերով, թէ շուտով օգնական խմբեր պիտի հասնին: Օր չէր անցնում, որ այս առթիւ դիմումներ չանէր Մուրատը հեռախօսով էրզրում՝ գնդապետ Թորգոմին, որ այդ գործի վարիչն էր այնտեղ: Բայց դիմումները անցնում էին ապարդիւն:

Մի օր կիւրինցի Սահակը վազէվազ հասաւ մեզ. փնտռում էր Մուրատին, որ բժ. Ա. Պօղոսեանի մօտ էր: Լուր տուինք, բայց մենք էլ թունդ ելանք: Նրա հետ ուզում էր խօսել գնդապետ Թորգոմը, տարակոյս չկար, որ օգնական խմբեր էին գալիս: Ոմբուել էինք

գրասենեակի դրան մօտ, անհամբեր էինք հասկանալու, թէ ո՛րքան են հասնող ուժերը, որտեղից են գալիս, ե՛րբ տեղ կը հասնին: Վրայ հասաւ Մուրատը բժիշկ Ա. Գօղոսեանի հետ: Վաղուց մթազնած դէմքը ճառագայթում էր, այնքան յուզուած էր, որ մեր բարեւելն էլ չնկատեց: Զեռք առնելով հեռախօսի խողովակը՝ դռնէն անց:

— Այո՛, այո՛, ես եմ, Մուրատը, բարե՛ւ, բարե՛ւ, ղնդապետ, ճամբայ ելա՞ծ են... Ի՞նչ... Զհասկացայ... Ի՞նչ անկախութիւն:

Քիչ յետոյ իմացանք, որ ղնդապետ Թորգոմը յայտնել է, թէ վաղը, առաւօտեան ժամը 10ին, էրզրումի մէջ շուքով պիտի յայտարարի Հայաստանի անկախութիւնը եւ խնդրում է Մուրատին նոյն պահին միեւնոյնը կատարել Երզնկայում...

* * *

Մեր այս կացութեան լաւ ծանօթ թուրքերը սկսեցին առիթներ ստեղծել զինադադարը խախտելու: Յունուարի կէսերին նրանք չարժման մէջ դրին իրենց դուրժակից քիւրտերին, որոնք սկսեցին յարձակումներ գործել Երզնկայի մեր ուժերի թիկունքում: Բայց ամէն տեղ ուժգին հակահարուած ստացան ու ղոհներ տալով՝ քաշուեցին:

Զգալով, որ եթէ քրտական չարժումը մեր թիկունքում ծաւալուի, անել կացութեան պիտի մատնուենք, Մուրատը ջանք չխնայեց հասկացողութեան գալու քիւրտ աշիրեթապետների հետ: Ամիրխանեանը և Վաղլիկաճագլին ճամբուեցին նրանց մօտ բանազնացի հանգամանքով ու մի օր նրանց առաջնորդութեամբ, Մուրատի ճամբած կառքին մէջ բաղմած, քսանի չափ զինուած քիւրտերով շրջապատուած, Երզնկայում յայտնուեցին Դերսիմի Հասան եւ Սիւլէյման աղաները:

Նրանց ընծայուեցին իշխանավայել պատիւներ, որքան այդ կարելի էր մեր պայմաններում: Հիւրասիրութիւններից յետոյ տեղի ունեցան բարենպաստ բանակցութիւններ: Յաջորդ օրը քիւրտ պետերը մէկ-մէկ ձի եւ մէկ-մէկ ժամացոյց նուէր ստացան եւ գոհ սրտով մեկնեցին: Նոյն ձեւի յարաբերութիւններ մշակելու փորձեր եղան եւ Դերջանի քիւրտերից փըրըզանցի Մէմիշ աղայի մարդկանց հետ: Քաղաքում որեւէ անպատեհութեան տեղիք չտալու համար, ձեռք առնուեցին միջոցներ, թրքական թաղերի մէջ գիշերօթիկ հաստատուեցին շրջուն պահակներ, եւ թուրք կանանց, աղջիկների անցուդարձը փողոցներում արգիւրուեց:

Բայց արդիւնք չունեցան այս ջանքերն ու զգուշական միջոցները. մեր ուժը պահանջուած ազդեցութիւնը չէր գործում քիւրտերի վրայ, եւ նրանց յարձակումները կանգ չառան: Զինադադարը խախտելու հետամուտ՝ թրքական հրամանատարութիւնը սկսեց օգտագործել իրեն իսկ սադրանքներով սկսուած հայ - քրտական ընդհարումները, որոնց ընթացքում զոհեր ունեցանք թէ մենք եւ թէ քիւրտերը: Օր չէր անցնում, որ էրդրումում մնացած ռուս ուժերի հրամանատար զօրավար Օտիչիլիծէն չուղղէր մեզ թուրքերի կողմից ստացուած որեւէ մեղադրանք. իբր թէ, մենք Յունուարի 12ին հրդեհել ենք Երզնկայից 18 քիլոմետր դէպի հարաւ — արեւելք ընկած թրքական Զեկկիզ գիւղը. իբր թէ, բռնաբարել ենք Արտասից դէպի հարաւ — արեւելք Քէսկ թրքական գիւղի կանանց եւ տղամարդկանց կոտորել. իբր թէ, Երզնկայի ռուս զօրամասը հեռանալուց յետոյ, շրջանում կատարուել են մասնակի սպանութիւններ:

Ապա՝ այս անհեթեթ մեղադրանքները սկսեցին ստանալ մտածուած յերիւրանքների բնոյթ. իբր թէ, Երզնկայի թուրքերից «չատերի» թեւերը կապած՝ քչել

ենք զինուորական հանրակացարանները եւ այնտեղ բուրդին սրի քաշել։ Իբր թէ, Յունուարի 28ին «բազմաթիւ թուրքեր ողջ - ողջ այրել ենք Եկեղեցաց հրապարակում»։ Իբր թէ, Երզնկայի շրջակայքում ամէն տեղ այրել ենք թրքական մզկիթները։ Իբր թէ, Գիւմիւշխանէից դէպի հարաւ ճամբու վրայ կոտորել ենք անհաշիւ թուրքեր։

Վերջապէս, նրանց երեւակայութիւնը այնքան բորբոքուեց, որ սկսեցին բողոքագրերին տալ ծաւալուն «հայկական խօդուժութիւնների» բնոյթ, որոնց մէջ այժմ նկարագրում էին դէպքեր հայկական ջարդերի հարազատ ընդօրինակութեամբ։ Իբր թէ, Երզնկայում հաւաքել ենք 650 թուրքեր եւ անյայտ ուղղութեամբ տեղահանել։ Իբր թէ, Վեհիբ բէյի տան մէջ լեցրել ենք 500 թուրքեր եւ տունը չորս կողմից հրդեհել։ Իբր թէ, նոյն ձեւով լեցրել ենք երեք խոշոր տներ թուրք կանանցով, երեխաներով ու բոլորին այրել։ Իբր թէ, միայն քաղաքում հազարից աւելի տներ ենք հրդեհել եւ այլն։ Իրողութիւնը այն էր, որ քրտական յարձակումները զսպելու ժամանակ թուրքերն էլ ունեցան զոհեր, որոնց թիւը 200ը չէր անցնում։

Փետրուարի 10ին ընդհատուեցին Բրեստում սկըսուած ռուս-գերմանական բանակցութիւնները, որոնց արդիւնքին սպասում էինք ահ ու դողով։ Երկու օր յետոյ Վեհիբ փաշան խախտեց զինադադարը եւ «հայկական չարագործ»ներին պատժելու պատրուակով անցաւ յարձակման։ Իրիկուան դէմ, Չարտախլուի մեր պահակախմբերը ենթարկուեցին հրացանաձգութեան թրքական հետախոյղների կողմից եւ անմիջապէս յայտնուեցին 100 հետեւակ, 16 ձիաւոր թուրք զինուորներ, որոնք ուղում էին անցնիլ մեր պահակախմբերի թիկունքը՝ հիւսիս-արեւելքից։ Ապա զանազան կողմերից յայտնուեցին ուրիշ ուժեր։ Սկսուեց մի անհաւասար

գօտեմարտ թշնամու զերազանց ուժերի հետ: Առաջին խսկ վայրկեանից պարզ էր, որ մեր դիմադրութիւնը անյոյս էր: Անհրաժեշտ էր միայն ժամանակ շահիլ, փրկելու ժողովուրդը եւ նահանջի ճանապարհը ապահովելու: Անմահների պէս էին կուռւմ բոլորը, մանաւանդ քեմախցի Մխիթարը, Գալուստ, Ճէպէճի Սարգիսը եւ Յովնանը:

Բայց ի՞նչ կարելի էր անել հաղար մարդով թուրք կանոնաւոր բանակին եւ քրտական հորդաներին դէմ: Բարեբախտաբար Մուրատը, չնայած մեր անյոյս կացութեան, չէր կորցնում իր պաղարիւնութիւնը եւ որքան ծանրանում էր մեր վիճակը, այնքան աւելի դառնում էր շրջահայեաց: Անվերջ վերաբաշխելով մեր սակաւթիւ ուժերը, օգնական զինուորներ զատելով մեկնից՝ կամուրջի, Վաղաւերի եւ Քեմախի ճանապարհապահ խմբերին, որոնց վիճակը աւելի քան ծանր էր, նա յաջողեց կասեցնել յառաջ խաղացող թշնամուն, որ յետ քաշուեց՝ «պասելով լուսանալուն»:

Առաւօտեան Քեմախի խճուղու մեր պահակախումբը ենթարկուեց 200 հետեւակ, 25 ձիաւոր թուրք զինուորների յարձակման: Կասեցնելով թուրքերի շարժումը, պահակախումբը քաշուեց դէպի Երզնկայի հարաւ - արեւմտեան ծայրամասը: Ժամը 7ին, 700 հոգուց բաղկացած թրքական մի զօրամաս Քեմախի խճուղիով շարժուեց դէպի Երզնկա: Քաղաքից 10—12 քիլոմետրի վրայ, այդ զօրամասը ուղղուեց դէպի իջախաւ եւ Վասկերտ գիւղերը, որոնք պտնւում են Երզնկայի արեւմտեան ծայրամասից նոյնքան հեռու: Այնուհետեւ թուրք զօրքերի շարժման հետախուզութիւնը դժուարացաւ սաստիկ ձիւնի պատճառով: Կէսօրից յետոյ, ժամը 2ին, չորս-հինգ քիլոմետր հեռավորութեան վրայ նկատուեց քաղաքի արեւմտեան ու հարաւային ծայրամասերի վրայ յարձակուող թրքա-

կան չղթան: Միաժամանակ լուր հասաւ, որ Փլիմերի գծով շարժուեալ է դէպի Մամախաթուն թրքական 6,000նոց մի զօրամաս: Լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեց, ստեղծելով աննկարագրելի խուճապ. ժողովուրդը ահաբեկուեց. նուազում էր նահանջի հնարաւորութիւնը: Մուրատը կարգադրեց ձէպէնուն քսան ձիաւորներով առաջ շարժուել եւ ճանապարհի պահակներից ստուգել այդ լուրը: Բայց նոյն պահին լուր հասաւ, որ Չարտախլուի 70 պահակները պաշարուած են եւ խնդրում են օգնութիւն...

Օգնութեան ոչ մի հնարաւորութիւն չկար. կացութիւնը աւելի քան յուսահատական էր: Սարսափի մատնուած ժողովուրդը խելակորոյս վազվզում էր դէս ու դէն: Այդ իրարանցման մէջ քաղաք մտան Չարտախլուի պահակները, որոնք յաջողել էին բնաջնջումից ճողոպրիլ: Նրանք անմիջապէս ճամբուեցին գերեզմանոցը, ուր մղում էր տաք կռիւ:

Յանկարծ, չըջապատը դղրդաց. մերոնք օդը հանեցին եփրատի վրայ ձգուած կամուրջը՝ քիւրտերի հոսանքը կասեցնելու մտքով: Խուճապը սաստկացաւ. ժողովուրդը հեւ ի հեւ վազում էր դէպի զօրանոցները: Թանձր փաթիլներով ձիւնում էր: Շատ ցուրտ էր: Աղմուկն ու վայնասունը խլացնում էին ականջները: Կին, երեխայ, ծեր, պառաւ, տիեզերական մի պատուհասից մղուած, Աստուա՛ծ, Աստուա՛ծ աղաղակելով, շնչահատ վազում էին զօրանոցների ուղղութեամբ: Ու յանկարծ կարծես գետինը պատռուեց եւ ահաւոր դղրդիւնը վայրկենապէս խլացրեց ամէն բան: Չարմանալի հմտութեամբ էր ղեկավարում մեր օրհասական պայքարը Մուրատը. քաղաքի գլխաւոր ռազմամթերանոցը օդն ելաւ: Թշնամին մի պահ չչմեց, ժամանակ տալով մեզ համախմբելու իր դէմ մեր ցրուած ուժերը: Բայց յանկարծ նա թափով վերսկսեց յարձակումը.

զնդակները կարկուտի պէս թափուում էին քաղաքում : Մարդիկ, չնամաշ վերարկուներով, վերմակներով, սփռոցներով պարուրուած, ընկնում, կանգնում էին ու խելաղարի պէս վազում . կանայք, երեխաները շալակած, լաց ու կոծով հետեւում էին նրանց :

Մի ժամ չանցած նահանջի կարաւանը շարժուեց : Վեց հազար մարդ՝ հաշուելով նաեւ ղիկուորներին : Թուրքերը կրնկակոխ մտնում էին քաղաք, ուր մնացել էին ծանր վիրաւորներ եւ մի քանի պառաւ կանայք, որոնք նախամեծար համարեցին մեռնել իրենց ծննդավայրում . . .

Նահանջը առաջնորդում էր Գնդապետ Մորելը : Մուրատը իր ձիաւորներով պաշտպանում էր թիկունքը : Թնդանօթներն ու ղնդացիները բաշխուած էին առաջապահների եւ յետսապահների միջեւ : Առջեւն էին զտնւում անիւաւոր մթերասայլերը : Մնացած հայ, ռուս ղիկուորները շարժւում էին դաղթականների ձեռք : Զարհուրելի էր տեսարանը . ցնցոտիների մէջ պարուրուած կանայք, երեխաներ, լալազին, սարսափահար, ձիւների մէջ ընկնելով ելնելով գնում էին : Փոքրիկները, մեծ մարդու պէս, հասկանում էին ամէն բան . նրանք պահանջ ու տրտունջ չունէին, ցրտից կարկամած, լուրջ ու ինքնամփոփ՝ ղնում էին կամ հորթուկների պէս հարադատների յետեւից վազում, ոմանք ցրտից ձեռքերը պահել էին կրծքին, մէջքին խաչաձեւ կապուած լաթերի տակ ու շարժուն խաղալիքների տեսք առել : Դրանցից միշտ մէկն ու մէկին կարելի էր տեսնել ձէպէճու ձիուն վրայ, նա շփում էր պապածների քիթն ու բերանը, ձեռքն ու ոտքը եւ խրախուսելով վարդնում :

Հազիւ անցել էինք երկու ժամուայ ճանապարհ,

երբ Բթառիճ գիւղի լեռներից քիւրտերը կրակ բացին մեր վրայ: Հանդիպելով մեր կողմից արաւ եւ ուժեղ դիմադրութեան, նրանք ցրուեցին: Բայց երբ մօտեցանք Ուան դիւղի չրջանին, երկու կողմից սկսուեց բուռն հրացանաձգութիւն. միաժամանակ կրակ սկսուեց նաեւ թիկունքից: Աննկարագրելի խուճապ առաջացաւ. ընկնողի, վաղողի, ճչացողի հաշիւը չկար: Երկար տեւեց կռիւը, մինչեւ վրայ հասաւ մութը: Զիւնը դադարել էր. պարզ ու վճիտ դիչեր էր, քարը ճաթեցնելու աստիճան ցուրտ, օդը պաղպաղակի պէս մարդու բերանում հալում էր. հիւսիսային ցրտաշունչ մի քամի էր փչում լեռներից: Ուրբան էլ մարդիկ ջարդուած էին, բայց մի վայրկեան անյամ չէին կանոյ տունում գերծ մնալու համար սառչելու անխուսափելի վտանգից:

Կէս գիշերը անց, կռուի բռնուեցինք Նորկախ եւ Իրադուի գիւղերի յարակից բարձունքներից յարձակուող քիւրտերի հետ: Գաղթող ժողովուրդի երթը մատնում էր մեզ, այնինչ քրտերը նախապէս բռնել էին անմատչելի դիրքեր: Այդ պայմաններում տեւական կռուի նստել՝ հնարաւոր չէր. ժողովուրդը ստուելով պիտի մահանար: Առաջ շարժուել վտանգաւոր էր առանց իմանալու, թէ ի՛նչ է սպասում մեզ՝ դիմացը: Մնում էր մի ելք, կռուելով անցնել՝ անտես առնելով զոհերը, եւ հետախոյզներ ճամբել առաջ: Գիշերային այդ թոհ թոհի մէջ Մուրատը գոչեց.

— Տղա՛ք, ո՞վ կայ ձեր մէջ, որ կ'ուզէ այս ժողովուրդի կեանքը փրկել:

— Ե՛ս, ձայն տուեց չմշկածագցին, որ լաւ ծանօթ էր այդ շրջանին:

Նրան ընկերացան կիւրինցի Սահակը ու քաջարի յիսնապետ Մուղղովը՝ հազուագիւտ ուռա ղիտուորականներից մէկը, որ իր բախտը անդարձ կապել էր մեզ

հետ: Նրանք, ձորի փէշերը քերելով, անհետացան կիսախաւարի մէջ: Հրացանաձգութիւնը դեռ շարունակուում էր, բայց չէինք կարող երկարել: Փորձեցինք առաջ շարժուիլ, սակայն քրտերը սասկացրին կրակը: Պարզ էր, որ նրանք ուզում էին մեզ այդտեղ պահել մինչեւ լոյսը բացուի: Մուրատը դիմեց գնդացիներին օւնութեան. նրանց անընդհատ ճարճատիւնների տակ ժողովուրդը առաջ մղուեց: Ծանր կռիւ էր, բայց թեթեանցանք. ունեցանք ընդամէնը հինգ սպանուած եւ մի քանի վիրաւոր: Յետեւի, դիմացի բարձունքներից դեռ հասնում էին մեզ հրացանների որոտը, բայց վտանգը արդէն անցել էր: Կիրճերի մէջ սեղմուած Եփրատը չչկուել էր ու սառոյցների տակ թաքնուել. տեղ-տեղ սառոյցը անզօր է եղել յաղթահարելու գետը, եւ երբեմն հասնում էր մեզ ջրերի միօրինակ գլչկոցը: Առջեւից երբեմն հասնում էին ճիչ ու աղաղակներ, բայց դրանք սովորական էին այլեւս. մէկն ու մէկը սառել կամ մեռել էր: Յանկարծ, մեր առջեւ ցցուեց Սահակը, չմլիածաղցին եւ յիսնապետ Մռուզովը սպանուել էին:

— Այ քեզ խաբար, ծօ ի՞նչպէս սպանուեցին, չչմած դռնեց ձէպէճին:

— Սպանուելը քանի՞ տեսակ կը լինի:

— Վա՛յ, տունդ չքանդուի...

Ձէպէճին լաց եղաւ:

Ընկերացայ Սահակին դէպի յետ, Մուրատի մօտ, որ լսեց Սահակի կարճ պատմութիւնը՝ աչքերը խուփ, կարծես քնած էր, միայն դէմքի թեթեւ կծկումներից կարելի էր հասկանալ, որ լսում էր:

Աղջամուղջին մեր դիմաց յայտնուեց սպանուած Վահրամի արաբական նժոյզը, որ չփոթ վազքով մօտենում էր մեզ: Ցուրտը սաստկացել էր, լուսաստղը յայտնուեց եւ սկսեց բարձրանալ: Արեւելքը քիչ-քիչ շառագունում էր. հեռուն հորիզոնից կախուած երկա-

քառուն ամպերը շարք-շարք բոցավառում էին: Լուսացաւ, վարը ճանապարհին ընկած էր մի դիակ: Մոռողովն ու ձին չկային: Չմշկածագցին երկարել էր ձիւնի մէջ մէջքի վրայ, ձեռքի մէկը հորիզոնաձեւ գլխից վեր նետած: Կարծես քնած է: Ո՞վ էր, որ չէր պաշտում նրան...

Հասանք Ձելիկ: Յրտից պաղած մանուկների, անգամ մեծերի, լացն ու կոծը ստեղծել էր իրարանցում: Նրանց մէջ էր փոքրիկների խնամակալ ձէպէճին. որին փաղաքելով, որին բարկանալ ձեւացնելով մեղմում էր ժխորը:

— Ծօ', չե՛ս ամչնար, կուլաս կոր, հէր հալտա մէրդ քեզ մեծցուցեր է գաթայով:

— Ծօ', ի՞նչ կ'ըլլաս կոր, ինծի նայէ՛... Սա՛նկ, հա՛, տեսար որ լալէն խէր չկայ. հայտէ նայիմ, աֆէրի՛մ:

— Ծօ', ձայնդ, է՛... .

Ասում էր նա մէկին կամ միւսին, եւ մանուկները լսում էին նրան:

Յոգնած ու ջարդուած ժողովուրդի միակ ցանկութիւնն էր մի օր մնալ Ձելիկում, շունչ առնել: Բայց նրա իսկ փրկութեան համար ժամն անգամ արժէք ունէր այժմ, անհրաժեշտ էր արագ շարժուել, կիրճերի չըջանից շուտ անցնիլ:

Երկու ժամ յետոյ մեկնեցինք դէպի Չորս: Կէս ճանապարհին, Դերջանի լեռների կատարներից որոտացին հրացաններ: Ծայր տուեց նոր խուճապ ժողովուրդի մէջ, որ սաստկացաւ, երբ Սանսարի վտանգաւոր կիրճի մէջ, Դերսիմի բարձունքներից սկսուեցին քրտերի համազարկերը: Ժայռերի տակ պահուած՝ անընդհատ կրակում էին: Նրանք լաւ էին տեսնում մեզ եւ անվրէպ նշանառութեամբ գետին փռում մեզնից մէկին կամ միւսին: Մեր գլխաւոր դժուարութիւնը ժո-

դովուրդն էր. աղեշարժ ձայներ, ճիչեր, օգնութեան կանչեր ամէն կողմ: Կռուի ամենատաք պահին, երբ ձիւնապատ լերան լանջն իվեր մազլցելով աշխատում էինք տեղահան անել քրտերին, ճիշտ նրանց դէմ ու դէմ, Դերջանի լեռնաշղթան բռնեցին յիսունից աւելի քրտեր ու երկու կողմից սկսեցին կարկտի պէս տեղալ ղնդակներ: Իսպառ քնաջնջուելու մի պահ էր. սահանջինք վար: Այժմ յուսահատութիւնը պատեց բոլորին. լացը, աղաղակները բռնել էին կիրճը: Իրարանցման մէջ Մուրատը ելք դտաւ, քիւրտերին սանձահարելու միակ գէնքը թնդանօթն էր. երկու հատ արագութեամբ շարժուեցին եւ ուղղուեցին քիւրտերի դիրքերին: Այժմ բոլորի փրկութիւնը կախուած էր երկու ոռուսահայ երիտասարդների՝ Տէր-Ակոբովի եւ Տէր Պետրոսովի ջանքերից: Կարծես ոչ թէ թնդանօթները, այլ կիրճն էր զոսկոռում Առաջին իսկ հարուածները խուճապի մասնեցին քրտերին, ապա ջարդուեցին, ջախջախուեցին նրանց անմատչելի դիրքերը եւ կէս ժամ չանցած դատապարտուեցին լռութեան:

Շարժուեցինք, կիրճի մէջ թողնելով 25 սպանուած կռուողներ եւ 38 սպանուած կամ վիրաւոր ձիւեր: Մեզ հետ առինք 60 հոգի ծանր ու թեթեւ վիրաւորներ:

Գիշերը հասանք Չորս, ուր կային ոռուսների կառուցած փայտաշէն զօրանոցները: Պահակատեղին պահպանում էին հարիւր հայ զինուորներ: Ժողովուրդը թափուեց զօրանոցները: Վայնասունը կրկնապատկուեց. աւելի կամ պակաս չափերով այդ գիշեր ճանապարհին սառել էին 50 զինուոր եւ 200 գաղթական:

Աղջամուղջին շարժուեցինք դէպի Վժան: Վիրաւորների, սառածների եւ ձիւերի մէկ մասի կորուստի պատճառով հարկադրուեցինք Չորսում թողնելու, անգործածելի վիճակում, երեք դաշտային, մէկ լեռնային թնդանօթ եւ մթերաբեռների կէսը:

Լուսանում էր. երկինքը դորշ էր, քամի կար-
բրնձի պէս կարծր ձիւնը ծեծում էր մեզ: Կարծես
բնութիւնն ու մարդիկ դաշն էին կռել մեզ ոչնչացնելու
համար: Յետեւից քշում էինք յովնատանջ ժողովուր-
դին Շահ-Աբրասի ձիաւորների պէս անխնայ. փրկու-
թեան ուրիշ միջոց չկար այլեւս, ամէն մարդ ինքն էր
իր ճակատադրի տէրը. ով ուզում է փրկուել, թո՛ղ
քայլէ...

Լոյս էր արդէն, երբ պարզուեց, որ Զորս-Վժան
խճուղու շուրջ քառասուն մետր երկարութիւն ունեցող
կամուրջը այրուած է Տարակոյս չմնաց, որ հետա-
պընդող թշնամին որոշել է մեզ այստեղ վերջնապէս
ջախջախել: Եւ իրօք, դեռ ձորի խորքերին չհասած
որոտացին հրացաններ: Ժողովուրդը վազում էր, սարի
տակ ներս ընկած խռոչների ուղղութեամբ: Մուրատը
խելագարի պէս դառնում էր վեր վար՝ հրահանգներ
տալով: Քիւրտերը կրակում էին դիմացի լեռան նպաս-
տաւոր դիրքերից. վարից դէպի լեռ ճարճատում էին
մեր գնդացիները:

Ու սկսուեց մի կատաղի, օրհասական կռիւ: Ինձ
համակել էր ջերմից բռնուածի պէս մի դող, ատամնե-
րի կափկափոց, որ առնչութիւն չունէր վախի հետ: Երբ
պարզուեց մեր տասնեակի անելիքը, դողս չքացաւ,
զարմանալի անդորրութիւն եկաւ վրաս, գիտակցու-
թիւնս սկսաւ գործել յստակ ու արագ:

Լեռների փէշերին խումբ-խումբ ձիաւոր եւ հետիո-
տըն քրտեր, յետ ու առաջ շարժուելով, գրաւում էին
յարմար դիրքեր. ուրիշներ, անընդհատ կրակելով, աշ-
խատում էին մօտենալ կիրճին նայող բլրակին, որ կո-
նածեւ բարձրանում էր մեր դիմաց:

— Ամէն գնով այդ բլրակը գրաւել, գոչեց Մու-
րատը ձէպէճուն:

Սողում, ընկնում, վազում, ցատկում, մագլցում

էինք եւ յետ սահում, բայց եւ այնպէս առաջանում էինք՝ տասը համադարկին մէկ պատասխան տալով:

Մեր գլխի վրայով ճարճատում էին զնդացիրները: Բլուրն ի վեր մեր յետեւից շարժւում էին ուրիշներ:

— Հա՛ տղերք ջա՛ն, հա՛ զուրպա՛ն, — վարից հասնում էին Մուրատի սրտակոտոր աղաղակները:

Վերը, վար ընկնողների, քրտերի գնդակներից մահացողների հաշիւը չկար: Այստեղ էր, որ մարդիկ ենթակայ էին ճակատադրի քմահաճոյքին. այդ պահին մարդ կարող էր ե՛ւ ապրիլ, ե՛ւ մեռնիլ՝ նայած, թէ ի՛նչպէս կը տնօրինէ բախտը:

— «Հի՛ւշշ...», սուլեց մէկը եւ երեսի վրայ գետին փռուեց ճիշտ կողքիս:

— Հա՛յ - հո՛ւյ, տղե՛րք... Վարդանն էր, որ մի ծանր զնդացիր մէջքին կապած՝ չորեքթաթ մագլցում էր դէպի մեղ: Որոտացին հրացաններ: Վարդանը պառկեց մէջքով դէպի զնդակները ու, յանկարծ, վարից դլրդաց թնդանօթը.

— Հա՛յ - հա՛յ... բախտը խնայել էր Վարդանին. ձիւների մէջ թաւալդլոր մագլցելով գալիս էր:

Այլեւս անընդհատ որոտում էին թնդանօթները: Ճէպէճին, Յովնանը եւ Սահակը իրենց նետեցին բլրի գագաթը եղերող գոգը. մենք՝ նրանց յետեւից: Գնդակների մի տարափ իջաւ այդ տեղ. շարժուելու հնար չկար. մնում էր դիրք բռնել ու կռուել, բայց յարմար դիրք չէր ճարւում:

— Դէպի ձա՛խ, դէպի ձախ, վարից հասնում էին Մուրատի գոչերը:

Բուքը կատաղօրէն մոնչում էր, թնդանօթները որոտում էին, հրացանների, զնդացիրների ճարճատիւնից չըջապատը դլրդում էր: Թուրք-քրտական հրոսակները ամէն տեղ ամրացած՝ շարունակում էին կրակ թափել մեր գլխին: Շարժուելուն պէս մէկը չոքեց ր

կծիկ եղաւ եւ անշշուկ գլտորուեց վար: Ճէպէճին, Յովնանը սողում էին, մենք՝ նրանց յետեւից:

— Դէպի ձա՛խ, դէպի վե՛ր, վարից անընդհատ գոռում էր Մուրատը:

Յանկարծ, Ճէպէճին վեր ցատկեց ու ձախ կողմից մի ոստիւնով անցաւ բլրի թիկունքը: Ապա Յովնանը Սահակի հետ յաջողեց բռնել բլրի վեր ցցուած ապառաժուտ գագաթը: Գիւրտերը կատալի հրացանաձգութեան տակ առին բարձունքը, բայց դուրս մղել տղաներին այդ դիրքից՝ չկարողացան: Մեծ յաջողութիւն էր այդ. վարը դտնուողներիս յառաջացումը զգալապէս դիւրացաւ: Վայրկեան առ վայրկեան բլրի թիկունքում յայտնուում էին նոր ուժեր: Կանոնաւոր համազարկերը յաջորդում էին իրար: Գիւրտերը անընդհատ կրակում էին՝ դիրքից դիրք անցնելով եւ ընդարձակ մահիկի ձեւով բացուելով: Թո՛հ ու բո՛հի մէջ անկարելի էր հասկանալ, թէ ի՛նչ է կատարւում: Բայց ակներեւ էր, որ տեղին լաւ ծանօթ քրտերը սեղմում են օղակը՝ աշխատելով անցնել մեր թիկունքը: Յանկարծ, նրանք, յանդուգն կիսաշրջանաձեւ շարժումով, բացուեցին դէպի մեզ. միաժամանակ նրանց թիկունքում յայտնուեց բազմութիւն, կռուող նոր ուժեր: Ի՞նչ էր կատարւում վարը եւ այլ դիրքերում՝ չգիտէինք. այլեւս չէինք լսում Մուրատի ձայնը. դղրդոցն ու աղմուկը խլացրել էին ամէն բան: Ստեղծուեց յուսահատական վիճակ. — Կրա՛կ, բացուող չղթայի ծայրին, գոռաց Ճէպէճին:

Առաջին իսկ համազարկերի տակ քիւրտերը դապարին ու ծլկուեցին. կարծես մտան գետնի տակ: Ամէն ակնթարթ սպասում էինք նոր յարձակման, երբ յանկարծ լսեցինք.

— Հէ՛յ - հէ՛յ. — Վարդանն էր. գոմէչի պէս ընկի էր ձիւներին, քիչ վարը, ու չէր կարողանում շարժը-

ւել: Վրայ հասանք. փուլքսի պէս փչում էր՝ ուժասպառ: Վեր հանեցինք ու զնդացիրը վայրկենապէս սարքեցինք: Յանկարծ, քիւրտերը դուրս թռան դիրքերից ու հարայհրոցով դրոհեցին դէպի մեզ:

— Տր՛ր — տտա — տա՛ — տա՛ — տա՛... դղողաց գընդացիրը՝ հնձելով առաջին շարքերը: Քրտերը խուճապահար նահանջեցին՝ մտնելով ապառաժների տակ: Յարձակման վայրում մնացին տասնից աւելի դիակներ եւ բաղամթիւ վիրաւորներ, որոնք ձիւների մէջ փորսող տալով աշխատում էին իրենց նետել ապառաժների ետեւը: Շատ քչերին յաջողուեց այդ: Միաժամանակ պարզուեց ահաւոր մի տեսարան. հազարից աւելի ձիաւոր, հետեւակ զրտեր, ընդարձակ տարածութեան վրայ, տեղահան եղան մահիկաձեւ առաջացած չղթայի թիկունքում, ուր պատսպարուել էին նահանջող ժողովրդի բնաջնջման եւ թալանի յոյսով: Վեր հանուած մէկ զնդացիրը այժմ խուճապի մատնեց նրանց:

Ծեծում էինք անխնայ լերան առաջամասը, կենտրոնը, ամենահեռաւոր թիկունքը: Խուճապահարները տալիս էին զոհեր. պակասը լրացնում էին լաւ նշանաւունները. ձի, մարդ գլտորւում, չոքում, վեր ցատկում՝ դիւահարի պէս փախչում էին: Այստեղ այլեւս կացութեան տէրը մենք էինք, բայց վարը դեռ շարունակւում էր օրհասական կոիւր. աւելի յաճախ էին որոտում թնդանօթները, աւելի բուռն էր հրացանաձգութիւնը:

Նոր էր պարզւում ինձ, թէ ի՞նչ մեծ նշանակութիւն ունէր մեր գրաւած բլուրը: Միայն այդ բլրի ստորոտներից կտուելի էր անցնիլ կիրճին ծանծաղ ու սառած Զուրը՝ չըջելով հրդեհուած կամուրջը:

Արդէն սկսուել էր ժողովուրդի փոխադրութիւնը դէպի միւս ափը, բայց ծանր խնդիր էր նրանց բլրի թիկունքին հասցնելը. հեռաւոր, անտեսանելի դիրքերում

ամրացած քրտեր անվերջ շարունակում էին տեղադրվողները։ Թնդանօթն ու ղնդացիքը անդօր էին նրանց դէմ, եւ անցնող ժողովուրդի տասնից մէկի մահը անխուսափելի էր։ Ժողովուրդի անցքը պաշտպանում էին լաւ հրացանածիգներ՝ Մուրատի անմիջական ղեկավարութեան տակ։ Վարը ամէն տեղ ընկած էին դիակներ։ Շատ դժուար էր կանանց, երեխաների, սառածների, վիրաւորների փոխադրութիւնը, որոնք անցնում էին քծանծաղ ջրով՝ շալակած, ձեռքերի վրայ, կամ ողջ մնացած սակաւաթիւ ձիերով։ Մանր վիրաւորները սողում էին ձիւների մէջ, առասպելական օձերի պէս։ Բժիշկ Պօղոսեանը, մի քանի մարդկանց օղնութեամբ, քաշում, քաշքշում էր նրանց դէպի անցքի շրջանը, բայց ո՞ր մէկին պիտի հասնէր...

Առաւօտեան ժամը 9ին փոխադրութիւնը վերջացաւ, աւելի ճիշտ հարկադրուած եղանք ընդհատել, որովհետեւ նահանջը պաշտպանող կամաւորների ստուարագոյն մասը ոչնչացաւ։ Բայց այդ ժամանակ վիրաւորներն ու սառածները, բացի 30 գաղթականներից, արդէն փոխադրուած էին։ Վերջիներից դատ. միւս ափում մնացին ութ վիրաւոր կամաւորներ։ Մեծ ղոհների ընդհանուր թիւն էր, կոռուղ ժողովուրդն էլ միասին, մօտ 500 հոգի. ուս ղինուորներից սառել էին 200 հոգի, գաղթականներից՝ 300 մարդ։ Միւս ափը մնացին մեր բոլոր մթերասայլերը, Թնդանօթներն ու ղնդացիները...

Կիրճը անցել էինք, հրացանածգութիւնը դադարել էր։ Մեզ հետապնդողները երեւի զբաղուած էին վիրաւորներն ու դիակները կողոպտելով եւ առատ աւարը քաշելով։ Բուքը փոխել էր իր ընթացքը, այժմ նացատկոտելով փչում էր թիկունքից՝ քշելով մեզ դէպի վար։ Զինածածուկ քարքարոտ էր, բուքը թոյլ էր տալիս ճանապարհը տարբերել. ընկնողների, ձեռք ու ոտք

Չարդողների հաշիւը չկար: Խիստ դժուար էր վերա-
ւորների, սառածների խնդիրը. շատերը, տեսնելով որ
պատճառ են դարձել կարաւանին դանդաղութեան,
խնդրում էին վերջ տալ իրենց կեանքին: Մորելի կողմից
Վժան ճամբուած ձիաւորները հասան մեզ միայն կէ-
ռանապարհին՝ ընդամէնը հինգ սայլով: Բայց այդ էլ
մեծ թեթևութիւն էր աւելի արագ շարժուելու համար:
Կարաւանը կարծես քարացել էր. անձայն, անշուկ
դնում էր: Ո՛վ կորուստ ունէր, ո՛վ էր սառում՝ յայտ-
նի չէր: Գերագոյն մի թափ էին արտայայտում հրաշ-
քով մահից աղատուածները, մի օրհասական ճիղ որ
մարդուն դարձնում է մեքենայ: Բայց եթէ մենք ճո-
ղապրել էինք մարդ-գաղանների հալածանքներից, բնու-
թիւնը դեռ հաշիւ ունէր մեզ հետ: Հաղիւ իջանք հա-
թութիւնները, բուքը կատաղօրէն մոնչաց: Դերսիմի
փոթորիկն էր, որ հետապնդում էր մեզ: Քիչ ետքը
նա սկսեց երեսն ի վար սահիլ, ջօշտիկի ձիւների կոյ-
տերը, ձիւնածածուկ փոսերի մէջ մտնել, մուլլցիլ
բլուրներն ու լլխի վրայ ծուլօրէն դառնալով՝ ձիւնի
աւաղներ նետել մեզ: Յանկարծ, ամէն բան իրար ան-
ցաւ. կարծես տիեզերական երկրաշարժ պիտի լինէր ու
հողը պիտի ճեղքուէր՝ մեզ ներս առնելու համար: Հո-
րիդոնից դէպի մեզ արշաւում էին ճերմակ ամպեր՝
սեղմելով տարածութիւնները, ստեղծելով արհեստա-
կան մթնշաղ: Զիւնաւաղները, բզկտուած լաթերի
պէս, դառնում էին մեր շուրջը: Տեսիլքների պէս դե-
ղերուն՝ նրանք փռւում էին երեսի վրայ մոխրացող տա-
րածութիւններում, վեր ցատկում, իրար վրայ հեծ-
նում, այծերի պէս ճակատ ճակատի զարնում. ապա,
յանկարծ, խմբւում էին, անիւի պէս դառնում, երկու-
րում դէպի վեր եւ ամպերը ճեղքելով՝ չքանում...

Այնուամենայնիւ իրիկուայ ժամը Ծին տեղ հա-
սանք. ժողովուրդը թափուեց փայտաշէն նորակառոյց

հանրակացարանները: Ինչ կարելի էր՝ ջարդուեց ու վառուեց դեռ իրենց տեղերը մնացած թիթեղէ վառարաններում: Տեղական պահակներից իմացանք, որ Ֆամի եւ Վարդակչու մեր պահակախմբերը չըջապատուել էին թուրքերի կողմից եւ բնաջնջուել: Այդ հանրակացարանում մերոնցից ոմանք մաքրում էին հրացանները, ոմանք էլ տեղ բռնելով թախտերին՝ երկարում: Քուն չկար, թէեւ մահուան չափ ջարդուած էի. կարծես տրորուել էի սայլի տակ: Մօտս երկարած անխռով խոմփում էր ձէպէճին: Ուշի ուշով լսում էի գիշերային իրարանցումը. բուքը դեռ մոնչում էր. կարծես սառնամանիքի բոլոր թղուկները խմբուել էին Վժանում ու մատները բերաններում սուլում էին, հա՛ սուլում: Փոթորիկը անփոփոխ սաստկութեամբ շաչում էր: Նա ճանկոտում էր տախտակէ պատերը, ծեծում դռները, պատուհանները: Ու կարծես մէկը հեծեծում էր, լաց լինում, մի ուրիշ հրհռում: Շէնքի պատերին կարծես բահերով իջնում էին խճաքարեր: Երբեմն լսում էր բութ թնդին. կարծես տանիքը պիտի պոկուէր, գերանները վար թափուէին: Յանկարծ, զղրդազին վար թափուեց տախտակով փամուած պատուհանը: Ձէպէճին վեր թռաւ. հայեացքը պտուտցրեց չորս կողմը՝ փտանդ կանխադգող անասունի պէս անհանդիստ:

— Յիսո՛ւս, Քրիստո՛ս...

Երեսը խաչակնքեց ու երկարեց միւս կողին: Բուքը կոկորդ պատտելով՝ աղաղակում էր դրան տակ, ապա յետ քաշուելով՝ հառաչում ու հազարաւոր անօթի դայլերի պէս հեռուններում ոռնում...

Առաւօտը բռնեցինք Բաղչէ-էրզրում ուղղութիւնը: Հետապնդում չկար: Պարզ օր էր. արեւը կայծկել տում էր ձիւնապատ տարածութիւնների մէջ, որոնք քմծիծաղում էին երէկուայ բուքի եւ անցուղարձերի

վրայ: Մարդիկ, գլխի ընկած, նոր էին ողորում կորուստները: Կէսօրը անց հասանք Քարծիլ: Էրզրումից ստացուած հրահանգի համաձայն, բոլոր պահակախմբերը պէտք է կենտրոնանային Մամախաթուն, ուր հասանք նաեւ մենք փետրուար 17ի երեկոյեան: Այստեղ կային ամէն կարգի մթերանոցներ, վերմակների, հագուստեղէնի ամբարներ եւ անհաշիւ ռազմանիւթի հսկայական պահեստներ: Ժողովուրդը այստեղ կազդուրուեց:

Գնդապետ Մորելը աշխատում էր կապիտան Կաֆեանի եւ հոգիով դեռ ուժեղ հայ սպանների օգնութեամբ կազմել ոչ մեծ, բայց վստահելի մի զօրաբաժին՝ Մամախաթունը պաշտպանելու համար: Բայց ստեղծուած պայմաններում նրա օնները չէին կարող յաջողութեամբ պահուել: Ռուսական ճակատի փլուզումից յետոյ թուրքերը մեր վրայ նետել էին իրենց լաւադոյն ուժերը եւ, ըստ տեղեկութիւնների, Վեհիբ փաշայի երկու բանակներից զատ, Երզնկա - Էրզրում ուղղութեամբ շարժւում էին եւ այլ ուժեր: Միաժամանակ շարժման մէջ էին դրուած ամենաընդարձակ չափերով քրտական հորդաններն ու չեթաները, որոնք այժմ հահդրդուած էին դիւրութեամբ ձեռք բերուելիք պատերազմական աւարով, ռուս անհաշիւ մթերաբեռներով, պահեստներով եւ ամէն տեղ թափուած բազմաթիւ հարստութիւններով...

Փետրուարի 19ի առաւօտեան մեկնեցինք: Մամախաթունը այրւում էր: Լեռ, սար ու ձոր գոռում, դղրդում ու տարածուն արձագանգով ոռնում էին. օդն էին հանուում ռազմամթերքի պահեստները...

Կարապէտյիպում մեզ միացաւ Սեպուհը իր ձիաւորներով, կամաւորներով եւ հայ ու յոյն տարագիրներ

ՍԵՊՈՒՀ

**Ի՞նչ մի մասով, որոնք զաղթել էին Բաբերդի Աղսոնք -
Մատեն - Քուպխան - Բոնակապան գծով։ Այս գծով
Բաբերդից զաղթած տարազրուքեան մեծ մասը ար-
դէն շարժուել էր Իլիմայի ուղղութեամբ։**

**Իրիկունը այստեղ էինք եւ մենք, իսկ յաջորդ օրը՝
էրզրում...**

«ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԿՈՐՑՐԻՆՔ»

Էրզրումը դարձել էր Արշակաւան. էլ ո՛վ ասես ո՛ր չկոր. տրապիլոնցի, վանեցի, բաբերդցի, խնուսցի, պոլսեցի, ալաշկերտցի, Թիֆլիսեցի, մշեցի, Թաւրիդցի, Ղարաբաղցի, երեւանցի եւ այլն: Կարծես աշխարհի բոլոր ծայրերում ողջ մնացած հայերը փախել, ապաստանել էին Էրզրում: Կային հայկական, ռուսական ամէն տեսակ «իշխանութիւններ», բայց քաղաքը մատնուած էր անիշխանութեան եւ տիրում էր քառասոյին մի վիճակ. ո՛վ էր պետը, ո՛վ ենթական, ի՞նչ էլ մտածոււմ քաղաքի պաշտպանութեան համար, ի՞նչ էր մեր քաղաքական ուղեղիծը կամ մեր անելիքը՝ յայտնի չէր: Ընդհանուր քայքայումների ու կազմալուծման մէջ կար միայն մի սրտապնդիչ համոզում. Էրզրումը «աշխարհահռչակ» բերդ էր. իր ամրութիւնները, թնդանօթները բաւական էին դէմ դնելու ամենահզօր բանակներին...

Սահակի եւ Յովնանի հետ տեղաւորուել էի Սանասարեան վարժարանում, ուր խճողուած էր տարազիր քաղմութիւնը:

Հազիւ անցել էր մէկ-երկու ժամ, երբ մեզ մօտ յայտնուեց Համօ Բարաղամեանը: Նոյնն էր, միայն կորցրել էր աշխուժութիւնը: Բնականաբար, զրկախառնուեցինք իրար երես տեսնելու առթիւ: Բայց Համոն շատ զլուխ չուներ հոգեկան զեղումների ու մէկ

երկու հարցումներից յետոյ գրպանից դուրս քաշեց երկարաւուն թղթեր. որպէսզի գրի առնի մեր տասածները հերթական թղթակցութեան համար։ Մեզնից ոչ ոք տրամադիր էր այդ դործով զբաղուելու. մեզ հետաքրքրում էր էրզրումի կացութիւնը, քաղաքը պաշտպանելու հնարաւորութիւնը։ Եւ Համոն ստիպուած եղաւ յետ դնել թղթերը ու գոհացում տալ հարցումներին։

Էրզրումի ամրութիւնները ունէին բաւական ուժեղ հրետանի, 400 բերդային եւ դաշտային թնդանօթներով։ Բայց նրանց մեծ մասը, անգործածելի վիճակում, լքուած ու թաղուած էր ձիւների մէջ. հաղիւ մէկ երկու տասնեակ թնդանօթներ պահել էին ռազմունակութիւնը։ Հրետանին վարում էին 40 սպաներ եւ 400 զինուորներ, որոնց մարտական կորովը ընկած էր։ Ռուսական սպայակոյտը էրզրումից արդէն տեղափոխուել էր Սարըղամիշ եւ բերդի պաշտպանութիւնն ու «զօրքերի» հրամանատարութիւնը անցել էր հայերի ձեռքը։ Էրզրումի ամրացուած շրջանի պետ էր նշանակուած Անդրանիկը, որ դեռ գտնւում էր Ալեքսանդրապոլում։ Երզնկայի, Բաբերդի նահանջից յետոյ էրզրում հասած ուժերի հետ միասին տեղական ուժերը կազմում էին 3100 սուին, 400 ձիաւոր եւ ութ թնդանօթ։ Անդեկ, իրենց բախտին թողնուած այդ ուժերը բարոյալքուած էին, եւ կարգապահութիւնը օրէց-օր ընկնում էր։ Տարազիր դանդուածներ խմբւում էին զանազան հաստատութիւնների դռների մօտ եւ պահանջներ անում։ Գաղթի, նահանջի հետեւանքով ստեղծուած դժուարութիւնները յաղթահարելու համար անհրաժեշտ կազմակերպութիւն չկար...

Յաջորդ օրը զնացինք դէպի կոմիսարիատ, ուրկը յուսայինք տեսնել Մուրատին եւ մեր անելիքը հասկանալ։ Մարդ չկար։ Դահլիճին յարակից սենեակում

մենակ նստած էր մի չքեղ զինուորական: Բուխարայի ընտիր փափախի ճակատին փայփլում էր երկարծիւր-թանձր յօնքերը աղեղնաձեւ ստուերանում էին սեւ, կայծկլտուն աչքերին. լայն ունեզների տակ խրոխտօրէն հանգչում էին թաւ պեխերը՝ ծայրերով ցրիւ դէպի վեր. կարճ ծնօտը երկարելու նպատակով թողած համաչափ մօրուքը մեղմում էր դէմքի վարի մասի բթութիւնը, ուսնոցներին փայլում էին «Հ. Ա. Զ.» հայերէն ոսկեզօծ գրերը: Մեզ տեսնելով նա մի անհանգիստ շարժումով յետ մղեց ազդրի վրայ հանգչող թուրը ու մաքուր հայերէնով գոչեց.

— Ի՞նչ կ'ուզէք:

Զարմանալի արագութեամբ ասաց այդ:

— Ուզե՞ր էք, դոչեց աւելի անհանգիստ:

— Մուրատի տղաներն ենք, ասաց Յովնանը:

Զեռք մեկնեց:

— Գնդապետ Թորգոմ:

Յիշեցի հեռախօսային զրոյցը Մուրատի հետ, Հայաստանի անկախութիւնը հռչակելու առաջարկը: Այժմ զնդապետին հետաքրքրում էր այն հարցը, թէ ինչո՞ւ ընդհարումներից առաջ Երզնկայի ժողովուրդը չտեղահանուեց եւ օր առաջ չուղարկուեց իրզրում, քանի որ այդ դէպքում պիտի դիւրանար ինքնապաշտպանութեան դործը եւ ժողովուրդն էլ այնպիսի սոսկալի զոհեր պիտի չտար նահանջի ժամանակ: Սահակը բացատրեց, որ Երզնկան պաշտպանողներից շատերը հարազատներ ունէին ժողովուրդի մէջ եւ եթէ ժողովուրդը օր առաջ տեղահանուէր, այդ դէպքում քաղաքի պաշտպաններն էլ նրանց հետ պիտի գնային, առաւել եւս, որ ժողովուրդն էլ չէր ուզում բռնել իրզրումի ճանապարհը առանց լուրջ պաշտպանութեան, վախճանով քրտերի յարձակումներից:

Գնդապետ Թորգոմ գլուխը կախեց, ածուխի պէտ

ՅՈՐԴԱՆԻ ԺՈՂՈՐԴ, լուսանկարում
Իզմիր, 1922թ. Իր հով' տեղեկացի տղայ մը.
Հայկական Արեւիկի մարզումը գիտելու
տուն:

սեւ, կայծկլտուն աչքերը մի պահ դեղերեցին, սեղանի վրայ բան փնտռելու սէս ու ասաց.— Այո՛, անհրաժեշտ էր դալիքը էն դլխէն մտածել. առաջին մէկ օրէն, կ'ըսէի, որ Վեհիբ փաշայի բանակներուն չենք կրնար դիմանալ, պէտք է մեր օրիանթասիոնը փոխենք, բայց լսող չեղաւ: Հիմա ելեր դիւ կը մեղադրեն. լսած եմ, որ Սեպուհի տղաները արժանապատուութիւնս կը խժրծեն, սպառնալիքներ կ'ընեն. օգնական ուժեր չե՛մ ճամբեր եղեր ոչ անոնց, ոչ ձեզ, ասաց յուզուած «չեմ» բառը երկարելով.— Իբր թէ նահանջն ալ տեղի է ունեցեր այդ իսկ պատճառով, յարեց աւելի ու աւելի յուզուելով: «Ի՞նչ կրնար ընել 50—60 ղինուորներու չափ նոր ուժը, երբ թշնամին կը չարժէ մեր դէմ բանակներ՝ չհաշուած քրտական հորդանները: Տղայութիւն չէ՞ այլ դառուութիւնը: Եւ, վերջապէս, ի՞նչ կրնար ընել այս փուլումին մէջ գնդապետ մը, որ թէեւ նշանակուած է ուժերուն բաշխման պետ Ազդարին խորհուրդին պէս հեղինակաւոր իշխանութեան կողմէ, բայց որուն չեն ուզեր ենթարկուիլ եւ որուն իշխանութեան հիմերը կը փորէ ուրիշ մը...

Գնդապետը նայեց մեղ այդ «ուրիշ»ին վրայ ծանրանալու շեշտով, բայց մեղ չէր հետաքրքրում այդ:

— Ինքզինքը ինձմէ ղերադանց կը սեպէ, թէեւ ետ նշանակուած եմ Թիֆլիսէն, Ազդարին խորհուրդի կողմէ, իսկ անիկա գնդապետութեան աստիճանը ստացած է ինձմէ միայն քանի մը օր առաջ եւ մարդ չի գիտեր, թէ ո՞վ է ղինուորական պետ կարգեր զինք: Յիսու՜հ հողինոց խումբ մը կազմեցի ձեզի օգնելու համար Երզնկա ճամբելու, վար դրաւ ըսելով, թէ հոս պէտք են...

— Ո՞վ, հարցրեց Յովնանը:

— Չէ՞ք գիտեր, գնդապետ Գարաքէչիշեանը. ուրիշ խումբ մըն ալ կազմեցի Բայրուրտ ճամբելու հա-

Մար: Ձեզի կը հարցնեմ, ասանկ պայմաններու մէջ ի՞նչպէս պիտի օղնական ուժեր ճամբէի...

Այդ գրոյցը պարզում էր աւելին, քան կարող էր մեզ ասել Մուրատը:

— Անցեալը անցել է, պարոն գնդապետ, կարեւոր է հասկանալ թէ ի՞նչ որոշեցիք քաղաքը պաշտպանելու համար եւ ի՞նչ պիտի անենք մենք. — ասացի:

— Ամէն բան «որոշուած» է, բայց արժէք չունի, ուժ չունինք:

— Այդ դէպքում արդեօք լաւ պիտի չլինէ՞ր օր առաջ քաղաքից դուրս հանել ժողովուրդը դէպի Կարս որ նահանջի ժամանակ չվնասուի:

Նրա տփգոյն դէմքին զոյացաւ դառն ժպիտ:

— Իրաւունք ունիք, բայց Կարսէն ո՞ւր պիտի տանինք այդ դժբախտ ժողովուրդը:

— Ուրեմն, ենթադրում էք, որ թուրքերը պիտի դան մինչեւ Կարս:

— Ի՞նչ «ենթադրել», չէ՞ք գիտեր, որ Բրեստի համաձայնութեամբ Կարսը, Բաթումը, Արտահանը տրուած են թուրքերուն...

— Ե՞րբ, դոչեց Յովնանը, երեւի կարծելով, թէ թուրքերը արդէն այնտեղ են:

— Երէկ, սիրելիս, երէկ հեռագիր ստացանք այդ մասին:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, հէյ-վա՛խ...

Լուրը անակնկալ էր նաեւ ինձ եւ Սահակի համար:

— Ի՞նչ էք մտածում այդ առթիւ, հարցրեց Սահակը:

Գնդապետ Թորգոմի դէմքը յանկարծ ճառագայթեց, սեւ աչքերը կայծկլտացին. ինքնագործ կափառիչի պէս շրթունքները շարժուեցին ու արտասանած խօս-

քերին համաչափ բաց խուփ անելով բերանը, հատ - հատ շնչառելով ասաց .

— Իս ձեզ սոսկական շարքային զինուոր չեմ նկատեր . ձեզ կը համարեմ սրտցաւ, բանիմաց հայ երիտասարդներ եւ անկեղծօրէն կը խօսիմ . եթէ վստահ ըլլայի, որ անձնական զոհաբերութիւններով կացութիւնը կը փրկուի, ըսպէ մը իսկ չէի տատաններ անձս զոհաբերելու աղգիս համար : Դժբախտաբար, ոչ իմ եւ ոչ այ ձեզ նման հազարաւորներու անձնազոհութիւնը, ներկայ պարագաներուն մէջ, չեն կրնար գործը գլուխ հանել : Կացութիւնը աւելի քան բարդ է, մեր դէմ կը կռուին ոչ միայն զէնքով, այլ և քաղաքականութեամբ : Այսպիսով, եթէ չենք կրնար զէնքի դէմ զէնք գործածել, դոնէ քաղաքականութեան դէմ քաղաքականութիւն բանեցնելու ենք . մենք պէտք է մեր օրիանթասիոնը փոխենք . ձեռք քաշենք ռուսերէն եւ անկախութիւն հռչակենք :

— Դուք կարծո՞ւմ էք, որ Թուրքերը հաշուի կ'առնեն մեր անկախութիւնը, ասաց Սահակը հետաքրքրութեամբ :

Գնդապետ Թորգոմը զգացուած գոչեց .

— Ա՛խ, սիրելիս, եթէ այդ ակտը կատարած ըլլայինք երկու մմիս առաջ, երբ Բրեստի մէջ դեռ չէր ճշդուած մեր խնդիրը, բոլորովին այլ պիտի ըլլար հիմա մեր կացութիւնը . ըսի՛, հեռախօսեցի՛ Ազգային Խորհրդին, Մուրատին, Սեպուհին . Խե՛նթ կարծեցին զիս : Սակայն դեռ ուշ չէ . անհրաժեշտ է ժամ առաջ կատարուած իրողութեան առջեւ դնել թշնամին : Անգամ մը այդ ընելէն ետքը, ան չի համարձակիր Հայաստանի անկախ պետութեան սահմանները ոտք կոխել :

— Ինչո՞ւ, մտամոլոր հարցրեց Յովնանը :

— Որովհետեւ մօտ ապագային հաշիւ պիտի տայ

մեր դաշնակիցներուն՝ Անդրիոյ եւ Ֆրանսայի, որոնք անպայման յաղթական պիտի ըլլան...

Վերջին խօսքերը պարղեցին ինձ ամէն բան։ Ես ելայ։

— Ձէ՞ք կրնար այդ մասին խօսիլ Մուրատի հետ, դարձաւ զնդապետը Սահակին։

— Մենք փոքր մարդիկ ենք, պարոն զնդապետ, մենք ի՞նչ կարող ենք ընել։

— Կր կարծէ՞ք օգուտ չունի...

Սահակի գէմքը ընդունեց այնպիսի մի արտայայտութիւն, որ կարող էր լինել եւ «այո» եւ «ոչ»՝ նայած, թէ ինչ կը լինի զնդապետի խօսքի շարունակութիւնը։

— Ափսո՛ս, հառաչեց վերջինը՝ մեկնելով մեզ իր ձեռքը։

Ընդհանուր փլուզումի այդ օրերին, յանկարծ ստեղծուեց աննախընթաց խանդավառութիւն. Անդրանիկը Ալեքսանդրապոլից իր բանակով հասել էր Հասան Գալէ։ Երբ լուրը հաստատուեց, ժողովուրդի ոգեւորութիւնը հասաւ խենթութեան։ Մարդիկ, ամէն բան մոռացած, փողոցներում երգում էին «Ձայնը հմջեց էրգրումի հայոց լեռներէն», «Ինչպէս արծիւ սաւառնում ես լեռ ու ձոր» հանրածանօթ երգերը։

Էրգրումի քսան հազարնոց թուրք բնակչութիւնը, որ մինչ այդ չէր ծածկում իր ուրախութիւնը մօտալուտ ազատութեան յոյսով, յանկարծ սմբեց ու փակուեց տներում. նրա բոլոր յոյսերը ջուրն ընկան. Անդրանիկը գալիս էր։

Անդրանիկը եկաւ. ընդունուեց արտակարգ շուքով եւ հանդիսաւորութեամբ։ Խուռներամ բազմութիւնը

А. 322-27
10-12-1921
1921 г. 12-12-1921
1921 г. 12-12-1921
1921 г. 12-12-1921

բռնել էր ճանապարհը մինչեւ կարս Գափու.— Կեցցէ՛
Անդրանիկը, գոռում էր խելայեղ ամբոխը:

— Կեցցէ՛... դղրդում էին փողոցները:

Բայց յաջորդ օրը վերականգնուեց նոյն կացու-
թիւնը: Մանուկ ժողովուրդը սպասում էր հրաշքին,
որ չկար: Այժմ նա անում էր դատողութիւններ՝ եւ ոչ
չառ նպաստաւոր՝ ղեկավարների, անգամ Անդրանիկի
համար:

— Ինչո՞ւ այսքան ուշացաւ...

— Ո՞ւր էր մինչեւ հիմա...

— Վերջին պահուն ի՞նչ կարելի է անել...

Ապա հետեւում էին զանազան զրոյցներ եւ ենթադ-
րութիւններ:

Մեզ չէին զբաղեցնում այդ զրոյցները. եւ երբ
Մուրաւոր կանչեց, բոլոր ողջ մնացած ընկերները
դարձեալ խմբուեցին նրա շուրջ:

Նախ քան այդ՝ արդէն մի շարաթ էր ինչ թուրքե-
րը դարձրել էին էրզրումը իրենց զինուորական գոր-
ծողութիւնների թիրախ, եւ հայկական առաջապահ
մասերը, նրանց ճնշման տակ, քայլ առ քայլ նահան-
ջում էին դէպի Իլիճա:

Մարտ 11ին, թշնամին՝ համախմբելով իր ուժերը
Ֆիլիճայի դէմ՝ դիմեց ուժեղ յարձակման. մենք նահան-
ջեցինք տալով անհամար զոհեր: Անդրանիկի հրաւե-
րով դումարուեց զինուորական արտակարգ խորհրդակ-
ցութիւն: Յաջորդ օրը առաւօտից սկսուեց էրզրումի
պարպումը եւ նահանջը ամենածանր պայմաններում:
Ժամը 9ին թուրքերը արդէն քաղաքումն էին: Նրանց
ձեռքն անցաւ անհաշիւ ռազմամթերք, պարէն, հանդեր-
ձանք, եւ այլ հարստութիւններ: Քաղաքում մնացած
հարիւրից աւելի հայերը կոտորուեցին: Ճանապարհին
քաղմահադար տարազիրներին միացան խնուսի կոռուդ-
ների մի մասն ու պաղթականները: Այնուհետեւ, ըն-

դարձակ տարածութիւնների վրայ, պարզուեցին գաղթականական մեծ հոսանքների նոյն տեսարանները, որոնք ինձ արդէն ծանօթ էին Երզնկայից սկսած...

Մօտենում էինք Ռուսական Հայաստանի սահմաններին: Լուսաստղը բարձրանում էր վեհափառ չեբոլովթեամբ՝ խոստանալով վճիտ օր: Շատ ցուրտ էր: Մասիսի դմբեթաձև ձիւնափայլ գագաթը, դուրս գալով թանձր խաւարի միջից, դժաւրւում էր Լթերում մեծափառ վսեմութեամբ: Հեռունեւում, աղջամուլջի նիզակաձև խուրճերից, քիչ-քիչ պարզւում էին ոսկեգոյն ապառաժների ուրուագծերը: Հորիզոնը այնտեղ բոցալառւում էր: Քիչ յետոյ հրավառ գունդը ոստումներով սկսեց բարձրանալ: Ոսկեգոյն ապառաժների սրածայր զաւղաթները, ծիրանի հագած, մշուշի մէջ ցցուեցին:

Դիտում էի չրջապատը հայրենադուրկ թախիծով: Ես, նախնիքներիս վերջին սերունդի մնացորդներից մէկը, պարզ ու որոշ դիտակցում էի, որ այդ պահին մեր հայրենիքը կորցրինք: Ու իմ բաժին պատասխանատուութիւնը նախորդ սերունդների հանդէպ՝ թւում էր խիստ ծանր, դառն ու ահաւոր: Անձնական վշտից ծնունդ առած վրէժի զդացումը դառնում էր իմ մէջ սառն դիտակցութեան պահանջ, իբրեւ մեր սերունդի ինքնարդարացման մի ուղի:

Հետապնդող թշնամին չիման մէջ մտաւ մեզ հետ Մարտի կէսերին, Կարս - Ուրկանի շրջանում: Ստանալով ուժգին հակահարուած՝ հետապնդումը դանդաղեց բայց կանգ չառաւ: Նա ոտքի հանեց մեր թիկունքում քրտերին: Մարտի 13ին, թուրքերի ճնշող գրոհների տակ, քաշուեցինք դէպի Ուան-Տերէ: Ապրիլի 2ին թուրքերը մեծ ուժերով շարժուեցին դէպի Կարաքուրտ, Բարդոս եւ այս կէտերը գրաւելով՝ յարձակուեցին Ուան-Տերէի վրայ: Սկսուեց արիւնահեղ կռիւների մի

չարք, որ տեւեց մի քանի օր: Ասրիւ ճի դիշերը պարպուեց Սարըղամիշը, ուր նախապէս պայթեցրին պահեստները ու փճացրին ռալմական նշանակութիւն ունեցող ամէն բան: Զգալի էին մեր կորուստները, յատկապէս Կարաքուրտի կիրճում, ուր ընկան բաղմաթիւ կամաւորներ: Այդտեղ ես վէրք ստացայ աջ թևից ու դուրս հանուեցի կռուողներէ շարքից:

* * *

Սարըղամիշը դեռ կանկուն էր, երբ մեկնում էի Թիֆլիս մի խումբ վիրաւորների հետ: Խելակորոյս իրարանցումը կայարանում աննկարագրելի էր: Բաղմութիւնը պաշարել էր գնացքը: Մարդիկ խումբ-խումբ վաղվզում էին դէս ու դէն, հսկայական պարկեր շալակած, որոնց մէջ կարծես փոխադրում էին անդամահատուած դիակներ: Վազոնները բերդի նման գրաւում էին խուժումով: Ոտնաման, գլխարկ, կապոց, վերմակ, հագուստի թել դուրս էին մնում, երբ մարդիկ, մագները ցրիւ, օձիքը պատռուած, կատաղօրէն նետում էին իրենց վագոնի մէջ: Փրկուելու կենդանական մղումը մթաղնել էր մարդկանց դատողութիւնը: Տուն դարձող ոռւս զինուորների մի յամեցած խումբ, գէնք ու զրահով, բռնել էր գնացքի ուղին եւ սպառնում էր ջարդ ու փշուր անել ամէն բան, եթէ իրենց տեղ չտրուի գնացքում: Կայարանի հայ պաշտօնեան, գլուխը կորցրած, վազվզում էր մայթով ու վագոնների դռների մօտ գոռգորում, պաղատում, որ տեղ տան նրանց: Տեսնելով, որ ոչ ոք չի ուզում զիջել, նա մեծ վագոնի մօտ յանկարծ ցուլի պէս ոլորում է հաստ վիզը ու բռունցքի շարժումներով ամբոխը ճեղքում: Հարա՛հրոցը, անասելի աղմուկը խլացնում է ամէն բան: Վերջապէս, ռուսները տեղաւորւում են ու գնացքը շարժւում է: Ամբոխը այժմ քննադատում է հաղորդակցութեան անհանդուրժելի կարգերը. տէր չկար,

իշխանութիւն չկար, մանաւանդ կարգ ու կանոն չկայ: Ամենախիստ քննադատողները կորուստ ունեցողներն էին. նրանք փնտռում էին պատուհաններից վազոն նետած իրենց իրերը: Թուխ դէմքով, բարձրահասակ ու թիկնեղ կովկասահայ մի երիտասարդ, սեփ-սեւ երկար մազերը ջղաձկաբար շտկելով, յուղուած բացազանչում է.

— Վա՛յ, մէրդ չմեռնի, Հայաստա՛ն, էս ի՛նչ արին քեզ:

Հարեւան բաժնում, հացթուխի լեցուն դէմքով մի արեւմտահայ չափազանցութիւններով նկարագրում է դէպքերը՝ ծանօրէն բաց ու խուփ անելով աչքերը: Տանձի կոթի պէս բարակ վզով մի ուրիշը հաստատում է նրա ասածները՝ իր գունտ դլխի շարժումով...

Պուճապի աղղեցութիւնը զգացւում էր եւ կարսում, կայարանում կարգապահութիւնը դեռ չէր խանդարուել. հինաւուրց բերդը հաւատ էր ներշնչում. այստեղ պատճառ չկար շատ վախնալու: Կէսօրը անց հասանք Ալեքսանդրապոլ. ձիւնը կայարանի մայթին հալել է, կազմելով ծփուն տիղմ: Երեք տարի առաջ, դառու զուռնայով մեզ այստեղ դիմաւորեց կինտոյատիպ մի ամբոխ: Նոյն մարդիկն էին եւ այժմ ճկուն, շարժուն ու ցրտից կարմրած քիթերով: Յուզուած, նորութիւններով անհանգիստ, կարծես, բոլորն էլ փնտռում էին բոլորին ու իրար էին գտնում: Ահա մէկը, որ, արխալուղը հովին, մաղբրը ցրիւ, բռնում է միւսի շլինքից, նրան յետ շրջում ու երեսն ի վեր գոչում.

— Տօ՛, իշու ձագ, ի՞նչ ես կայներ. արի երթանք արող գրուինք:

Աբո՛ղ, արո՛ղ, արո՛ղ՝ գաղթող ժողովուրդը փոխադրելու, մնացորդների կեանքը փրկելու. այժմ այդ էր օրուայ կարգախօսը...

Աւելի վեր՝ դէպի հիւսիս, Ղարաքիլիսէ, Սանահին, Ժողովուրդը հանդարտ է եւ փրկիսոփայօրէն խաղաղ. նախ՝ հեռու են դէպքերը, ապա՝ ինչ լինելու է, կը լինի: Կայարաններում հանդիպում էին միայն տարիքաւորներ, որոնք կորաքամակ անցնում էին մայթերով, ապա՝ բթամատերով գօտիներին կառչած՝ կանդէին առնում ու անորոշ ուղղութեամբ նայում: Ո՛չ մէկ հետաքրքրութիւն. այլեւս ոչինչ չէ կարող նրանց զարմանք պատճառել:

Լոռու փարթամ բնութիւնը դեռ չէր ձերբազատուած ձիւնից. լերկ ծառեր, բները ցից, մերկ թեւերը պարզած, դեռ սպասում էին իրենց կանաչ դարդերին:

Առաւօտ էր, երբ հասանք Նաւթլուղ, որ ասել է Թիֆլիս: Իրար յաջորդող մշուշապատ սարերը մնում են թիկունքում: Ապա յայտնւում է Մամա-Դաւթի լեռը, որ ճեղքել է սարերի շղթան, շնչահատ առաջ վազել ու յանկարծ, ապշահար կանգ առել՝ քաղաքի տեսքից հմայուած: Նա հիւրընկալել է իր փէշերին քաղաքի ծայրամասերը: Աստեղ դարուն է. Կոջորի ուղղութեամբ տարածւում են մուգ-կապոյտ կանաչներ: Վարը լայնանիստ տարածուել է չքեղ Թիֆլիսը, որի հեռաւոր փէշերը կորչում են բլրադարձ այդիների մէջ: Ահա եւ Կուր գետը, որ քաղաքը երկու հաւասար մասի բաժանած՝ օձապտոյտ երկարել է արծաթադոյն ժապաւնի պէս: Գարնանամուտի արեւը կայծկլտում է տների ապակիներին որոնք կարծես լուացուած ու սրբուած են: Աստուած իմ, ո՛րքան կայուն են իրերը, եւ ի՛նչքան երերուն է մարդկանց ճակատագիրը...

Երբ գնացքը կանգ առաւ, ինձ պատկերացաւ երեք տարի առաջ մեր շոնդալից մեկնումը: Փոփոխութիւնները անչափելի էին: Կայարանը լեցուած էր տունդարձող անգլուխ զինուորների բազմութեամբ: Երե-

ւանեան հրապարակը խաղաղ կերպարանք էր ստացել .
զրոյց էին անում :

Վելեամինովսկայեա եւ Բեհրուտեան փողոցներում՝
մի քանի մարդիկ քաղաքապետարանի առջեւ կանգնած՝
հաւաքուած էր տարագիր բազմութիւն: Չորրորդ հիւ-
ւանդանոցը, ուր առաքուած էինք, դտնուում էր այդ
չրջանում: Մեզնից միայն հինգ հոգի կարելի եղաւ
այդտեղ տեղաւորել, այն էլ շնորհիւ բժիշկ Գ. Սաղեա-
նի ջանքերի. թափուր տեղ չկար: Մնացածները տոմս
ստացան Արամեանի չէնքին կից դարմանատան մէջ
բուժուելու եւ այնտեղ էլ մնալու: Երեւանեան բանուի
հրապարակը գրեթէ ամսոյի էր: Սակայանի որճաքա-
նում չկային այլեւս երկարամազ ակնոցաւոր մտաւո-
րականներ, որոնք այն ժամանակ վիճում էին քաղա-
քական դէպքերի շուրջ ու հանում հետեւութիւններ,
որոնցից եւ ոչ մէկը չիրականացաւ: «Անատոլիա» ճա-
շարանում, ռազմաշունչ կամաւորների փոխարէն,
խմբուած էին Արեւմտեան Հայաստանի զանազան
չրջաններից փախստականներ: Քիչ աւելի կեանք կա-
ր Գոլովինեան պողոտայում: Պալատին կից ռուսական
տաճարի երկաթաձող շրջափակի մէջ խմբուած էին
ռուս բարձրաստիճան զինուորականներ. երեւի՝ նշա-
նաւոր անձի հոգեհանգիստ էին կատարում: Քիչ աւելի
վար, միւս մայթին, Աղեքսանդրեան այգու մուտքին
չհասած, բարձրանում է Արամեանցի հինգյարկանի
տունը, ուր հակառակ մեծահարուստ տիրոջ կամքի,
այժմ տեղաւորուած է Հայոց Ազգային Խորհուրդը իր
յարակից կազմակերպութիւններով: Դէպքերը այնպէս
տակնուվրայ են արել ամէն բան, որ ներկան ու անցեա-
լը խառնուել են գլխիս մէջ...

Մի քանի օր անցած Արամեանցի տան առաջին յար-
կում հաստատուած ընդարձակ ճաշարանում ռուսիս
իջաւ մի ձեռք. պարոն Թաթիկեանն էր:

— Վերադարձել ես ու չես յիշում մեղ. թեւդ ի՞նչ է եղել:

— Ոչինչ բան է, նստեցէք, ասացի անակնկալի մատնուած:

— Ո՛չ, եթէ դործ չունիս այստեղ, տուն դնանք. ճաշի ժամանակ է:

Թէեւ անցել էր երեք տարի, բայց նախապէս հին մանկական յիշողութեան պէս էին պատկերանում ինձ Թաթիկեանների տունը եւ այն առաջին զրացումները եւ զղայութիւնները, որ արթնացան իմ մէջ Անահիտի նկատմամբ: Այժմ որքան մօտենում էինք բնակարանին, այնքան յուզումը համակում էր ինձ:

— Գոնէ Կարսի տակ կարող կը լինեն կասեցնել թուրքերի առաջխաղացքը, հարցրեց Թաթիկեանը, երբ մի քանի խօսքով պարզեցի ճակատի անյոյս վիճակը:

— Թերեւս...

Միայն աղջիկները կարող են այնպէս փթթել, ինչպէս տեսայ Անահիտին. մեծացել էր, գեղեցկացել. կեցուածքը՝ լուրջ, իմաստալից: Նա արագ մօտեցաւ ինձ միջանցքում, բայց երբ խօսեց, դժուարութեամբ կապեց ասելիքը իրար հետ. — Գիտէի, որ եկել էք, բայց ձեզ չտեսայ. ա՛խ, ո՛չ, մի անգամ տեսայ ձեզ Արամեանցի տան դիմաց. պարոն Եանդլեանը ասաց, որ դուք էք:

Յայտնուեցին մայրը եւ մեծ քոյրը: Քիչ-քիչ այդ ընտանիքի ջերմ մթնոլորտը կազդուրեց ինձ: Փոքրիկ քոյրը՝ Սեդիկը, որ այն ժամանակ հաղիւ մէկուկէս տարեկան էր, այժմ աստ խօսում էր, «կ»ն «տ» հնչելով: Անահիտը մանկութիւնից պահպանել էր գլուխը թեք բռնած լսելու սովորութիւնը, երբ խօսում էր հայրը: Իսկ պ. Նշանը շարունակում էր հարցովորձի տխուր բաների մասին.

1915ի ԱՇՆԱՆ, ԵՐԵՎԱՆ-ՔԱՆԱՔԵՌ Զա-
խեմ աչ. 1.— ՄԻՍԱԲ ԹԵՀԼԻՐԵԱՆ, Առդուն-
նի եղբայրը, Սերպիայեն կամաւոր, զացած
է: 2.— ՍԱՀԱԿ ԹԵՀԼԻՐԵԱՆ, Առդուննի հո-
րեղբորորդին, Սեյանիկեն կամաւոր զացած է:
3.— ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՀԼԻՐԵԱՆ, 1915ին, Քանա-
քեռ, Ա. բանակի մէջ գործակատար:

— Ուրեմն, Մարտիրոսի բազմանդամ ընտանիքից ոչ ոք չի փրկուել:

— Ոչ ոք:

— Իսկ ինչո՞ւ ես կարծում, որ մեր Շահէնը ողջ է...

— Թրքական բանակին մէջ դեռ կան հայ սպաներ, որոնք շարունակում են ծառայել:

Գիտէի, որ սիրած եղբորորդին՝ Շահէնը ոչնչացուել էր շուրջ 2000 հայ ղինուորների, սպանների հետ միասին, ինքրորդի շրջանում, ուր նրանք աշխատում էին ճանապարհների շինութեան վրայ, իբրեւ «ամէլէ»-ներ, բայց այնքան շատ էին անհաճոյ տեղեկութիւններս, որ ստիպուած էի այդ մասին լռել:

— Ո՛րքան աշխատեցի այստեղ բերել տալ. քանի անգամ գրեցի...

— Իսկ Մոմճեանները ի՞նչ եղան, հարցրեց տիկին Ջուարթը:

— Քչուած ու ջարդուած են, տիկին:

— Իսկ մեր հարեւան Դանիէլեանները:

— Բաւական է, միջամտեց պ. Նշանը:

* * *

Արդէն իրադեկ էի կացութեան: Քաղաքի ծայրամասերում, Հաւլարարում, Շէյթան բաղարի, Սալտառլսքի բաղարի թիկունքում, ինքնավանքի գերեզմանատանը եւ այլ տեղեր հաստատուած էին գաղթականական կայաններ: Տարադիրների մի հոծ բազմութիւն կուտակուած էր քաղաքից հեռու Բակուրեանի շրջանում:

Թէեւ «հայկական չարագործները» — որոնց պատժելու պատրուակով թուրքերը խախտեցին զինադադարը դեռ Երզնկայից սկսած — վաղուց արդէն ապաստանել էին Անդրկովկաս, բայց թշնամին՝ բնաջնջելով արեւմտահայութիւնը՝ գալիս էր վերջ տալու նաեւ

կովկասահայերի դոյութեան: Վրացիների համար թրքական վտանգը դոյութեան խնդիր չէր, այլ քաղաքական հարց: Թաթարները բացէ բաց անցել էին թշնամու կողմը եւ այլեւս առանց քաջուելու աշխատում էին թուրքերին առաջնորդել Անդրկովկաս: Նրանք ամէն տեղ կազմակերպում էին խռովութիւններ, շարժումներ. կատարում էին լրտեսութիւն ամենալայն չափերով ու բոլոր միջոցներով քայքայում թիկունքը:

Մարտի կէսերին Կարսի շրջանում սկսուած քրտների ու թաթարների շարժումը ստացել էր կազմակերպւած զինուորական գործողութիւնների բնոյթ: Զինուած իսլամական խմբեր շրջապատել էին Մերտինեկն ու Արտահանը, ուր տեղի ունէին կատաղի կռիւներ: Հազարներից բաղկացած աւաղակային խմբեր, սահմանամերձ մասերում բնաջնջում էին հայերին:

Անդրկովկասում անհամաձայնութիւնները երեք աղիւթի միջեւ, յատկապէս հայերի եւ թաթարների, զնալով ծաւալւում եւ խորանում էին թէ՛ Սէյմի, թէ՛ Անդրկովկասեան կոմիսարիատի մէջ:

Այս պայմաններում Տրապիզոնի մէջ սկսուած հաշտութեան բանակցութիւնները թուրքերի ձեռքին դարձել էին խաղալիք: Վեհիբ փաշան շարունակում էր առաջանալ Բաթումի, Արտահանի ուղղութեամբ՝ ամէն օր դրաւելով նոր վայրեր: Ռէուֆ բէյը խօսում էր հաշտութեան «նախնական պայման»ների մասին, որոնց միակ իմաստն ու ձկտումն էր քայքայել հաշվառական՝ առանց այն էլ թոյլ տրածակցութիւնը: Շշմեցուցիչ հեռազիններ էին տեղում Թիֆլիզ՝ Կարսի շրջանային կոմիսար Չամոյանի, Արտահանի շրջանային կոմիսար Շաքալովի, Քաղաքային եւ Շրջանային գործադիր կոմիտէի նախապահ Սարալիձէի, զանձապետ Իւանովի ստորագրութիւններով այդ շրջաններում տիրող տակնուվրայութիւնների, աւաղակային խմբերի

յարձակումների, կոտորածների, կողոպուտների, զանգըլածային գաղթերի մասին: Եւ այն ժամանակ, երբ Սէյմի ամբիոնից հնչում էին յուզումնալից ճառեր, ուղղուած «ներքին թշնամու» դէմ, բերնէ բերան պատմում էին ինչ որ գաղտնի թուրք-վրացական բանակցութիւնների մասին, որոնց համաձայն Ձիւնկէլին Տրապիզոնում աշխատում էր Բաթումը պահել Անդկովկասի սահմաններում — Կարսն ու Արտահանը թուրքերին յանձնելու պայմանով:

Ապրիլի 13ին թուրքերը մտան Բաթում: Քիչ անց Թիֆլիզ հասաւ Տրապիզոնի պատուիրակութիւնը, եւ շրջան անող վրաց-թրքական զաղտնի համաձայնութեան զրոյցները ստուգուեցին: Ձիւնկէլին յանձնել էր Բաթումը թուրքերին՝ Բրեստի համաձայնութիւնը Անդրկովկասի վերաբերող մասով իրականութիւն դառնալուց յետոյ այդ քաղաքը Վրաստանին կցելու պայմանով: Հայերի դէմքին գոյն չկար: Ապրիլի 22ին վրացի եւ թաթար քաղաքական գործիչները Անդրկովկասը յայտարարեց «անկախ պետութիւն», որ հանդիսանում էր թուրքերի կողմից պահանջուած հաշտութեան «նախապայման»ներից առաջինը: Նոյն օրը Գեղեչկորիի կառավարութիւնը հրաժարուեց ու հաստատուեց մի նորը, որի մէջ Ձիւնկէլին ամէն բան էր՝ ե'ւ արտաքին գործոց նախարար, և վարչապետ, ե'ւ «հաշտութեան բանակցութիւն»ների պատուիրակութեան նախագահ: Հաշուի առնելով նախորդ կառավարութեան տատանող ոռոսասիրական օրիանթացիան, կարելի է ասել, որ այս փոփոխութեամբ մարմին էր առնում շեշտուած թրքասիրական քաղաքականութիւնը:

Ապրիլի 24ին Ակակի Ձիւնկէլին հրահանդեց հայկական ուժերի հրամանատար զօրավար Նաղարէկեանին՝ Կարսը յանձնել թուրքերին: Թաթարները ցնծութեան մէջ էին, Կարսի յանձնումը նշանակում էր թուր-

քերի անարգել առաջխաղացութիւնը դէպի հարաւային Անդրկովկաս: Վրաց քաղաքական գործիչները այժմ բանակցում էին թուրքերի հետ՝ Բաթումը յետ ստանալու եւ անկախ Վրաստան կազմելու ցանկութեամբ: Աննախընթաց ողբերգութեան օրեր էր ապրում Թիֆլիզի հայութիւնը:

Այդ օրերին Թիֆլիզում յայտնուեցին Մուրատն ու Սեպուհը: Վէրքս բուժուելու վրայ էր եւ առիթից օգտուեցի նրանց տեսնելու՝ անելիքս ճշդելու համար: Բայց երանի՜ տեսած չլինէի հայկական ազատամարտի այդ երկու հին մարտիկներին այն վիճակի մէջ. անճանաչելի էին, դառնացած, յուսահատ եւ բարոյալքուած: Մուրատը այնուամենայնիւ ինձ ասաց, որ մտադիր է կաղմել ձիաւոր մի խումբ, լեռնային ճանապարհներով Ալեքսանդրապոլ մեկնելու համար, հէնց որ Աղվային խորհուրդը հաւանութիւն տայ այդ գործին, եւ խոստացաւ ինձ այդ խմբի մէջ առնել: Մի քանի օր յետոյ իմացայ, որ Հիւսիսային Կովկասով մեկնել է դէպի Ռուսաստան՝ իր ուժերը լենինին տրամադրելու որոշումով...

Մայիսի կէսերին թուրքերը գրաւեցին Ալեքսանդրապոլը: Ապա կռիւները ծաւալուեցին Ղարաքիլիսայի շրջանում, ուր մի քանի յաջող ընդհարումներից յետոյ, հայերը ստիպուած եղան տեղի տալ ու բռնել նոր դիրքեր Բոզդդիւղի ու Նիկիտինայի շրջանում՝ փակելով Երեւանի ճանապարհը:

Ղարաքիլիսան գրաւելուց յետոյ, թուրքերը իրենց ուժերի մէկ մասով շարժուեցին դէպի հիւսիս՝ Թիֆլիզի ուղղութեամբ: Միաժամանակ ոտքի ելաւ եւ Սատախլու Սանտարի շրջանի մահմետականութիւնը, որ կտրեց երկաթուղային հաղորդակցութիւնը հարաւային Անդրկովկասի հետ: Այդ օրերին գրաւեալ վայրերից տեղահան եղած տարագիրներէ ծայրը արդէն հասեւ

էր Թիֆլիզ: Մերկ ու սոված բազմահազար գաղթականներ ի նոր շարքեր ամէն օր յայտնուում էին Թիֆլիզում ու դեռ վերջը յայտնի չէր:

Նման մի բաղմուքեան մէջ մի օր, յանկարծ, նշմարեցի բարձրահասակ Յովնանին: Քայլում էր կքոտ, ծանր հիւանդի պէս:

— Յովնա'ն...

Կանգ առաւ, տատամսոտ նայեց դէպի մայթը մէկի նման, որ ինչ անելը չդիտէ, մինչեւ մօտեցայ ու դուրս քաշեցի բաղմուքեան միջից:

— Տօ էտ ի՞նչսլէս, ուրեմն, դո՞ւ ես, — գոչեց նա ուրախացած, փափախը վար առաւ, ճակատի քրտինքը նրանով սրբեց: Մէկ ձեռքին ունէր զինուորի պայուսակ, միւսի անութին տակ սեղմել էր մի բարձիկ եւ վերմակ: Կարծես ուզում էր ինչ որ բան վերյիշել՝ ցից աշտոսկրների վերը խոր ընկած մանր աչքերը թարթելով ասաց:

— Այս անգամ հազիւ խալսեցանք մահէն, աղբարս, կրակի բոցերէն ելանք: Բայց դարձեալ կը մնայի, եթէ աստնկ չըլլար. անլլուիս մնացինք: Մուրատի մեկնեւէն ի վեր ամէն բան թէրս գնաց, հիմա կ'ուզեմ զինքը տեսնել, հասկնալ, թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վերջը: Կ'ուզեմ Մուրատէն հրաման առնել, բոլեւիկ գրուիլ եւ ցարական ուսերուն դէմ կռուիլ. անոնք քանդեցին մեր տունը, — ասում էր Յովնանը լեզուի ծայրով թրջելով չորացած շրթունքները:

— Մուրատը այստեղ չէ:

— Ի՞նչ կ'ըսես, գոչեց յուսահատ:

— Այո', մեկնել է Հիւսիսային Կովկաս:

— Հէ՛ջ վա'իս...

Կարծես հողը ոտքերի տակից փախաւ, այնպիսի յուսահատ վիճակի մատնուեց:

ՄՈՂՈՄՈՆ ԹԵՂԼԻՐԵԱՆ
(1915թ.)

— Չե՞ս կրնար Ազգային Խորհուրդէն միջոցներ
խնդրել, որ երթամ...

— Ո՞ւր:

— Անոր ետեւէն, ի՛նչ գիտնամ...

* * *

Ճակատագրական օրեր էր ապրում Անդրկովկասի
հայութիւնը: Օրհասական պայքար էր մղում թուրք-
զինուորական ուժերի դէմ Արարատեան դաշտի հայու-
թիւնը Սարտարապատի տակ, ուր կռիւը մղում էր
Վարդանանց պատերազմի կրկնութեան նշանախօսքի
տակ: Գառսային կացութիւն էր Թիֆլիզում. ամէն-
տեղ խճուղւած էին բաղմահաղար զաղթականներ:
Սէյմը եւ Անդրկովկասի կառավարութիւնը ապրում էին
իրենց քայքայման նախօրեակը: Վրացիները ձգտում
էին դուրս գալ ապագայ դժուարութիւններից՝ յայտա-
րարելով Վրաստանը անջատ ու անկախ: Օրը - օրին
խորանում էր հայ-թաթարական հակամարտութիւնը,
վերջինները առաջնորդում էին թուրքերին Բաղու. հա-
յերը մնացել էին մենակ՝ արեան ու կրակի մէջ: Այս
պայմաններում իմաստ չկար Թիֆլիզում անյործ ժա-
մանակ վատնելու մէջ, եւ յաջորդ օրը Յովնանի հետ
մեկնեցինք դէպի Փոթի: Արդէն ծաւալուած քաղաքա-
ցիական կռիւների պատճառով, այն ժամանակ, դիւ-
րին չէր արագութեամբ Ռուսաստան անցնիլ, եւ մենք
յոյս ունէինք Հիւսիսային Կովկասում հասնիլ Մուրա-
տին եւ նրան միանալ: Գնացքը լիքն էր Հիւսիսային
Կովկաս գաղթողների բաղմութեամբ, որի ստուար մա-
սը կազմում էին թիֆլիզեցի հայեր: Աւելի մեծ էր տա-
րագիրների կուտակումը Փոթիում: Բոլոր հիւրանոց-
ները, քարւանսարանները, ճաշարանները, կաթնատնե-
րը լեցուած էին վերջին ծայր: Տեղում էր յորդ անձրեւ՝
խորտուրորդ մայթերին գոյացնելով լճակներ: Ուղղա-

կի դիմեցինք դէպի նաւամատոյց, ուր այդ պահին պիտի մեկնէր մի նաւ դէպի Տուապսէ: Բայց տոմսերը սպառուած էին եւ անկարելի էր այդ առիթից օգտուիլ: Ուղում էինք յետ դառնալ քաղաք, երբ, յանկարծ, Յովնանը գոչեց.

— Տօ', նայէ...

Սպասման սրահի մի անկիւնում զնդապետ Թորգոմը զրուցում էր մի սիրասուն, մանկահասակ կնոջ հետ: Մօտը իրար վրայ դարսուած էին ճամբորդական պայուսակներ: Տիկնոջ մօտ կանգնած էր տարիքոտ մի ուրիշ կին, հաւանաբար մայրը:

— Կանչէ նայինք, ի՞նչ կ'ընէ հոս:

Անյարմար էր. մօտեցանք բարեւելով անցնելու: Տեսնելով մեզ Թորգոմ խօսքը ընդհատեց ու ձեռքի թեթեւ շարժումով մեր բարեւը առնելով՝ իշխանօրէն ասաց.

— Ի՞նչ կ'ընէք հոս:

Պարզեցինք, որ եկել ենք Տուապսէ մեկնելու, բայց տոմս չլինելու պատճառով ստիպուած ենք վերադառնալ քաղաք:

— Տոմսը խնդիր չէ, հոս քիչ մը սպասեցէք, կը կարդադրեմ:

Յետ քաշուեցինք՝ զարմացած Թորգոմի ինքնավստահ ձեւից: Բայց երեւի որեւէ պաշտօնական հանդամանք ունէր, կամ ծանօթներ՝ այստեղ:

Գնդապետ Թորգոմը շարժուածքներով պատկերացնում էր ինչ որ հետաքրքրական պատմութիւն կամ պատերազմ. մանկահասակ տիկինը լարուած ուշադրութեամբ լսում էր: Մայրը մերթ ընդ մերթ նայում էր զնդապետին ու ափով բերանը ծածկելով յօրանջում: Ահա կարծես վերջացաւ պատմութիւնը. զնդապետը թեթեւօրէն շարժուեց դէպի մեզ՝ փայլուն, երկարավիղ կօշիկների խթանները զարնելով գետին:

— Բարեւ, տղայք, ասաց զուարթօրէն, կարծես նոր էր տեսնում մեզ: Ո՞ւր կ'ուզէք երթալ, դարձաւ նա ինձ, վերջին բառի հետ ընդհուպ փակելով բերանը ու առաջ նետելով ծնօտը:

— Տուապսէ, յետոյ՝ Արմաւիր:

— Աղէկ, սպասեցէ՛ք հոս, միասին կ'երթանք:

Քառորդ ժամ չանցած մեզ երկու հատ տոմս բերեց՝ խնդրելով օգնել իրեն ներս առնելու ճամբորդական պայուսակները մեկնելու ժամանակ:

Կէսօր էր, երբ նաւը հովահարաձեւ ալիքներ պարզելով քարափում՝ շարժուեց դէպի բացերը: Անձրեւը վաղուց դադարել էր, ծովը հմայիչ էր, արեւի ճառագայթները ամպերի ճեղքերից փշուր-փշուր թաւալում էին ջրերում, պարզելով մի հսկայական ոսկեփետուր ընդարձակ տարածութիւնների վրայ: Հայելու պէս հարթ, լեղակի պէս կապոյտ ծովի անհետացող հորիզոնների թիկունքում նշմարւում էին Պոնտական լեռների մշուշապատ ուրուազները, որոնց թիկունքում ընկած էր հայրենիքս: Մղձաւանջային երազ էր թւում ամէն բան...

Գնդապետ Թորգոմը զրուցում էր տիկնոջ հետ. մայրը նիրհում էր արեւի տակ: Իրիկուան դէմ, երբ տիկինն ու մայրը իջան վար, գնդապետը մօտեցաւ ինձ ու թեւս առնելով քաշեց մայթի միւս ծայրը.

— Կ'ուզէի քեզի հետ խօսիլ կարեւոր խնդրի մը մասին, բայց նախ պարզեմ քեզ կացութիւնը. պատեւրազմը կը մօտենայ վախճանին, ասաց նա մարգարէի պէս ներշնչուած, վերջին բառին հետ ամրապէս փակելով բերանը: Ապա շարունակեց.

— Ֆլանդրիոյ մէջ, Իպրի ու Լա-Բասէի ուղղութեամբ, գերմանացիներու յարձակումը յաջողութիւն չունեցաւ. անոնք հազիւ 20 քիլոմէթր խորութեամբ ճեղքուած մը առաջ բերին ու կանգ առին, այնինչ

անոնց նպատակն էր ջախջախիչ հարուած տալ անգլիական ուժերուն: Անյաջող անցաւ եւ անոնց վերջին յարձակումը Փարիզի ուղղութեամբ: Ապրիլ 5էն սկսեալ Ամերիկան դարձեր է գործօն ուժ, եւ ան է, որ այժմ պատերազմը կը մղէ վախճանին: Անգլիական բանակը, կատարուած Լոսամսեայ աշխատանքներուն շնորհիւ, այժմ մեծ արժէք է ստացած: Այս պարագաներուն մէջ յայտնի է, որ ոռոսակսն ճակատին հաշուեյարդարը կեղրոնական պետութիւններուն վիճակը չի փրկեր: Աւստրո-Հունգարիան, Բուլղարիան արդէն հաշտութիւն կ'աղերսեն: Աւելի գէշ է թուրքերուն վիճակը. Միջագետքի ճակատին վրայ թուրքերը ենթակայ են ջախջախիչ պարտութեան. Մարտ 26էն ի վեր անգլիացիները դրաւած են Բաղդատը. Սիւրիոյ մէջ թուրքերը անդարձ կը նահանջեն Եաֆա - Երուսաղէմ բովանդակ գծի վրայ...

ՄԼԾ հետաքրքրութեամբ էի լսում դնդապետի սփոփիչ տեղեկութիւնները, որոնք նորութիւն էին ինձ համար:

— Տեսնենք այժմ ի՞նչ կ'անցնի - կը դառնայ մեր շուրջը, յարեց նա: Թաթարներու ընթացքը պարզ է. անոնք կ'ուզեն թուրքերու գերիշխանութեան ենթարկել Անդրկովկասը՝ բաժնելով երկիրը իրենց եւ վրացիներու միջեւ, իբրեւ կիսանկախ երկիրներ: Աւելի բարդ է ու շատ կողմերով ուսանելի վրացիներու ընթացքը: Երեք օր առաջ Թիֆլիզի մէջ ստոյգ աղբիւր է իմացայ, որ անոնք ունեցեր են դադտնի խորհրդակցութիւն վրաստանի անկախութիւնը յայտարարելու մասին. անոնք կը ձյտին, որ իրենց անկախութիւնն ու հողային ամբողջութիւնը երաշխաւորուի Գերմանիոյ կողմէ: Վերջինին ներկայացուցիչը պիտի ըլլայ վրաց կառավարութեան մօտ Կոմս Շուլենբուրգը: Արդէն ստորագրուած են կարգ մը գաղտնի համաձայնութիւն-

ներ գերմանացիներուն հետ երկրի հաղորդակցութեան միջոցներն ու հարստութիւնները օգտագործելու մասին: Գիշեր-ցերեկ այս կարգի գաղտնի բանակցութիւններ կը վարեն Զիւնկէլին, Նիկոլաձէն, Ժորտանիան, Սուրգուլաձէն, զօրավարներ՝ Բվինիտաձէն, Օտիշլիձէն եւ վրաց այլ պետական գործիչներ: Անոնց վրած աշխատանքներուն իրադեկ են խան խոյսկի, խամամէտով, Մաֆիքիւրտսկի, Ուսուֆբէկով, Զաֆարով եւ Թաթար այլ պետական գործիչներ: Վրացիները համաձայն են, որ արեւելեան Անդրկովկասը ունենայ գործելու աղատութիւն ու տնօրինէ իր բախտը թուրքերու օչնութեամբ: Ասանկ ահա, ամենաստորին դաւաճանութեամբ մենք՝ հայերս ձգուած ենք երեսի վրայ, արեան ու կրակի մէջ: Երէկ Փոթիէն մեկնեցաւ Բերլին գերման պատուիրակութիւնը՝ Ֆոն Լոսովի գլխաւորութեամբ. թուրքերը ուզածնին կ'ընեն եւ զայն բանի տեղ չեն դնել, իսկ ուրիշ ոչ մէկ պաշտպան ունինք մենք: Հիմա քեզի կը հարցնեմ, ի՞նչ ընելու է այս պայմաններուն մէջ:

Նրա սեւ աչքերը վրեժխնդրօրէն կայծկլտում էին, առաջ ցցուած ծնօտով վրաս կենտրոնացած դէմքը քարացել էր: Նորութիւն չէին մեր շուրջը դարձող դաւադրութիւնները, բայց առաջին անգամն էր լրիւ հաշիւ տալիս ինձ:

— Է՛, դժուար է, չէ՞, պատասխան գտնելը, ասաց խիստ յուզուած. բայց ես պատասխան ունիմ ու նոր չէ, որ կ'ըսեմ ասիկա, անհրաժեշտ է դաւաճանները կանխել եւ անմիջապէս հռչակել Հայաստանի անկախութիւնը, յարեց գնդապետը հատ-հատ շեշտելով բառերը ու նրանց արժէքի համաձայն բաց ու խուփ անելով բերանը:

— Երեք օր առաջ Թիֆլիզ վերջին փորձ մը ըրի. դարձեալ խենթ կարծեցին զիս եւ ոչ Ազգային խոր-

Հուրդի անդամներուն, ոչ ալ մեր գործիչներուն չկրցի հասկննել, թէ ո՞րքան անհրաժեշտ է ժամ առաջ անկախութիւն հռչակել: Այժմ կ'երթամ Մոսկուա, հոնկէ պիտի անցնիմ Արխանդէլսք ու նաւ առնելով չիփ-չիտակ պիտի մեկնիմ Լոնտոն՝ հայկական անկախութեան ի նպաստ ղործի ձեռնարկելու համար: Նախնական բոլոր աշխատանքները կատարած եմ եւ տարակոյս չունիմ յաջողութեան վրայ. ստուգապէս գիտեմ, որ անգլիացիները համամիտ են ասոր: Հիմա քեզի կ'առաջարկեմ այդ գործին մէջ միանալ ինծի. ճամբու ծախքդ կը հողամ, տեղ հասնելէն ետքն ալ դիւրին է, ի՞նչ կ'ըսես...

Պօսքերի վերջաւորութիւնը այնպիսի անակնկալ էր, որ զարմացած նայեցի:

— Զիչ այդ «կամաւորական» ծրագիրներդ, ոչ թէ մէկ, այլ տասը «Մուրատ» իսկ չեն կրնար մեր կացութիւնը փրկել, մենք չէ որ պէտք է որոշենք պատերազմի բախտը: Ա՛լ կը բաւէ, քիչ մըն ալ խնայենք մեր արիւնը ու քաղաքականութեան նայինք, դուն կրնաս ինծի օգտակար ըլլալ հայկական շրջաններու մէջ ձեռնարկելիք աշխատանքներու ուղղութեամբ. աղջօգուտ առաջարկը, որ կ'ընեմ, մեծ ապագայ կը խոստանայ անձնապէս եւ քեզի:

— Գնդապե՛տ, ներեցէք, բայց ես ոչ մի կոչում չունիմ ղիւանագիտական աշխատանքների համար. այդ իմ դործը չէ, ասացի ես...

— Ափսո՛ս, ասաց նա եւ ղինուորականի համաչափ քայլերով մեկնեցաւ:

Ամպի տակից մի անգամ էլ դուրս նայեց արեւը հրավառ աչքերով ու չքացաւ: Վարը, նաւի ամբարի դուրս ցցուած բարձրութեան վրայ շարուել էին ռուս հակախորհրդային ճամբորդներ եւ երգում ու խմում էին: Բաժակաճառերի մէջ յաճախ լսում էի Կա-

լէտինի ծանօթ անունը, որ քիչ առաջ անձնապանութեամբ վերջ էր տուել իր բախտախընդիր կեանքին, ու մղձաւանջի պէս նորից ինձ պատկերացաւ Երզնկան :

Առաւօտը ուշ հասանք Տուապսէ : Շնորհակալութեամբ բաժանուեցինք գնդապետից իր ընձեռած աջակցութեան համար Փոթիում ու վար իջանք : Հեռուից զեղեցիկ, ամփիթատրոնաձեւ իրար թիկունք հեծած շէնքերով Տուապսէն ներսից անհրապոյր էր : Հայ տարապիր բաղմութիւններ բռնել էին ծովեղերքի բացերը . զնում էին, կամ պիտի դնային դէպի հիւսիս : Քաղաքի մէջ վրացիները տօնական տրամադրութեան մէջ էին : Վրաստանը հռչակուած էր անկախ պետութիւն : Հակընդդէմ տրամադրութիւնների այս բարելոնում ոռոսներն էլ իրենց յոյգերը ունէին . քաղաքացիական կռիւները թաւալւոր տարածւում էին երկրի մէջ : Ռուսաստանի հարաւում շարժման նախաձեռնութիւնը պատկանում էր Դոնի կողակներին, որոնք՝ դեռ Ապրիլից ասպատակում էին երկիրը, Ադաման Կրասնովի զլխաւորութեամբ : Նրանք տիրում էին ծովեղերքի մեծ մասին, Դոնի չրջանին, ու տարածուելով դէպի արեւմուտք եւ հիւսիս, սպառնում էին գրաւել բովանդակ Հիւսիսային Կովկասը . . .

Առմաւիրը նոյնպէս խճողուած էր հայ տարագիրներով . մի շարաթ առաջ Թիֆլիզից մեկնած հոծ բազմութիւնների ծայրը արդէն հասել էր այստեղ : Հասնողները ճիւղաւորուում էին երկու ուղղութեամբ . ոմանք դէպի հիւսիս - արեւմուտք, դէպի Ռոստով . ոմանք էլ դէպի հարաւ - արեւելք, Վլատիկովկասի ուղղութեամբ . այս վերջին ուղղութեամբ գաղթում էին Թիֆլիզեցիները եւ առհասարակ կովկասահայերը : Իմա-

ցայ, որ մի խումբով մեկնել են եւ Թաթիկեանները դէպի էսէնտուկի: Տարադիրների ստուարագոյն մասը արեւմտահայեր էին որոնք ահա երրորդ տարին է ինչ վայրից վայր են դառնում: Ասում էին որ Թիֆլիզից Ռադամվիրական ճանապարհով շարժւում են հազարաւոր սայլեր, կառքեր, ինքնաշարժներ, դրաստներ, ֆուրյուրներ՝ բեռնաւորուած տնային իրերով, ամէն տեղից դադթով տարադիրներով դէպի Վլատիկակաղ, իբր թէ մէկ մարդու տեղը ֆուրյուրում արժէ մինչեւ 10,000 ռուսլի: Հայոց աշխարհը տեղահան եղած՝ շարժւում էր. երեւի այդպէս էին դադթել դարեր առաջ մեր բազմութիւնները դէպի Լեհաստան, Բալկանները եւ այլուր...

Մուրատը չկար. Սեպուհի հետ մեկնել էր Ցարիցին, այնտեղից Մոսկուա կամ Բաղու դնալու դիտաւորութեամբ: Յովնանը պնդում էր դնալ Ցարիցին: առանց Մուրատի նրա կեանքը արժեղութիւն էր եղել. եւ այլեւս միտք չէի զտնում դեղերումների մէջ, առաւել եւս, որ յայտնի չէր, թէ պիտի դտնենք արդեօք Մուրատին Ցարիցինում եւ երբ դտնենք, ի՞նչ պիտի անենք. ծաւալուն թշուառութիւնը դիմադրաւելու համար անհրաժեշտ էին այլ միջոցներ, եւ իրաւացի էր գնդապետ Թորդոմը, որ ցաք ու ցրիւ եղած առանձին գործիչները այլեւս չէին կարող շօշափելի գործ տեսնել: Ես բաժին հանեցի Յովնանին դեռ Երզնկայում եղբորիցս ստացած դրամներից, եւ նա նոյն օրը մեկնեց դէպի Ցարիցին, ինձ լուր տալու խոստումով:

Օրուան մեծ մասը անցընում էի տարադիրները մէջ, կայարանում: Նախկինների վրայ կուտակւում էին նորերը ու կարծես վերջ չկար: Գաղթը տեղի էր ունենում անկազմակերպ: Եկուորները թողնուած էին իրենց բախտին: Օրէց-օր բազմանում էին հիւանդները: Տեղական ուսու բնակիչների վերաբերմունքն էլ գնա-

ԱՌԵՏԻՍ ԹԵՂԻՐԵԱՆ Սաղսոմոնի երեք
հասարակական ծառայությունները

չով դառնում էր անբարեացակամ. կեանքը պահելու անհրաժեշտութիւնից մղուած՝ արեւմտահայ տարազիրները հանդէս էին գալիս շուկայում ամէն տեսակ զործերով, առեւտուր անում, սպառնում յետ մղել հրապարակից ռուս մանրավաճառներին. ռանչպառ հայը նրանց աչքում դառնում էր «ջհուտ»...

Աջակցում էի տեղական հայերից կաղմուած գաղթակոհական մարմնի ուշխատանքներին եւ քանք չէի ինայում օչնել այդ թշուառութեան ինչով եւ ինչպէս կարող էի: Ամէն մի մայր, երեխայ յիշեցնում էր ինձ հարազատներիս, որոնց երեւակայում էի դեռ ողջ. Արարիայի անապատներում, ի հարկէ, գոյութեան աւելի ծանր պայմաններում: Բայց երկար չտեսնեցին այդ աշխատանքներս. զլիսացաւ, կոտորտուք, տաքութիւն անպակաս էին ինձնից, երբեմն դառնում էր գլուխս ուշադնացութեան աստիճան, ինչպէս մի ժամանակ Երեւանում: Պարզուեց, որ վարակուած եմ տիֆով: Տակնուվրայութիւնների այդ օրերին միակ բարեկամ ներս Թաթիկեաններն էին: Թէեւ շատ անհաճոյ էր, բայց ժամ առաջ անհրաժեշտ էր մեկնել Էսէնտուկի, քանի դեռ ի վիճակի էի չարժուելու:

Մի խումբ կովկասահայ տարագիրներ գնացքում վիճում էին Բաթումի դաշնագրի մասին, որի համաձայն, իբր թէ, Հայաստանը հռչակուած է անկախ պետութիւն: Ոչինչ չեմ հասկանում. աղօտ կերպով յիշում եմ Փոթին, նաւը, գնդապետ Թորգոմը: Կարծես հնոցի մէջ եմ. գնացքի դիպիկոցը ծակծկում է ուղեղըս: Երբեմն յաջողում է ինձ լարել ճիղերս ու զրոյցից մի բան հասկանալ:

— Թակա՛րդ է, եղբայր, եւ ոչ թէ անկախութիւն, գոչում է մէկը. տասներկու հազար քառակուսի քիլոմէթր տարածութիւն ու ամէն կողմից թուրքերով

չընապատուած մէկ միլիոն հայեր... ի՞նչպէս կարող է ապրիլ այդպիսի մի պետութիւն:

— Դու հասկանո՞ւմ ես, թէ ինչ է կատարուում. ի՞նչ անէին, ուրիշ ի՞նչ ձեւով կարելի է մի քիչ շունչ առնել այս տեսական մղձաւանջից, ճշում էր մի ուրիշը:

— Ուրեմն, եթէ մեր զոհերը նուազագոյն չափով հաշուենք մէկ միլիոն երկու հարիւր հազար մարդ, պիտի դանք այն եզրակացութեան, որ նորաստեղծ Հայաստանի ամէն մի քառակուսի մէթր հողի համար զուհարերել ենք մէկ մարդ, դառնօրէն ասում է երրորդը...

Բոլորն էլ շատ մարդասէր են. թէեւ յայտնել եմ, որ վարակուած եմ տիֆով, բայց չեն վախենում եւ ամէն կերպ խնամք են տանում ինձ: Ե՞րբ էր, չգիտեմ, որ նրանցից մէկի օգնութեամբ հասայ Թաթիկեանների մօտ շատ ծանր վիճակում: Երկյարկանի մի շէնք էր, պարտէզով:

— Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, կ'անցնի. ասում էր պ. Նշանը՝ օգնելով ինձ հանուել:

Ապա տարբերում եմ տիկին Զուարթը, Անահիտը, Զեփիւռը եւ մի ռուս մարդ, որ բժիշկ էր: Գլուխս արճիճի պէս ծանր, ոսկորներս կարծես ջարդուած էին:

Անցաւ երեք շաբաթ. գոյութիւնս պարտական էի Թաթիկեաններին եւ յատկապէս Անահիտին, որ երկար, անքուն գիշերներ անկացրեց սնարիս մօտ քրոջ հոգածութեամբ խնամելով ինձ: Նա բժախնդրութեամբ հետեւում էր բժշկի պատուէրներին ու խստութեամբ գործադրում: Հիւանդութեանս ընթացքին նա իւրացրել էր ինչ որ իշխանութիւն որ յաճախ ինձ ջղայնացնում էր: Եւ սակայն մի բան հարկադրում էր ինձ երեսայի պէս հնազանդուել նրան եւ հպատակութիւնս ընդունիլ: Անահիտն էր, որ վազվզում էր ամէն տեղ կաթ, մա-

ծուն գտնելու, որ այդ օրերին դիւրին գործ չէր: Օրը օրին համողում էի, որ այդ աղջիկը տարբեր է իմ տեսած բոլոր կիներից: Երբեմն ինձ թւում էր, թէ կեանքս շատ թանկ է նրա համար. ա՛յնքան ջերմ հոգածութիւն էր արտայայտում ինձ հանդէպ: Բայց լաւ դիտելով՝ միշտ գալիս էի այն եզրակացութեան, որ կարծես աւելի շատ նրան դժգոհեցնում էր հիւանդութեանս դէմ պայքարելու գործը, քան անձն: Երբեմն հօր հետ վէճ էր ունենում իմ շուրջը. ըստ պ. Նշանի՝ չէր կարելի արգիլել ուտելը, երբ հիւանդը ախորժակ ունի. եւ իրաւունք ունէր, որովհետեւ կեանքիս մէջ այնպէս քաղց չէի զգացել, ինչպէս այդ ծանր օրերին: Բայց զուր բան էր: Անահիտը բժշկի պատուէրից մազաչափ չէր շնչում, եթէ անգամ անօթութիւնից մեռնէի: Յաջորդ շաբաթին, երբ բժիշկը յայտնեց, թէ «ճգնաժամ»ը անցել է եւ այսուհետեւ սկսւում է «կազդուրման շրջանը», մայր ու աղջիկ, դաշն կուած, կարծես որոշել էին ինձ պայթեցնել: Մինչ տիկին Զուալթը, մայրական հոգատարութեամբ ու գորովով, գոհանում էր միայն յանդիմանել ինձ թերացումիս համար, Անահիտը ուղղակի հրահանգում էր կառչիլ բժշկի պատուէրներին եւ ուտել այն որ արտօնուած է:

Երդնկայի նահանջից ի վեր աղօտացել էր սրտիս մէջ ուրուաղծուած սիրոյ չէնքը, որ կառուցուել էր ինքն իրեն երեք տարի առաջ: Բայց ահա նորից նրա խնամքը, հոգածութիւնը, անվերապա՜ մտերմութիւնը անասելի հրճուանքով լեցնում էին պարապ հոյիս, եւ ինձ օրը օրին համակում էր արեւի պէս պայծառ հոգեկան մի գիտովութիւն: Անհամբերութեամբ սուսում էի, երբ նա բացակայում էր տնից:

Հէնց որ ապաքինեցի, Անահիտը բարեխառնեց իր խանդավառութիւնը, մի տեսակ պաղեց, ու կարծես տխրեց, որ առողջացայ եւ իրեն այլեւս անելիք չմնաց:

Այժմ իր ընթացքը նոյնն էր՝ ինչ վերջին անգամ ԹԻՓ-լիսում. քաղաքավար, բարեկամական ու երբեմն միայն մտերմական: Ժամանակի մեծ մասը անցընում էր բնակարանի ընդարձակ պարտեզում, փարթամ, տերեւախիտ ծառերի ստուերների տակ՝ ընթերցանութեամբ:

Յուլիսի վերջերին այնքան կազդուրուած էի, որ կարող էի վերադառնալ Արմաւիր: Բայց ինչ անելու. ինքս ինձ երեւակայում էի «գործ»ի մէջ, որ փաստորէն առաջ էլ գոյութիւն չունէր. կատարել դադթականական յանձնաժողովի, որ երեւի արդէն լուծուած էր, այս կամ այն յանձնարարութիւնը: Նոր էի հասկանում, թէ որքան անպատրաստ էի կեանքի համար. հայրենիքից մեկնեցի ուսանելու վարդապետ Նոսնկարներով, բայց մտայ արեան ու աւերածութիւնների մէջ եւ դարձայ կիսակատար մի հայդուկ: Ծի՞շտ էր արդեօք կեանքիս այս ընթացքը. անհրաժեշտ չէ՞ր արդեօք հիմնական փոփոխութիւն: Ու երբեմն թւում էր, որ կեանքի բուն իմաստը անձնական անդորր գոյութեան մէջ է. համեստ մի գործ, ընտանիք, հրեխաներ, ինչպէս՝ ասորում է մարդկանց մեծ մասը: Բայց ամէն անգամ յիշում էի անցած ճանապարհս, հարազատներիս, ընկերներիս անթաղ շիրիմները եւ զգում էի, որ չեմ կարող երջանիկ լինել այդ կեանքով: Ի՞նչ էր մտածում արդեօք Անահիտը, իրօք շահեկա՞ն էին այն բոլոր դրժերը, որ կարգում էր նա, թէ՞ ուզում էր մի բանով զբաղուած լինել: Տան մէջ, ճաշի եւ ընթրիքի ժամանակ, նա արտայայտում էր մտացիր վիճակ եւ յաճախ արժանանում մօր կամ հօր դիտողութեան: Երբեմն էլ համակուում էր անդուսպ զուարթութեամբ, որ արտայայտում էր ընդոստ ծիծաղով: Վա՛նքս պարապայի, մեր յարաբերութիւնները գնալով այնպէս բարդանում էին որ նա խուսափում էր մենակ լինել ինձ հետ:

Անստուգուժիւններով հոգեպէս դեգերուն՝ օրերիս մեծ մասը անցընում էի ամարանոցի հարաւային բլրաւարդ շրջանում: Հոյակապ էր թիկունքում արեւի ճառագայթների տակ պլպլացող կովկասեան լեռնաշղթան իր ձիւնաղարդ էլբրուսով:

Իրիկնամուտ էր. դառնալով դէպի տուն՝ բռնեցի այլ ուղի, որ երկարում էր ամարանոցի ծառախիտ շրջանով: Անհամար թռչուններ խմբուած էին տերեւախիտ ծառերին, ծլււուն, հնչեղ, անհասկնալի լեզուներով աղմկում օդը: Այդ իրարանցման մէջ ծառերն ու ու բլուրները նիւհում էին յաւիտեանական խաղաղութեամբ: Իջնելով բլուրներից՝ տեսայ Անահիտին, որ մի դիրք թեւի տակ յամրաքայլ գնում էր: Յանցանքի մէջ բռնուած երեխայի պէս յանկարծակիի եկաւ ու գոչեց.

— Զարմանալի՜ բան, բնաւ չգիտէի, որ այստեղ էք...

— Ոչ, ի հարկէ, գլխիս մէջ միտք ծագեց մի անգամ էլ այս կողմից անցնել, ասացի, հազիւ զսպելով՝ յուղումս:

Նա վայրկենապէս իրեն գտաւ, զուարթօրէն սկսեց խօսիլ օրուայ անցուդարձերի, հարեւանների մասին, որոնք իմ հիւանդութեան ժամանակ խզել էին իրենց յարաբերութիւնները եւ այժմ նորից աշխատում էին մօտենալ: Համատարած աղէտներից անտեղեակ՝ նրա հոգին վրդովւում էր այդ առթիւ: Ապա, յանկարծ, զայրոյթին յաջորդում էր մի տեսակ հրճուանք, որ հարեւանները «բարոյապէս» պարտուած են: Այն ժամանակ նա ժպտում էր ու մերթ ընդ մերթ նայում ինձ երկար արտեւանունքների միջից կիսաբաց աչքերով: Իր բոլոր խօսքերը աւելի քան պարզ բաներ էին, բայց նա ճառագայթում էր, մղուած՝ ներքին խորունկ հրճուանքից: Այո՛, նա երջանիկ էր. իր տառնեւէնց,

տարիները չէին վիճակել նրան ոչինչ, բացի անզիտակից հաճոյքից: «Այժմ կամ երբեք», անընդհատ անցնում էր գլխովս: Բայց ի՞նչպէս սկսել: Ես գրեթէ չէի լսում նրա շաղակրատանքները, բայց զգում էի, որ իրաւունք չունեմ նրա այդ անհոգ ղուարթութիւնը խանգարելու: Հասանք տուն. ինձ համակեց տհաճութիւն, որ լաւագոյն առիթը փախցրի...

Յաջորդ օրը նստած էի պարտէզում փոքրիկ Սեդէկի հետ, որ հաւաքել էր ոստերի մի խուրձ եւ խնդրում էր ինձ դանակով կտրտել համաչափ մեծութեամբ, երբ յայտնուեց Անահիտը մի նամակ ձեռքին. հասցէագրւում էր Արմաւիր, դաղթականական յանձնաժողովի նախագահ Սէֆէրեանին՝ ինձ համար: Գրում էր Յովնանը, որ Յարիցին հասել է եւ միացել Մուրատին. որ տեղական խորհրդային ուժերի հրամանատար Պետրովը ընդունել է Մուրատին եւ Սեպուհին մեծ պատիւներով եւ նրանց տուել բոլոր հնարաւորութիւնները մեկնելու Բագու, թուրքերի դէմ կռուելու համար: «Անմիջապէս մեկնի՛ր, հոս Վոլկա գետին վրայով՝ երեք օրէն պիտի ըլլանք Բագու», յարում էր Յովնանը: Բայց նամակը դրուած էր մօտ ամիսուկէս առաջ ու նամակադրոշմ չկար:

— Ո՞վ բերեց:

— Մի հայ մարդ:

— Զհարցրի՞ր, թէ ո՞վ է:

— Մոզտոկցի մի հայ վաճառական, անունը մոռացայ. կարելո՞ր է, յարեց Անահիտը մտազբաղ:

— Ոչինչ, երեւի դեռ այստեղ է, կը գտնեմ:

— Կարող եմ ձեզ օգնել, դէմքը յիշում եմ. լուսնեակի պէս կլոր, շատ կարմիր թշերով, այսպէս գոգաւոր փորով, — ասաց նա օգի մէջ յծելով մի կիսաբոլորակ. եւ յանկարծ, ընդոստ ծիծաղեց...

Հարեւան «Աստորիա» հիւրանոցում դիւրութեամբ

գտանք նրան. բակում ծառերի ստուերների տակ ճաշակով շարուած սեղաններից մէկի մօտ նստած՝ անժամանակ ճաշում էր: Տեսնելով Անահիտին՝ իրար անցաւ. նետելու պէս յետ քաշեց տակի աթոռը, միւս ձեռքով հանեց օձիքից կրծքին փռուած անձեռոցը, նետեց աթոռին, մօտեցաւ, յետ դնաց. — Հրամեցէ՛ք, հրամեցէ՛ք, խնդրեմ նստէք, պատիւ ունիմ... օրիորդ մէկ սո՞ւրճ, զարեջո՞ւր, ոչի՞նչ, իսկ դո՞ւք, ինչպէ՛ս կարելի է...

Վերջապէս, կարգի ընկանք:

— Արմաւիրում խաղաղ է, հարցումներիս պատասխանելով ասում էր նա, բայց Մոզտոկում իրաբանցում կայ:

— Ո՞վ է իշխում այնտեղ:

— Շատ դժուար է ասել, նախանցեալ առաւօտ կախել էինք խանութից ճերմակ դրօշակ. բայց երբ իմացանք, որ բոլշևիկները յաղթել են, ի հարկէ, անմիջապէս վար առինք այդ. բայց մինչեւ տնից խանութ հասաւ կարմիր դրօշակը, ճերմակները յաղթեցին. բնականաբար, նորից կախեցինք ճերմակը: Յաջորդ առաւօտեան դեռ լոյսը չբացուած տղին ուղարկեցի դուրս հասկանալու, թէ ո՛վ է իշխում. դուրս եկաւ՝ կարմիրները. ճերմակը վար առի, կարմիրը կախեցի ու եկայ այս կողմերը: Հիմա ո՞վ կարող է ասել, թէ ով է իշխում:

— Ներեցէք, ի՞նչպէս ընկաւ նամակս ձեր ձեռքը:

— Հա՛, այդ պիտի ասէի, Բագու էի, այնտեղից հասայ Արմաւիր:

— Բագո՞ւ էիք:

— Այո՛:

— Ե՞րբ:

— Քիչ առաջ:

— Ի՞նչպէս են:

— Ո՞վ :

— Քաղաքը, հայե՛րը...

— Քաղաքը լաւ չէ, կռիւ կայ. հայերը վնաս չունին, առիւծի պէս կուռում են, ասաց նա բռունցքները դնելով սեղանին :

— Ուրեմն, կռիւը դեռ շարունակւո՞ւմ է :

— Ի հարկէ :

— Ե՞րբ էք թողել Բագուն :

— Մօտ չորս-հինգ օր առաջ, ասաց՝ հովահաբաձեւ դարձնելով մատները :

— Ասիթից օգտուեցի եւ Բիչերախովի դօրամասի հետ մեկնեցի Դերբենդ, այնտեղից՝ Արմաւիր...

— Բիչերախով ասացիք :

— Այո՛, շատ քաջ զօրավար է, բայց Յուլիսի 25ի գիշերը ստիպուած եղաւ նահանջել :

— Այսօր Օգոստոսի ութն է, ուրեմն, Բագունից մեկնել էք երկու շաբաթ առաջ :

— Այդպէս, իրաւ էք, այնքան դէս ու դէն ընկանք, որ օրերի հաշիւն էլ մոռացանք :

— Այդ հաշուով, ուրեմն, Դերբենդ-Բալաջարի գիծը դեռ ազա՞տ է :

— Ի՛նչպէս չէ, Բալաջարին գտնւում է հայոց հրամանատար Համազասպի ձեռքում :

— Իսկ Մուրատը այնտե՞ղ է :

— Մուրա՞տը...

Նա դուրս քաշեց դրպանից մի մեծ դունաւոր թաշկինակ ու ճակատի քրտինքը սրբեց : Մուրատի մասին, դժբախտաբար, ոչինչ չգիտէ, բայց լսել է. «այնտեղ է. «հայոց հրամանատար» է. — Այստեղ ի՞նչպէս է կեանքը, յարեց մոզոտկցին դառնալով Անահիտին, հասկացնել ուզելով, որ ինձ հետ զրոյցը վերջացաւ : Ծաշարանի գներից դատելով՝ բաւական թանգ է երեւում : Բայց Անահիտը, իր մտքերով տարուած, չհասկա-

ցաւ հարցումը ու չքմեղանքով ժպտաց: Շատ բան կարելի չեղաւ հասկանալ այդ հալածական հայորդուց: Բայց այդքանն էլ հերիք էր ինձ ալեկոծելու համար...

Երբեք այնպիսի հոգեկան երկուութիւն չէի ապրել, ինչպէս այդ դիշեր: Աչքիս առջևից չէր հեռանում Յովնանը իր ջղուտ ու բարձր հասակով, տժղոյն ու ոսկրացած դէմքով: Մանր, կասկածոտ աչքերը կարծես նայում էին ինձ մթութեան միջից դառնադին մեղադրանքով: Այո՛, լաւ թէ վատ, նա շարունակում էր իր ուղին: Ու մի՞թէ այդպէս չէին ամէնքը. հէնց նոյն ինքն Մուրատը, որ քաջութիւն ունեցաւ սիրած կնոջը արտօնել որ անձնասպան լինի. որ լերան գլխից հեռադիտակով տեսաւ, թէ ի՛նչպէս են տանում դէպի մահ հարազատներին, որ ցաւից կրծոտեց հրացանի կոթը՝ անկարող արձակելու մահառիթ գնդակը դահիճներին, որպէսզի տարադիրները չվնասուին...

Տարակոյս չկար, որ ես էլ պարտաւոր էի մեկնել Բաղու, բայց շատ հզօր էր կաշկանդումս: Անձնականն ու հանրայինը դատողութեամբ հաշտեցնել անզօր էի. մնում էր մի ելք՝ կտրել ու նետել այդ հանգոյցը... Ինձ պատկերանում էր Բաղուն, որի գաղջ օդը, փոշին, միակ պարտէզի թոքախտաւոր ծառերը, խենթի պէս վաղվզող անցորդները, փոքրիկ սրարշաւ կառքերը, ծանրօրէն նստած բարձրաբերձ շէնքերը յիշում էի դեռ այնպէս, ինչպէս տեսայ երեք տարի առաջ, Ռոստովից Թիֆլիս անցնելիս: Ինձ թւում էր, թէ ամէն քայլափոխիս պատահում եմ մէկն ու մէկին՝ Ճէպէճուն, Յովնանին, Սահակին, Վարդանին, Նշանին. ու զտնում էի, որ կեանքի միակ իմաստը ընկերոջ հետ հանդիպելն է որեւէ տեղ: Ապա յիշում էի մեր անցած գոթիսային ճանապարհը՝ Վժանը, Չորսը, Ձիլիկը. յիշում էի Չմկածագցուն, կարծես տեսնում էի չմոր վաղքով մեզ մօտեցող ձին, ճառա-

գայթող լուսաստղի տակ ձիւներին ընկած դիակը, բաց ու պաղած աչքերը...

Լուսաբացին ընդոստ արթնցայ մի ծանր երազից. իբր թէ մեռել եմ ու մտել գերեզման, ուր գտնուում են հարազատներս: Գերեզմանը բաւական ընդարձակ է, քարաշէն, բայց խոնաւ: Միայն մի կանթեղ լուսաւորում է անթափանցելի խաւարը: Մերոնք շատ ուրախ են, որ, վերջապէս, մեռել եմ. մանաւանդ հարսներն ու երեխաները: Վերջինները ցատկում են ուսերիս՝ հրճուանքից խենթեցած: Բայց մայրս խիստ դժգոհ է. նա լաց լինելով մեղադրում է ինձ, որ չուտ եմ մեռել եւ առանց իրենց վրէժը լուծելու իջել գերեզման...

Դուրսը անձրեւում էր. հովը բեկբեկում էր ծառերի տերեւների անձրեւահար խշխշոցը: Լուսանում էր. շիփ-շիտակ վեր ցցուած բարդիի մէկ ոստը ծայրով չփում էր պատուհանս՝ չանչաձեւ թաթի պէս:

Առաւօտը դուրս նայեցի պատուհանից: Քմահաճոյքով լաց եղած եւ արտասուքը աչքերին լճացած ծիծաղկոտ երեխայի պէս էր երկինքը: Արեւը չողջողում էր ծառերի կատարներին: Վարը, հաւանաբար, խոնաւ էր: Բայց ըստ սովորութեան այնտեղ է բացուած թէյի սեղանը: Անահիտը ինքնաեռի մօտ կանգնած՝ լեցնում էր թէյամանը: Վար իջայ նրա հետ խօսելու վճռական որոշումով. «Այո կամ ոչ», պիտի ասէի նրան: Բայց երբ մօտեցայ, բոլոր վճռականութիւնս չքացաւ:

— Բարի լո՛յս:

— Բարի լոյս...

— Կ'ուզէի քեզ հետ խօսիլ, որովհետեւ վաղը մեկ-նում եմ, ասացի վերջապէս:

Յանկարծ գոչեց.

— Ո՞ւր:

— Բագու:

— Բայց ինչո՞ւ...

— Երէկ լսեցիր մոզտոկցուն, նամակն էլ գիտես :

— Բայց չէ՞, որ դուք դեռ կազդուրուած չէք, գուցեց նա, ապա, յանկարծ զղջալով՝ ծանրօրէն շնչեց ժպտալով :

Ձդացի, որ խնդիրը նրան սաստիկ յուզեց : Սիրտս դողում էր ու էլ խօսք չէի դառնում ասելու :

— Ի հարկէ, դուք զիտէք, բայց չեմ կարծում, որ ձեր այդ սրողումը շատ հաճելի լինի հայրիկին, ասաց ինքն իրեն դառնալով :

— Պ. Նշանը դիւրութեամբ կը հասկանայ ինձ, բայց խնդիրը այն է...

Ու մնացի :

— Ի՞նչ խնդիր :

— Կարծում եմ քեզ յայտնի է...

Վճիտ աչքերով անթարթ նայում էր երեսիս, կարծես շունչը պահել էր. «Եթէ մերկացումս ժխտէ, ուրեմն վերջացած է. մէկ խօսք այլեւս չեմ ասի», որոշեցի : Յանկարծ, նա սաստիկ կարմրեց, վար առաւ աչքերը, դէմքը ընդունեց անորոշ արտայայտութիւն : Սիրտ առի :

— Ճիշտն ասած, ես ինքս էլ չեմ հասկանում ինձ. նախապէս կարծում էի, թէ քո հանդէպ մէջս արթնացած զգացմունքները յաղթահարել եմ, բայց քանի գնաց, խորացան : Երբեմն ինձ թւում է, որ կարող եմ յոյս ունենալ փոխադարձութեան : Բայց, ի հարկէ, դու ոչ մի հիմք չես տուել ինձ...

Այստեղ մտքերիս կապը կորցրի :

— Մի խօսքով, թէեւ դեռ չուտ է, բայց կարո՞ղ եմ արդեօք յոյս ունենալ, որ երեք-չորս տարի յետոյ...

— Հայրիկը գալի՞ս է, ասաց նա այլալա՛ծ :

— Աղջիկս, խոնաւ չէ՞, աւելի լաւ չէ՞ր թէյը ներսը խմէինք, ասաց պ. Նշանը մօտենալով :

— Ոչ, հայրիկ, արեւը արդէն մեզ հասաւ: Ու անտարբերութեամբ յարեց .

— Գիտե՞ս ինչ, հայրիկ, Սողոմոնը մեկնում է:

— Ո՞ւր:

— Բազում:

— Բազում... .

Ինձ այնպէս թուաց, թէ Անահիտը լուրջ չէ համարում այդ եւ խիստ վատ զգացի ինձ:

— Այո՛, վաղը երեկոյեան պիտի մեկնիմ, ասացի հօրը, որ զարմացած նայում էր:

Կարդաց ստացած նամակս, պատմեցի մոզոտկցու ասածները, մտածեց .

— Ի՛նչ ասեմ. քանի որ այս ծանր օրերին առիթը քեզ մեր դուռը բերեց, բնական է, որ հօրդ առաջ ես պատասխանատու եմ նկատում ինձ քեզ համար: Գոնէ ես այդպէս պիտի զգամ նրա հանդէպ, եթէ, Աստուած չանէ, քեղ մի բան պատահի: Բայց կարծում եմ, որ հայրդ էլ ոչինչ չէր կարող ասել այս դէպքում. մենք վաղաժամ ծերացանք, անպէտքացանք. հիմա եթէ քեզ էլ յետ պահենք, էլ ի՞նչ խղճով կարող ենք ապրել: Գնա՛, բայց զգոյշ եղիր... .

Անահիտը, որ շարում էր թէյի բաժակները, բռի մէջ հաւաքած բոլո՛ր դգալները զրնգոցով նետեց մէկ բաժակի մէջ ու նստեց:

— Լեցո՛ւր, աղջիկս, դարձաւ նրան պ. Նշանը ու խօսք արաւ Մուրատի մասին, որով հմայուած էր... .

Յաջորդ առաւօտը խռովուեց անդորրի էսէնտուկին. տեղ հասաւ փախստականների մի ստուար խումբ, որ գալիս էր Բագուից: Առոյգ, ճարպոտ, գոգաւոր փորերով, լաւ հագնուած, ձեռքի ճամբորդական փայլուն պայուսակներով այդ մարդիկ բնաւ նման չէին մեր սովորական տարազիրներին. նաւթարդիւնաբերողներ, կառավարիչներ, վաճառականներ, զարդեղէններով

պճնուած կանայք, աղջիկներ. ապա նորից տղամարդ-
կանց շարքեր, որոնք սաղերի պէս աղմկելով անցան :
Նրանք կանգ առին «Աստորիա» հիւրանոցի մօտ : Գիշե-
րը տեղ հասած տղամարդկանց մի խումբ դուրս գալով՝
մօտեցաւ . նրանք շառաչինով համբուրեցին կանանց ,
որոնց պրպտուն աչքերը դառնում էին դէս ու դէն
լայնեղր ամառնային գլխարկների տակ : Շատ նիհար ու
բարակ մէկը բացառանչութիւններով պարզում էր
նշանց էսէնտուկիի կեանքի դժնդակ պայմանները : Ու ,
յանկարծ , ամբոխի մէջ տարբերեցի պոլսեցի լեւոնին ,
Արաուլի ղինակից ընկերոջս : Թունդ ելած՝ մօտեցայ ,
Բայց երկար չտեսեց ուրախութիւնս . Մուրատը սպան-
ուած էր , Բալուլի ժամերը հաշոււում էին . Թուրքերը
հասել էին արուարձաններին . . .

Ե. ԳԼՈՒԽ

ՊՈԼՍՈՒՄ

Էսէնտուկին դարձել էր մի փոս, որից դուրս գալու մասին մտածելը այլեւս աւելորդ էր: Անահիտը, մէկ երկու օրուայ խուսափումներից յետոյ, վերականգնել էր իր պարզ ընկերական ընթացքը: Ոչինչ չէր փոխուել իր վերաբերմունքի մէջ, միայն այժմ խօսում էր ինձ հետ «դու»ով: Ես էլ պահանջ չունէի անդրադառնալու ինձ յուզող հարցին: Արդէն օրուայ մեծ մասը անցնում էի Լեւոնի մօտ, որ բազուկների մի խմբի հետ տեղաւորուել էր հարեւան «Աստորիա» հիւրանոցում: Երեկոները, երբ դառնում էի տուն, Անահիտը ինձ ուղղում էր հարցումներ իրեն մուծ մնացած ընդհանուր խնդիրների մասին, որոնք քիչ-քիչ մասնաւորուելով՝ դառնում էին բազուկների շուրջ, — ո՞րը որի կինն է, ի՞նչպէս են կոչւում աղջիկները, ի՞նչ կրթութիւն ունեն, չե՞մ կարծում, որ խարտեաչ մագերով աղջիկը բաւական գեղեցիկ է, մի քիչ քիթը երկար է եւ այլ հարցումներ, որոնց մէջ ոչ մի իմաստ կար:

Սեպտեմբերի երկրորդ կէսին թուրքերը մտան Բաղու: Տարալիրների մեծ հոսանքի ծայրը մեզ էլ հասաւ: Փախստականների մի մասը ճողոպրել էր Պարսկաստանի, Պետրովսկի, Կրասնովոտսկի ուղղութեամբ: Քաղաքում ջարդուածները հաշւում էին 20—30 հազար մարդ...

Այդ օրերին տակաւ խճճւում էր համայն Ռուսաստանի վիճակը: Հակախորհրդային զինուած շարժումները ծաւալւում էին օրէց օր: Ամէն տեղ ծնունդ էին առնում Խորհուրդներին հակամարտ կազմակերպութիւններ: Նախապէս տեղական բնոյթ կրող ընդհարումները ստանում էին ծաւալուն քաղաքացիական պատերազմի հանգամանք: Զեխոսլովակները դրաւում են Կադանը, Սեմբերսկը, Ուֆան եւ միջին Վոլդայի շրջանը՝ յայտարարելով այդ հողերը «Սահմանադիր Ժողովի Երկիր»: Յամառ կռիւներ են տեղի ունենում Եւրոպական Ռուսաստանի հարաւ-արեւելեան մասերում, Դոնի, Գուբանի, Օրէնբուրգի շրջանում: Կենտրոնում հակախորհրդային ուժեր կազմակերպւում են դաւեր, ահաբեկումներ եւ ապստամբութիւններ: Այսպէ՛ Դենիկինի բանակը զրաւում է բովանդակ Հիւսիսային Կովկասը՝ Սեւ ծովի եզերքներից մինչեւ Հաշտարխանի անապատները: Օրէնբուրգի շրջանում ասպատակում են զօրավար Դուտովի ուժերը: Ուրալ - Վոլդա ճակատով կենտրոնից կտրուած Սիբիրում յայտնւում են «ինքնավար» Օմսկի, Վլատիվոստոկի «կառավարութիւն»ները:

Ներքին դասային, դասակարգային խմբաւորումներից զատ, շարժման մէջ հսկայական դեր են կատարում լայնածաւալ Ռուսաստանի խայտառղէտ ժողովուրդների ազգային ուժերը: Ամէն ազգից զատ՝ ամէն շրջան էլ յայտարարում է «անկախութիւն»: Հեռաւոր Արեւելքում, Անգրկասպեան երկրում, Ուրալի շրջանում, Արխանգելսկում, Ֆինլանտիայում, բովանդակ Մերձբալթեան շրջանում, Ուկրայինայում, Դոնում, Գուբանում, Դաղստանում, Անդրկովկասում բուսնում են նորակազմ պետութիւններ եւ անդամ Խաբինում ուղղում են ունենալ իրենց «ժամանակաւոր կառավարութիւնը»:

Երկրի ներսի այդ հակաշարժումները մեծապես խթանում են դրսի հակամարտ ուժերը, ինչպէս նաև երէկուան դաշնակից պետութիւնները: Գերմանացիները պահում են իրենց իշխանութեան տակ Ռուսաստանի բովանդակ արեւմտեան շրջանը, Ուկրայինան եւ Ֆիլիստինիան՝ լանազան տեղական զործակալների կամ «իշխանութիւն»ների միջոցով: Հեռաւոր Արեւելքում իշխում են ճապոնացիները, որոնց աջակցում են անգլիական, ֆրանսական, ամերիկեան և իտալական զորամասերը Վլատիվոստոկում: Սիրիոյում նախկին դաշնակիցները աջակցում են ծովակալ Կոլչակին ղէնքով, դրամով, մթերքով: Արխանկէլսկում ավի և իջնում անգլիացիներն ու ամերիկացիք: Հարաւում ֆրանսացիները աջակցում են յայտնի բախտալինդիր Պետլիւրոյին: Անդրկասպեան երկրում ասպատակում են բասմալները՝ անգլիացիների դրդումով: Անդրկովկասում փաստօրէն իշխում են գերմանացիներն ու թուրքերը....

Այս ընդհանուր փլուզումի օրերին, երբ մարդ միխթարական ոչինչ չէր գտնում օրերը անցկացնելու համար, յանկարծ մի լուր էսէնտուկիում թունդ հանեց բոլորին: Հոկտեմբերի 30ին Մուտրոսում կնքուել էր զինադադար եւ թուրքերը վար էին դրել զէնքերը: Նրանք պարտաւորուում էին անմիջապէս պարպել Անդրկովկասում գրաւած հողերը: Դաշնակիցները տէրն էին Պոլսոյ եւ նեղուցների: Զինադադարի մի ուրիշ կէտի համաձայն, ուղջ մնացած հայ տարագիրները պէտք է խմբուէին Պոլիս եւ ջարդարարները պէտք է պատասխանատուութեան ենթարկուէին:

Հաշուեյարդարի օրերը մօտեցան: Նորից ինձ համակեց Պոլիս ընկնելու եւ Թալէաթին սպաննելու դադափարը, որ հանդէս էր գալիս այժմ իմ մէջ իրրեւ մօրս ուրուականի թելադրութիւն: Միաժամանակ ինձ

յուզում էր այն յոյսը, որ Պոլսում կարող է յայտնուել տարագրուած հարադատներից մէկն ու մէկը, կամ այնտեղից դիւրին պիտի լինէր նրանց մասին լուր առնել:

Այժմ բոլորն էլ աճապարում էին դէպի տուն: Առաջին իսկ օրը բազուկեցիների մի ստուար մասը մեկնեց. նրանց հետ էր Լեւոնը, որին, ըստ երեւոյթին, դժուար էր բաժանուել այն կողմերից գաղթած մի հոգեհատորից, ինչպէս ինձ՝ Անահիտից. նախընտրել էր երկար ուրապտոյտ ճանապարհ՝ Բագու, Բաթում, Պոլիս. իբր թէ Սեւ ծովի այլ նաւահանգիստներից դժուար էր յարմար նաւ դտնել: Յաջորդ օրը մեկնեցինք եւ մենք դէպի Նովորոսիյսկ:

— Ձգէ՛ այդ անիծապարտ երկիրը, հազիւ ազատուեցինք, ճանապարհին համոզում էր ինձ պ. Նշանը:

Տիկին Ձուարթը յորդորում էր ինձ գնալ Թիֆլիս եւ մնալ իրենց բնակարանը մինչեւ պատերազմը վերջանայ եւ կարող լինեմ վերադառնալ Սերբիա, հօր մօտ: Լուռ էր միայն Անահիտը եւ երեւութապէս անտարբեր:

Գիշեր էր. ճանապարհին ամէն կայարանից գնացք էին թափւում տարագիրներ. գնում էին դէպի Խերսոն, Օտեսա, ռումանական սահմանը. տարածութիւնները նրանց համար դարձել էին խաղալիկ: Մի ոռւս գիւղացի ներս մտաւ ինչ որ կայանից եւ տեղաւորուեց մեր բաժնեակում: Նա ուզեց ինչ որ բան հարցնել ինձ, բայց այդ պահին գնացքը շարժուեց: Հանելով գլխարկը՝ նա երեսը խաչակնքեց եւ սկսեց շշուկով աղօթել: Աւարտելով աղօթքը ու երեք անգամ նորից խաչակնքելով՝ յետ ծածկեց գլխարկը ու նստած տեղը շտկուելով՝ հարցրեց. «Ժամը քանի՞ է»: Երեքը անց էր լուսանալու մօտ: Գիւղացին գլուխը յենեց ծնկներին եւ մէկ վայրկեանի մէջ սկսեց խռմբալ: Քնած էին եւ Թաթիկեանները, բացի Անահիտից, որ ամբողջ ժամանակը

արձանացած էր նստած տեղը։ Ինձ թւում էր, որ նահասկանում էր այն բոլորը ինչ զգում եւ մտածում էի ես. իսկ այդ դիշեր, աւելի քան երբեք, նրա մասին մտածում էի ամենաբարձր բաներ։ Ես գտել էի խնդրի լուծումը. նախ՝ պիտի լուծէի մօրս եւ հարազատներս վրէժը, ապա՝ պիտի ուզէի անբաժան լինել նրանից մինչեւ մահ, եթէ բախտը ինձ ժպտար։ Պիտի ուզէի այդ ամէնը պարզել նրան հանդարտօրէն, բայց աւա՛ղ, այդ շնորհքը տրուած չէր ինձ։

Ներս մտաւ կոնստուկտորը ու տեսնելով, որ ճրագի պատրոյզը հատնելու վրայ է, հանդցրեց, բայց նորը չդրեց։ Կիսախաւարի մէջ այլեւս լաւ չէի տեսնում Անահիտին։ Գիւղացին խոմբում էր, անօրինակ ձայներ արձակելով քթից։ Վազոնի ապակիները ցնցումից չըխկչըխկում էին միօրինակ։ Ամբողջ օրը լեցուեց ու պարպուեց մեր վազոնը զանազան ուղղութեամբ ճամբորդողներով։

Իրիկուան դէմ հասանք Նովորոսիյսկ։ Մի նաւ մեկնում էր դէպի Փոթի. պ. Նշանը այդ առիթից օգտուեց։ Որքան մօտենում էր բաժանման ժամը, այնքան Անահիտի հետ խօսելու պահանջը սրում էր մէջս։ Բայց այժմ էլ ինձ մի վայրկեան ազատ չէր թողնում պ. Նշանը՝ ջանալով համոզել, որ պնամ իրենց հետ։ Բարոյալքուել էի. մտածում էի, որ աւելի լաւ է նամակով յայտնել ասելիքս։

Արդէն մեկնում էին. Անահիտը մօտեցաւ ինձ ու թախծոտ ժպիտով ասաց.

— Ուրեմն, այսպէս...

— Այո՛, բայց ես քեզնից պատասխան չստացայ...

— Ի՞նչ պատասխան։

— Հարցումիս պատասխանը, որ արի քեզ երկուստեք առաջ պարտէզում։

— Ի՛նչ արժէք ունի հիմա։

— Ինձ համար շատ մեծ...

— Արի մեզ հետ Թիֆլիս, ահա իմ պատասխանը:

— Պատուոյ խօսք, որ պիտի գամ, միայն խօսք տուր, որ պիտի սպասես:

— Ա՛խ, Աստուած իմ, էլ ի՛նչ խօսք:

— Որ պիտի սպասես, յամառեցի ես...

— Լա՛ւ, տեսնենք ո՛վ աւելի խոստմնապահ պիտի լինի մեզինց...

Նաւը մեկնեց, գնալով փոքրացաւ: Հեռուից, շատ հեռուից դեռ տարբերում էի մի ձեռք, սպիտակ մի թաշկինակ...

* * *

Մթնշաղ էր, տեղում էր մեղմ անձրեւ: Գնում էի դէպի կայարան՝ պատահելով սակաւաթիւ անցորդների: Ի՞նչ էի մտածում, չգիտեմ: Զգում էի, որ այլևս նետուել եմ մի ճանապարհի վրայ, որից դարձ չկայ առանց յաջողութեան: Կայարանում տիրում էր արտակարգ եռուղեռ. ամէն մարդ յնում էր թուույրկածեւ մի հաղորդադրութիւն՝ սևիական աչքերով կարդալու համար. պատերազմը վերջացել էր. Գերմանիան ընդունել էր զինադադարի պայմանները: Երկու ժամ վերջը մեկնեցի Օտեսա:

Մուտրոսի զինադադարից անմիջապէս յետոյ, համաձայնական պետութիւնները դարձել էին Սեւ ծովի տէրն ու տիրականը. ռուսական եղբրքներում յայտնւում էին անգլիեֆրանսական ռազմանաւեր. Ուկրայինայում, Դոնի շրջանում, Ֆինլանտիայում, Էստոնիայում, Լատվիայում՝ անգլիական զօրքեր. Ղրիմում ցամաք էին իջնում ֆրանսացիները:

Օտեսայում տիրում էր ֆրանսեւոյնական իշխանութիւն: Մօտ մի ամիս տեւեց մինչեւ կարողացայ կարգաւորել անցագրային դժուարութիւններս ու տեղ ապահովել ինձ «Եփրատ» նաւի մէջ, որ չուտով պիտի

մեկնէր Պոլիս: Ճամբորդների մի բազմութիւն նոյն կացութեան մէջ էր. խեղճների համար ամէն օր ստեղծւում էր մի նոր դժուարութիւն. ամէն մարդ անհամբեր էր օր առաջ հասնելու Պոլիս՝ երկրում մնացած իր հարազատների մասին լուր առնելու յոյսով:

Վերջապէս, Դեկտեմբերի կէսերին մեկնեցինք: Յաջորդ առաւօտ նաւը կանգ առաւ Կոստանցայում: Կարանդինայի պատճառով արգելուած էր ցամաք իջնել, եւ տաղտկալի մի օր ու գիշեր անցրինք այստեղ: Դեկտեմբեր 18ի առաւօտեան մօտեցանք Վոսփորին: Օղբ պարզ էր ու կարծր. երկնակամարի մի մասով յամրաքայլ շարժւում էին սպիտակ ամպեր: Արեւի մեղմ ճառագայթները ոսկեզօծ հովահարի պէս քիչ քիչ բացւում էին, տարածւում՝ վարդադոյն շերտեր գոյացնելով հորիզոնում. կուպրի պէս սեւ ջրերին մերթ ընթ մերթ յայտնւում էին շողի փշուրներ: Ամէն վայրկեան փոխւում էին ծովի ու երկնքի վառվռուն գոյները, կարծես երկու արեւելեան թագուհիներ էին, որ իրար հետ մրցելով՝ ձգտում էին դիտողին չլացնել իրենց երփներանգ զգեստներով: Շոգենաւը իր սուր կտուցով ճեղքում էր նեղուցի նախադրան ջրերը՝ աջ ու ձախ նետելով կոհաններ: Տախտակամածի մէկ ծայրին դամուած դիտում էի դիմացի ձորերն ու բլուրները. մտքով թափառում էի այդ արիւնաներկ երկրի խորքերում՝ Վան, Խնուս, Էրզրում, Նրզնկա, Ջերիկ, Ջորս, Վժան: Դալուկ արեւը այժմ իր հետ բերում էր բամպակի պէս ճերմակ ամպեր, որոնք սահում էին երկնակամարում խուռներամ: Բզկտուած ամպերի մի հանդիսաւոր թափոր էր, որ, բազում մեռած հոգիների պէս, յամրաքայլ ուղեկցում էր մեզ օձապտոյտ նեղուցի ուղղութեամբ: Կամրջակին վրայ քիչ-քիչ բաղմանում են ճամբորդներ: Նրանք զանազան ուղղութիւններ ցուցնելով՝ հաճոյք են զգում տարիներ յետոյ նո-

րից ծանօթ վայրերը տեսնելով: Մեր յետեւը մնացին ծովի ջրերը, եւ Վոսփորի նեղ անցքից ներս մտանք:

Վոսփոր յունարէն նշանակում է «ցուլի անցք»․ ըստ յունական դիցարանութեան՝ նրա միջով անցել է լողալով Արդոսի առաջին թագաւոր Ինակուսայի աղջիկ Լօն, նոյնինքն այն Լօն, որին յետոյ Արամազդը դարձրեց կով: Աւանդութիւնը ասում է, որ նախապատմական շրջանում ծովերը այստեղ բնաւ հաղորդակցութեան մէջ չէին իրար հետ: Եւ այդ են հաստատում նեղուցի եղերքների երկրաբանական ուսումնասիրութիւնները․ երկու եղերքների խորունկ ծոցերը, սուր հանդրուանները այնքան համապատասխանում են իրար, որ, ասում են, բաւական է մօտեցնէր իրար, որպէսզի միանան ու նորից կազմեն ամբողջութիւն․ անվամ երկու կողմերի հողի առանձին շերտերը դասոււորուած են համապատասխան ձեւով: Հողի յատկութիւնը, բաղալոյսային առատ շերտերը, դոյացած քարանձաւները վկայում են նրանց հրաբխային ծագումը: Հաւանաբար Վոսփորը կազմուել է մի հզօրադոյն հրաբխային ժայթքումի հետեւանքով, որ ճեղքել է երկրի այդ մասը ու բաժանել երկուսի: Ու մտածում եմ, թէ ի՛նչ կը լինէր հայ ժողովուրդի բախտը, եթէ այդ ժայթքումը տեղի չունենար... Ամենանեղ մասը թւում է ոչ աւելի, քան վեց-եօթը հարիւր քայլ․ լայն մասերը երեւի կադմում են հինդ-վեց հազար քայլ: Կամրջակում կուտակուած ճամբորդների մէջ այդ շրջաններից կան բաւական հայ, յոյն տարագիրներ, փախստականներ․ նաւի անիւների մէջ մի շրջանը բոլորելու հետ, նրանց միջից լսում են զուարթադին բացազանչութիւններ: Եւրոպական ափին ընկած է Ռումէլի-Կաւակը, Գարա - տաշ բարձունքի ապառաժոտ փէշերին․ դժուար չէ տարբերել հնագոյն ամրութեան մնացորդները: Զախ-

կողմից, միւս ափին, Գինուկզեան բերդի փլատակների տակ, յանցապարտ ապաստանել է Անատոլու Կաւակը: Անցել են դարեր, բայց կեանքից ու մարդկանցից մոտացուած այդ Հնապոյն բերդերի մնացորդները դեռ մոռալորէն նայում են իրար, մի ժամանակ մահ սփռող պատերի ծակերից: Այստեղ էր, որ առաջին անգամ կամուրջ նետուեց Եւրոպայի եւ Ասիոյ միջեւ ու մէկ ասից միւսն անցան Դարեհի զօրքերը:

Քիչ վարը, աջ ափին, տարածուած է Ենի-Մահալէ գոտւ յունական գիւղը:

— Պանաեոտա՛... , յուզումով բացազանչում է մի ծերունի յոյն. իրենց գիւղն է: Գրեթէ դէմը, միւս ափին, ընկած է Հիւնկեար Իսկէլնսին. այստեղ էր, որ քանակ դրին ռուս զօրքերը 1833ին՝ պարտադրելով Սուլթան Մահմուտին աննպաստ մի դաշնագիր, որի առթիւ նա հեծեծագին գոչեց մօտիկներին.

— Ի՞նչ անէի, ծովն ընկնողը օձին կը փաթաթուի...

Ապա՝ եւրոպական ափին յայտնւում է Մեզար-քուրնուն՝ ցից չիրմների իր տարածուն գերեզմաննոցով. ունայնութիւն է տիրում այնտեղ՝ աշխարհիս ստեղծագործութիւնից իվեր տեղի ունեցած պատմական բոլոր անցքերի առթիւ: Միւս ափին, ծոցի մէջ, տարածուել է Թրքական Բէյկոսը, այստեղ կատարուեց ալեւոր պատմութեան վերջին խաղերից մէկը, այստեղ խարխիս նետեց, 1854 թուին, անգլեւֆրանսական նաւատորմիղը, նախ քան ռուսների դէմ Ղրիմում գործողութիւնների ձեռնարկելը:

Այ եզրով մօտենում ենք Բէօյիւկ-Դէրէի հիասքանչ դղեակների, պալատների շրջանին. մարդու աչքը չի կշտանում դիտելուց: Ըստ աւանդութեան բուն Բէօյիւկ - Դէրէն առաջին խաչակիրների կայանն էր: Ասիական շգերքին նրա դիմաց տարածուած են Փաշա-բախչէի

Սուլթանի է հռչակաւոր այգիները, որոնք այժմ տերեւաթափ են: Վարը, աջ կողմից, մօտենում ենք հնագոյն Թարապիային՝ բիւզանդական մեծամեծների ամարանոցը. եթէ մարդ իմանա՛ր դալիքը, եթէ այդ հիասքանչ վայրը մարդկանց չտրամադրէ՛ր մեղկութեան...

Աւելի վար, ասիական եզերքին, յայտնւում է բլրաթառ Զիբուքուն, եգիպտական խտիւի չքեղ ամառնային պալատով: Թիկունքում ընկած է Կանլըջանը, իր գնդեցիկ վիլլաներով եւ Ֆուլատ փաշայի հոյակապ պալատով: Ապա յայտնւում է Անատոլու Հիսարը, հնագոյն մի ամրոց, որ կառուցել է Սուլթան Բայազիտը յունական տաճարի փլատակների վրայ, 1390 թուին, երբ առաջին անգամ պաշարուեց Պոլիսը:

Ծամբորդակից ենիքէօյցի Յակոբը, որ հինգ մատի պէս դիտէ բովանդակ շրջանը, այժմ լուռ է եւ յուզուած. ահա նա, իր ծննդավայրը, Ենի քէօյը, որ շուրջ 10,000 հայեւոյն բնակիչներով փռուել է ծաւալուն սարի փէշերին, նեղուցի աջ ափին: Մայր, քոյր, եղբայրներ. ո՞վ է արդեօք ողջ մնացել եւ ինչե՛ր են անցել դարձել այնտեղ. հասկանում եմ...

Նոյն եզերքով իրար յաջորդում են մի շարք աւաններ, բայց մարդու աչքը կենտրոնանում է ափին շատ մօտ Բէքէկի վրայ, ուր մի ժամանակ եղել է Արտեմիսի տաճարը: Եւրոպական եզերքով անցանք Կուրու - Զէչմէն, Օրթաքէօյը, Պեշիքթաշը, Զրադանի պալատը, դրեթէ քերեցիք հռչակաւոր Տոլմա-Բախչէն, որի թիկունքում, դէպի ներս, բլրի վրայ ցցուած է Եւլդըզ - Քէօչքը. ա՛հ, ո՛րքան ցաւ է կապուած այդ ձիւնափայլ պալատների հետ...

Ասիական եղերքում կիսադէմքով դառնում է դէպի մեզ Սկիւտարը: Նաւի մէջ սկիւտարացիներ կան. ըստ նրանց՝ Սկիւտար նշանակում է պարսկերէն հանգստա-

կայան. Քսենոֆոնը կանգ է առել այնտեղ, նախ քան
Եւրոպա անցնիլը: Հող չկայ, ուրեմն, այս երկրում, որ
իր հին ու նոր արեան շաղախը չունենայ: Իր հին
անունն է Բրիդիպոլիս՝ Ագամեմնոնի որդու յիշատակը:
Բիւլանդացիք կառուցել են այնտեղ երեք մեծ յուշար-
ձաններ ի նշան երախտագիտութեան աթենացիներին՝
Փիլիպպոս Մակեդոնացու դէմ նրանցից ստացած
աջակցութեան համար: Այժմ այնտեղ արեւի տակ
ճառադայթում են բաղմաթիւ մինարէների սրածայր
գազաթները...

Եւրոպական աիում անցանք Կարադաշը, ուր մեր
առջեւ պարզուեցին Մարմարայի արծաթափայլ ջրերը
որոնք հոսանուտ օղակում են Սարաջ-Բուրնուն:

Մեր դիմաց, ջրերում, միայնակ ցցուած է Գրզ -
Գուլէսին: Աշտարակը չինուած է Մանուէլ Գոմենի
օրով, Վոսփորի անցքը արգիլելու նպատակով, իսկ
ըստ Թրքական աւանդութեան՝ կառուցել է Սուլթան
Մէհմէտը. մի գնչուհի գուշակում է, որ նրա աղջիկը
պիտի մահանայ օձի խայթուածքից, եւ Սուլթանը կա-
ռուցում է այդ աշտարակը իր սիրած աղջիկը այնտեղ
պահելու համար: Անցնում են տարիներ ու Մեհար Շէ-
հիտի դիւկեցութեան համրաւը տարածւում է աշխարհ-
ներ: Պարսից շահի որդին դալիս է նրան կնութեան առ-
նելու: Բայց ահա ճակատալիր. իր բերած չքեղ ծաղ-
կեփունջի մէջ պահուած մի իժ խայթում է գեղանի
Մեհար Շէհիտին՝ մահուան դուռը հասցնելով նրան:
Սակայն, ինչպէս պէտք էր սպասել, իշխանագունը
ծծում է թոյնը, նրա՝ կեանքը փրկում եւ կնութեան առ-
նում...

Ոսկեղջիւրի մէջ ենք. իրօք որ երազական է Պոլի-
սը: Ըստ բիւլանդական աւանդութեան, նոյն ինքն
Ապողոնն է մատնանշել վայրը, ուր հետագային կա-
ռուցուել է նա: Իր ասիական մասը շլացնում է դիտո-

ղին անհաշիւ մինարէների գազաթներով, իսկ եւրոպականը՝ հոյակապ պալատանման շէնքերով, որոնք կարծես լողում են ջրի մէջ:

Շոգենաւը դանդաղօրէն մօտեցաւ Ղալաթիոյ քարափին: Կանգ առաւ: Նաւամատոյցը լեցուեց նաւին սպասող խայտառղէտ ամբոխով: Բեռնակիրները ձեռքից ձեռք են խլում ճամբորդների իրերը, որոնք կարծես տէր չունին: Խլացուցիչ գոռում - գոչումներ, բազմալեզու հայհոյանքներ, կարմիր Ֆէսեր չորս կողմս: Նոյն բանն է ու կարծես ոչինչ չի փոխուել: Ուստիկանները ստուգում են ու հաւաքում անցագիրները: Ինձ համակեց վերջին ծայր հիասթափութիւն, երբ քարափից դուրս ելանք. որքան հմայիչ էր քաղաքը հեռուից, այնքան անհրապոյր է ներսը՝ իր նեղ ու մռայլ փողոցներով, աղտոտութեամբ, խեղճ ու կրակ փայտէ շէնքերի լաբլւրինթոսով, որոնց վրայ տեղ-տեղ դեռ մնում են հրդեհի հետքեր: Ծովից տեսնուած եւ ոչ մի քաղաք չի հմայում ու ապա իր ներսը մարդու հիասթափեցնում այնպէս ուժգին, ինչպէս Պոլիսը: Առաջին պատահած լրագրավաճառից պնեցի «Ճակատամարտ»ի օրուայ թիւը: Վերջին երկու էջերը լեցուած էին մեծ ու փոքր յայտարարութիւններով, որոնց միջոցով մարդիկ փնտռում էին տեղահանուած հարազատներին: Ղալաթա Սերայից մինչեւ Թաքսիմ բազմերանդ հասարակութիւնը աճապարում է զանազան ուղղութեամբ: Հայ, յոյն, թուրք, ամէն ազգի եւ կրօնքի եւրոպացիներ խառնուել են իրար այնպէս, որ կարծես մարդկութեան որրանը Պոլիսն է: Ամէն քայլափոխիս նկատում եմ անգլիացի, Ֆրանսացի զինուորներ, եւ այդ է միայն դրսի իշխանութեան յայտարարը:

Անհամեմատ աւելի մաքուր եւ հրապուրիչ Պերայի փողոտայով հասաւ վերջապէս «Ճակատամարտ»ի խմբադրատունը: Մեծ սփոփանք էր այնպէս շէն տեսներ

այս չէնքը, որ ապրել էր արհաւիրքներ. երիտասարդներ, հրաժառ դէմքեր, կանայք, աղջիկներ խոնուած են խմբադրատան կիսամութ առաջամասում: Յաջորդ, աւելի հանդարտ եւ լուսառատ սենեակում, երկար գրասեղանի մօտ նստած է ըմբիշի արտաքինով մէկը, որ հաւանաբար երիտասարդ գրող է, կամ բանաստեղծ: Մօտեցայ նրան:

— Ներեցէք, կ'ուզէի մի յայտարարութիւն տալ, որ փնտռում եմ հարազատներին, բայց չգիտեմ՝ ո՛ւր կ'արելի է այդ:

— Հոս. ո՞վ կը փնտռէք...

Շեշտից հասկացայ, որ այդ գործը դարձել է սովորական աշխատանք:

— Մայրս, եղբայրս, երկու մեծ եղբայրներին կիները, զաւակները...

— Ամէնը մէկ հնարաւոր չէ. մէկը եթէ գտնէք, աստ ալ մեծ բան է:

— Գրեցէ՛ք մայրս, եղբայրս...

— Ձեր հասցէ՞ն:

— Հասցէ չունիմ, նոր եկայ:

— Ո՞ւրտեղէն:

— Ռուսաստանից:

Գրիչը յետ դրեց ու նայեց:

— Ի՞նչպէս հոս հասաք:

— Նաւով, Օտեսայից:

Ելաւ:

— Ուրիշ տարագիրներ ալ եկա՞ն:

— Ի հարկէ:

— Եկէք հոս:

Հարեւան դահլիճում խոնուած էր բազմութիւն:

— Պարոն Գրիգոր, ահաւասիկ պարոնը նոր է հասած Ռուսիայէն, գոչեց նա:

— Ե՞րբ, Ի՞նչպէս, վրայ պրծաւ նա...

Ու սկսուեց նրա եւ շուրջիներէ մանրամասն հարցութորձը, Հիւսիսային Կովկասի տարագիրներէ թուի, տրամադրութիւններէ, Անդրկովկասի, Ռուսաստանի իրադարձութիւններէ, «Եփրատ» նաւով տեղ հասածներէ մասին եւ այլն :

Գունատ մի աղջիկ, որ բոլոր ժամանակ կանգնած ուշադիր լսում էր, տրտմաթախիժ հարցրեց .

— Պարոն, չէ՞ք լսած արդեօք Լեւոն Մատաթեանի մասին :

— Պոլսեցի Լեւո՞նը :

— Այո՛, Պոլսէն է :

— Ի՞նչպէ՞ս չէ...

— Ո՞ղջ է :

— Այո՛, օրիորդ, մօտ ընկերս է :

— Ի՞նչ կ'ըսէք...

— Հաւատացէ՛ք, էսէնտուկի միասին էինք, բայց նա ինձնից շուտ մեկնեց. պէտք է որ արդէն այստեղ լինէր :

Ըստ երեւոյթին շատ մօտ մէկն էր օրիորդի համար Լեւոնը. նա բոլորովին իրեն կորցրեց :

— Պարոն, եթէ գիտնայիք ծնողներու վիճակը, օր ու գիշեր կուլան. ո՞ւր կ'ապրիք, ձեր հասցէն կրնա՞մ հասկնալ, պարոն :

— Դեռ տեղ չունիմ, օրիորդ :

— Թերեւս կը հաճիք ինձ հետ Լեւոնի ծնողներուն երթալ :

— Ուրախութեամբ, բայց նախ կ'ուզէի մի յայտարարութիւն տալ ու մի սենեակ վարձել :

Նա կարծես վախենում էր ինձ կորցնել բազմութեան մէջ :

— Պարոն, ես սենեակ գիտեմ, յայտարարութեան պէտք չկայ :

— Ո՛չ, ուրիշ յայտարարութիւն, օրիորդ, որ փնտռում եմ հարազատներին :

— Ա՛խ, ներեցէ՛ք, թոյլ տուէ՛ք ծանօթանալ, Երանուհի Դանիէլեան . կ'ուզե՞ք ձեզ օգնեմ , խնդրեմ հոս . . .

Ու նախորդ սենեակում ըմբիշատիպ երիտասարդի՛ հետ կարգադրելով այդ պորժը, դուրս ելանք :

Վանականի շունչ կար օրիորդ Երանուհու վրան . բնաւ չէր ներդաշնակւում այդ Պոլսոյ հայուհիների մասին հետուից կազմած դադափարիս հետ : Աշխարհիկ ոչինչ կար նրա մէջ : Վարժուհի էր՝ քաղաքական - հասարական իրադարձութիւններին բաւական իրազեկ : Խրուած էր ազգային գործերի մէջ : Լեւոնի մօտ աղճական էր , ապրում էր Բանկալթի , մօր հետ : Առաջին տեղեկութիւնը , որ իմացայ , ջարդարարների փախուստն էր :

— Այո՛ , Թալէաթը , Էնվերը , Ջեմալը , Հալիմ փաշան , Պետրին եւ առհասարակ , բոլոր նշանաւոր ջարդարարները դեռ գինադադարի նախօրէին փախան :

Թէեւ դժուար էր ենթադրել , որ այդ ոճրագործները հրապարակի վրայ լինէին , բայց այդ լուրը ինձ խորունկ հիասթափութիւն պատճառեց :

— Զգիտե՛ք :

— Ո՛չ . . .

— Ամենէն առաջ փախաւ Թալէաթ փաշան :

— Մի՞թէ չէր կարելի այդ հրէշը ձեռք անցընել մինչեւ գինադադարը :

— Օ՛ր , եթէ գիտնայիք , պարոն , թէ ո՛րքան աշխատեցաւ մեր ընկեր Մուրատը , բայց ինքը գտաւ իր մահը հրէշէն :

— Մուրա՞տը , ասում էք :

— Այո՛ , Համբարձում Պոյաճեանը , մեր կուսակ-

ցութեան սիւներէն մին, որ յայտնի էր «Մուրատ» կեղծ անունով, չէ՞ք լսած հնչակեան Մուրատի մասին :

— Դուք հնչակեա՞ն էք :

— Այո, երեւի դաշնակցակա՞ն կարծեցիք, խոստովանեցէք, որ հիասթափեցուցի ձեզ, պարոն :

— Ի՞նչ էք ասում, օրիորդ, ի՛նչ տարբերութիւն ունի :

— Այո՛, ինձ համար տարրերութիւն չկայ. անոնց մէջ ալ շատ բարեկամներ ունիմ :

Սենեակը, որ նկատի ունէր օրիորդը, իրենց հարեւան յոյն պառաւ կնոջ մօտ, բարեբախտաբար, ազատ էր : Աւարտելով այդ գործը, նա ինձ առաջնորդեց մօր մօտ, որին թունդ հանեցին Լեւոնի մասին տուած տեղեկութիւններս : Եւ այն ժամանակ, երբ մայրը հարցովորձում էր ինձ այդ մասին, աղջիկը հարեւան սենեակում իրար էր խառնում բաժակ, պնակ, դղալներ : Վայրկենապէս սեղանի վրայ շարուեցին վաղուց չտեսնուած բաներ՝ կաթ, կարագ, սուրճ, պանիր եւ այլն : Կէսօր էր, երբ օրիորդը ինձ, ձերբակալուածի պէս հանրակառք դրեց եւ առաջնորդեց Պեշիքթաշ՝ Լեւոնի ծնողների մօտ : Այստեղ պէտք է խնդիրը պարզուէր անհրաժեշտ զգուշութեամբ, որ հիւանդ հայրը ուրախութիւնից յանկարծ չմեռնէր : Շքեղ, ընդարձակ բնակարանում, Լեւոնի ծնողներից զատ, մարդ չկար : Ներկայացայ նախապէս, իբրեւ օրիորդի բարեկամը, ապա իբրեւ տարագիր եւ վերջապէս իբրեւ Լեւոնի գինակիցը խոյի շրջանում եւ այլն : Ծերունի հայրը յուզումից դողում էր, մայրը միեւնոյն հարցումը անում էր տասն անգամ : Ի՛նչ մեծ երջանկութիւն էր կորուստը վերադառնելը : Եւ՛ր հանդարտուեցին, մայրը դժգոհեց, որ սենեակ եմ վարձել. պարտաւոր էի ուղղակի գալ իրենց մօտ : Ի հարկէ, վար դրին ճաշին եւ իրիկուան

դէմ հազիւ կարելի եղաւ ազատուել՝ նորից տեսնուելու խոստումով:

Վերադարձին օրիորդ Երանուհին կանգ առաւ նոյն փողոցում՝ վերելքից բաւական վար մի տեղ ու ցոյց տալով զետնատարած մի շէնք՝ ասաց.

— Հոն կ'ապրի Թալէաթի հայ գործակալը:

— Հայ գործակալը...

— Այո՛:

— Ո՞վ է:

— Մատնիչ Յարութիւն Մկրտիչեանը: Մեր ժողովուրդի լաւագոյն գաւակներու արեան գնով հարըստութիւն դիզեց, տուն դնեց, հիմա կը վայելէ: Անոր կազմած ցանկին համաձայն ձերբակալուեցան ու ջարդուեցան Պոլսոյ հայ մտաւորականները:

Շշմել էի:

— Ինչո՞ւ չեն վրէժ լուծում:

— Ո՞վ պիտի լուծէ, ասաց դառնազին:

— Դուք կը ճանչնա՞ք այդ մարդը:

— Պոլսոյ մէջ ո՞ր հայն է, որ չի ճանչնար այդ մատնիչ Արթինը:

— Կարո՞ղ էք ինձ ցոյց տալ...

Կանգ առաւ ու նայեց այնպէս, որ կարծես նոր էր տեսնում ինձ: Ապա քայլելով՝ դիտեց թեւի ժամացոյցը.

— Օ՛, ո՛րքան ուշացանք, մայրիկը հիմա անհանգիստ է: Ան ալ հայկական ակումբն է, կը տեսնէ՞ք, քիչ վարը կրնանք հանրակառք առնել...

Երկար ճանապարհին միակ միտքս այդ նոր հրէջն էր՝ մատնիչ Յարութիւնը. անհրաժեշտ չէ՞ր վրէժ խընդրութեան առաքելութիւնս, որ վաղուց դարձել էր դոյութեան նպատակ, նրանից սկսել: Բայց ո՛րքան ճիշտ էին օրիորդի ասածները...

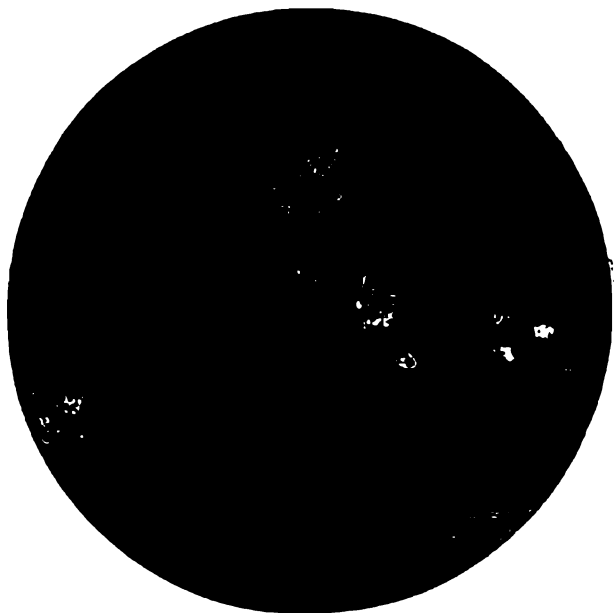
— Դեռ չուտ է, այժմ հարեւան ենք, չէի՞ք փա-

**ժողովրդի սուրճ մը առնել մեզ մօտ, առաց, երբ հասանք
Բանկալթի:**

— **Ձեզ բաւական յոգնութիւն պատճառեցի:**

— **Ե՞ս մեզի, թէ՞ դուք ինծի, առաց ժողտալով:**

Մայրը, բոլոր հայ մայրերի պէս, օտարականի

ՕՐ. ԵՐԱՆՈՒՀԻ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

**Հանդէպ դուրդուրտ, յանդիմանեց նրան, որ ճաշին
իրենց մօտ չեմ եղել:**

— **Վնաս չունի, մայրիկ, պարոնին ընկերակցու-
թիւնը հիմա յաճախ պիտի վայելենք, չէ՞, դարձաւ ինձ
զուարթօրէն:**

**Առաջին անգամը չէր, որ բախտը ժպտում էր ինձ
լու մարդկանց մօտ ընկնելու օտարութեան մէջ:
Օրինորդը իր կռիկի գրասեղանի վրայից վերցրեց մի**

չքեղ ալբոմ ու մեկնեց ինձ: Այնտեղ դաշնակցական, հնչակեան եւ այլ մտաւորականներ գրել էին օրիորդին իրենց թելադրութիւնները, բաղձանքները: Հասկացայ, որ մի բան էլ ես պէտք է գրեմ, եւ իրօք:

— Զէի՞ք ուղեր երկտող մը գրել:

«Եղեղնեայ յրչով վրէժ երգեցի. ընդ եզեզան փող բո'ց ելանէր», գրեցի այնտեղ:

— Ա՛խ, Վարուժանէն, շնորհակալ եմ. չատ կը սիրեմ անոր դիւցազնավէպերը. ի՞նչ ուժեր կորսնցուցինք, յարեց դառնութեամբ:

— Սպաննուա՞ծ է:

— Այո՛, ան ալ մատնիչ Արթինի կազմած ցանկին մէջ էր:

— Իսկ Սիամանթօն:

— Ա՛ն ալ:

|| — Զարդարեա՞նը:

— Ա՛ն ալ, ա՛ն ալ, ամէնքը...

Գրածս ուշադրութեամբ ցամքեցրեց ծծունով. ու նորից աչքէ անցընելով՝ ասաց.

— Կը պատմեն, որ վերջին պահուն Վարուժան ընկերներուն ըսեր է. — «Մնաք բարով եթէ ողջ մնաք, մեր որբերուն տէր եղէք. նոր զաւակ մը ունեցած եմ, թող անունը Վարուժան դնեն»...

— Ո՞ւր է սպաննուել:

— Զանդըրիէն էնկիւրի տանող ճամբուն վրայ, Թիւնոյի դառիվարին տակ, ուր կը սկսի Գալայճըքի սարաւանդը: Կ'ըսեն, որ այդ խմբի մտաւորականներէն միայն Վարուժան անձնապաշտպանութեան կը դիմէ, եւ իբր պատիժ ոճրադործները դանակով դուրս թափելէ վերջ փորոտիքը, կը փորեն նաեւ հայրենասէր, բանաստեղծին աչքերը...

Պոլսում այդ օրերին ոչ ոքի չէր զբաղեցնում ոչ մատնիչ Յարութիւնի, ոչ Թալէաթի եւ ոչ էլ միւս փառած ոճրագործների խնդիրը: Տրամադրութիւնները այլ էին: Օրուան նշանախօսքն էր հայն ու Հայաստանը. դաւանական, երկրային բաժանումներն ու նախասիրութիւնները արժեզուրկ էին եղել. ձգտում կար առանձին հատուածների մնացորդներից առաջ բերելու ազգային մի ամբողջութիւն: Կուսակցական նեղսիրտ շրջանակներից դուրս, ղանդուածների մէջ յատուկ գուրգուրանքի առարկայ էր այժմ «Արարատեան Հայաստանը». այնտեղ էր ծագել արշալոյսը եւ այնտեղից էլ կարող էր լոյս սփռուել հայկական խաւար հորիզոնների վրայ ու վերածնել ազգը:

Այս տրամադրութիւնները յատկապէս ուռճացան 1919ի Յունուարին, երբ Հայաստանից Պոլիս հասաւ հայկական պատուիրակութիւնը՝ Ա. Ահարոնեանի գլխավորութեամբ: Պատուիրակութիւնը իջել էր Թուքատլեանի հիւրանոցը, Բերա, ուր գիշեր ու ցերեկ ներս ու դուրս էին անում ամէն կարգի ազգայիններ, և Հայաստանի լուրերով խանդավառուում: Առիթ ունեցայ եւ ես լսելու Ա. Ահարոնեանին, երբ նա հանդէս եկաւ Բերայի հայկական ակումբում եւ իր պերճ եւ սահուն լեզուով պարզեց, հոժ բազմութեան ծափերի տակ, թէ ինչ գերագոյն ճիշդով է դուրս մղել երկրից հայ զինուորը թշնամուն եւ ինչպիսի ծանր երկունքով է ծնունդ առել «Մանուկ Հայաստանը»: Այդ ժամանակների համար, իրօք որ, հրաշք էր այն: Եւ տաղանդաւոր հոգեւորի պատկերաւոր խօսքը ե՛ւ յուզում, ե՛ւ խանդավառում էր ներկաներին: Քիչ վերջը, երբ նա մեկնում էր դէպի Փարիզ, Ղալաթիոյ քարափում խմբուել էր անհամար բազմութիւն ողջերթ մաղթելու.

չմորած թուրքերի աչքերի առաջ, չընկալաւ թնդում էր «կեցցէ՛»ներինց :

Աւելի մեծ խանդավառութիւն ստեղծուեց փետրուարի վերջերը, երբ անգլիական «Սեզար» զրահանաւը Ղալաթիոյ քարափում ափ հանեց Զաւէն պատրիարքին, որ վերադառնում էր աքսորից: Դեռ նոր էինք շօշափում պետականութեան ուղին. հնաւանդ հոգեւոր իշխանութիւնը ամէն բան էր դեռ: Պատրիարքը ողջ առողջ վերադարձել է. նշանակում է ազգը դեռ կանգուն է եւ պիտի ապրի: Եւ ոտքի վրայ էր Պոլսոյ բազմահազար հայութիւնը: Ծովափից մինչեւ Բանկ Օթոմանի չընկալաւ բռնուած էր բազմութեամբ: Ծերունի պատրիարքի դարձը խորհրդանշում էր բոլոր աքսորուածների վերադարձը...

Հայ-թուրք յարաբերութիւնները վատ չէին. զանգուածօրէն Պոլսոյ հայերը դժգոհութեան շատ պատճառներ չունէին թուրքերից: Իսկ քաղաքական պայմանները վերջիններին հարկադրում էին համակերպութեան: Դեռ անցեալ տարի Յուլիսին վախճանուած Սուլթան Ռէշատի տեղ զահ էր բարձրացել իշխան Վահիտէտինը Մուհամմէտ Զ. անուամբ, որ համարւում էր անգլիական քաղաքականութեան երկրպագու եւ հայասէր: Պատկառելի հայեր վկայում էին, որ նոյնինքն լուսամիտ եւ գեղարուեստագէտ գահաժառանգ իշխան Ապտիւլ-Մէջլիսը մի ազդեցիկ հայի ասել է, թէ «մեր այժմեան Սուլթանը գերազանցապէս բարի է եւ հայերի վրէժը պիտի լուծէ»: Բայց ումնի՞ց եւ ինչպէ՞ս, չէր ասել: Թուրք թերթերից «Իգտամ»ը գրում էր, որ «բոլոր տարագրուած հայերը պիտի վերադարձուեն»: Նոյն պատկառելի մարդիկ դիմում արին հայասէր սուլթանի հայասէր գահաժառանգին այդ առթիւ, — «Այո՛, անպայման, բոլոր աքսորուած հայերը, ուր որ էլ լինեն, պիտի վերադարձուեն», ասել էր նա:

Իսկ եթէ չլինե՞ն... «Մանուկ Հայաստան»ի պէս մանուկ էր այն ժամանակ Հայ ժողովուրդը:

Սերտ եղբայրակցութեան ընոյթ էին ստացել արհաւիրքների ընթացքում բախտակից երկու ժողովուրդների՝ հայերի եւ յոյների յարաբերութիւնները: Այդ օրերին, յոյն պատրիարքարանի վարչութիւնը, Բերա Թաքսիմի Այա-Թրիատա մեծ եկեղեցու մէջ, կատարեց Հայ նահատակների յիշատակին չքեղ պատարագ ու հոգեհանգիստ եւ արտասանուեցին յուզումնալից դամբանականներ, քարոզներ:

Իրենց հերթին, հայերն էլ Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցու մէջ կատարեցին աւելի չքեղ հոգեհանգիստ եւ պատարագ, յոյն նահատակների յիշատակին՝ մետրոպոլիտների եւ Ֆէնէրի յոյն պատրիարքարանի մասնակցութեամբ ու երգեցին «Ի վերին Երուսաղէմ», «Քանդի դքեզ օրհնեմք», «Հոգոցն հանգուցելոց» եւ այլ շարականներ ու աղօթքներ:

Բնականաբար, կատարուեւ էին եւ ազգօգուտ դուծեր, պատրիարքարանը յաջողել էր կազմել, կաթոլիկ, բողոքական կրօնապետների մասնակցութեամբ, համազգային մի մարմին, որը պէտք է վարէր որբախնամը, հոգար տարագիրների կարիքները եւ հովանաւորէր Հայ Կարմիր Ուսչը: Շարժման մէջ էին եւ հասարակական ուժերը. ժրջան աշխատանք էր թափում, յատկապէս, Հայ Կարմիր Ուսչը, որ ունէր հիւանդանոցներ Շիրի, Բանկալթի, Պեշիկթաշ: Որբախնամը ունէր սննդատու կայաններ զանազան թաղամասերում եւ որբանոցներ, որոնք դրուած էին աւելի լաւ հիմքերի վրայ, քան Կովկասում: Հայ Բժիշկների Միութիւնը բացել էր հիւանդապահների արագ դառնթացք, որին արձանագրուեւ էին հարիւրաւորներ: Օրը-օրին վերականգնուեւ էին նախկին գրական ակումբները. կազմուած էին նոր ընկերութիւններ, միութիւններ,

ինչպէս, օրինակ, Հայաստանի Օգնութեան Միութիւնը, Նպաստից Յանձնաժողովը, Աշխատանքի Տունը, Տիկնանց Միութիւնը եւ այլն: Նորից տրւում էին թատերական ներկայացումներ, կազմակերպւում հանդէսներ, երեկոյթներ ի նպաստ Հայաստանի: Նոյն նպատակին էին ծառայում բաղմաթիւ թէյասեղաններ, հացկերոյթներ՝ համաձայնական պետութիւնների զօրավարներին կամ օտար թերթերի թղթակիցներին ի պատիւ, որոնք կամ արդէն հայասէր էին կամ, ըստ ենթադրութեան, համակւում էին այդ ոգւով՝ շուայլւած պատիւների ընթացքում:

Պլուսեցիներին թւում էր նսրաստաւոր եւ քաղաքական դրութիւնը, Մարտի 20ին Ուիլսոնի առաջարկութեամբ Վէրսայի վեհաժողովը որոշել էր ուղարկել Մերձաւոր Արեւելք՝ Ամերիկայի, Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Իտալիոյ ներկայացուցիչներից բաղկացած մի յանձնախումբ՝ քննելու օսմանեան կայսրութիւնից անջատուելիք երկրամասերի վիճակը եւ ժողովուրդների կարիքները: Հայ ազգային քաղաք. շրջանակները ջանում էին հայկական հարցով հետաքրքրել Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, որոնց ներկայացուցիչները վեհաժողովում եւ յատկապէս, ինքը նախագահ Ուիլսոնը, ինչպէս ասում էին, շատ մօտ է ընդունում հայերին իր սրտին ու տրամադրութիւն ցոյց տալիս ստանձնելու Հայաստանի հոգատարութիւնը...

Յոյսերով, ակնկալութիւններով, արեան ու կրակի միջից անցնելով՝ հայ ժողովուրդի մնացորդները ամէն տեղ արտայայտում էին հօգօրագոյն կենսունակութիւն եւ իբրեւ ազգութիւն ապրելու մի չտեսնուած յամառութիւն: Մեծ ազգերի շարժառիթների մէջ իր նկատմամբ այդ ժողովուրդը տեսաւ միայն բարին: Իսկ երբ հասկացաւ իր սխալը, արդէն ուշ էր: Այժմ նրա մնացորդները ձեռք էին դարձնում ամէն բանի՝ ինչ

կարող էր օգտակար լինել ապրելու համար: Նկատելի էր միայն մի բաց՝ յեղափոխական տրամադրութիւնների չէղոքացումը: Շա՛տ ուժգին էր ստացած հակա-յեղափոխական եւ հակամարդկային հարուածը եւ զանդուածօրէն հնձուած նախկին յեղափոխական գործիչների դիրքերը մնացել էին թափուր...

Արդէն ունէի բարեկամներ, ընկերներ, որոնք մի-աբերան վկայում էին մատնիչ Յարութիւն Մկրտիչ-եանի կատարած տխուր դերի մասին: Նա՛ էր պատ-րիարքարանի մէջ տեղի ունեցած իրադարձութիւնների զեկուցողը Թալէաթին՝ տեղահանութեան նախօրեա-կին, նա՛ էր եւ Արմաշական կարգալոյծ ծանօթ վար-դապետ՝ Համաղասպը, որոնք հսկողութեան տակ էին առել Հայաստանի պատուիրակութեան անդամներին, մի տարի առաջ, Թալէաթի կառավարութեան օրով: Նա՛ էր, որ կադմել էր աքսորուած ու կոտորուած հայ յեղափոխականների, մտաւորականների ցանկը. նա՛ էր, որ մինչեւ վերջին հնարաւորութիւն հետապնդել էր Պոլսոյ հասարակական հայ ուժերին անխտիր: Արդէն ստուգուած էր, որ մատնիչի կազմած ու ոստիկանա-պետ Պետրիի միջոցով Թալէաթին յանձնուած սեւ ցան-կը բաղկացած է եղել 250 մտաւորականներից, որոնցից փրկուել է հազիւ տասը մարդ: Այդ փրկուածներն էլ, մեծ մասամբ նրանք էին, որոնց թշուառականը մուծել էր սեւ ցանկի մէջ անհոգ թիւրիմացութեամբ: Այս-պէս, օրինակ, Մինաս Զերադի փոխարէն մատնել է փաստաբան եղբօրը՝ Գասպար Զերադին, որ յաջողել էր հաստատուել գործուած սխալը եւ մահից ազատուել. չիմանալով, թէ ո՛րն է դաշնակցական Մկրտիչ Յով-հանէսեանը, միաժամանակ մատնել է, նոյն անուամբ երկուսին, որոնցից մէկը փրկուել էր. յայտնի յեղա-փոխական Հայկ Թիրեաքեանից զատ, մատնել էր մի-այլ «Հայկ», որ յաջողել էր մահից ազատուել շնորհիւ.

միայն Թիրեաքեանի պնդումին, որ իսկական Հայկը ինքն է. Լեւոն Շամտանճեանը չփոթել էր Միքայէլ Շամտանճեանի հետ, որ յաջողել էր աքսորից վերադառնալ, եւ այլն:

Արդէն երկու շաբաթ էր ինչ լրջօրէն հետապնդում էի այդ հրէշին: Ամէն օր մի քանի ժամ, տարբեր ժամանակներ, լինում էի Պէշիկթաշ: Բայց մատնիչը հասկանում էր, որ ժամանակները փոխուել են եւ ներս ու դուրս չէր անում, նրան ձեռք անցընել կարելի էր միայն բնակարանի մէջ, սակայն մուտքի դուռը միշտ փակ էր:

Մի ժամանակ նշանաւոր այս թաղի անցեալից մնացել էին Զրաղանի պալատի այրուած պատերը: Մատնիչը հաստատուել էր թաղի այս մասում: Գետնատարած բնակարանի դիմաց կար մի գինետուն, որ պատկանում էր հայի: Այդտեղից վեր վար ընկած էին նպարավաճառների խանութներ: Աւելորդ էր այդտեղ բնակարան փնտռելը, ինչ որ շատ անհրաժեշտ էր մատնիչին մօտից հետամուտ լինելու համար: Թաղամասի թիկունքում կային յատուկ շուկաներ խմորեղէնի, արեւելեան դունադեղ կօշիկների, գորգերի խանութներ, որոնց տէրերը, կիսափուխ աչքերով դանդաղօրէն դարձնելով համրիչները, սպասում էին յաճախորդների: Վերի մասերում, ցաք ու ցրիւ ընկած էին հայերի տներ: Այստեղ էին ապրում պոլսեցի Լեւոնի ծնողները: Վարի մասը բռնում էր սրճարանների մի շարք, ուր կանաչ, ճերմակ լաչակներով, ձիւնի պէս սպիտակ մօրուքներով, փառահեղ դէմքերով ծերունիներ պատերի տակ, շեմքերին, սրճարանների շուքերում կկգած ծուլօրէն ծծում էին նարգիլէն ու մերթ ընդ մերթ դանդաղօրէն մօտեցնում շրթունքներին սուրճի մատնաչափ գաւաթները:

Մարտի վերջերին մի օր փորձ արի գինետան տի-

բող հետ բարեկամանալու, բայց իմանալով, որ տաքագիր եմ՝ անհրապոյր դէմք առաւ: Այդ օրն էր, որ մատնիչի տան շեմքում յայտնուեց մի պատանի, որ չիփ-չիտակ դիմեց դէպի գինեւոտն ու մէկ շիշ «Մարդել» դնելով տուն դարձաւ: Իրիկունը այդ մասին յայտնեցի օրիորդ Երանուհուն, որ միակ աջակիցս էր այս գործում. ծանօթների միջոցով կապ էր հաստատել մատնիչի ազգականների հետ ու ձեռք բերել նրա նկարը: Պատանին մատնիչի միակ զաւակն էր:

Յաջորդ օրը Կիրակի էր: Բերայի Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցում տեղի ունէր սգահանդէս հայ մտաւորականների նահատակութեան առթիւ: Ներկայ էր խուռն երկսեռ բազմութիւն, Կոմիտասեան երգչախումբով կատարւում էր քառածայն պատարագ: Տեսարանը յուզիչ էր ու սրտառուչ: Ներկաներից շատերը ունէին կորուստներ: Պատարագից յետոյ Զաւէն պատրիարքը խօսեց՝ «Եթէ ո՛չ հատն ցորեմոյ անկեալ յեկիր մեռանիցի, ինքն միայն կայ, ապա թէ մեռանիցի, քաղում արդիւնս առնէ» բնաբանով. բոլոր նահատակները ցորենի հատիկների պէս պիտի ծլէին ու բազում արդիւնք տային...

Իրիկունը Բանկալթիի Երիտասարդաց Միութիւնը, Կարմիր Խաչի ընդարձակ սրահում, կազմակերպել էր քաղաքացիական սգահանդէս: Երբ հասայ, բոլոր տեղերը բռնուած էին երկսեռ բազմութեամբ: Մնացի պատի տակ՝ անկիւնում խմբուածների մէջ:

Սգահանդէսը բացեց «Կավուօջ»ի խմբագիր Ե. Թուլանը, որ մէկն էր վերապրող տարագրեալներից: Նա մի քանի խօսքով վեր հանեց նահատակուած մտաւորականութեան արժէքն ու նշանակութիւնը՝ հրաւիրելով երիտասարդութեան ուշադրութիւնը գրական, հասարակական, յեղափոխական ասպարէզներում առաջացած պարապութեան վրայ ու յորդորելով նրան օր

առաջ բռնելու նահատակ մտաւորականութեան թափուր մնացած տեղերը:

Վերապրող մտաւորականներից դուկտոր Մելքոն Կիւլիստանեան վերյիշեց այն չարաչուք չարաթ զիշերուան իր եւ ընկերների ձերբակալութիւնը, երր Պոլսոյ հայութեան հանրային աչքառու բոլոր դործիչներին՝ ժողովական, երեսփոխան, յեղափոխական, խմբագիր, ուսուցիչ, բժիշկ, սեղանաւոր, դեղագործ, վաճառական եւ այլն՝ հապճեպով հագնուած, քնաթաթախ, հողաթափներով, առանց գլխարկի, իրար յետեւից ատաղճորդում էին բանտ:

— Նորեկները կուգային ուրախ ու արհամարհոտ ժպիտով, ասում էր նա, բայց երբ կը տեսնէին հարիւրաւոր հանրածանօթ ազգային հին ու նոր գործիչներ իրենց շուրջը թախծոտ ու մտախոհ, իրենք ալ կը խորասուզուէին ծանր մտահոգութիւններու մէջ...

Լուսանում է. ամէն մարդ հոգեպէս զինուում դրսից հասնելիք օգնութեան յոյսերով: Սպասումներ, որ «թիւրիմացութիւնը» շուտով կը պարզուի: Մօտակայ մինարէից լսում է միւլէղինի «Ալլահ էֆպէր»ը: Բայց «Մէհտէրհանէ» կենտրոնական բանտում քիչ-քիչ թանձրանում է մթնշաղը ու նորից թաղաւորում խաւարը: Դրսից միայն լսում է անգլիական մարտանաւերի որոտների արձագանգը...

Ապա սկսում է ողբերգութեան երրորդ արարը. սեւ ցանկերի ստուգում, խուզարկութիւն, բաժանում խմբերի՝ ոչ աւելի քան քսան մարդ ամէն մի խմբի մէջ ու դէպի դուրս: Ոստիկանութեան ընդհանուր տնօրէն Պետրին, իր մասնաւոր ինքնաշարժով, այստեղ է: Ու խումբ-խումբ երթ՝ Այա-Սոֆիայի պողոտայով դէպի ծովեղերք, Սիրէճէի ուղղութեամբ: Հեծկլտուք: Ու Մարաշ-Բուրնուի, Կիւհանէի դարաստանը: Յուղուած ծով լեռնակուտակ ալիքներով:

Զատ - զատ խմբերը հասնում են այստեղ. նորից իրար երես տեսնելու աստուածային մի շնորհ: Ու Շիրֆէթի 67 թիւ շոգենաւը: 220 հոգի, աղը հայ ազգի, ու նոյնքան էլ ոստիկաններ, զինուորներ: Ահա Մարմարան, հոգեխոռով վերյիշումներ: Մահուան տագնապ: Հայտար-փաշա: Լոյսերը մարած մի պնացք: Ապա Սէնճան - Քէօյի կայարանը: Աղջամուղջ: Կենտրոնական բանտի պետը կարդում է նահատակների առաջին խմբի ցանկը: Մրմունջ: Յիշատակուածները գրկախառնւում են, համբուրւում, վար իջնում: 75 հոգի դէպի Այաշ՝ Ակնունի, Սաթակ, Զարդարեան, Ճանկիւլեան, Շահրիկեան, Սիամանթօ, Փաշայեան, Բարսեղեան, Տաղաւարեան, Վարուժան, Աչըզպաշեան, Զաքարեան, Լեւոն Լարենց, Զավուչեան, Թոմաճանեան...

Եւ բանախօսը միապաղաղ կարդում է 75 հոգու անուն: Մի կին բարձրաձայն հեկեկում է: Դահլիճի մէջ լսւում են շշուկներ՝ «ո՞վ է», «քոյրն է», «որո՞ւ»: Բանախօսը անվրդով շարունակում է.

Արշալոյս: Գալայճըքէն դէպի Զանկըրը... Ինչ որ խոշոր զօրանոց, որի պատուհանները տախտակներով դամուած են: 56 անձերի մի նոր ցանկ. ինձ անծանօթ անուններ: Բայց ո՞ւր մնաց թափուր խոշոր զօրանոցը, որի պատուհանները դամուած էին տախտակներով, մտածում եմ ես, այլեւս անկարող հետեւելու բանախօսին.— «Պիլա քերէտտիւք վէ մերհամէթ, պիր այլըգտամ տօգսամ հաշըմա գատար իթլաֆը». թուրքերէն կարդում է Թալէաթի հրամանը...

Հասկանում եմ. «անխնայ եւ առանց ողորմելու, մէկ ամսականից մինչեւ իննսուն տարեկանը ոչնչացնել»...

Մեծ բազմութիւն կար, օղը ծանր էր, գլուխս դառնում էր ու շնչահեղձ էի լինում: Դժուարութեամբ էի

հասկանում բանախօսին. խօսքերը գլխիս մէջ ցատկերու-
տում էին. «Ճէլաւ-Հալէպ»... «Ձէրքէզ Մէհմէտ»...
«Վարդգէս, Զօհրայ»... լարում եմ բովանդակ ուշադ-
րութիւնս:

— «Վարդգէս, քեզ Բուլգարիա երթալու հրա-
ման չեմ տար, գիտեմ, օձիքդ ադատել կ'ուզես, բայց
ճար չկայ. մենք ինչ որ ըլլանք, դու ալ մեզի հետ պի-
տի ըլլաս»...

— Ո՞վ է ասել այդ. դարձայ հարեւանիս:

— Թալէաթը՝ Վարդգէսին...

— Զօհրայ, զգալով թէ դէպի մահ կ'առաջնորդը-
ւին, տանտիրոջ Մահմուտ նետիմին կը դիմէ՝ «մեզ
սպաննելու կը տանին, կ'աղաչեմ միջամտեցէք», պատ-
միալար շարունակում է բանախօսը...

Ու նորից մի հեծկլտոց խանգարում է դահլիճի
գերեզմանային լուսթիւնը:

— Հուսկ ուրեմն հեծեալ ոստիկան գինուորներու
հսկողութեամբ Զօհրայ եւ Վարդգէս մէկ կառքի մէջ,
միալուր շարունակում է բանախօսը...

Ու նորից բան չեմ կարողանում հասկանալ...
դարձեալ նոյն մարդը՝ «Ձէրքէզ Մէհմէտ»... ինչ որ
իջալիլ... Տիգրանակերտ... Գարաքէօփրիլ...

Գլխիս կարծես սաղաւարտ կայ, որ արճիճի պէս
սեղմում է, մղձաւանջ է եւ ոչ թէ սգահանդէս... Յան-
կարծ, գլուխս դարձաւ, պաղ արեան հոտ առի, սաբ-
սափր համակեց ինձ, պիտի վայր ընկնէի: Ոտքերիս
ուժ տալով՝ հազիւ կարողացայ հասնիլ դրան ու երե-
րալով դուրս ելայ...

Դուրսը զով էր, երկինքը վճիտ: Մտածում էի
դնալ Պէշիկթաշ՝ Լեւոնի ծնողների մօտ, խնդրել թոյլ
տալ մի առ ժամանակ այնտեղ ապրելու, որպէսզի մօտ
լինէի մատնիչի բնակարանին. այլ կերպ, ահագին տա-
րածութեան վրայ, ոչինչ չէր կարող դուրս գալ: Թե-

րեւս արդէն վերադարձել էր Լեւոնը. այդ դէպքում խնդիրը կը դիւրանար, նրան կարող էի յայտնել դիտաւորութիւնս :

Անցնելով զինուորական վարժարանը՝ մտայ Նշան-Թաշի պոլսոտան, որի բարձունքներից ճրագների տակ փողփողում էին Վոսփորի ջրերը : Դեռ Օխլամուրէի Քէօշկին չհասած, հետուից տեսնում եմ ճերմակ մարմարէ Համիտիէ մզկիթը, որի մօտ ցցուած սրածայր մինարէն խաղում է աստղերի ցուքերի տակ : Այստեղ պէտք է իր մահկանացուն կնքէր 14 տարի առաջ Թալէաթի հողեւոր հայր Համիտը, բայց օդն երաւ հուր ժայթքող կառքը «Մեծ մարդասպանի» քթի տակ : Ո՛վ կարող էր երեւակայել, որ նրանից անհամեմատ աւելի մեծ մարդասպաններ պիտի ծնէր այս հողը : Քիչ վարը, դէպի ներս, բարձունքին թառած «Ելլալդի Քէօշկը» նիրհում է ծառերի դիշերային սեւ ստուերների մէջ...

Հասնելով մատնիչ Յ.ի շէնքին, տեղս գամուած մնացի : Զրագ կար : Փողոցին նայող պատուհանների վարագոյրները քաշուած չէին : Դահլիճի մէջ ձիւնի պէս ճերմակ սփռոցով ծածկուած լայն սեղանի շուրջ դառնում էր մի կին. նա շարում էր սեղանի չորս բոլորը ափսէներ, դգալ, դանակ, պատառաքաղ : Կինը, յանկարծ, նայեց դէպի դուրս : Անմիջապէս չքացայ դէպի վեր, անցայ միւս մայթը ու յետ դառնալով՝ մտայ տան դիմացի գինեւորներ : Տէրը, որ նստած էր կլոր սեղանի շուրջ երկու տարեկիցների հետ, հարցական դէպի ինձ երկարեց վիղը :

— Մէկ շիշ գարեջուր...

— Պօղոս Նուպար փաշան չըլլար նէ, ո՛վ գիտէ ինչպէս կ'ըլլար խնդիրը, ասաց երկու տարիքոտ հայերից պատի տակ նստածը՝ ծալելով առջեւ դրուած

ծոցատետրը. ապա քթի ծայրից ակնոցները տեղափոխելով ճակատին՝ նայեց ինձ:

— Մաշալլա՛հ, եօթը վիլայէթ, աշխարհի չափ հող է պէ՛. ասաց միւսը՝ օղու բաժակները լեցնելով:

— Կիլիկիան ալ ատուր մէ՞ջն է, հարցրեց զինետան տէրը:

— Պէ՛ ալբա՛ր, ի՞նչ տեսակ մարդ ես դու, քեզի կ'ըսեն եօթը վիլայէթ, Մարաշի, Կոգանի, Ջէբէլ - Բէրէքէթի, Ատանայի սանջակներու եւ Ալեքսանդրէթ նաւահանգստին հետ մէկ տեղ մեզի կուտան, դուն նորէն կ'ըսես «Կիլիկիա», ապա ո՞ւրտեղ են ատ սանջակները, ցասումով պոռթկաց ակնոցաւորը՝ անձնական ծանր վիրաւորանք զգացողի պէս:

— Ըչտէ ես ալ ատ կ'ըսեմ, Համետոս աղա, չքմեղանքով ասաց զինետան տէրը ու հազաց կոկորդը մաքրելու ձեւով:

— Աղէկ, լաքին երկիրը առանց բնակչութեան միեւնոյն է թէ անջրդի պարտէզ. ո՞վ պիտի երթայ հոն ապրի, ասաց երկրորդը ծխելով:

— Աղբա՛ր, մէյ մը հողը ձեռք անցընէինք, անկէ ետք դիւրին է. մարդ ամենէն առաջ տո՞ւնը կը մտածէ, թէ՞ քիրաճին...

Մէկէն, զինետան տիրոջ նշանի վրայ, լռեցին. ներս մտաւ գլխաբաց մի պատանի, որին կարծես տեսել էի:

— Հինգ շիշ «Մարդէլ»...

Վճարեց, շիշերը առաւ ու դուրս գնաց:

Ո՞վ էր, հարցրեց ակնոցաւորը:

— Շուներին մանչն է:

Յանկարծ յիշեցի, որ պատանին մատնիչին տղան էր:

— Ի՞նչ խաբար է. հի՛նգ շիշ «Մարդէլ», չընջաց երկրորդը:

— Հիւրեր ունի...

Շփոթութիւնը համակեց ինձ. չէ՞ որ կարող էի պատանու հետ ներս խցկուել:

— Հէ՛լվա՛խ, մէկը չդտնուեցաւ, որ շանսատակ ընէ ու աղբի ճակտէն ատ մուրը սրբէ, հառաչեց ակնոցաւորը...

Ատենը չէ, Համետոս աղա, մէյ մը թող ազգը ինքզինքը դտնէ, ասաց երկրորդը:

— «Ատենը չէ՛», ապա եթէ ան ալ Արմաշականին պէս կծիկը դնէ...

— Ո՛ւր ալ երթայ, Յուդային վերջը պելլի է:

Թանկարծ, կարծես զսպանակից վեր նետեցին ինձ: Բայց մինչեւ վճարեցի, վրայ հասայ՝ ուշ էր: Մուտքի դուռը փակ էր: Յուսահատ՝ վազեցի դէպի պատուհանը եւ ի՛նչ տեսնեմ. բոլորուել են սեղանի շուրջ տասնից աւելի կանայք, տղամարդ, սեղանին ղլուխը, ճիշտ պատուհանի դէմ ու դէմ, բազմել է մատնիչը ու բաժակը ձեռին՝ ճառում է: Ինձ համակեց մի վհատ կատաղութիւն. դուրս քաշեմ, շանթահարեմ ուղղակի պատուհանից... Յանդուգն, սնափառօրէն ինքնագոհ կեցուածքը, մի քիչ կոր նստուածքը, մանր աչքերի կայծկլտուն գոհունակութիւնը, բարակ շրթունքներով բաց ու խուփ անող լայն բերանը, ամէ՛ն բան ինձ դող էր պատճառում:

— Դուրս քաշե՞մ...

— «Դո՛ւրս քաշիր»...

— «Ուղղակի պատուհանի՞ց»...

— «Ուղղա՛կի, ուղղա՛կի»...

Փոթորկուում էր էութիւնս:

— «Գլխի՞ն»...

— «Սրտի՛ն»...

Թանկարծ՝ ճարճատիւն ու անաւոր դղրդիւնով վար

թափուեցին ասպակիները. մատնիչը մահասարսուռ յետ-
ընկաւ ու ծալուեց նստած տեղը...

Առաւօտը շուտ թերթերից իմացայ, որ մատնիչը
միայն վիրաւորուած է: Ամէն բան փճացաւ: Գլխի՛ն
պէտք է դամէի գնդակը: Անճարակութեանս զիտակ-
ցութիւնը մահուան չափ ծանր էր...

Քիչ վերջը ինձ մօտ յայտնուեց օրիորդ Երանու-
հին. սովորականից աւելի գունատ, շփոթ, բայց
ժպտուն նա ձեռքս թօթուեց. — Կը շնորհաւորեմ, եղ-
բայրս, ի՛նչ զուգադիպութիւն, ի՛նչ հոյակապ...

ու շչմած նայեց:

— Հիւանդ էք:

— Ծաղրո՞ւմ էք...

— Ի՞նչ կ'ըսէք, ինչո՞ւ պիտի ծաղրէի:

— Ձգիտէ՞ք, որ մատնիչը ողջ է մնացել:

— Օ՛, անհոգ եղէք, ես արդէն այցելեցի՛ հիւան-
դանոցը, ուր սրառկած է. բարեկամ յոյն բժիշկ մը
ըսաւ, որ ժամերը համրուած են...

Յաջորդ օրը մատնիչը վախճանուել էր:

Զ. ԳԼՈՒԽ

ԴԵՊԻ ԱՄԵՐԻԿԱ

Մատնիչի մահը Պոլսոյ հայութեան մէջ առաջ բերեց ընդհանուր ցնծութիւն: Կուսակցութեան շրջանակներում հարց բարձրացաւ հետամուտ լինելու մեծ մարդասպաններին, յայարարերութեան մէջ մտնելու այդ առթիւ Ռուսաստանի, Անդրկովկասի, Բերլինի, Փրնեի կուսակցական մարմինների եւ ընկերների հետ: Բայց շատ կարճ տեւեց այդ խանդը, ու նորից գերակշիռ արժէք ստացան քաղաքական հարցերը:

Երեւանից նոր էր եկել Հայաստանի պատուիրակութեան անդամ Պապաջանեանը, Փարիզ մեկնելու համար: Երեւանում Արեւմտեան Հայաստանը արդէն համարուում էր «կցուած» Արեւելեան Հայաստանին: Այնտեղ պատրաստուում էին մեծ շուքով տօնելու «Միացեալ, Անկախ Հայաստան»ի առաջին տարեդարձը: Նոյն տօնական պատրաստութիւններով էին տարուած ընկերները Պոլսում: Մայիսի 28ին, յունական Սիլլոդոսի մեծ դահլիճում, խուռներամ բազմութեան առաջ, այդ մասին խօսեց պ. Պապաջանեանը՝ մեծ ոգեւորութիւն ստեղծելով ներկաների մէջ:

Թւում էր մօտալուտ եւ դիւանագիտական ջանքերի պսակումը: Հաշտութեան վեհաժողովը դեռ Յունուսրին որոշել էր ազատաւորել Հայաստանը եւ մի հոգատար նշանակել Ազգերի Դաշնակցութեան Ուխտի 22րդ կէտի համաձայն, որ վերաբերուում էր միջազգային

մանդատներին: Սկսած փետրուարից, Հայաստանի պատուիրակութիւնը Փարիզ էր ու գործակցութեան մէջ Ազգային պատուիրակութեան հետ: Եւ այժմ, Պոլսում, օրուայ հրատապ խնդիրը երկու պատուիրակութիւնների կողմից վեհաժողովին ներկայացուած բաղձանքների «Յուշագիր»ն էր:

Եօթը վիլայէթների եւ Կիլիկիայի պահանջից զատ, մենք դնում էինք հատուցումների պահանջ Թուրքիայից՝ կատարուած տեղահանութիւնների, կոտորածների, բռնազրաւումների եւ հայ ազգի կրած ամէն տեսակ զրկանքների համար: Հայկական ազգային եւ մասնաւոր լքեալ դոյքերը Թուրքիայում պէտք է յանձնուէին Պոլսոյ հայոց հոգեւոր իշխանութիւններին եւ գործադրուէին հանրային կարիքների համար: Հոգատարութիւնը ստանձնող պետութիւնը պարտաւորուած էր՝ հարկադրել հայկական հողամասերը զբաւող թրքական, թաթարական եւ այլ իշխանութիւններին՝ մաքրել այդ հողերը, ընդհանուր զինաթափութեան ենթարկել բնակիչներին, արտաքսել եւ պատժել բոլոր նրանց, ովքեր մասնակցել էին ջարդերին, բռնութիւններին ու թալաններին, այլ եւ հեռացնել հանրային անդորրութիւնը խանգարող բոլոր տարրերը, Աբդուլ Համիտի եւ Իթթիհատականների իշխանութեան օրով Հայաստանում բնակեցուած մուհաճիւրներին, եւ, վերջապէս, թէ՛ Հայաստանի ներսը եւ թէ՛ դուրսը միջոցներ ձեռք առնել հայ եկեղեցու գիրկը վերադարձնելու բռնի իսլամացած կանանց, աղջիկներին ու երեխաներին, եւ հարէմներից ազատել հայ կանանց: Այս բոլորից զատ, Թուրքիան պէտք էր հայերին վճարէր պատերազմի ժամանակ բռնութեամբ զրաւուած դոյքերի, ինչպէս եւ թրքական հողերի վրայ մնացած հայկական ստացուածքների փոխարժէքը, այլեւ վերադարձնէր հայերից

յափշտակուած եկեղեցիները, դպրոցները, վանքերը՝
իրենց բոլոր հիմնարկութիւններով եւ հողերով...

Մի վկայական է այս յուշադիրը հայերիս քաղաքական հասունութեան աստիճանը չափելու համար։ Այս տեսակէտով թուրքերը չափաւոր ու գործնական էին։ Պոլսում այլեւս գաղտնիք չէր, որ Անատոլիայի աղւսային շարժումը ուղղուած էր յաղթական պետութիւնների եւ միաժամանակ յոյների ու հայերի դէմ։ Ամէն մարդ գիտէր, որ Նեղուցների հերոս Մուստաֆա Քեմալը, որ, իբր թէ Պոլսոյ կառավարութեան կողմից ուղարկուել էր Անատոլիա շարժումը ղսպելու, անցել էր ապստամբների գլուխը։ Թուրքերը ձգտում էին ազատադրել փոքր-ասիական թերակղզու արեւմտեան մասը յունական նուաճումներից, իզմիրի, Բրուսայի, Պոլսոյ հետ միասին. ազատել Պոլիսն ու Նեղուցները դաշնակից զորքերից. մի նեղ հողաշերտ ձեռք բերել Եւրոպական Թուրքիայում՝ Պոլիսը ապահովելու համար։ Այդա՝ միանշանակ ընդ միշտ տիրանալով լիակատար անկախութեան՝ զանց ասնել աղւսային փոքրամասնութիւնների շահերն ու պահանջները եւ ստեղծել մի նոր Թուրքիա՝ թիւրքերի համար։ Միջագետքը, Սիւրիան, Պաղեստինը, ինչպէս նաեւ Եւրոպական Թուրքիոյ որոշ մասերը, գտնէ ժամանակակաւորապէս, համարուում էին կորած։

Միաժամանակ թուրք պետական մարդիկ ամէն տեղ աշխատում էին պատերազմի, տեղահանութեան, կոտորածների, աւերածութիւնների բովանդակ պատասխանատուութիւնը փաթաթել իթթիհատական երեք - չորս պարադուլների վզին ու երկրին ոպասող պատուհասները մեղմել։ Մայիսի վերջերին մամուլում ծանուցուեց, որ փախստական վիճակի մէջ գտնուող վարչապետ Թալէաթին, պատերազմական նախարար Էնվերին, կրթական նախարար տոկտոր Նազըմին եւ

ծովային նախարար Զեմալ փաշային տասը օր պայմանաժամ է տրուում Պոլսոյ պատերազմական աստեանին ներկայանալու համար։ Հակառակ պարագային, պիտի զրկուէին քաղաքացիական բոլոր իրաւունքներից եւ գրաւման պիտի ենթարկուէին իրենց բոլոր կալուածները։

Նոյն օրերին Պոլսոյ թուրք մամուլը վերագնահատման էր ենթարկում մօտիկ անցեալի իրադարձութիւնները՝ լուսաբանելով երկրին վիճակուած աղէտի պատճառները։ Ամէն օր հանդէս էին գալիս նոր մեկնացումներ։ Պատերազմին մասնակցելու խնդիրը որոշել էր Իթթիհատի ղեկավար մարմինը, առանց դաշլիճի հաւանութեան։ Կուսակցութեան ղեկավարներից Ռիզա բէյ իր հարցաքննութեան մէջ հաստատում էր, որ պատերազմի յայտարարութիւնից շատ առաջ ուղարկուել էին զինուած խմբեր Անդրկովկաս՝ խռովութիւններ ստեղծելու նպատակով։ Ելեւմտական նախարար Ծաւիտ բէյ, հանրային շինութեանց նախարար Մահմուտ փաշա, թղթատարական հեռագրական նախարար Ոսկան բէյ Մարտիկեան եւ առեւտրական նախարար Սիւլէյման բէյ հրաժարուել էին իրենց պաշտօններից այդ իսկ առիթներով։ Մուսլ գոյներով էր նկարագրուում պետական սնտուկի կողոպուտը։ Փախուստի ժամանակ, իբր թէ, միայն Թալէաթի տրամադրութեան տակ եղել է տասը հազար օսմանեան հնչուն ոսկի։ Կատարուած խոշոր զեղծումների բոյնը կազմում էր Իսմայիլ Հակկը փաշային ենթակայ պատերազմական նախարարութեան մատակարարման տեսչութիւնը։ Զեղծումների մէջ միայն, այսպէս կոչուած, «վազոնների առեւտուր»ը կազմում էր միլիոններ։

Յունիսի տասնին Պոլսոյ թուրք պատերազմական աստեանը ի թացակայութեան մահուան դատապարտեց

Թալէաթ, Էնվեր եւ Ջեմալ փաշաներին, իրեւ գլխաւոր ջարդարարներ: Մի ամբողջ ազգի սխտեմադիք ոչնչացման համար, որ տարիներ տեւեց, մահուան երեք անուանական դատավճիռները գալիս էին սրբելու երկրի ճակատից պատմական արատը...

* * *

Պոլսոյ ընկերներից մին ինձ առաջնորդեց պատրիարք Ջաւէնի մօտ, որ փափաքել էր ինձ տեսնել: Յ. Մկրտիչեանի մատնութիւններից զգալապէս տուժել էր պատրիարքարանը: Ազգային ժողովի մի խոշոր մասը քշուել ու ջարդուել էր:

Ալիսարհի ամենաթշուառ մարդն էր, մեր պատմութեան ամենատարաբախտ հովուապետը, որ մնացել էր առանց հօտի. Ջաւէն արքեպիսկոպոս Եղիայեանը դեռ 1913ի վերջերից բազմաթիւ թաղրիրներով հրաւիրում էր Բարձրագոյն Դրան ուշադրութիւնը էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի շրջաններում տեղի ունեցած մասնակի ջարդերի, հօլալին յափշտակութիւնների, աւարառութիւնների վրայ:

Յաջորդ տարուայ վերջերին, երբ դէպքերը սկսեցին ստանալ զանդուածային բնոյթ եւ տեղի ունեցան Բողաս-Քէսէնի, Բելուի, Բաշկալէի, Հարազանի, Սաթմանիսի, Արշամի, Հաւան - Թամրանի, Տաշ - Օղլուի, Գարա - Ձորիկի եւ այլ հայ գիւղերի կոտորածներն ու աւարառութիւնները, նորընտիր պատրիարքը ջանք չխնայեց գալիք մեծ պատուհասները կանխելու՝ օրինական միջոցներով: Այնուհետեւ, նա զրկուեց ամէն արժէքից իշխանութեան աչքում: Պատերազմը թուրքիայում ծաւալուելուց յետոյ, մինչեւ 1915ի Մարտ - Ապրիլ ամիսները, նրա այդ դերը կատարում էին Օսմանեան Խորհրդարանի անդամներ Վարդգէսն ու Զօհրապը Պոլսում եւ Վոսմեանը՝ դաւառում: Բայց նրանց միջամտութիւնները վերջացան իրենց մահ-

ուամբ, իսկ պատրիարքը հազիւ ազատուեց նոյն ճակատագրից Մոսուլում: Այժմ իր տխուր, քիչ թեք աչքերը ակնոցների միջից վրաս յառած, նա օրհնեց ինձ ու ասաց.

— Այո՛, զաւակս, մատնիչ Յարութիւն Մկրտիչեանը երիցս գերազանցեց Վասակը...

Ինձ համար այդ տեսակցութեան միակ արժէքը այն էր, որ խնդրեմ պատրիարքի անակցութիւնը Թաւթաթը Հետապնդելու նպատակով: Բոլոր միջոցները սպառել էի ու վերջին յոյսս այդ էր: Բայց այդ պահին յայտնուեցին Ազգային Ժողովի անդամներից ոմանք, եւ մենք ստիպուած եղանք Հեռանալ:

Ո՛ւր էլ լինէր Թաւթաթը, պարզ էր, որ նրա հետքը կարելի էր գտնել Պոլսում, իր կուսակցական հակառակորդների օգնութեամբ: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր դրամ, որ չկար: Ապարդիւն անցան օրիորդ Երանուհու բոլոր ջանքերը այդ ուղղութեամբ իր կուսակցութեան շրջանակում որեւէ գործ տեսնելու համար: Եւ այժմ, յուսահատ, մտադիր էր մեկնելու Ամերիկա, ուր նրան հրաւիրում էին ուսուցչուհու պաշտօնով: Ես ինչ անելս չգիտէի...

Ամրան վերջերին Անատոլիայի ազգային շարժման ազդեցութիւնը զգալի էր Պոլսոյ թուրքերի վրայ: Օրը օրին նրանք դառնում էին յոխորտ ու ամբարտաւան: Հայթուրք յարաբերութիւնների նախորդ փափկանկատութիւնները թուրանում էին:

Թուրք մտաւորականութիւնը բաժանուած էր երկու մասի, աւելի շուտ՝ քաղաքական հոսանքների: «Արեւմտեամբներ»ի եւ «Արեւելեամբներ»ի: Առաջինները գտնում էին, որ Թուրքիոյ փրկութիւնը հնարաւոր է միայն արեւմտեան պետութիւնների հետ համաձայնութեան գալով: Առանց այդպիսի համաձայնութեան, անկարելի է վերականգնել ոչ միայն բզկտուած երկի-

րը, այլեւ յոյս ունենալ տնտեսական, ելեմտական ծանր կացութիւնը կարգաւորելու: Միայն համաձայնութեան միջոցով կարելի էր փրկել Պոլիսն ու Նեղոցոսերը:

Արեւելեանները, ընդհակառակն, գտնում էին, որ Արեւմուտքը թուրքերի համար միշտ եղել է չարիք եւ այդ կողմից փրկութիւն սպասելու հիմք չկայ: Անհրաժեշտ է յենուել Պարսկաստանի, Աֆղանիստանի, արաբների, հնդիկների, յատկապէս Ռուսաստանի իսլամների վրայ եւ կռիւ մղել արեւմտեան ուժերի դէմ՝ ազգային շահերի պաշտպանութեան սահմաններում:

Վերջինների շարքերը արագութեամբ աճում էին: Թուրք երիտասարդներ, նախկին զինուորականներ, իթթիհատական գործիչներ փախչում էին Պոլսից ու խտացնում շարքերը քեմալական շարժման, որը արդէն ունէր դործունէութեան ճշդուած ծրագիր: Արեւմտականները այժմ փաստօրէն կազմում էին Ֆալզի փաշայի «վաճառուած» կառավարութեան եւ «գերի» Սուլթանի սակաւաթիւ կողմնակիցները:

Զուգահեռաբար, Պոլսոյ հայերի մէջ հետզհետէ նկատելի էր քաղաքական տրամադրութիւնների տեղափոխութիւն, «Մեծ դաշնակից»ներից հիասթափութիւն: «Դաշնակից» զանազան «հայասէր» զօրավարներ, Պոլսում քիչ շատ չփման մէջ ժտնելով թուրքերի հետ, առանց յատուկ ջանքերի, դառնում էին նաեւ «թրքասէր», ինչ որ մտցնում էր երկուութիւն հայ-եւրոպական նախկին անաղարտ յարաբերութիւնների մէջ: Լինում էին եւ այնպիսի նախկին «հայասէր»ներ, որոնք այժմ չէին քաջուած ասելու, թէ հայերն էլ բարեպտուղ չեն: Միջին քաղաքացին խիստ ազդոււմ էր նման անախորժ անակնկալներից: Բանիմաց տարրերի համար որոշիչը, ի հարկէ, քաղաքական կացութիւնն էր, որ չէր կարող նպաստաւոր նկատուել:

Ամենից առաջ, աննպաստ եզրակացութեան էր յանգել զօրավար Հարբըրտի առաքելութիւնը Հայաստանի հոգատարութեան մասին. Հայաստանում հայ չկար...

— «Դաշնակիցները պարտաւոր էին հաշուի առնել մեր գերեզմանները», ասում էին արտասուելախառն աչքերով մարդիկ: Այո', բայց գերեզմաններով կարելի չէր պետութիւն կազմել:

Մխիթարական չէին նաեւ Երեւանից հասնող լուրերը. սովն ու հիւանդութիւնները դեռ չարունակում էին կոտորել: Անգլիան Կովկասում այլեւս չէր ուղղում յենուել որեւէ հայ ուժի վրայ. պարզուել էր, որ հայրաւելի է ոռւս, քան ոռւսը ինքը, եւ չէր կարելի յենուել հայի վրայ, երբ այժմ Ռուսաստանի դէմ է իր կռիւը: Սուր վրդովում էր առաջ բերում անգլիացիների գործելակերպը Ջանգեզուր-Ղարաբաղի հարցում. նրանք ցանկանում էին կցել այդ հողերը Ադրբեջանին՝ հակառակ տեղական բնակչութեան բռուն բողոքներին: Կարսը, Շարուր - Նախիջևանը ժամանակաւորապէս դառնում էին անղլիական նահանգապետութիւններ, որոնց տակ փաստօրէն հաստատւում էր Թրքական իշխանութիւն:

Անգլիացիների այդ ընթացքից թեւ առած՝ Թուրքերը աշխատում էին ներսից պայթեցնել նորաստեղծ Հայաստանը. Կարս, Սուրմալու, Շարուր-Նախիջևան եւ այլն կազմում էին տեղական «անկախ հանրապետութիւն»ներ իրենց կառավարութիւններով, «չուրա»ներով ու պայքար մղում Հայաստանի տիրապետութեան դէմ Հայաստանի հողի վրայ կային «Արեւմտեան Կովկասի հանրապետութիւնը» Կարսի «չուրա»յով եւ Արեւելեան Կովկասի կամ «Արաքսեան հանրապետութիւն»ը, որի մէջ մտնում էին Սուրմալուն, Ջանգի եւ Վետի Բասարները, Միլլին, Շարուրն ու Նախիջևանը:

նը՝ Նախիջևան կենտրոնով: Այս «Հանրապետութիւն»ներից իւրաքանչիւրը, իր հերթին, բաժանուած էր աւելի փոքր, գաւառական միութիւնների՝ իրենց տեղական «չուրա»ներով: Այդ հանրապետութիւնները պահում էին սեփական բանակներ՝ զինուած թրջական թնդանօթներով, գնդացիներով ու հրացաններով, թուրք սպաների եւ չաւուշների հրամանատարութեան տակ: Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Բէօյլիք-Վեստի, Դաւաչու, Կողք, Շարուր, Սուրմալու, Կարսի շրջանում մինչեւ Սարըղամիշ տեղի էին ունենում արիւնահեղ կռիւներ:

Գաղութներում ծնունդ էին առել հատուածական տարակարծութիւններ, որոնց ազդեցութիւնը զգացւում էր նաեւ Պոլսում: Որոշ շրջաններ չէին ուզում հաշտուել այն մտքի հետ, որ ստեղծուած երկիրը, տուեալ պայմաններում, նոյն ինքն Հայաստանն է: Ոմանք մինչեւ իսկ ջղայնանում էին, որ կովկասահայերը իւրացրել են «Հայաստան» անունը իրենց երկրին: «Արարատեան հանրապետութիւն»ը առանձին ռուսական հարց էր, մինչդեռ Հայկական ինդիւրը վերաբերում էր Թուրքահայաստանին: Լաւագոյն դէպքում այդ հանրապետութիւնը հայութեան մէկ հատուածի երկիրն էր եւ ոչ թէ Հայաստանը...

Օգոստոսի վերջերին օրիորդ Երանուհին մեկնեց Փարիզ, այնտեղից Ամերիկա անցնելու համար: Մեծ յոյս ունէր Փարիզում Թալէաթի գործով շահագրգռուել: Յուսադրում էր ինձ եւ պնդում, որ սպասեմ:

Բայց անցաւ մի ամիս. ոչ մի լուր չստացայ նրանից: Սպասումների այդ օրերս անցընում էի քաղաքի պատմական, գեղարուեստական յիշատակարանները դիտելով: Երբեք չեմ կարող մոռանալ այն երազական տպւաւորութիւնը, որ ստացայ Ղալաթիոյ աշտարակից դիտելով քաղաքը՝ սեպտեմբերեան մի իրիկնա-

մուտի: Ամփիթատրոնաձեւ տարածուել էր քաղաքը իր աշտարակներով, մզկիթների մեծ ու փոքր զմբեթներով ու նրբակերտ մինարէներով: Դէպի հիւսիս, Վոսփորի երկու եղբրքներով տարածուեալ էին ծառերի մէջ նիրհող երաղական ապարանքներ, պալատներ: Դէպի արեւելք, ասիական եզերքում, նոճիների մէջ փռուել էր Սկիւտարը իր վարդադոյն շէնքերով, տարածուն զերեղմաննոցներով: Հեռուն տարբերում եմ կատը-Քէօյը, հնագոյն Քաղկեդոնը: Ամէն մի առանձին շրջան լողում էր կարծես իր բաժին ջրերի մէջ, ուր յամբօրէն չարժուեալ են բոլոր ուղղութիւններով առագաստանաւեր, մականներ, մեծ ու փոքր շոգենաւեր: Երկինքը կարծես այրւում էր վերջալոյսի կրակով: Քեազիմ-փաշայի, Դերսահնէի, Ղալաթիոյ շրջանները կարծես լողում էին հրդեհի մէջ: Բերան, մինչեւ Շիշլի, պարուրուել էր վառ պղնձագոյն ճառագայթներով: Միւս կողմից՝ ճառագայթում էին քաղաքի ասիական մասերի մինարէներ, մզկիթների զաղաթները, անհամար շէնքերի պատուհանների ապակիները՝ ստեղծելով լափփղող բոցերի մի խարկանք, որին կարծես ենթակայ էր իրիկուան դրկում նիրհող Պոլիսը:

Եւայ եւ աշխարհահռչակ Այա - Սոֆիայի մէջ: Տպաւորութիւնս շմեցուցիչ էր. զուր չէ, որ Յուստինիանոս Մեծը, առաջին անգամ ոտք կոխելով նորակառոյց տաճարը, դռչել է. «Օ՛ Սողոմոն, ես յաղթեցի քեզի»: Հսկայ շէնքը բաժանուած էր անթիւ բազմերանգ ու կամարաձեւ մասերի, որոնց կենտրոնում ցցուած առասպելական մեծութեամբ զմբեթը թւում էր ոսկի շղթաներով առկախուած երկնքից: Ոնելքս չէր հասնում, թէ ծանրութեան եւ յարակցման ինչ օրէնքներով այդ վիթխարի զանգուածը կարող էր մնալ այնտեղ շուրջ 60 մէթր բարձրութեան վրայ. կարծես այդ

հաշիւը կազմում էր միայն Հայաստանի հնարիմաց Տրդատ ճարտարապետը, որ վերակառուցեց աշխարհահռչակ ճարտարապետներ Անդեմիոս Տրալլացի եւ Իզիտոր Մելիտացիի շինածը, որ հետագային քանդուեց: Եթէ ստոյգ է, որ բիւզանդական գեղարուեստը ներկայացնում է ինքնատիպ շաղախը քրիստոնէութեան, հելլենականդւթեան եւ Արեւելքի, ապա ուրեմն այդ տարրերի մի գերազոյն մարմնացումն է Սուրբ Սոփիան: Բարի եւ խոնարհ Քրիստոսը այստեղ զգացւում է խրոխտ, յաղթական, աշխարհակալ: Ու թէեւ չենքի նրբակերտ քանդակների, պատերի դարդարանքների մէջ խնամքով ծեփուած են նրա կրօնքի արտաքին նշանները, իսկ առաքեալների դէմքերը ծածկուած ոսկեգոյն աստղանկարներով, բայց հնի վեհութեան շուքը մնացել է առյաւէտ: Հնագոյն բոլոր մեհանքների լաւագոյն քարերը, աշխարհի մարմարների բոլոր ընտիր նմոյշները այստեղ են: Թւում է, թէ լոյս ճառագայթում են նրանք եւ ոչ թէ հասնում դրսից: Բազմերանգ մարմարէ հատիկներից կազմուած յատակը ոտքերիս տակ նման է հիասքանչ գորգի, իսկ դէմս փռուածը՝ քարացած ծաղկազարդ պարտէզի: Ըստ երեւոյթին, աշխարհի այս հոյակապ տաճարը մզկիթի վերածելու համար մեծ փոփոխութիւններ կատարելու պէտք չէ զգացուել. ծեփով քողարկել են քրիստոնէութեան հետքերը, գմբեթին, խաչին տեղը գրաւել է մահիկը, իսկ չէնքին կցուել են չորս մինարէներ, որոնցից առաջինը կառուցել է յաղթական Մոհամէտը, երկրորդը՝ Սուլթան Պայազիտը, իսկ վերջին երկուքը՝ Սուլթան Սելիմը:

Նոյն ձեւի հարեւանցի փոփոխութեան արդիւնք է Պոլսոյ Թրքական յիշատակարանների մեծ մասը, որոնք իրենց կառուցուածքի մէջ կրում են Այա - Սոփիայի ընդհանուր գծերը: Այդպէս է, օրինակ, Էտիրնէ Գա-

բուհի շրջանում հռչակաւոր Գահրիէ-Ճամին, Հնադոյն Միքայէլ Հրեշտակապետի տաճարը. այդպէս են Ակ - Սարայի շրջանում Կոջա - Մուսթաֆա - փաշա ջամին, Աթ - մէյտանի Մէհմէտ - փաշա ջամին, Ուն - Գափանի Գիւլ - ջամին, Վէֆա մէյտանի Քիլիսէ ջամին, Ֆէնե-րի Ֆէթիէ - ջամին եւ այլն :

Հոկտեմբերի վերջերին մի բացիկ ստացայ օրիորդ Երանուհուց : «Երգեցէք միշտ», դրուած էր այնտեղ : «Կ'անցնին օրեր, կը գայ կրկին մի նոր գարուն վարդա-բեր եւ մոռացած քո վիշտը հին՝ նորից կ'երգես վարդի սէր» : Ստորագրել էր, «Հաւաստիք բրոջական անկեղծ սիրոյ ե . Դ .» : Դեռ Փարիզ էր . հասցէ չկար : Ի՞նչ կը նշանակէր Աշուղ Ջիւանու այդ քառեակը . չհասկա-ցայ . . .

Պարագանքը հարկադրում էին անդրադառնալ իրականութեան և հաշուի առնել առօրեան : Դեռ Երզըն-կայում եղբորիցս ստացած ոսկեղրամներէց մնացել էին երեք հատ : Սերբիայից ակնկալած նիւթական աջակցութիւնը չստացայ . պատերազմը քայքայել էր հօրս, եղբորս գործը, ու նրանք գրեթէ թշուառութեան մէջ էին : Թալէաթը գտնելու մտասեւեռումով այժմ պարզապէս հիւանդ՝ քարշ էի տալիս անիմաստ մի գո-յութիւն : Ծանր երդումներով փակել էի կեանքիս բո-լոր ուղիները, քանի այդ հրէշը ողջ էր : Գիշերներն իրար յաջորդում էին մղձաւանջային երազներ, որոնց մէջ զլխաւոր դերակատարը մայրս էր : Տեսնում էի նրան երազիս գրեթէ միշտ, զանազան տեղեր ու տալ-բեր վիճակներում . իր բոլոր ասածները միշտ դառնում էին միեւնոյն խնդրի շուրջ՝ Թալէաթի մահը : Փոթոր-կոտ մի գիշեր նա պատուհանս ծեծեց . նայեցի, ցոյց տուեց իր արիւնաներկ պարանոցը : Արթնացայ . սար-սափահար վեր կացայ, մօտեցայ պատուհանին . դուր-սը տեղատարափ էր . . . Դեգերումներս, սառը դատո-

դուժինը անզօր էին ագատել ինձ նախապաշարումներէրից, որոնցմով համակուել էի ես :

Պոլսում, վերջին օրերին, մտածում էի, որ այդ խնդրին կարող է ընթացք տալ Զաւէն պատրիարքը, որ այժմ գտնւում է Փարիզում : Արհաւիրքների մրուրը քամած այդ հողեւորականը չէր կարող չհասկանալ հոգիս մաշող ցաւը, որ կարող էի ամբողջութեամբ յայտնել նրան առանց վարանելու, իբրեւ խոստովանանք : Նոյեմբերին մեկնեցի :

Իրիկնադէմ էր, սրածայր մինարէներին յայտնւում էին մրջինաչափ միւլէգիներ՝ բարձրութիւնից փառաբանելու Ալլահին, անցնող օրուան համար : Արեգակը իջնում էր դէպի անհունութեան ովկիանոսը եւ իր թագստոցից մոգական վրձինով փոփոխում երկնքի տեսքը՝ նոր գոյներ, երանգներ սլարդելով ցիրուցան ամպերին : Հեռուից երեւում էին Մարմարայի եզերքներին խարսխած հինդ-վեց դաշնակից մարտանաւորոնք, առասպելական կարապների պէս թեւերը ծալած, նստել էին ջրերին . իրենց պողպատէ կտուցները՝ արծաթափոյն կայմերը փայփլում էին վերջալոյսի ճառագայթների տակ : Շրջելով Սարայպոլունուի հրուանդանը, շողանաւը բացուեց Մարմարայի ջրերում . աջ կողմից մնաց թիկունքում Մաքրիքէօյը, Սան - Ստեֆանոն ուր դիւանագիտութիւնը արձակեց իր առաջին վճիռը մեր կեանքի ու մահուան մասին : Զախից անցնելով Իշխանաց կղզիները մտնում էինք Դարտանէլ, պոտմական Հելլեսպոնտոսը :

Շերտական մասում անցնում էինք թերակղզու վրայ տարածուած Գելիպոլու աւանը, հնագոյն Դալիպոլիսը : Առաջին քաղաքն էր, որ ընկել էր թուրքերի ձեռքը դեռ 1357ին, Պոլսոյ անկումից շուրջ հարիւր տարի առաջ : Անցեալի ամէն մի դէպք, ամէն մի վայր գալիս էր կարծես անողոք սրութեամբ հաստատելու պոտմական

ճակատադրի այն ուղին, որ վիճակուած էր մեղ այս երկրում: Չէ՞ր կարող արդեօք պատմութիւնը մի այլ ընթացք ունենալ, եւ այդ դէպքում ի՞նչ պիտի լինէր մեր ճակատադիրը...

Ասիական եղբրքին պարզուում էին Չարդաքն ու Լամպսակը, որոնցից վերջինը Քսերքսէսը ղիջնց Թե միստոկլին՝ ղինիի իր տարեկան պէտքը հոգալու պայմանով: Դարերի ընթացքում ի՞նչ է փոխուել արեան ու ղիակաների վրայ հաստատուած իշխանութիւնների այդ քմայքներից...

Եւրոպական եղբրքին յայտնուում է Գարա - Օվսսուին, Հնաւոյն Էդոս - Պոտամոսը, ուր մեր Թուականութիւնից չորս դար առաջ վերջ ղտաւ պելոպոնեսեան պատերազմը: Պէ՞տք էր արդեօք, որ ժամանակի մեծ ուժերը տասը տարի շարունակ արին Թափէին գերիշխանութեան համար, երբ իրենցից անուններ միայն պիտի մնային պատմութեան մէջ...

Աւելի վար՝ նեղուցը գնալով սեղմուում է, ձախից՝ Նաղարա հրուանդանի եւ աջից՝ Ակ - Բաշի Լիմանի միջեւ, որոնք կազմում են Հնաղոյն Աբիտոսն ու Սեստոսը, նեղուցի լայնքը հաղիւ ութինը հարիւր քայլ է. տյստեղ է, որ ամէն գիշեր Լէանդրը ճեղքում էր Հելլենսպոնտոսի ջրերը Աբիտոսից դէպի Սեստոս, որի եզերքին սպասում էր գեղանի Հերոն՝ ձեռքին լուսավառ ջահը, որ նրա ընթացքը ճշդում էր: Միակ բանը, որ յաւիտենական է...

Նեղուցը նորից բացւում է, լայնանում: Հեռունեւրում, երբեմն դէմ ու դէմ, իրար յետեւից յայտնուում են Չանակ - Գալէն, Քիլիս - Էլ - Բահըր, Սէտ - Էլ - Բահըր, Կում - Կալէն, վայրեր՝ ուր նոր է ցամաքիլ արիւնը: Մթնում էր, մօտենում էինք բաց ծովին: Բայց դեռ ենի - Քէօյից շատ վար ստուերներ մէջ նիրհում էին Տրովադայի պատերազմի յիշատակները...

Փարիզում բազմաթիւ տպաւորութիւններից չէմ ել
 էի. հոյակապ շէնքեր, հրապարակներ, լայն ու անծայր
 պողոտաներ, Թափօրանման անցուղարձ, եռուզեւ
 կենդանութիւն ամէն կողմ, անթիւ ինքնաշարժեր,
 որոնք աւտաների երամների պէս խմբւում են մի տեղ
 ու յանկարծ կուպրի պէս հոսում: Ես, որ ինձ արդէն
 համարում էի «աշխարհ տեսած մարդ», զգացի, որ
 Փարիզը աւելի մեծ է քան կարող էի երեւակա-
 յել: Ջղայնացուցիչ էր յատկապէս կեանքի արագու-
 թիւնը. մնացել էի զարմացած, թէ ո՞ւր են շտապում
 այդպէս մարդիկ. կարծես ամէն տեղ հրդեհ կար: Գար
 - տը - Լէստից դնում էի մատնանշուած ուղղութեամբ,
 որի ծայրը չկար: Բաղմաղան տպաւորութիւնների
 տակ զլուխ ցաւում էր: Այս դէպքում թերեւս դեր էր
 կատարում եւ այն, որ այդ օրը նիւթական պատճառ-
 ներով ինձ զրկել էի ճաշից:

Արդէն մթնել էր, երբ հարցուփորձով, վերջապէս
 գտայ հայկական եկեղեցին եւ առաջնորդարանը: Այ-
 ցելութիւնս անժամանակ էր: Բացատրեցի, որ յատկա-
 պէս եկել եմ Պոլսից կարեւոր գործով՝ պատրիարքին
 տեսնելու: Քիպարեան վարդապետը պնդումիս տեղի
 տուաւ: Պատրիարքը ինձ յիշեց: Բայց իր խորաթա-
 փանց հայեացքը այնպիսի շփոթութեան մատնեց ինձ,
 որ նախապէս պատրաստած սրտառուչ ճառս փուչ
 եկաւ: Հարցման հազիւ կարողացայ պատասխանել, որ
 Փարիզ գալուս նպատակն է միջոցներ գտնել հետա-
 պընդելու Թալէաթին եւ խնդրեցի նրա աջակցութիւնը
 այդ գործում: Մի ականթարթ նայեց ինձ ակնոցների
 միջից ցաւակցութեամբ, ինչպէս դիտում են հոգեկան
 հիւանդներին. ապա՝ գլուխը կախեց ու մեղմօրէն
 ասաց.

— Ես այդ կարգի գործերու մէջ չեմ կրնար մասնակցել, զաւակս :

Ես ելայ :

— Ո՛չ, նստեցէք. գիտէ՞ք, ես կը հասկնամ, կը զգամ ձեր ներքին փոթորիկը, բայց ոչ դիրքս, ոչ ալ պաշտօնս կը ներեն նման գործերու խառնուիլ : Սակայն անձամբ ձեզ կրնամ օգնել, մինչեւ տեղաւորուիք եւ գործ գտնէք :

Զդացի, որ կարմրում եմ :

— Անձնապէս աջակցութեան պէտք չունիմ, Սրբազան, ասացի ու դուրս ելայ :

Մի պահ մնացի փողոցում կանգնած . ի՞նչ անել ե. ո՞ւր գնալ : Վերջին օրերը այնքան համոզուել էի այդ դիմումիս յաջողութեան, որ յանկարծ պարագուծեան մէջ զգացի ինձ : Մեղմ անձրեւում էր : Մառախլապատ մթնոլորտում ճրագները նման էին վար իջած մշուշապատ աստղերի : Ինձ գտայ էտոլալի հրապարակում : Այս կողմերը պիտի լինէր Բուլասի փողոցը, ուր այն ժամանակ գտնւում էր Հայաստանի սրատուիրակութիւնը : Դեռ Յունուարին, երբ պ. Ահարոնեանը Պոլիս էր, ես մի քանի անյաջող փորձեր արի նրան անձամբ տեսնելու եւ խնդրելու նրա աջակցութիւնը ինձ մտալից հարցում : Այժմ նոյն մտադրութեամբ անցնում էի էտոլալի հրապարակը, երբ յանկարծ բաղմաթիւ ինքնաչարժներ ուղղուեցին դէպի ինձ : Շատ մեծ էր հրապարակը եւ ո՛չ յետ, ո՛չ էլ առաջ փախչելու հնարաւորութիւն կար : Կարծես մի կանգնած լէշ էի, որի չորս կողմը վխտում էին ճանճեր : Թղաչափ հեռաւորութեան վրայ սուրում էին ինքնաչարժներ . ամենաթիթեւ շարժումիս՝ մէկն ու մէկը կարող էր իր տակն առնել ինձ : Մի քաղաքապահ ոստիկան դուրս քաշեց ինձ այդ բաւիղից ու բացատրեց Բուլասի փողոցի ուղղութիւնը : Ահա նա, Hotel Vouillemontը, ուր գտնւում է

պատուիրակութիւնը: Լուռ ու համր է հայ քաղաքական կենտրոնը. այնինչ ես կարծում էի, թէ դա մտքի մի մեծ դարձնոց է, ուր կռում ու կոփում է մեր բախտը: Ահարոնեանը չկար: Յիսուննոց մի մարդ մտացիր հայեացքով մօտեցաւ ինձ:

— Ի՞նչ առիթով էք ուզում տեսնել պարոն Ահարոնեանին:

— Գործ ունէի...

Երեւի չլսեց կամ չհասկացաւ:

— Շատ զբաղուած է. դժուար թէ կարող է ձեզ օգտակար լինել, գործ գտնելն էլ դժուար է. աւելի բաւ է դիմէք Կարմիր խաչին կամ գաղթականական մարմնի յանձնաժողովին:

Աւելորդ համարեցի երկարել ու դարձայ, որ գնամ:

— Սպասեցէք. ո՞րտեղացի էք:

— Երզնկացի:

Եռանկիւնաձեւ դէմքին գոյացաւ տհաճութիւն:

— Կարծեցի, թէ աստաբազարցի էք, կամ այդ կողմերից:

— Ո՛չ, երզնկացի եմ, Բաղառիճ գիւղից:

— Արհեստ գիտէ՞ք:

— Ո՛չ...

— Ուզո՞ւմ էք կօշկակարութիւն սովորել. ես աստաբազարցի մի բարեկամ ունիմ, կարող էք նրա մօտ գործ գտնել... դրամ ունէ՞ք:

— Այո՛...

— Ծիչտն ասացէք, կարող եմ ձեզ օգնել:

— Ո՛չ, շնորհակալ եմ...

Մեքենաբար առի այցետոմսը, ուր գրուած էր երկու տող ու հասցէ: Խուլ փողոցներից մէկում գտայ երկրորդական մի հիւրանոց: Զորրորդ յարկում մի խցիկ, 12 Փր.: Թանկ չէր, մէկ-երկու օր ապրելու հա-

մար մօտս դեռ դրամ կար: Շատ յողնած էի. հանուեցի ու մտայ անկողին: Թէեւ վաղուց բաժանուած էի հարազատներից, բայց նոր միայն զգացի, թէ ի՛նչ է նշանակում օտարութիւն: Քննութեան առնելով վիճակըս՝ դալիս էի այն եզրակացութեան որ կօչկակարութիւնից դատ ուրիշ անեիք չի մնում: Այնքան մտայլ էր ամէն բան, որ այդ գործը թուաց ինձ միակ փրկութիւնը: Բայց ո՞վ էր այն մարդը եւ ի՞նչ եղաւ այցետոմսը: Ինձ համակեց անհանգստութիւն: Ելայ ու փնտռեցի գրպաններս. այնտեղ էր. այցետոմսին վրայ տպուած էր «Յակոբ Քոչարեան»:

Ատարադարցու արհեստանոցը դտնւում էր Բէլվիլի շրջանում: Առաւօտեան երբ իրեն ներկայացայ, բարձկացա՛ծ էր եւ յանդիմանում էր բանուորներին:

— Ես չըլլայի նէ, երեքդ ալ անօթութենէ պիտի մեռնէիք, գոչեց նա:

Յից, սկիւռի պոչի պէս ցցուած թաւ պեխերը, լայն բերանը, խոպոտ ձայնը լաւ բան չէին խոստանում: Բայց երբ նայեց, տեսայ, որ աչքերը բարի էին, կլոր, պարզունակ, ոչխարի աչքերի պէս զեղեցիկ:

— Ուրկէ՞ կուգաս, ասաց այցետոմսը կարդալով:

— Պոլսէն:

— Անկէ առա՞ջ:

— Ռուսիայէն:

— Առա՞ջ, առա՞ջ:

— Կովկասէն:

— Տօ՛, մարդ Աստուծոյ, ո՞ւր տեղացի ես:

— Երզնկացի:

— Հա՛, հիմա հասկցանք. նստէ հոն ու նայէ, թէ ի՛նչ կ'ընեն ասոնք. ես չըլլայի նէ, չորսդ ալ անօթութենէ պիտի սատկէիք...

Դիտելով ամէն կողմից Փարիզ թափուած տարա-
 գիր աշխատաւորների վիճակը, զալիս էի այն եղրա-
 կայութեան, որ իմը կարող էր աւելի վատ լինել:
 Փրկուած էի, կարող էի ապրուստս սեփական աշխա-
 տանքով հայթայթել: Ատաբաղարցին թէեւ առիթը
 բաց չէր թողնում յիշեցնելու, որ մեր գոյութիւնը
 պարտական ենք իրեն, բայց բարի մարդ էր, գործի
 մէջ յաճախ արտայայտած բարկութիւնը տեսում էր
 հաղիւ մէկ րոպէ, երբեմն մի քիչ երկար, երբ խնդիրը
 դառնում էր վարպետի իր արժանապատուութեան
 շուրջ: Ընդհանրապէս սիրում էր աւելի իշխանութիւն
 ցոյց տալ, քան պէտք էր: Միւսների պէս չէր նե-
 ղում ինձ այդ. ես կօշկակար բանուոր էի եւ այդպէս էլ
 պահում էի ինձ վարպետիս նկատմամբ: Առաւօտեան
 ժամը Շից մինչեւ երեկոյեան ճր գործի վրայ էի, մէկ
 ժամուան դադարով կէսօրին: Սկզբում բաւական
 դժուար էր, դործը՝ անծանօթ: Բայց քիչ-քիչ վարժը-
 ւեցի և հետզհետէ տանելի դարձաւ կացութիւնս: Այժմ
 ամէն կերպ աշխատում էի մոռանալ ինքս ինձ ներշնչ-
 չած առաքելութիւնը: Պարզ էր, որ Թալէաթը գնե-
 լու գործը դիւրին չէր. անհրաժեշտ էր կազմակերպու-
 թիւն, միջոցներ, ընկերներ. վարդապետների և ազգա-
 յին ջոջերի միջոցով կատարելիք գործ չէր այդ: Բան-
 ուորութիւնն էլ զբաղեցուցիչ էր, մանաւանդ, երբ
 տեսնում էի գործի մէջ կատարած յառաջդիմութիւնս:
 Արդէն աշխատում էի կտորով, կարող էի կօշիկ կարել:
 Առաւօտները արթնանում էի առոյգ, կայտառ, գործի
 ձեռնարկելու անհամբեր: Բայց անցնում էր մէկ-երկու
 ժամ, եւ զգում էի, որ ուրախութեամբ կարող էի հրա-
 ժարուել այդ գործից: Մտածում էի, որ անհրաժեշտ է
 շուտ վերջացնել աշխատանքը, որպէսզի ազատ ժամա-
 նակ ունենամ մանրամասն ամէն բան մտածելու: Սա-

կայն նորից ինձ պատկերանում էր մռայլ անցեալը, ու բաւական էր այդքանը որ գոյութիւնս աննպատակ համարեմ: Երբեմն ինձ յաջողում էր մի քանի օր այդ մասին բնաւ չմտածել: Բայց բաւական էր լինել ճաշարանում, ուր գործից յետոյ խմբում էին տարագիր աշխատաւորները, լսել նրանցից մէկն ու մէկի պատմութիւնը դեռ թարմ դէպքերի մասին, ու նորից ինձ պատկերանում էր Թալէաթի փքուն ու ինքնագոհ դէմքը, որ կարծես ծաղրում էր ինձ: Այն ժամանակ ես սկսում էի երեւակայել սպանութեան զանազան ձեւեր՝ շամփրել, հարուածել, յօշոտել, դաշունահարել, արիւնը քամել, բզկտել, ցից հանել, անդամահատել, այրել: Բայց այդ մտածումների հետեւանքով ինքս էլ զգում էի ինձնից: Այն դէպքում գտնում էի, որ մի ելք կայ միայն այդ մղձաւանջային մտածումներից ազատուլու. լաւ աշխատիլ, շատ դրամ վաստակիլ, վերադառնալ Կովկաս եւ անձնական մասնաւոր կեանք ապրիլ: Բայց այդ էլ բացայայտ ինքնախաբէութիւն էր. վատակած դրամս հազիւ էր բաւում անհրաժեշտ պէտքերիս, թէեւ շատ լաւ գիտէի, որ առանց այդ էլ չեմ կարող վերադառնալ: Աշխատում էի քիչ լինել ճաշարանում, ոչինչ չլսել ջարդերի մասին, խուսափիլ հանդպումներից, բայց մինակ մնալով ինքս էի վերյիշում ամէն բան, ու ոչինչ չէր փոխւում...

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Փարիզի Կոմիտէն զբաղուած էր հանդէսներով ու քաղաքական հարցերով: Տարուան վերջերին Երեւանից հասնող լուրերը այստեղ ստեղծել էին այնպիսի մի խանդավառութիւն, ինչպէս ամբան ամիսներին Պոլսում: Հայաստանի թրքաշատ վայրերում ծնունդ առած հակաշարժումները ճնշուած էին եւ ամէն տեղ հաստատուած էր հայկական իշխանութիւն: 1920ի Յունուարին Գերագոյն Խորհուրդը ճանաչել էր հայկական պետութիւնը

de facto : Ճանաչումը թէեւ չէր կանխորոշում մեր պետութեան սահմանները, բայց այդ էլ օրերի խնդիր էր : Քիչ յետոյ իմացանք, որ Վենիզելոսի գործակալ, Պոնտոսեան պատուիրակութեան նախագահ՝ մետրոպոլիտ Խրիսանֆը երեւանում Հայաստանի կառավարութեան հետ կնքել է մի դաշնագիր, որի համաձայն Պոնտական լեռների եւ Սեւ ծովի միջեւ ընկած ամբողջ տարածութիւնը, Ռիզէից մինչեւ Սինոպ, մօտ մէկ միլիոն երկու հարիւր քսան հազար յոյն եւ մահմետական բնակիչներով, կցւում էր Հայաստանին, իբրեւ նրա դաշնակցային մէկ մասը : Այս դիւանագիտական յաղթութեամբ մեր առջեւ բացւում էր փայլուն մի հեռանկար . բովանդակ Փոքր Ասիայում ոչնչութիւնից յանկարծ դառնում էինք տիրող ազգ . . .

Ապրիլին՝ դաշնակից պետութիւնները աւարտեցին իրենց աշխատանքները Սան Ռէմոյում . արդէն յայտնի էր, որ Թուրքիան պէտք է հրաժարուէ էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի եւ Տրապիզոնի վիլայէթներից ի նպաստ Հայաստանի, որոշ չրջանների բացառութեամբ : Յունաստանին էր յանձնում Եգէականի արեւմտեան եզերքների մեծ մասը, Իզմիր քաղաքով, ինչպէս նաեւ Թրակիան իր կենտրոնով՝ Ադրիանուպոլսով : Եւրոպական ցամաքամասում Թուրքիային անուանապէս մնում էր միայն Պոլիսը, աննշան հողաշերտերով՝ Վոսփորի եւ Մարմարայի եզերքներում, բայց այստեղ էլ սահմանափակումներ կային : Արաբներով բնակուած երկիրներից կազմւում էր Մեծ Արաբիան : Սիւրիան, Միջագետքը, Պաղեստինը անդարձ կերպով պոկւում էին Թուրքիայից : Վերջապէս պոկւում էր նաեւ Քիւրտիստանը, որեւէ պետութեան հոգատարութեան ենթարկելու համար : Հողային նուիրաբաշխութեան այս պատմական օրերին, անյաջող էին միայն

ասորական պատուիրակութեան նախագահ Աղա - Պետրոսի գործերը . նրանց բան չկար . . .

Թուրքիան փաստօրէն բզկտում էին . ներքին տնտեսական բնագաւառներում նա ընկնում էր միջազգային յանձնաժողովների հակակշռի տակ : Նեղուցները , մաքսերը , բոլոր եկամուտները , առանձնաշնորհումները պիտի վարէին եւրոպական յանձնաժողովները : Յոյները արդէն գրաւել էին Իզմիրը եւ մեծ թափով առաջանում էին օր առաջ տէր դառնալու իրենց տըրուած հողերին :

Իսկ մեհնք . զարմանալի՜ էր . . . Ասում էին՝ Պօղոս Նուպար փաշան կատաղօրէն բողոքում էր Երեւանի կառավարութեան կողմից էրզրումը գրաւելու հաւանականութեան դէմ՝ համարելով այդ «բոնադրաւում» . նա չէր ճանաչում այդ կառավարութեան իրաւունքները իբրեւ «բուն» Հայաստանի իշխանութիւն : Երկու պատուիրակութիւնների անվերջ բանակցութիւնները եւ սրտցաւ հայերի բարեխօսութիւնները անցնում էին ապարդիւն : Փաշան կամակոր էր . . .

Հակառակ այս բոլորին , Փարիզի հայութեան ոգեւորութիւնը Օգոստոսին հասաւ իր զաղաթնակէտին . հայերի բազում դիւանագիտական աշխատանքները պսակուել էին յաջողութեամբ : Հայաստանի պատուիրակութիւնը ստորագրել էր Սեւրի դաշնագիրը : Մեր երկիրը ազատ էր , հողը սահմանուած , ապագան փայլուն . . .

* * *

Սեպտեմբեր ամիսն էր . նորից մթազնում էին Հայաստանի հորիզոնները . Ղարաբաղ - Զանգեզուրի խնդիրը սրուել էր հազիւ խաղաղած Կարսի շրջանը անհանգիստ էր : Քեմալական թուրքերը զօրացել էին . Ենթադրւում էր ընդհարում նրանց հետ : Ես պատրաս-

տուում էի վերադառնալ Կովկաս, երբ մի երեկոյ ճաշարանապետ Թովմաս աղան ասաց.

— Առտուն քեզ կը փնտռէր աղուորիկ աղջիկ մը. Օր. Դանիէլեան:

Զարմանալի էր, որովհետեւ Փարիզում կին ծանօթ չունէի: Յանկարծ յիշեցի Երանուհուն, բայց նա վաղուց պէտք է լինէր Ամերիկայում...

Յաջորդ իրիկունը, աշխատանքս աւարտելուն պէս, վաղեցի ճաշարան: Անկիւնի սեղանին մօտ նստած սպասում էր ինձ մի մանկահասակ աղջիկ, որ նման էր Երանուհուն: Այո, քոյրն էր:

— Վերջապէս գտնուեցաք, ասաց նա հին բարեկամի պէս ժպտելով. քոյրս պատմեր է ձեր մասին: Անգրեր է ձեզի Պոլիս, բայց մայրս յայտներ է, որ դուք մեկնած էք Փարիզ եւ ահա ինծի կը դիմէ, ասաց ձեռքի պայուսակից դուրս քաշելով մի նամակ:

Օրիորդ Երանուհին խնդրում էր ինձնից, որ անմիջապէս մեկնիմ Ամերիկա ինձ յայտնի գործով: Ականջներիս չէի հաւատում. հազիւ կարողացայ զսպել յուզումս: Բայց ինչո՞ւ Ամերիկա, միթէ այնտե՞ղ էր հրէշը: Նամակի մէջ ուրիշ ոչինչ չէր ասուած:

— Ի՞նչ գործ է այդ, եթէ դադանիք չէ, ասաց աղջիկը, կծկելով սիրուն աչքերի կոպերը:

— Ճիշտն ասած՝ ես էլ չեմ կարողանում հասկանալ, Պոլսում օրիորդ Երանուհու հետ շատ եմ խօսել ուսանելու փափաքիս մասին, հիմա երեւի յաջողել է ընկերներին միջոցով այդ գործին ընթացք տալ:

Զարածճի մատի շարժումով բացասեց ասածս:

— Ինչ որ է. ե՞րբ պիտի մեկնիք:

— Դժուար թէ կարող լինեմ մեկնիլ, օրիորդ, չէ՞ որ ահադին գումար է պէտք:

— Ա՛խ, ներեցէք, մոռցայ ըսելու, որ Պատուիրակութեան մէջ նամակ ունիք, պարոն Հանրմեանի:

մօտ, ան ալ կը փնտռէ ձեզ, կ'ուզէր ինձ տալ, բայց զերջը ետ առաւ, խնդրելով, որ յայտնեմ ձեզ. նամակը Բոստոնէն էր, գուցէ հոն...

Դեռ երկար պիտի շարունակէր օրիորդը, բայց ներողութիւն խնդրելով աճապարեցի Պատուիրակութիւն, քանի դեռ ուշ չէր:

Գրում էր Համօ Բարաղամեանը: Ո՛րտեղից ուր. ուրախութիւնից խենթացել էի: Գրում էր, որ անմիջապէս մեկնիմ Բոստոն: Ճամբու ծախքը պէտք է ստանամ Հանրմեանից, որին այդ մասին միաժամանակ գրում է Գարեգին Փաստրմաճեանը (Արմէն Գարօ)...

Ժամանակից չուտ ճաղատացած, կանացի դէմքով եւ զմայլելի ժպիտով Հանրմեանը ոչ մի հարցում ուղղեց ինձ. միայն փափաքեցաւ հասկանալ, թէ ե՞րբ կարող եմ մեկնել:

— Թէկուզ վաղը:

Երեք օրուան մէջ նա կարգաւորեց անցազրային դժուարութիւններս եւ Հոկտեմբերի առաջին օրերին մեկնեցի: Այժմ ամէն բան պարզ էր ինձ համար. գործը կենտրոնացած էր նրանց ձեռքում, Ամերիկա: Բարաղամեանը իմացել էր իմ մասին անտարակոյս օրիորդ Երանուհուց: Լեցուած էի բուռն երախտագիտութեամբ դէպի այդ գաղափարական աղջիկը: Յիշեցի նրա գրած քառեակը, որ այնպէս հիասթափեցրեց ինձ. «Կ'անցնիմ օրեր, կը գայ կրկին մի նոր գարուն վարդաբեր...», վստահ էր, ուրեմն, գործի յաջողութեան վրայ...

Զմեռ էր թէեւ, բայց համակուած էի «վարդաբեր դարնան» տրամադրութեամբ: Առաջին անգամն էի տեսնում ովկիանոսը: Մինչեւ այդ՝ կատարած ծովային ճամբորդութիւններս միշտ հորիզոնի մէջ պարզում էր մի ստուերագիծ, որից այն կողմը սկսւում էր հողը: Այժմ, երբ երկիրը բոլորովին աներեւութացաւ, բարձր տրամադրութիւնս սկսեց տեղի տալ եւ ինձ պա-

չարեց մի անբացատրելի թախիժ. կարծես բոլորովին բաժանուեցի աշխարհից եւ ընկայ անյայտութեան մէջ: Ովկիանոսը հանդարտ էր, բայց երկու օրուայ անդորրութիւնից յետոյ, յանկարծ նա ծածկուեց մշուշով՝ նախ նօսր, ապա հետզհետէ թանձր: Շոգենաւը սկսեց երեւալ: Ալիքները երկու կողմից սկսեցին զարնել իւր կողերին, նախ՝ կարծես խաղալով, ապա՝ աւելի ու աւելի ուժգին թափով: Շոգենաւը տնքաց, ճարճատեց: Ալիքները գնալով վեր ու վեր էին ցատկում: Բաշերով վեր ցցուած՝ նրանք լեզուները պարզում էին տախտակամածից շատ վեր: Վիթխարի նաւը դարձել էր ջրերի խաղալիքը, ինչպէս մի տաշեղ: Նա բարձրանում էր ալիքների վրայ, իսկ ցուռկի առջեւ բացւում էին ջրային վիհեր: Թւում էր, որ նաւը ջարդ ու փշուր պիտի լինի այդ մութ անդունդներում, բայց ամէն անգամ դուրս էր հանում կտուցը ու ճեղքելով կատաղի ալիքները՝ դարձեալ վեր սահում: Նաւն ու ծովը խորհրդանշում էին պայքարի ու յաղթութեան հեռանկարը:

Կէսօրին փոթորիկը մեղմացաւ. ալիքները այժմ նաւի կողից բարձրանում էին, հոսում տախտակամածի վրայով ու սրբում լուանում նաւի այդ մասը: Ապա քիչ-քիչ մառախուղը սկսեց նօսրանալ եւ հետզհետէ չքանալ: Անհուն տարածութիւնների վրայ ջրերի մէջ խաղում էին արեգակի ճառագայթները: Դահլիճներում, սրահներում, խցիկներում թաղնուած ճամբորդները նորից յայտնւում էին կամրջակի վրայ: Կանայք ջղայնօրէն ծիծաղում ու քրքջում էին...

Երազ թուաց ինձ, երբ եօթներորդ օրը հորիզոնի վրայ նշմարեցի Ամերիկայի ափերը: Համակուած էի այնպիսի հրճուանքով, որ կարծես ես էի յայտնադրածում Նոր Աշխարհը: Ահա նա, վերջապէս: Շոգենաւը՝ յոգնատանջ՝ մօտեցաւ նաւահանգստին: Արդէն վաղուց

երեւում էին Նիւ Եորքի հռչակաւոր «երկինք քերող»ները: Նաւի մեծ սրահը լեցունեց բազմաթիւ պաշտօնեաներով, որոնք սկսեցին քննել մեր թղթերը: Դիտում էի անվրդով ու ծանրաբարոյ ամերիկացիների խոհուն դէմքերը, նրանց ինքնավստահ ձեւերն ու շարժումները՝ սպասելով հերթիս: Թերի Փրանսերէնս ինձ օգնեց անցնիլ այդ քննութեան բովից:

Թէեւ դեռ չէր մթնել, բայց դուրսը, շինութիւնների վրայ լուսավառում էին ելեկտրական ճրագներ, ու քաղաքը թւում էր ոսկեղէն: Եօթը միլիոն բնակիչներով այս վիթխարի քաղաքը ինձ ապշեցրել էր իր անթիւ, անհամար ճրագներով, ելեկտրական լուսավառ ծանուցումներով: Առաջին իսկ պատահած ինքնաշարժի վարիչին մեկնեցի Հ. Յ. Դաշնակցութեան ակումբի հասցէն: Գլխիս մէջ ոչ մի միտք կար: Համակուած էի մի երախտագէտ զգացումով դէպի շրջապատս, որ բախտը վիճակում էր ինձ լինել այստեղ: Ճշնում էի ճշդել «երկինք քերող»ների բաժինները, որոնք երեւի բաղկացած էին 25—50 յարկերից: Մի տարի առաջ ինձ զարմանք սլատճառեց Փարիզի եռուղեքը, բայց նա մի խաղալիք էր Նիւ Եորքի համեմատութեամբ: Զարմանալին այն էր, որ այդ իրարանցումին մէջ ինքնաշարժի վարիչը չէր կորցնում զլուխը: Անցանք շքեղ վաճառատների եւ շէնքերի լուսառատ շրջանակից: Ծարժապատկերի շինութիւնների առաջ խմբուած էր ահագին բազմութիւն: Կեանքը հնոցի պէս եռում էր ամէն տեղ: Քիչ վարը, լայն պողոտայի կենտրոնում ուր կանգ էին առել բազմաթիւ ինքնաշարժեր, դանդաղեց ու կանգ առաւ նաեւ մեր ինքնաշարժը: Դիմացը աշտարակաձեւ մի շէնքից արձակուած լոյսի նշաններով ցոյց են տրւում ուղղութիւններ: Յերեկուայ պէս լոյս մայթերով անցնում են ձիգ, ամուր, կանգուն մէջքերով ամերիկացիներ, գլուխները բար-

ձըր, դիտելով հեռուն: Աշտարակից յայտնւում են նոր լոյսեր, ու մեր ինքնաշարժը դարձեալ սուրւում է շարէշար ընթացող ինքնաշարժի երամների մէջ: Յաջորդաբար հասանք համեստ շէնքերի շրջաններին ու մի տեղ կանգ առանք:

Ակումբի մէջ եմ. ի՛նչ հաճելի անակնկալ էր աշխարհի միւս ծայրում լսել քաղցրահնչիւն մայրենի լեզուն: Երեք սենեակներ, լուսափառ, մաքուր. գրքեր, լրագրեր, վառվռուն դէմքեր: Ի՞նչ է աղղային զգացումը. երեւի նմանների միանման ապրումներ, որոնք անմիջապէս արտայայտուեցին ինձ շրջապատող երիտասարդների կողմից ուղղուած բազմաթիւ հարցումներով: Նախապէս աշխատեցի գոհացնել բոլորի հետաքրքրութիւնը, բայց քիչ-քիչ սկսեցի նեղուիլ. հարցումներին վերջ չկար. կարծես պահանջատէրեր էին, եւ ես պարտաւոր էի իւրաքանչիւրին հասանելիքը անմիջապէս վճարել: Վերջապէս ելայ՝ յայտնելով, որ պիտի մեկնիմ:

— Ո՞ր, եղբայր, տակաւին ոչինչ չըսիք հրատապ խնդիրներու մասին...

— Ես եկայ այստեղ, որ ինձ օգնէք Բոստոն մեկնելու եւ ոչ թէ ձեզ բանախօսութիւն կարդալու, ասացի հաղիւ զսպելով ջղայնութիւնս:

— Լա՛ւ, եղբայր, Բոստոնը խօ չփախաւ...

— Հայ Յեղ. Դանակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէի հրահանգով պարտաւոր եմ ժամ առաջ այնտեղ լինել:

Այս խօսքը ազդեց: Դիրքս յանկարծ բարձրացաւ, եւ նրանք ընկան սպասարկու դրութեան մէջ. դուրս ելանք: Ճանապարհին ամէն կողմից հարցումներ էին ուղղում ինձ, մինչեւ վերջին հնարաւորութիւն ժամանակը օգտադործելու մի թափով: Բոլոր խնդիրներէ մասին այդ պապակ հոգիների հետ զրուցելու համար

անհրաժեշտ էին օրեր. ժամանակը անզօր էր մոռացնել նրանց այն ամէնը, ինչ արդէն անցեալ էր: Իսկ ինձ հմայել էր առասպելական քաղաքը գիշերին: Աչքեւս սկսել էին վարժուել դիտելու: Բարձրագագաթ չէնքերը այլեւս չէին ճնշում, ինչպէս քիչ առաջ. նրանք այժմ թւում էին այնքան թեթեւ, որ կարծես շինուած էին թղթերից. անթիւ, անհամար լուսամուտներից վար թափուող լոյսերի կոհակները լեցնում էին լոյսի եւ խաւարի անջրպետը. «Երկինք քերող»ների գմբէթներին պարողուած ճրագները նման էին շրջուն լուսնեակների: Խեղճ մեր Բագառիճի ժողովուրդ, որին թոյլ չտուին իր կեանքը ապրիլ անգամ իր գետնափոր խրճիթների մէջ: Մեծ դժուարութեամբ էի կարողանում հաւաքել մտքերս՝ ընկերներից մէկի կամ միւսի հարցումին պատասխանելու համար. իմ տեղեկութիւնները, թէկուզ հին ու անկատար, հետաքրքիր էին նրանց. ըստ երեւոյթին, նրանց համար այդ բոլորի մասին այլ բան էր կարդալը եւ այլ բան կենդանի խօսք լսելը: Վերջապէս հասանք կայարան, ուր քիչ յետոյ սրտառուչ բաժանուեցի այդ ջերմ ու հայրենասէր երիտասարդներից...

ՈՐՍԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

Բոստոնում «Հայրենիք» օրաթերթի խմբագրութեան մէջ սկսուեց նոյն բանը ինչ նիւ Եորքում: Այստեղ Հարցուփորձի նախաձեռնութիւնը պատկանում էր Համոյին, որ իր վերջիշումները սկսել էր էրզրումից, ուր վերջին անգամ տեսել էի նրան հինգ տարի առաջ: Կոճղի պէս հաստատուն, գոգաձեւ ոտքերով, խաւարած լուսնի պէս կլոր ուս եւ դէմքով տիվրիկցի այդ ընկերը այստեղ նման էր քաղաքակիրթ քիւրտի: Իր հակումների, բնաւորութեան մէջ ոչինչ չէր փոխուել. դէպքերը անկարող էին եղել նրան մազաչափ անգամ չեղելու իր նախասիրած գործից: Անգամ մեր ջերմ ընկերական տեսակցութեան այդ պահին թուղթի թերթիկների մի տրցակ կար ձեռքին, ուր կարող էր նշանակել որեւէ բան «հերթական թղթակցութեան» համար: Բայց Համոն այստեղ պարզ թղթակից չէր, այլ խմբագրութեան անդամ եւ միաժամանակ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէի քարտուղար: Բոստոն կանչուելու մղում տուողն էր օր. Երանուհին, որ այժմ գտնւում էր Կալիֆորնիայում. նրանից էր իմացել Համոն իմ մասին: Ծանօթացայ եւ խմբագրութեան մէջ եղած ընկերների հետ — Սեդրակ Բաղդիկեանի, Կենտրոնական Կոմիտէի դործավար, մեր երազկոտ «Սէթօն», Խոսրով Եւայեանի, «Հայրենիք»ի գործավարը, եւ ուրիշներին: Այս վերջին երկու ընկերների հետ

առաջին իսկ օրէն մտերմացայ եւ իրենց սենեկակից-
դարձայ :

Այստեղ Ամերիկայում էլ, մեր ժողովուրդը լար-
ուած հետաքրքրութեամբ հետեւում էր Հայաստանի
դէպքերին : Մանաւանդ մեծ յուզում ու վրդովում էր
առաջ բերել թուրք ջարդարարների անպատիժ մնալը :
Պատերազմի սկիզբին Դաշնակիցները հանդիսաւոր
յայտարարութիւն էին արել, որ թուրքիոյ կառավա-
րութեան անդամները անձնապէս պատասխանատու
պիտի նկատուին հայկական ջարդերի համար : Բայց
պատերազմը վերջացաւ Դաշնակիցների յաղթանակով
եւ հայկական Մեծ Եղեռնի հեղինակները մնացին ան-
պատիժ եւ նոյն իսկ պաշտպանութեան տակ առնուե-
ցին :

Ամերիկայի հայութեան մէջ հասունացել էր այն
միտքը, թէ հայերը սեփական միջոցներով պէտք է
պատժեն թուրք ջարդարարներին : Այս մտայնութեան
ոգին էր Արմէն Գարոն, որի նախաձեռնութեամբ յա-
տուկ Փոնտ էր ստեղծուած եւ յատուկ աշխատանք էր
կատարում :

Պէտք է ասել, թէ միայն Ամերիկայում չէր այս
տրամադրութիւնը . բովանդակ հայութիւնը, ամէն-
տեղ, վրդովուած էր Դաշնակիցների վերաբերումից .
մի ամբողջ ժողովուրդ էր բնաջնջուած բարբարոս այդ
միջոցներով, եւ յաղթական Դաշնակիցները, հակառակ
հանդիսաւոր խոստումների, մատը մատին չղարկին .
ոճրագործներին արդարադատութեան ենթարկելու հա-
մար : Ամէն կողմից ժողովուրդը արդար հատուցում էր
պահանջում եւ բոլորի աչքերը յառած էին Դաշնակցու-
թեան :

Դաշնակցութիւնը, բնականաբար, չէր կարող ան-
տարբեր մնալ եւ նոյնպէս մտածում էր փոխ հատուց-
ման մասին : Հ. Յ. Դաշնակցութեան ճրդ Ընդհանուր

Ժողովն էլ, 1919ի աշնան, զբաղուել էր այդ հարցով: Եւ ահա Ամերիկայում պարզուեց, որ այն՝ ինչի մասին ես երազում էի գիշեր ու ցերեկ, այստեղ արդէն կենդանի գործ էր դարձած: Արմէն Գարոյի ղեկավարութեան տակ կատարուել էր նախնական ահաբեկական արշավներ:

Ամերիկայում ես իմացայ, որ Պոլսից փախած իթթիհատականները Եւրոպայում վարում էին գործօն աշխատանք: Նրանք կապեր էին հաստատել Եւրոպայի քաղաքական շրջանակների հետ եւ աշխատում էին նրանց միջոցով հակադրել Դաշնակիցների վրայ՝ ի չիք դարձնելու հայկական խնդիրը եւ աւելի զիջող ընթացք ապահովելու Թուրքիոյ նկատմամբ բոլոր մնացած խնդիրներում: Այդ նպատակով նրանք ունենում էին դաշնակից պետութիւնների ներկայացուցիչների հետ տեսակցութիւններ եւ անում էին խորհրդակցութիւններ: Էնվերը գտնւում էր Ռուսաստանում. այստեղ նա հիմնել էր «Իսլամի Աղատագրութեան Միութիւն», որ ունէր մասնաճիւղեր Բերլինում եւ Անատոլիայում: Երկու ամիս առաջ Բերլինում գումարուել էր համաժողով՝ Անգլիոյ վրայ ճնշում գործ դնելու նպատակով: Աշխատանքների գլխաւոր վայրը հանդիսանում էր Ռուսաստանը, յատկապէս Անդրկովկասը՝ Քիմալական շարժման հետ սերտ գործակցութիւն պահանջելու նպատակով: Ըստ ամենավերջին տեղեկութեան, Բագու էին գտնւում էնվերը, Իբրահիմ Թալինը, Քիւչիւկ Թալէաթը, Պէհաէտտին Շաքիրը, Մուստաֆա Սուբհին, Նուրի եւ Խալիլ փաշաները: Այստեղ նրանք մասնակցել էին «Արեւելեան Ժողովուրդների Համադումար»ին: Հայաստանում արդէն ծայր տուած հայթրքական պատերազմը համարւում էր այդ համագումարի որոշման հետեւանք: Թալէաթը ենթադրւում էր ժընեւում կամ Բերլինում:

Մի օր էլ ես ծանօթացայ հասակագեղ, յաղթանդամ, տպաւորիչ արտաքինով եւ բարեհամբոյր Արմէն Գարոյի հետ: Միայն մէկ անգամ էի տեսել նրան, բայց շատ էի լսել նրա մասին: Շիտակ, ազնիւ, բարի, բոլորանուէր առաջնորդը, իմանալով որ ես եմ Փարիզից եկողը, միանգամայն մտերիմ, սրտաբաց, անկեղծ, հայրական գորովով ու եղբայրական ջերմութեամբ ձեռքս թօթուեց: Ինչպէս առաջին հանդիպումիս, ինձ համակեց շփոթութիւն: Արմէն Գարոն պատկերանում էր ինձ իբրեւ մարդկային կատարելութիւն: Եւ չէի սխալւում. նա ծնած էր այդպէս՝ առաքինի, վճիտ եւ բիւրեղ: Բայց վերջին հինգ տարիները շատ էին ազդել վրան՝ ստեղծելով նրա հանդարտ հոգու մէջ մի աննուաճելի անհանգստութիւն: Իր կոր ու քիչ ուռած կոպերի տակ սիրուն աչքերը զրկուել էին նախկին փայլից ու պայծառութիւնից. առնական դէմքին յայտնուել էին կնճիռներ:

Քմբով գնացինք ճաշարան, որ պահում էր տարեց ընկերներից մէկը: Կըսկլոր, խոշոր դղումի պէս դուրս ընկած փորով, թաւ յօնքերի տակ կորսուած անհանգիստ աչքերով ճաշարանապետը, տեսնելով Արմէն Գարոյին, վեր ցատկեց նստած տեղից, ափերի մէջ թաղեց նրա ձեռքը եւ ուրախացած բացազանչեց.

— Վա՛յ, պարոն Գարօ...

— Է, Գոգօ, ըսէ՛ տեսնենք ինչ կայ չկայ, դարձաւ նրան Գարոն հին բարեկամի պէս:

— Ջան սաղութիւն, ի՞նչ պիտի լինի: Աստուած օգնութեան հասնի, աղգի վիճակը յայտնի է...

Գոգոն մեզ առանձնացրեց մի սենեակ եւ իր հսկողութեան տակ առաւ սպասարկութիւնը:

Արմէն Գարոյից իմացայ, որ ութ օր առաջ հեռագրել էին Փարիզ Հանրմեանին, որ այնտեղ սպասեմ Ամերիկայից գալիք մէկին, բայց ես արդէն մեկնել էի:

Mrs Phyllis Gurne,
 Weymouth, former husband
 of Phyllis Gurne
 5-4-22. 1922 A. Gurne
 Gurne.

Այժմ այդ մէկը դառնում էր անհրաժեշտ անմիջապէս գործի անցնիլ եւ մեկնել Զուլիցներիա: Արմէն Գարոն դառնում էր, որ հետախուզական նախնական աշխատանքները այդ անձը կարող է մինակ կատարել՝ կարիքի դէպքում դիմելով տեղական ուժերի աջակցութեան, իսկ ես պէտք է մեկնիմ այն դէպքում, երբ պարզուի, թէ ո՛ւր է Թալէաթը՝ ժընեւո՞ւմ, թէ Բերլինում: Իմ ցանկութիւնն էլ այդ էր: Գործի համար անհրաժեշտ զգուշութիւնների նկատումներով, այդպէս էլ որոշուեց:

Յայտնի եղաւ նաեւ, որ գրուած է Պոլիս եւ Բերլին՝ Թալէաթի հետքերին հետամուտ լինելու մասին: Ստացուած տեղեկութիւնները պէտք է կենտրոնանային հետախուզական մասի վարիչի մօտ: Մինչ այդ արդէն երեքական պատճէններով արտանկարուած ու պատրաստ էին բոլոր գլխաւոր ջարդարարների լուսանկարները: Ապահովուած էին եւ նիւթական միջոցները:

Թէեւ խնդիրը դեռ շատ ջուր կը վերցնէր, բայց ինձ համակել էր մի ներքին հրճուանք, որ գործը գտնուում է կարող մարդկանց ձեռքում եւ արդէն դրուած է շիտակ ճամբու վրայ: Բոլոր հարցերը պարզուեցին ու ճշդուեցին առանց վիճարանութեան եւ տարակարծութիւնների, կարծես մի ընտանիքի անդամներ էին, որոնց մէջ ամենից շատ կշիռ ունի մեծի խօսքը:

Այժմ Գարոն պատմում էր իր տպաւորութիւնները Թալէաթից: Լսում էինք նրան հետաքրքրութեամբ. զոնէ ինձ համար նրա պատմած ամէն մի դէպք բնութագրուած էր դաւադիր ոճրագործին ու նաեւ ներկայացնում արժէք:

— Վերջին անգամ ե՞րբ հանդիպեցիք նրան, հարցրի ես:

— Վերջին անգամ 1914 Յունիս 4ին էր, երբ Վռամեանը եւ ես լուրջ խօսակցութիւն ունեցանք Պա-

չիլ պէյի տանը այդ հրէշին հետ՝ ծրագրուած հայկա-
 կան բարենորոգմանց շուրջ, ասաց Գարոն կարծես ինքն
 իրեն՝ Թաղուելով դեռ Թարմ յուշերի մէջ: Թալէաթը
 սկսաւ խօսակցութիւնը երկար յառաջաբանով մը,
 որով կ'աշխատէր մեղ համոզել, թէ ինչպէս իրենց
 կամքին հակառակ, չկարողացան մինչեւ այսօր մեր
 արդարացի պահանջներուն դոհացում տալ, այսինքն
 հողային հարցի, դպրոցական խնդրի, հայ պաշտօնեա-
 ներու յաւելման եւ այլ խնդիրներու վերաբերմամբ: Եւ
 յետոյ, անդրադառնալով բարենորոգմանց խնդրին,
 Թալէաթը մեզ մեղադրեց, որ մենք արտաքին միջամ-
 տութեան դիմած էինք, փոխանակ ուղղակի իրենց հետ
 հասկացողութեան մը գալու: Վռամեանը շուտ-շուտ
 կ'ընդհատէր անոր խօսքը եւ փաստերով կ'ապացուցա-
 նէր անոր ըսածներուն անլրջութիւնը: Իսկ Սալիլ բէյը
 կ'աշխատէր Վռամեանը համոզել, ի մասնաւորի պաշ-
 տօնեաներու կէս առ կէսի անկարելիութեան մասին:
 Այս առթիւ Թալէաթը ակնարկեց Հոֆֆին հետ իւր
 ունեցած բանակցութեանց եւ ըսաւ, թէ ինքը մերժեց
 իմ թեկնածութիւնը այն պարզ պատճառով, որ համոզ-
 ուած է, որ եթէ ես երթայի Հոֆֆին հետ իբրեւ անոր
 օգնականներէն մէկը, իրական ընդհանուր քննիչը ես
 պիտի ըլլայի եւ ոչ թէ Հոֆֆը: Անոր այս ակնարկու-
 թիւնը ջրելու համար Վռամեանը յայտնեց, որ իմ թեկ-
 նածութեան մասին խօսիլն աւելորդ էր, քանի որ ես
 ինքս արդէն խնդրեր էի Հոֆֆէն՝ իմ անունս դուրս հա-
 նել ցանկէն: Բայց կէս առ կէսի սկզբունքը չդործադրե-
 լը ամենալաւ ապացոյցն էր մեզ համար, որ իրենք դար-
 ձեալ հին աչքակապութեանց ճամբան էին բռնած եւ
 առաջին քայլին իսկ կ'ուզէին վիժեցնել իրենց ստորա-
 գրած բարենորոգումները: Ժամը Տէն սկսած մինչեւ
 11ը երեքով կը վիճէին: Ես ոչ մէկ խօսք արտասանեցի.
 ուշադրութեամբ կը դիտէի Թալէաթին դէմքը, որ այդ

երեկոյ անասելի կերպով անհամակրելի կ'երեւար աչքիս: Ամէն անգամ, երբ Վոսմեանը կը տաքնար և իրեն անախորժ բռներ կ'ըսէր, Թալէաթի դէմքին վրայ սատանայական ժպիտ մը կ'երեւար, ինքնազու՝ մարդու մը յատուկ, որ դիմացինին վրայ կը խնդայ: Ի վերջոյ, երկուքն ալ նկատեցին, որ ես բնաւ խօսքի չխառնուեցայ: Թալէաթը դառնալով ինծի ըսաւ.

— «Գարօ, դուն ինչո՞ւ այս երեկոյ բնաւ չխօսեցար»:

— Ի՞նչ խօսիմ, երբ որոշակի կը տեսնեմ, թէ դուք այնքան դուռնացեր էք ձեր վերջին յաջողութիւններով, որ մեզ հետ խաղալ կ'ուզէք, սլատոսխանէի ես:

— «Ես կը բողոքեմ քու այդ դարձուածքին համար եւ կը խնդրեմ, որ ապացուցանես ըսածդ»:

— Եթէ Վոսմեանը չկրցաւ ձեռք համողել, ես բնաւ պիտի չկրնամ ընել այդ: Միայն այսքանը պիտի ըսեմ, որ դուք սխալ ճամբու վրայ էք. ձեր բռնած այս ընթացքը օմանեան կայսրութիւնը պիտի տանի դէպի խորխորատ: Դուք ձեր վերջին յաջողութիւններէն հարբած՝ տարուեր էք մեծամոլութենէ մը, երեւակայելով, թէ նափուլէոններ եւ Պիդմարքներ էք:

— «Պիդմարքը ե՞ս եմ», ընդհատեց Թալէաթը ժպտելով

— Այո՛, դուն ես, բայց շատ կը սխալիս այդպէս կարծելով: Դուք բոլորդ զժբախտաբար տգէտ էք եւ անընկալելի հասկնալու, թէ ո՞ր կ'առաջնորդէք այս պետութիւնը: Ապացո՞յց կ'ուզես ըսածիս: Քիչ մը առաջ դուն չէի՞ր, որ Վոսմեանին կ'ըսէիր, թէ դուք քիւրտերը պիտի թրջացնէք: Ինչո՞վ, ձեր ո՞ր կուտուրական շնորհովը. եթէ պատմութենէն լուր ունենայիր, այդպիսի անհեթեթութիւններ պիտի չըսէիր: Կը մոռնաս, թէ հինգ-վեց հարիւր տարի է, որ դուք՝ թուրքերդ եկաք մեր երկիրը, իսկ ձեզմէ առաջ շատ

ուրիշ աղուեր են եկած ու ղնացած մեր եւ քիւրտերուն
 գլխովը՝ պարսիկները, հռոմայեցիք, արաբները եւ
 բիւղանդացիք։ Եթէ անոնցմէ եւ ոչ մէկը չկրցաւ քիւր-
 տերը ձուլել, դուք ինչո՞վ էք ձուլելու։ Անցեալ ամառ
 ճամբորդեցի մեր երեք վիլայէթները եւ միայն երեք
 հատ կամուրջ տեսայ այդ ահագին տարածութեան
 վրայ. անոնցմէ երկուքը հին հայկական շինութիւններ
 են, իսկ երրորդը՝ Լենկթիմուրի շինել տուածն է։ Իսկ
 ձեր քաղաքակրթութեան հետքն անդամ չտեսայ։ Ձի
 կարելի այդպէս թեթեւ կերպով վերաբերուիլ պետա-
 կան լուրջ հարցերուն։ Գալով մեր հարցին, ըսի անոր,
 դուք անկեղծ չէք։ Դուք կը կարծէք, թէ յաջողելու էք
 խոստումներով մեզ քնացնել այստեղ, եւ երկրին մէջ
 ալ այնպիսի տնտեսական քաղաքական պայմաններ
 ստեղծել, որ Հայաստանը դատարկուի հայերէն եւ
 դուք միանգամ ընդ միշտ աւլատիք հայկական հարցէն։
 Այս է ձեր տգիտութեան երկրորդ ասպնոյցը։ Կր սխա-
 լիք ձեր այդ հաշիւներուն մէջ։ Մենք ձեզ այդքան ժա-
 մանակ չենք տալու, որ ձեր ծրագիրները դործադրէք։
 Մեր աղղային գիտակցութիւնը այնքան զարգացած է,
 որ մենք պիտի նախընտրենք քարուքանդ ընել այս մեծ
 չէնքը, որուն անունն է օսմանեան կայսրութիւն եւ
 ձեզ թոյլ չտալ, որ տեսնէք Հայաստանը առանց հա-
 յու...»։

Անցեալի յուշերով տարուած Արմէն Գարոն յան-
 կարծ կանդ առաւ. նրա դէմքը արտայայտում էր անոր-
 րակելի թախիծ։

— Աւա՛ղ, մենք սխալեցանք մեր հաշիւներուն
 մէջ...

— Ինչո՞վ վերջացաւ, հարցրեց Համոն։

— Երբ ես վերջացուցի, Թալէաթը բացազանչեց.
 «Այդ ինչե՛ր կը խօսիս, Գարօ. դուն բոլորովին փոխ-
 ուած կ'երեւիս»։ «Մէջերնիս եթէ փոխուած մը կայ՝

դուք էք, որ ձեզ մեծ մարդիկ կը կարծէք», պատասխանեցի ես: Մենք առաջուայ հայ յեղափոխականներն ենք եւ ձեզի կ'ըսենք այն, ինչ միշտ ըսեր ենք»: Թալէաթը կաս կարմիր դարձաւ եւ սկսաւ թեւին վրայի ժամացոյցին նայիլ շուտ-շուտ: Յանկարծ ոտքի ելաւ ու ըսաւ, թէ ժամը 11ին ժամադրութիւն ունի, կը ցաւի որ այս խօսակցութիւնը կիսատ կը մնայ եւ մեկնեցաւ, խնդրելով, որ ուրիշ օր մը նորէն հանդիպինք զիրար համոզելու համար: Քիչ յետոյ պատերազմը սկսաւ եւ այլեւս Թալէաթը չտեսայ»...

Կարծես խոստովանանքի պէս մի բան էր այդ դրոշմը Արմէն Գարոյի համար, կարծես ինքն իրեն դատաստան էր անում ա'յնքան ընկճուած էր: Եւ մտածում էի, թէ պէ՞տք էր արդեօք նա խօսէր յեղափոխականին վայել, բայց այդպիսի պարզութեամբ եւ անկեղծութեամբ դահճապետի հետ...

— Ինչ որ է, ասաց մտքերից սթափուելով, անցեալը թողնենք, նայինք գալիքին: Եւ հիմա պիտի մեկնիմ: Բարի ճանապարհ եւ յաջողութիւն ձեզ: Շատ պիտի ուզէի աչքս ետեւս չմեռնել, յարեց նա ելնելով, մեր այս ծանր օրերուն այդ ճիւղի մահը մեծազոյն մխիթարութիւնը պիտի ըլլար հայութեան համար...

Ճաշարահից լսուեց.

— Երկրէն ի՞նչ նոր խաբար կայ, պարոն Գարօ:

— Նոր խաբար չկայ, Գոգօ, ամէն ինչ գիտցածիդ պէս է...

* * *

Մեր ներկայացուցիչը երեկոյեան մեկնեց Նիւ Եորք աշտեղից Եւրոպա անցնելու համար:

Գիշերը Մէթոյի եւ Խոսրովի հետ նստած ոճրաշործների լուսանկարներն էինք ուսումնասիրում:

Թալէաթը, Էնվերը, Ջեմալը, Սայիտ Հալիմ փաշան, Ջեմալ Ազմին, Բէհաէտտին Շաքիրը, Պոլսոյ ու-

տիկանապետ Պետրին, դոկտոր Նազըմը եւ այլն, զանազան դիրքերում: Կան նաեւ Թալէաթի եւ Էնվերի կանանց նկարները, որոնք ըստ երեւոյթին դուրս են հանուած խմբանկարներից: Երկուսն էլ գեղանի, հրեշտականման դէմքերով կանայք: Մարդ մնում է զարմացած, թէ ի՛նչպէս կարող են նրանք ապրիլ այս հրէշների հետ: Իր կազմուածքով ամենից ուշագրաւն է Թալէաթը. հզօր թեւերը, քառակուսի թիկունքը, ժայռի պէս ցցուած դնդերները մատնում էին ուժ եւ կորով: Նկարին նայողը պիտի զարմանար, թէ ի՛նչպէս ոգեշունչ կերպարանք ունեցող այդ մարդը երեք տարի շարունակ դիմացաւ գթութիւն աղերսող մի ամբողջ ժողովուրդի աղաղակներին, բնաջնջման իր ծրագիրը անշեղօրէն գլուխ հանելու համար: Մի ուրիշ նկարի մէջ զլխի քունքերին հազիւ նշմարւում էին ճերմակներ: Արեւելքցու կարկառուն շուրթին աջ ու ձախ երկարել էին կուպրի պէս սեւ ու թաւ պեխերը:

Շուայտ պարանոցը նեւ օձիքի միջից դուրս էր ընկել: Ըերմակ բաճկոնի կիտուածքը ծածկել էր փորի աղեղնաձեւ մասը, դէմքից բուրում էր սրտագին անկեղծութիւն...

Ահա եւ Էնվերը, ժամանակի թուրք կանանց կուռքը, որ կեանքին մէջ տղամարդու վայել գործ չտեսաւ եւ համբաւ չահեցաւ Էտիրնէի վերագրւած մանկական, երբ արդէն գործը վերջացած էր: Պատանեկան կայծկլտուն կերպարանք եւ կանացի արտեւանունքներով Թարմ դէմքը արտայայտում էին պարելու ցանկութիւն: Պոլսում ասում էին, որ իր ընդունարանի պատից, իր դիմանկարի երկու կողմերից, կախել էր Նափոլէոն Առաջինի եւ Ֆրիտրիխ Մեծի նկարները, երկու հանճարեղ փառամոլներ, որոնց իր կարճ հասակով միայն նման էր: Ասում էին, որ Էնվերը կրում էր բարձր կրունկներով երկարավիզ կօշիկներ նրանցից աւելի եր-

կար երեւնալու համար: Պարսկական դղակի յարդարուած դադաթը, որ երրեք վար չէր առնում, նոյն նպատակին էր ծառայում: Եւ իրօք, մարաջախտի ոսկեճամուկ համադդեստով նկարի մէջ ունի կոկողավիզ արտայայտութիւն: Բայց երկու շարք ժապաւինակալ շքանշանները գործը յիճացնում էին՝ տալով նրան պճնասէր, թեթեւամիտ, սլատանեկան հանդամանք: Ու դարձեալ նոյն բանը՝ շմորած, վախի արտայայտութեամբ աչքերը շրջանակող կոպերը աղջկայ աչքերի յատուկ բացուածք ունէին: Մի ուրիշ նկարի մէջ մանր պեխերի տակ հազիւ իշմարուող շնական ժպիտը արտայայտում է «արժանապատիւ դերադանցութիւն»: Եթէ նրա այդ արժանապատուութիւնը դառնապէս վիրաւորուած չլինէր Քարդոսի տակ, ուր պէտք է վաստակէր «Թրքական Նապոլէոնի» առաջին պսակը, թերեւս այլ լինէր մեր ժողովուրդի բախտը...

Երրորդ ջարդարարի՝ ծովային նախարար Զեմալփաշայի դէմքը արտայայտում է վայրագութեան, մեծամտութեան ու կորուլամտութեան խառնուրդ: Մեծ, սուր ու թափանցող նայուածքով սեւեռուն աչքերը մատնում են խորամանկութիւն, անխղճութիւն եւ անձնապաշտութիւն: Սա էր, որ Զորրորդ զօրաբանակի հրամանատարի հանգամանքով պակասը լրացրեց՝ սովի ու հալածանքների ենթարկելով մեր ժողովուրդի մնացորդը անապատներում...

Զեւր անցընելով Պետրի պէյի նկարը, մնում եմ շուարած, թէ ինչպէս այդ ոչնչութիւնը յաջողեց անճիտել մօտաւորապէս 500 փայլուն մտաւորականներ: Կնոջական թեք ուսերով, երագուն, վաւաչոտ աչքերով այդ անյայտ մարդուն միակ արժանիքը այն էր, որ Թալէաթի մտերիմն էր: Բայց այդ սնամէջ մարդը դարձեալ մի բան է խրտուիլակ Սայիտ Հալիմ փաշայի համեմատութեամբ, որի ներքինիի ախտաժէտ դէմ-

քը քարչանք է յարուցում. մէկը՝ որ վարչապետի աթոռին հասաւ դրամի ուժով, պատերազմից յետոյ Եզիպտոսի խտիւ դառնալու յոյսով: Ունայնամիտ, փառատունչ, իրական իշխանութիւնից զուրկ եզիպտական այդ իշխանը իր մէջ բաւարար կորով ունեցաւ մերժելու ջարդերին վերջ տալու համար իրեն եղած բոլոր դիմումները...

Իր դէմքի բանիմաց ու գործնական արտայայտութեամբ, ապահովադրական ընկերութեան գործակատարի տպաւորութիւն է թողնում Բէհաէտտին Շաքիրը, որ մեծ ջարդերի նախերգանքը սկսեց դեռ 1914ի ամրան, էրդրումի շրջանում կազմակերպած մասնակի տեղահանութիւններով ու կոտորածներով: Այնուհետեւ իթթիհատական յայտնի հռետոր Նաջի բէյի հետ միասին, ջանք չխնայեց ոտքի հանելու թուրք խաւարամիտ ամբոխը անդէն հայ ժողովուրդի դէմ, էրդրումից մինչեւ Մուսուլ:

Աջքառու ջարդարար նահանգապետների շարքում սարսափ է աղղում Ջեմալ-Աղմիի նկարը, դրեթէ քառակուսի դէմք, արիւնկզակ ծնօտ. մի կատարեալ հրէշ, որ դարերը ճեղքելով բերել է մինչեւ մեզ հասցրել ասիական բոլոր բարբարոսութիւնների նմոյշները: Սա էր, որ երկու օրուայ մէջ ոչնչացրեց Տրապիզոնի 14 հազար հայերը եւ որ նախապէս ջարդել տուեց զինուորադրուած երիտասարդները. հաւաքեց քաղաքի վեց հարիւր աշխատողներին ու բարձելով նաւերը՝ ծովամոյն արաւ. ապա դուրս հանեց քաղաքից կանանց, երեխաներին եւ ձեւիզլիկ գիւղի մօտ ոչնչացրեց բոլորին այնպիսի անդթութեամբ, որ գերազանցում է մարդկային ամէն երեւակայութիւն...

Արդէն ուշ էր, ժամը դիշերուայ 12ը անցել էր, երբ խորովը իր անկողնից «հերի՛ք է, ելէք պառկեցէ՛ք» դռնից քնաթաթախ:

Մտանք անկողին, բայց աչքերս չէի կարողանում փակել. քունս բոլորովին փախել էր: Աշխատում էի Անահիտին աչքիս առջև բերել, իր մասին մտածել, բայց դահիճների նկարների աղդեցութիւնը աւելի ուժեղ էր եւ երկար ժամանակ խաւարի մէջ նրանց հրեշափայ դէմքերը ցատկոտում էին աչքերիս առաջ...

* * *

Հեռաւոր զաղութում հաստատուած, բայց երկրի հետ սերտօրէն կապուած «Հայրենիք»ը մեծ դեր էր կատարում: Անվիճելի իրողութիւն է, որ եթէ հայութիւնը զաղութներում պահպանում էր իր կերպարանքը, դա խոշոր չափով արդիւնքն է այն կազմակերպուած աշխատանքին, որ վարում են հայ հանրային, քաղաքական հոսանքները, նրանց թերթերը եւ հրատարակութիւնները: «Հայրենիք»ը մեծ տեղ ունէր այդ հրատարակութիւնների մէջ: Սկսուելով Նիւ Նորք, նոր էքրացրել իր քսանամեակը բոտոնում: Ընկերներից ոմանք — դոկտոր Թաշճեանը, պրոֆ. Չազմագճեանը, Մ. Համբարձումեանը, Ն. Տէստէկիւլը, — սպառել էին այդ դործի վրայ 10—15 տարուայ աշխատանք, մեծ մասամբ դժուարին, անտանելի պայմաններում: «Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը մի «Աղղային Բիւրօ» էր, առանց որի ոչ մի աշխատանք չէր կատարուում: Բոլոր աղգային հանգանակութիւնները նրա միջոցով էին տեղի ունենում, բոլոր ժողովները այստեղից էին ղեկավարուում, գաղթականների համար նա մի թղթատուն էր, տեղեկատու մարմին. այստեղ էին գալիս նամակները տարագիրների անունով. հակառակ որ անցել էր հինգ տարի, դեռ մնում էր յայտարարութիւնների յատուկ բաժինը, ուր ջարդից ազատուածները փնտռում էին իրենց կորած, աքսորուած հարազատներին: Օրն ի բուն բաց էին խմբագրութեան դռները եւ ամէն մարդ մուտք ունէր այնտեղ, նրանց ընդունում էին մտեր-

մօրէն, լսում ուշադիր, կարեկցում ցաւերին, օգնում բարոյապէս՝ միշտ պահելով նրանց մէջ հաւատը դէպի աւելի լաւ ապագան:

Ինչպէս մի ժամանակ Երեւանում, այսօրեղ էլ նրանց մէջ ժողովրդականութիւն ունէր Հոսոն: Օրերով նստած դիտում էի այցելուներին, եւ միշտ, խորը թախիծի հետ, ինձ համակում էր մի հաճելի զգացում, որ մի անկիւն կայ, ուր հողմավար հայութեան բեկորները կարող էին իրենց վշտերը ամօքել: Նրանք պատմում էին իրենց ցաւերը միալար․ գաւազների կորուստի մասին խօսում էին չշնչիւնով, ու նրանց չուրթերը ակամայից դողդողում էին ջերմից բռնուածի պէս: Բայց լինում էին եւ այնպիսիներ, որոնք կարծես ծնուած էին յաւիտենական պայքարի համար, եւ լսելով հալթրքական պատերազմի մասին՝ գալիս էին «աղղութեան զինուոր» գրուելու, Հայաստանին «իմատատ» անելու պատրաստակամութեամբ:

Օրը օրին դարձեալ մթազնում էր հայկական հորիզոնը: Նոյեմբերի առաջին օրերին մեղ հասաւ Կարսի անկման լուրը, թուրքերը չարժուում էին դէպի Ալեքսանդրապոլ․ կրկնում էր նոյն բանը, ինչ երկու-երեք տարի առաջ:

Մի քանի օր յետոյ Եւրոպայից ստացուած հեռագրի համաձայն, մեկնեցի Ժընեւ: Դիւրութեամբ գտայ «Իրօշակ»ի խմբագրատունը, ուր յոյս ունէի տեսնելու մեր ներկայացուցչին, որ իր հասցէն չէր յայտնել: Ժընեւը, յատկապէս «Իրօշակ»ի խմբագրատունը այն ժամանակ պատկերանում էր իբրեւ հայ յեղափոխական շարժման ուխտատեղի: Եւ անտարբերութեամբ չէր, որ մօտեցայ երկաթեայ շրջափակով պարտէզի մէջ ընկած երկյարկանի համեստ շէնքին, որ կարծես աւերակ էր եւ կենդանութեան նշոյլ չունէր: Պարտէզի խորքում, ծառերի մէջ, կիսով չափ փլած ձողափայտերը

մատնում էին հանդստեան տաղաւարի մնացորդներ... Վար թափուած ոստերը, թփերը, մացառները թողնում էին լքուած անկիւնի տպաւորութիւն: Շէնքի դուռը բաց էր, ներսը, պատերից կախուած էին նահատակ յեղափոխականների նկարներ. երկու սենեակների միջանցքածեւ մասում, ապակեպատ դարակներում շարուած էին դէքեր: Մաքուր, համետ կահաւորուած սրահ սենեակները թողնում էին աւելի շուտ յիշատակարանի, քան բնակարանի տպաւորութիւն: Մարդ չէր երեւում. գերեզմանի պէս լուռ էր շէնքի ներսը: Տարակուսանքով դուրս էի գալիս, երբ ներքնայարկից լսեցի կանացի մի ձայն:

— Ո՞վ է:

— Ներեցէք, տիկին, ո՞ւր է տան տէրը, կամ մէկը...

— Ի՞նչ տան տէր...

Ու յանկարծ դիմացս բուսաւ մազաղաթի պէս դեղնած դէմքով, նիհարակազմ մի մարդ, որ, ձեռքը կողին, վիրաւորուած արժանապատուութեամբ յարեց.

— Այս շէնքի մէջ կիներ չկան, պարոն, սխալ հասցէով եկած էք...

Ինձ համակած ակամայ դուարթութիւնը բարկացրեց նրան:

— Ո՞վ էք եւ ի՞նչ կ'ուզէք:

— Ներեցէք, երեւի դուք Տիար Անտոնն էք:

— Այո՛:

— Ընկերները պատմել են ինձ ձեր մասին:

— Ի՞նչ ընկերներ, ասաց այժմ հետաքրքրութեամբ:

— Ամերիկայի:

— Ընկեր թէ՛ չլիրեա՞ն:

— Այո՛:

— Չըսե՞ս մի, օրհնուածի զաւակ, արի ներս...

Այստեղ պարզուեց, որ մեր ներկայացուցիչը հինգ օր առաջ մեկնել էր, առանց յայտնելու, թէ ուր, թողնելով Տիար Անտոնի մօտ ինձ համար մի նամակ: Նա դրում էր, թէ Պոլսից ստացած մի նամակի շնորհիւ դտել է իր մօտ արլուկաններից մէկի հետքը Բերլինում, ուր եւ մեկնում է Պէտք է ես էլ աճապարէի, եթէ ուզում էի համալսարան մտնել...

Տիար Անտոնը ունէր յեղափոխական որոշ անցեալ Բալկաններում: Բայց դրեթէ «Իրօշակ»ը ժընեւում հաստատուելուց ի վեր, հանդիսանում էր չէնքի ու դոյքերի թծախնդրի վերահսկիչը: Նա հասկացաւ, որ եկել եմ կարեւոր դործով, բայց ոչ մի հետաքրքրութիւն չարտայայտեց: Հիւրասիրեց ինձ թէյով: Զրոյցից սլարդուեց, որ «Իրօշակ»ի խմբագրութիւնը ուզում են փոխադրել Փարիզ եւ մտադրութիւն կայ ժընեւի չէնքը ծախելու, այնտեղ մի ուրիշը զննելու համար: Դառնութեամբ էր խօսում այդ մասին. նրա կարծիքով «Իրօշակ»ը ժընեւից փոխադրուելուն պէս կը խամրի: Դա մի անսլատասխանատու գործ էր, անգամ ոճիւր՝ չէնքի փառապանծ անցեալի նկատմամբ: Նա չէր կարող հասկանալ, թէ ի՞նչպէս կարելի է «Հայ Յեղափոխութեան Էջմիածին»ը վաճառել: Տիար Անտոնը միտք չունէր ժընեւի չէնքից հեռանալու. կատուի պէս, նա տիրոջից աւելի կապուած էր չէնքի ծակ ու ծուկերի հետ. նա դրեթէ վստահ էր, որ մինչեւ վաճառուիլը այդ չէնքի մէջ էլ կը մեռնի. արդէն շատ ապրելիք չունէր, տարիքը, հիւանդութիւնը եւ այլն. հակառակ պարադային՝ պիտի խնդրէր չէնքի նոր տիրոջից թոյլ տալ ապրելու այնտեղ դռնապանի պաշտօնով:

Լսում էի, բայց միտքս ուրիշ տեղ էր: Յուզուած ու ցրուած էի, «Հետքը դտնուել էր». պէտք ունէի մինակ լինելու այդ լուրի արժէքը չափելու համար: Տիար Անտոնը ինձ օղնեց տեղաւորուելու հարեւան մի պան-

դոկում: Հակառակ աճապարանքիս, հինգ - վեց օր տե-
ւեց մինչեւ կարողացայ վիզա ստանալ Բերլինի հա-
մար, ուր գնում էի մեքենագիտութիւն ուսանելու
նպատակով: Դեկտեմբեր 3ին մեկնեցի:

* * *

Գերմանիան դեռ գտնւում էր պատերազմի հետե-
ւանքով ստեղծուած ծանր կացութեան մէջ: Հաշտու-
թեան պայմանները ստեղծել էին երկրի համար կիսա-
գաղութային մի վիճակ, տնտեսական առումով: Պա-
տերազմական ծանր տուգանքները քայքայել էին երկրի
տնտեսութիւնը: Հաշտութիւնից ի վեր իրար յաջորդող
կառավարութիւնները անկարող էին ելք գտնել: Երկրի-
րը անհանգիստ էր, գործադուլները մարում ու նորից
բռնկում էին ամէն տեղ:

Բերլին հասայ երեկոյեան. թէեւ հաղիւ ժամը 10
էր, բայց չորս միլիոն բնակիչ ունեցող այդ քաղաքի
կեանքը մեռած էր: Տեղում էր ձիւնախառն անձրեւ:
Ինքնաշարժը կանգ առաւ «Թիրկարտէն» հիւրանոցի դի-
մաց, ուր ապրում էր ներկայացուցիչը: Անհամբեր էի
իմանալու, թէ ինչ դրութեան մէջ է գործը: «Ծատ լաւ
է», եղաւ պատասխանը: Թալէաթը Բերլինում էր: Եւ
ցոյց տալով գերմաններէն մի թերթ ընդգծուած մասե-
րով՝ ասաց.

— Այս յօդուածը ուղղուած է «Իթթիհատ»ի,
յատկապէս Իսմայիլ Հաֆկըի դէմ. գրում է Մէհմէտ -
Ջեքին:

— Ուլքե՞ր են դրանք:

— Առաջինը իթթիհատական երիտասարդներից է,
որ երեք տարի առաջ կուսակցութեան կողմից ուղար-
կուած է Բերլին ուսում ստանալու համար: Մէհմէտ -
Ջեքին մութ անձնաւորութիւն է, որ ժամանակին Պոլ-
սոյ մէջ «Աղգային Պաշտպանութիւն» անունով շարա-
թաթերթ էր հրատարակում, յայտնի շարլաթան, նշա-

Նաև որ դրամաշորթ, նախկին իթթիհատական պնակալէզ. հիմա այստեղ, ըստ երեւոյթին, գործը լաւ չէ նախկին պետերի հետ եւ ձեռնարկել է մերկացումների։ Այս յօդուածի մէջ Մէհմէտ - Ջեֆին, խօսելով Իսմայիլ Հադկըի կողմից հայկական խնդրի չուրջ գրած մի յօդուածի մասին, յարում է .

— «Զարմանալի է, որ իրենց պետը դերման հանրապետութեան հիւրը»... «Եւ Բերլին բնակող ոճրագործների կոմիտէի մասին Իսմայիլ Հադկըն ոչինչ չի գրում»։ Ապա շարունակելով .

— «Մենք գիտենք, որ Իսմայիլ Հադկը բէյը միայն Թալէաթ փաշայի հետ չէ, որ յարաբերում է սերտօրէն, այլ եւ դոկտոր Նազըմի եւ Հալեպի նախկին կուսակալ Պետրիի հետ։ Յայտնի է, որ հայկական ողբերգութիւնը կազմակերպող ու գործադրողները, ինչպէս նաեւ իրեն անցանկալի նկատուած թուրքերին մէջտեղից վերացնողները, այս երեքն են։ Պոլսոյ կառավարութիւնը պիտի չուշանայ նրանց արժանի պատիժը տնօրինելու։ Բերլին գտնուող իթթիհատականները վերջերս սկսել են իրենց ընկերվարական յայտարարել։ Պէտք չէ հաւատալ, ընկերվարականների պետը իշխան Սապահէտտինն է, որ հազիւ կարողացաւ իթթիհատականների հալածանքներից ազատուել։ Ես մօտ օրերս մի դասախօսութիւն պիտի կարդամ, այդ բոլոր խնդիրները անկողմնակալօրէն քննութեան առնեմ եւ մերկացնեմ իթթիհատ-թերագգրի գործունէութիւնը»։

Մեզ համար կարեւորը այն է, որ այլեւս կասկած չէր մնում, թէ ոճրագործները այստեղ էին։ Բերլինում էին Թալէաթը, Պոլսի նախկին ոստիկանապետ Պետրին, Իսմայիլ Հադկըն, Տրապիզոնի Վալի՝ Զեմալ Ազմի բէյը, որ ծխախոտի գործի էր սկսել եւ իր անունով բացել էր խանութ, ուր զբաղում էր նաեւ գորգավաճառութեամբ։

Այս վերջին լուրը ինձ ուղղակի չմեցրեց, տասնը-
չորս հազար մարդ կոտորել, նրանց հարստութիւննե-
րով դործ ստեղծել ու անվրդով աղբիլ մի քաղաքա-
կիրթ երկրի մայրաքաղաքում... Ես անհամբեր էի այս
որիկայի հաշիւը տեսնելու, բայց այդ քայլը կարող էր
փախցնել միւսներին, աւելի մեծերին, մանաւանդ Թա-
լէաթին, որի ճիւղային ուրուականը հալածում էր
ինձ զիշեր ու ցերեկ: Պէտք էր շարժուել զգոյշ եւ որսը
ձեռքից չփախցնել, թէեւ աներեւակայելի էր ինձ հա-
մար, որ Տրապիզոնի վալին յայտնադործուելուց յետոյ
կարող էր դեռ ապրիլ...

Պարզուեց, որ մի քանիսի յետեւից արդէն նշանակ-
ուած էր հետախուզութիւն եւ առհասարակ դործը
իր ընթացքի մէջ էր: Ես էլ, ուրեմն, պէտք է լծուէի
աշխատանքի, առաջին հերթին ձեռնարկելով հետա-
խուզութեան:

Յաջորդ առաւօտ, դեռ հիւրանոցից դուրս չէի
եկել, յայտնուեց Յազօրը, 27—28 տարեկան մի թխա-
դէմ երիտասարդ, որ ուսանում էր Բերլինի համալսա-
րանում: Նրա դուրեկան դէմքին պարզուեց մի լայն
ժպիտ, երբ ծանօթացաւ հետս: Նա ասաց, թէ եկել է
յայտնելու մի քանի հետաքրքրական տեղեկութիւններ,
որ իմացել էր Հրափից: Իբր թէ այս օրերս էնվերը
Մոսկուայից այս կողմերը պիտի գայ՝ Իթթիհատը վե-
րականգնելու նպատակով: Բայց այդ խնդրի շուրջ իր
եւ Թալէաթի միջեւ մրցակցութիւն կայ: Վերջինի կողմ-
նակիցները ուզում են, որ վերականգնուած կուսակցու-
թեան կենտրոնատեղին լինի Բերլինը եւ կուսակցու-
թիւնը արտասահմանեան հանգամանք ունենայ: Այն
ինչ էնվերը պնդում էր, որ կուսակցութեան կենտրոնը
լինի Մոսկուայում: Ինքը՝ Հրափը կարծում է, որ այս
տարականութեան պատճառը հետեւեալն է. էնվերը
չատ յաճախ դտնւում է Մոսկուայում, Անդրկովկա-

սում եւ ուղում է իր ազդեցութեան տակ պահել կուսակցութիւնը: Բայց այդ, ցանկանում է կարելի եղածին չափ մօտ լինել Անատոլուին եւ բաժին ունենալ երկրի ներքին զործերի մէջ: Մինչդեռ Թալէաթի կողմնակիցները կանոնաւոր են այն տեսակէտի վրայ, որ իրենց միջամտութիւնը կարող է ալմուկ բարձրացնել Եւրոպայում եւ վնասել երկրում սկսուած ազդայնական շարժման զարգացման: Այդ առթիւ, իբր թէ մի քանի օր առաջ խորհրդակցութիւն է եղել Թալէաթականների, եղիպտացի շէյխ Աբտիւլ - Ալիդի, սիւրիացի էմիր Շէքիր Ասլանի եւ այստեղ պտնուած Հնդկաստանցի մի քանի իսլամների մասնակցութեամբ: Թալէաթը՝ ինքը ներկայ չի եղել այդ խորհրդակցութեան:

Հրապիր այս տեղեկութիւնները ստացել էր Թուրք ուսանողներից, որոնց հետ մտերիմ էր: Ինքը՝ Հրապիր, ինչպէս պատմեցին, դէմքով, անունով, անաղարտ տաճկերէնով իսկական Թուրքից չէր տարբերում: Բայց ընտիր հայ էր: Ունէր մտերիմներ Թուրք ուսանողների եւ Թուրքերի մէջ, զգալի ծառայութիւններ էր մատուցանում մեր դիւանագիտական ներկայացուցչին կարեւոր տեղեկութիւններով:

Այս տեղեկութիւնները հաղորդելուց յետոյ, Յաղօրը մեկնեց: Քիչ վերջը դուրս ելանք եւ մենք: Զիւնում էր խոշոր փաթիլներով, որոնք Թիթեռնիկների պէս ճախրում էին ամէն ուղղութեամբ ու յամբօրէն վար իջնում: Տաք, հանդարտ եւ հաճելի ձմրան օր էր: Գնում էինք յամրաքայլ, ամէն մէկը իր մտքերի հետ: Քիչ անց՝ մտանք մի լայն պողոտայ՝ որ երկարում է կայսերական պալատից ուղիղ գծով Բրանտէնբուրգ Կիշըն Թոռ, Բերլինի ամենամեծ փողոցը: Անհրաժեշտ էր, որ շուտով ծանօթանայի քաղաքի դասաւորութեան, գլխաւոր Թաղամասերին, փողոցներին: Անհրա-

Ժեշտ էր, որ գէթ մի քանի գերմաններէն բառեր սովորէի:

Թեքուեցինք դէպի ձախ, ապա՝ անցնելով մի քանի երկրորդական փողոցներ՝ հասանք մի անկանոն հրապարակ: Դէպի աջ, հրապարակը մտնող փողոցի անկիւնի բուք ծայրում գտնուում էր Ջեմալ Աղմիի ծխավաճառանոցը:

Անցանք խանութի առջեւից: Հազիւ զսպեցի ցանկութիւնս ներս մտնելու հրէշի կենդանի կերպարանքը տեսնելու համար: Դէպի աջ երկարող փողոցով դուրս ելանք հրապարակից եւ չրջելով Թաղամասը՝ գուդահեռ փողոցով յետ դարձանք դէպի հրապարակի ձախ մասը, ուր փողոցի ծայրին չհասած, կար մի ճաշարան - սրճարան: Ճաշի համար դեռ չուտ էր. տեղ բռնեցինք պատուհանի մօտ, որ նայում էր հրապարակի միւս մասում Ջեմալ Աղմիի խանութին, եւ պատուիրեցինք մի-մի սուրճ: Երրորդ օրն էր, որ հսկողութիւն նշանակուած էր այստեղ, բայց մինչեւ հիմա՝ ապարդիւն. առեւտուր չունէր, ժամերով չէր բացւում խանութի դուռը: Հաղարներով վարձք վճարել եւ խանութի դուռը գոց պահել, նշանակում է յատուկ նպատակով էր հաստատուած խանութը: Տարակոյս չկար, որ ժամադրավայր էր, բայց ո՛ւր էին անիծեալ տէրերը:

Իմ ուշն ու միտքը դեռ Յաղօրի ասածների վրայ էր. եթէ յաղթող հանդիսանայ ինձերի տեսակէտը, Թաւթաթն էլ կարող է մեկնիլ Ռուսաստան կամ Անդրկովկաս: Թէեւ, միւս կողմից, Թուրք ազգային շահերի համար Թաւթաթի ներկայութիւնը աւելի կարեւոր էր այստեղ, Եւրոպայում: Յայտնի էր, որ նա վարում էր Եւրոպայում եռանդուն չափանաչիտական աշխատանք, անկասկած նոյն ինքն Քեմալի ղիտութեամբ ու ցանկութեամբ: Թէեւ քանիցս Մուսթաֆա-Քեմալին վերա-

զրուեցին յայտարարութիւններ, որոնք նպատակ ունէին այն համոզումը տարածել, թէ իր ղեկավարութեան տակ եղած աղղայնական շարժումը ոչ մի կապ չունի Թալէաթի իթթիհատական խմբակի հետ, բայց տարակոյս չկայ, որ Անատոլուի մէջ ծայր տուած այդ շարժման ջիւղը իթթիհատականներն էին: Բանակը, «Ալլալին Մեծ Ժողովը», երեսփոխանները, մեծ մասամբ իթթիհատականներ էին: Ի՞նչ հաշիւ կայ այդ բաղմունքեան վրայ Թալէաթին էլ աւելացնելու: Թէ՛ Ռուսաստանում կատարուած բանակցութիւնների ժամանակ, թէ՛ Իտալիոյ խողովակով ստացուած ղէնքի ու ռադմանիութի օժանդակութեան մէջ առաւելապէս Եւրոպայում ուղի իթթիհատականներն էին աշխատանք թափել: Փաստօրէն Թուրքիոյ ճակատագիրը վարողները դարձեալ իթթիհատականներն էին՝ աշխատանքի բաժանումով ուրիշ աղղայնականների հետ:

Այս մտքերը ինձ պաշարել էին, երբ յանկարծ նկատեցի, որ մի կին մտաւ Ձեմալ Աղմիի խանութը: Ես անմիջապէս թռայ դուրս. վայրկեան չանցած մայթի վրայ երեւաց եւ ընկերս: Բայց ներս մտնելն ու կնոջ դուրս դալը մէկ եղաւ: Ինչ որ ներքին տհաճութեամբ հարկադրուեցի հետեւիլ այդ կնոջ՝ անցնելով հրապարակի միւս մասը: Քիչ վարը հասաւ ընկերս՝ պնդելով, թէ լսել էր խօսակցութիւնը Աղմիի հետ:

Հրէշը ասել էր. «Յոյս ունեմ, որ ինձ կ'իմացնէք»։ Կինը պատասխանել էր՝ «անպայման, եթէ արտօնէ»։ Ըստ երեւոյթին Հրափի տեղեկութիւնները ճիշտ էին:

Իմ հասկացողութեամբ ամենաստորին բանը կինը հետապնդելն էր, բայց ի՞նչ արած: Ձիւնը դադարել էր: Սեւ մուշտակով, մորթէ կլոր գլխարկով բարեձեւ կինը գնում էր յամրաքայլ՝ կարծես շատ դոհ քայլելու առիթից: Նա մերթ ընդ մերթ իջեցնում էր գլուխը, սեփական քայլերը զննելու ձեւով ու յանկարծ կարծես

ճանճրանալով այդ գործից՝ վեր էր հանում գլուխը ու քայլերը արագացնում։ Միայն երազանքներով համակուածը կարող էր այդպէս քայլել։

Կինը շարունակեց ճանապարհը պողոտայով դէպի վար։ Ինքն իր վրայ հիացածի պէս՝ նա անցաւ, մերթ ոտքերին, մերթ դիմացը նայելով, չուրջ մէկ ժամուայ ճանապարհ, ապա թեքելով դէպի աջ, մտաւ վիլլաների շրջանը։ Այստեղ կանգ առաւ մի հոյակապ ընակաւորանի առաջ, որ կրում էր 165 թիւը։ Զինապատ պարտէզի դուռը մեղմիւ յետ մղեց, արագօրէն բարձրացաւ տարածուն կարճ քարէ աստիճաններով ու ձեռքի բանալիով մուտքի դուռը բանալով՝ ներս մտաւ...

Յաջորդ առաւօտից սկսած, հսկում էի այդ շէնքի վրայ. կէսօր էր, երբ յանկարծ բակում տեսայ մի երիտասարդ, որ զանգահարեց եւ դուռը բացուելուն պէս ներս մտաւ. այնքան արագ կատարուեց այդ, որ չհասկացայ, թէ երբ եւ որ կողմից եկաւ։ Հասակով թիկունքից նման էր Էնվերին։ Անիծում էի անուշադրութիւնս։ Քիչ վարը, անկիւնում մէկը կանգնած նայում էր. այս ի՞նչ էր. արդեօք նա էլ լրտեսում էր ի՞նձ... Գլուխը անկիւնից դուրս հանելուն պէս զարմանքով տեսայ որ Յաղօրն է։

— Ի՞նչ էք անում այստեղ։

— Գնանք, կարող է դուրս գալ ու տեսնել ինձ։

— Ո՞վ

— Իսմայիլ Հակկըն։

— Նա՞ էր, որ քիչ առաջ ներս մտաւ։

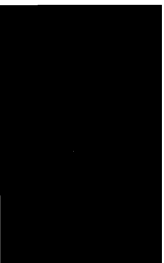
— Ի հարկէ։

— Է՛հ, ես էլ կարծեցի, թէ Էնվերն է։

— Գնա՛նք, յանկարծ չնկատի մեզ։

— Դուք գնացէ՛ք, այդ մարդը չի ճանաչում ինձ։

Գրեթէ մէկ ժամ սպասեցի, երբ դուրս եկաւ Հակկըն եւ արագ քայլերով ուղղուեց դէպի վար։ Սաս-

Representative George W. Bush, 43rd President of the United States

տիկ յուզուած էի. ինձ թւում էր, որ գնում է առաջ-
նորդելու էնվերին. աստուծոյ էի, որ զէնքը հետս չէր :
Հասաւ մեծ պողոտայի ծայրամասին, մտաւ Ուհլանտ
փողոցը եւ թիւ 47 բնակարանից ներս անցաւ : Կէս ժո-
մից աւելի սպասեցի այստեղ, բայց ասպարդիւն : Զիւ-
նում էր, ցուրտ էր, անօթի էի : Ուղղուեցի ղէպի ճա-
շարան, բայց ուղղութիւնները չփոթեցի եւ հարցու-
փորձով դժուարութեամբ դտայ «Թիրկարտէն» հիւ-
քանոցը : Իրիկնամուտ էր, երբ տուն դարձաւ և ընկերս :

— Ո՞ւր ես դու, ա՛յ տղայ :

Պատմեցի : Աչքերը չունց :

— Ուհլա՞նտ, ասում ես :

— Այո՛ :

— Թիւ 47 :

— Այո՛ :

Զեռքերը իրար խփեց, նստեց ու ծնօտը վեր ցցած
ճառագայթող դէմքով նայեց :

— Ես տղամարդ չեմ, եթէ Թալէաթը չի բնակ-
ւում Ուհլանտ թիւ 47 բնակարանում :

— Ի՞նչպէս :

— Առաւօտեան ժամը 10ի մօտերը Ալմիի խանու-
թը մտաւ այն բարձրահասակ մարդը, որին տեսել էի
երեք օր առաջ : Դուրս գալուն պէս ճանաչեցի. դիտե՞ս
ում... Բէհաէտտին Շաքիրին :

Օրուայ յաջողութիւնը այնպէս . թունդ էր հանել
մեզ, որ ենթադրում էինք միաժամանակ ձեռք անցը-
նել երկու գլխաւոր ոճրագործներին, էնվերին՝ վիլլա-
ների շրջանում, Թալէաթին՝ Ուհլանտ. գուցէ երկու-
սին միասին, տեսակցութեան պահին, որ թւում էր
ստոյգ. այլ կերպ ինչո՞վ բացատրել ղէպերի կապալ-
ցութիւնը : Ներս մտաւ Յազօրը երկու նոր ընկերների
հետ : Դրանցից մէկը Վազան՝ միջինից քիչ բարձր, նի-
հարակազմ մի երիտասարդ էր, սեփ-սեւ մազերը խնամ-

Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության
Մշակույթի նախարարության հրատարակչություն
Երևան, 1977 թ. 10

Իր հայրենիքի՝ ԼՂՀ-ի
ՀԱՅԴԱՆՆԵՐ

քով յետ սանտրած, խօսում էր ծանր, հանդարտ, առանց աւելորդարանութիւնների, ժուժկալ նախադասութիւններով: Դէմքը խոհուն արտայայտութիւն ունէր, մանաւանդ խելօք աչքերը: Միւսը՝ Հայկոն ուսանող էր. ձուածնէ, համակրելի դէմքի փայլն էր սիրուն ժպիտը, դուսպ սրտաքինի տակ ծածկուած էր պայծառ, մաքուր ու զարմանալիօրէն ընկերասէր հոգի: Երկուսն էլ իրազեկ էին խնդրին:

Յաջօրը յայտնեց լսած տեղեկութիւնները Հրափից, որ առ ի զլուշութիւն, ուրիշ մէկի հետ չէր տեսնուում: Թրքակոսն ակումբում արտակարգ եռուզեռ կար. Հայաստանում Քեմալի ձեռք բերած յաջողութիւնները ողբերկ էին բոլորին. անհնարին չէր նկատուում նորից մինչեւ Բաղու արշաւելու հաւանականութիւնը: Էնվերը չէր եկել, բայց ամէն ժամ կարող էր գալ: Համեմատելով, կշռադատելով օրուայ տեղեկութիւններն ու դիտողութիւնները, ժողովը որոշեց աչալուրջ հսկողութեան տակ առնել Ուհլանտն ու Էնվերի կնոջ բնակարանը:

Դիշեր էր, բայց ես դեռ տքնում էի Թերի Ֆրանսերէնիս օդնութեամբ, ճամբորդական մի զրուցատրական բառարանի միջոցով, սովորել գերմաներէն անհրաժեշտ բառեր եւ արտայայտութիւններ: Լուսաբացին ինձ թուաց, թէ արդէն իւրացրել եմ բաւական բան: Բայց երբ անկողին մտայ, մտքիս մէջ հազիւ մնացել էին չորս-հինգ բառեր...

Շուրջ երկու շաբաթ հսկողութեան տակ պահեցինք Էնվերի կնոջ բնակարանը, բայց տիկինը այլեւս չերեւաց: Օրական մէկ երկու անգամ այդ չէնքից յայտնուում էր մէկ կամ միւս սպասուհին ու գնումներով վերադառնում: Էնվերի հետքը մատնող որեւէ նախանշան

չյայտնուեց. եղել էր Բերլինում, պիտի գա՞ր, անկա-
րելի եղաւ ստուգել: Մի օր միայն այստեղ կանգ առաւ
մի ինքնաշարժ, որի միջից դուրս եկաւ Իսմայիլ Հակ-
կըն եւ մուշտակի մէջ փաթաթուած մի ուրիշը: Դէպքը
Նորից իրար անցրեց մեզ. բայց երբ յաջորդ օրը նա
յայտնուեց միայնակ, Յազօրը հետապնդելով պարզեց,
որ բժիշկ է. ինչ որ վականեր:

Մենդեան տօների նախօրեակին մենք մի խորհըր-
դակցութիւն ունեցանք Լիպարիտ Նազարեանցի մօտ,
որ խորհրդականի հանդամանքով աջակցում էր հայ-
կական հիւպատոսարանի դորժերը վարող հայ-գերմա-
նացի Գրինֆիլտին: Շէկ, գանգրահեր, կապուտաչեայ
Նազարեանը աւելի շատ նման էր ծայրագոյն հիւսիսի
անաղարտ սլաւոնի, քան հայի: Մեր կարող ու փորձա-
տու ընկերներից էր: Նրա կարծիքով ապարդիւն էր էն-
վերին Բերլինում սպասելը:

— Հազար ու մի չռկներ են չրջում էնվերի մա-
սին, ասում էր նա. անցեալներում թրքական մի թերթ
գրում էր, որ էնվեր փաշան սաւառնակով Բերլին պի-
տի գար, բայց ճանապարհին իբր թէ սաւառնակը ջար-
դըւել է եւ նա հազիւ է ազատուել մահից: Բախտա-
խընդիրը ինքն է հնարում եւ տարածում այդ լուրերը.
Իր հետքը կորցնելու համար: Կարծում եմ՝ այդպիսի
լուրեր են նաեւ այստեղ՝ թրքական շրջաններում եղած
գրոյցները:

Նա թէեւ չէր գտնում նաեւ անհաւանական, որ
էնվերը եղած լինի Բերլինում, բայց ոչ աւելի քան մէկ
երկու օրով, իսկ այդ շատ քիչ ժամանակ էր նրան ձեռք
անցընելու համար:

Սորհրդակցութիւնը վէճի բնոյթ ստացաւ ու եր-
կար տեւեց: Բայց ինձ այլեւս չէր հետաքրքրում այդ:

Նոր էի հասկանում, որ ոճրադործների հետ միեւ-

նոյն քաղաքում լինելը բաւական չէ. գործը տեւական ջանքերի եւ անխոնջ հետապնդումների պէտք ունի...

Դեկտեմբերի վերջերին հիւանդութիւնը դամեց ինձ. անկողին: Նորից մթաղնում էին աչքերս եւ ունենում էի զլխապտոյտ: Վերջին անգամ այդ հիւանդութիւնը կրկնուել էր Երեւանում, երեք-չորս տարի առաջ, իսկ ես կարծում էի, որ նա վաղուց անցած է:

Ոտքի ելնելուս պէս «Թիրկարտէն» հիւրանոցից փոխադրուեցի Առևտրորդեր փողոց թիւ 51 բնակարանը, ուր ապրում էր հայկական հիւպատոսարանի քարտուլյար Երուանդ Աբէլեանը, 23—25 տարեկան մի աչքաբաց երիտասարդ: Այն ժամանակ շատ դժուար էր Ռերլինում աղատ սենեակ գտնել. Աբէլեանը յաջողել էր համոզել տանտիրուհուն՝ տրամադրելու ինձ հարեւան սենեակը:

Վաթսուռամեայ տանտիրուհիս, տիկին Էլիզաբէթ Շթէլպաում, ամէն դերմանուհու նման, բժախնդիր տանտիկին էր եւ ուղում էր սենեակիս կարգ ու կանոնը եւ մաքրութիւնը, մինչեւ անդամ կօշիկներս մաքրելը, իր ձեռքով կատարել: Բայց ես ոչ մի աշխատանք չէի թողնում նրան, ինչ որ նախապէս տարօրինակ թւում էր նրան, ապա հետզհետէ հաճելի: Պարզում էի նրան, որ ես երիտասարդ եմ, ինքը ծեր, իսկ մեզ մօտ ընդունուած չէ, որ ծեր կանայք ծառայեն երիտասարդներին: Նա գտնում էր որ թէեւ շատ յարգելի եւ բանաւոր է այդ սովորութիւնը, բայց պարտաւոր է իրը գործադրելու, որ վարձակալութեան պայմանը այդպէս է ու ես էլ դրամ եմ վճարում այդ բոլորի համար: Եւ այդ մեծ մասամբ դէմքի ու ձեռքի շարժումներով՝ զրոյցները օգնում էին ինձ քիչ-քիչ գերմաներէն հասկանալ:

Աբէլեանին յաճախ այցելում էր իր մօտ ընկեր Լեւոն Էֆթեանը, 21 տարեկան մի կենսուրախ ուսանող, որ ապրում էր քրոջ ու փեսայի հետ: Մի քանի օրուայ մէջ նրանք մտերմացան ինձ հետ: Բայց երկուսն էլ անտեղեակ էին խնդրին եւ կարծում էին, թէ եկել եմ ուսանելու: Սրտաբաց եւ նուիրուած ընկերներ էին: Նրանք դժգոհ էին, որ չատ քիչ ժամանակ եմ տրամադրում զերմաներէն սովորելու. նրան համար այդ մի անհանդուրժելի բան էր, հայ ուսանողի համար անպատուաբեր եւ օր չէր անցնում, որ չարծարծէին այդ հարցը:

— Այդ ձեւով դու չես կարող համալսարանի երես տեսնել, բարեկամ, ասում էր Աբէլեանը:

— Միայն սիրոյ միջոցով կարելի է լեզու սովորել. անհրաժեշտ է մի սիրուն ուսուցչուհի գտնել սրա համար. կատակում էր Էֆթեանը:

Ու մի երեկոյ, յանկարծ նրա հետ ինձ այցի եկաւ մի շատ սիրուն աղջիկ, որ սլարասլում էր լեզուի դասերով:

— Ամօթով չձգես ինձ, ասաց նա հայերէն՝ ներկայացնելով ինձ օրիորդին. ասել եմ, որ դու ես խընդրել վալու, որովհետեւ հիւանդ ես, եւ այլն:

Անակնկալի մատնուած՝ ստիպուած եղայ հաստատել այդ, թէեւ ոչ մի բաղձանք ունէի աւելի ընդարձակելու չըջանակս: Թարմ, զեղեցիկ, մանաւանդ պարզ ու բնական օրիորդ Լեոյա Բայլընդոնը՝ իր մանկութիւնը անցրել էր Մերձ-Բալտեան չըջանում եւ գիտէր ռուսերէն: Բայց ես գերմաներէն չէի հասկանում, իսկ Էֆթեանը՝ ռուսերէն, որով անհնար եղաւ ընդհանուր զրոյցը: Այս պայմաններում նախաձեռնութիւնը անցաւ Էֆթեանին. նա երկար խօսում էր իմ մասին օրիորդին. վերջինը լսում էր ու մտերմօրէն ժպտում: Վեց-ջապէս ստեղծուեց անպիսի մի կացութիւն, որ մեծ ան-

քաղաքավարութիւն պիտի լինէր մերժելը. Էֆթեանը ինձ դրեց կատարուած իրողութեան առաջ եւ ես պայմանաւորուեցի չաթաթական երկու ժամ լեզուի դասերին յատկացնել օրիորդի մօտ: Առաջին դասերս այնքան յաջող էին, որ յոյս ունէի կարճ ժամանակում այդ դժուարութիւնը յաղթահարել:

Կազանդի գիշերը հրաւիրուած էի Էֆթեանի քրոջ մօտ, որ ամուսնու՝ պարոն Թէրզիպաշեանի հետ Օրանիէն փողոցում ունէին ծխավաճառի մի համեստ գործ: Նրանց մօտ ծանօթացայ տարագիր հայրենակիցներից Գէորգ Գալուստեանի հետ, որ նոյն վայրում ունէր նպարավաճառի ճաշակաւոր մի խանութ: Մնում էի զարմացած, թէ ինչպէս այդ հայրենակիցները, կորցնելով ամէն բան ու ճողոպրելով մահից, հինգ տարուայ մէջ նորից կարողացել էին դիրք եւ բարեկեցիկ վիճակ ստեղծել: Աւելի զարմանալին այն էր, որ կեանքի դժուարութիւնները չէին ճգմել նրանց մէջ մտաւոր-բարոյականի պահանջը. ամերիկեան կոլէջի նախկին ուսանող Գալուստեանը համալսարանականի չափ բան գիտէր, բոլորն էլ տիրում էին գերմաներէնի, մայրենի լեզուի պէս:

Դեռ երիտասարդ տէր եւ տիկին Թէրզիպաշեանները ոչինչ չէին խնայել կատարեալ դարձնելու կազանդը: Սակայն բաւական էր օրուան կապակցութեամբ վերլիշել անցեալը, որպէսզի ուրախութեան սեղանը զգացուէր ծածկուած սեւ քողով: Ո՛չ, մեր սերունդը նման առիթներով այլեւս չէր կարող սրտանց ուրախանալ...

Յաջորդ իրիկունը նոր էի տուն դարձել Ուհլանտի հսկումից, երբ ներս մտան Էֆթեանն ու Աբէլեանը: Դէմքերից անմիջապէս հասկացայ, որ նոր դաւադրութիւն էին նիւթել իմ դէմ: Էֆթեանի դէմքին գծադրուած էր նուրբ եւ չարաճճի մի ժպիտ, իսկ Աբէլեանը լղնում էր ինձ հետախուզող հայեացքով:

— Վաչուանից դու պէտք է մեզ հետ յաճախես պարի դասերի, ասաց էֆթեանը ձեռքերը գոհունակութեամբ իրար շփելով:

— Ի՞նչ պարի դաս:

— Եւրոպական. եւ Աբէլեանին զրկելով մի պտոյտ դործեց նրա հետ. ա՛յ, այսպէ՛ս...

— Խեղճ էք, ի՞նչ էք. ի՞նչ պարելու ժամանակ է:

— Ծիշտ ժամանակը հիմա է. վարնանամուտ, պար եւ սիրահարութիւն:

Ու զիմացս նստաւ անլործ մարդու անտարբերութեամբ:

— Է՛, ի՞նչպէս պիտի լինի այդ, ասացի ընդառաջելով տրամադրութիւններին:

— Ամենից առաջ պէտք է վրադ գլուխդ մի քիչ կարգի դնես...

— Թող, ելլա՛յր, տղան նախ անհրաժեշտութիւնը հասկանալ, միջամտեց Աբէլեանը, կարեւոր գործի քնոյթ տալով իր խօսքին. խնդիրը այն է, որ միայն դաս առնելով դու չես կարող գերմաներէն սովորել, մինչեւ հիմա սովորածդ «վաս իս տաս»ից այն կողմը չի անցել...

— Կ'ուզէիք, որ երկու դասով գերմաներէն ճա՞ռասեմ:

— Ամսից աւելի է այստեղ ես, գոչեց էֆթեանը՝ անցնելով յարձակողականի:

— Անհրաժեշտ է գերմանական միջավայրի հետ շփման մէջ մտնել, կենդանի խօսք լսել, որ ականջդ վարժուի, վրայ բերեց Աբէլեանը:

— Ականջը խուլ է, միայն սրտի միջոցով կարող է սովորել:

— Այդ իր դործն է, թող բոլոր զգայարանքները գործի դնէ, միայն թէ սովորի:

— Ես պարող չեմ...

— Ի՞նչպէս թէ պարսիկ չես, երբ արդէն արձանագրել ենք եւ այս ծանր պայմաններում դրամն էլ վճարել...

Յաջորդ օրը, իրիկուան դէմ «Գրիւնէվալտ» դրօսավայրին յարակից փողոցներից մէկում, ինչ որ պարի պրոֆէսոր Ֆրիտրիխի դպրոցի մեծ սրահում խմբուած էին 60—70 երիտասարդներ։ Տղաները նման էին պահակազօրի ձիերի՝ առոյդ, կայտառ, կարմրաթուշ, ինքնավստահ դէմքերով։ Աղջիկները ղմայլելի էին՝ ալեծածան սարքուած կամ հիւսքով վար կախուած փարթամ վարսերով։ Խմբուած՝ բոլորն էլ զեղեցիկ էին, բայց ամէն մէկը առանձին, ի հարկէ, պակասութիւն ունէր։

Ուշացել էինք. ընկերներս ժամանակ չունեցան ինձ ներկայացնելու պարոն Ֆրիտրիխին, Կոհնէի, արդէն տաղտուկը պարուրել էր հոգիս։

Բայց կուրծքը օսլայած չապիկով, ֆրակով պարոն Ֆրիտրիխը, ճաղատ գլուխը չափից դուրս յետնետաժ, օդի մէջ ինչ որ բաներ դռնէն եւ օձիքից դուրս քաշելով մետաքսէ թաշկինակը՝ սրբեց քրտնած ճակատը։ Ընկերներս նետուեցին դէպի աղջիկները եւ մէկ մէկ հատ գրկելով՝ անցան շարքերի մէջ։ Յանկարծ պարոն Ֆրիտրիխը սագի նման մի դիւ ձայն հանեց. դաշնամուրը զղրղաց. պարողները արձանացած՝ սկսեցին պտուտաթիլ...

Ու մտածում էի, թէ ի՞նչ լաւ կը լինէր, եթէ յանկարծ հրաման լինէր մի «գէռմտ» պարելու, օրինակ, թէկուզ «սխտոր ծեծեմ»ը, եւ կամ մեր սքանչելի «դատարամիս դաշտում»ը, որ այն երաղ օրերին վարում էր Իրինցանց Ջոռոն, կարմիր թաշկինակը ճօճելով, շուրջպարի գլուխն անցած։ Յիշում եմ, թէ ի՞նչպէս, հակառակ անցած տարիքին, ցատկոտում էր նա կապիկի ճկունութեամբ՝ դաշտից կալ քաշելով, կալից սար հա-

նելով շուրջպարի մէջ եղած հարսներին եւ աղջիկներին, որոնց վզկալները պարի մէջ խուլ մրմնջում էին ծնծղաների պէս: Ինձ պատկերանում էին թոռուբոհի մէջ շարքից վար ընկնող ու լալով նորից շարքն անցնող փոքրերը, հարսների զուսույ ծիծաղը, աղջիկների հրավաս աչքերը: Ու կարծես լսում էի Զոռոյի այժենման մկրկացը. «Դատարանիս դաշտում դատը վերջացաւ, մեր հայ մանկանց սրտերը յոյսով լեցուեցան», որին անմիջապէս յաջորդում էր բազմապսն ձայների ներդաշնակ ալապակը. — ա՛խ այդ աղաղակը, որ մինչեւ հիմա ունանջիս մէջ է. — «Կռուեցէք, հայ տղերք, վառուած սրտերով, մաքրորդել սկսել եմք քաջ ընկերներով»: Տէ՛ր Աստուած, ո՛րքան հմայիչ էր այդ ամէնը իր միամիտ պարզութեամբ...

Պարոն Ֆրիտրիխը չոր կոկորդով սալի նման հեծկրլոաց. դաշնամուրը եղանակի վտխեց. դիտեմ, «սուլկա» է. զույգերը համեստօրէն ստոտոտում են ւսջ ու ձախ դառնալով: Դահլիճի մէջտեղը կանպնած յոյնատանջ պարոն Ֆրիտրիխը ղեկավարում է նրանց կրկնում ձիեր կրթողի պէս՝ յետ ու առաջ ընկնելով. նա մերթ ընդ մերթ դաղաղած վաղում է դէպի թերացողները. դաժան է: Պարոզների դէմքերին դրոշմուած է ակնածանք եւ հանդիսաւոր լըջութիւն, նրանք չեն խօսում. ամէն մարդ լաւ ցուցադրութեամբ շահադրգուած է ու կլանում իր պարով: Միայն չեմ հասկանում, թէ ինչո՛ւ բոլորն էլ չեն պարում Մանչերի, աղջիկների մի խումբ դոհանում է կանգնած տեղը գլխի շարժումներով եւ մտովի պարելով. ըստ երեւոյթին սրանք պատկանում են «վարի դասարան»ին: Եւ իրօք, հէնց որ պարը վերջացաւ, յայտնուեցին ընկերներս եւ ինձ ծանօթացրին մի աղջկայ հետ, որ գոհացաւ գլխի նազելի շարժումով եւ ապա մաղերի թանձր հիւսքը ձախ ուսից նետեց աջին: Պարոն Ֆրիտրիխի գործնական բացատ-

**ԱԼԵԱՅ և Գեորգիոյ արտաքին
բժոց մախարաք տաք. ՌԻ-
ԱՐՏ ՖՈՆ ԳԻԻԼՄԱՆ 1915ին**

**Թուրքիոյ խորհրդարանի մախ
գահ ԽԱԼԻԼ պէյ Պերլինի մէջ**

Թուրքիոյ ամստեղծութեան մու-

րութիւններով մենք սկսեցինք մանկապարտէզային չարժումներ կատարել: Բայց հաղիւ էի մի քանի այդպիսի պտոյտներ դործել, երբ յանկարծ աչքերս մթնեցին, գլուխս դարձաւ. վար չընկնելու համար ամրապէս փարեցի ընկերուհուս իրանին, բայց չեղաւ, լսեցի, որ ճչաց...

Այս հին հիւանդութեան կրկնութիւնը ինձ մտահոգեց: Բարերախոտաբար հետեւանքները այնպէս ծանրը չէին, ինչպէս Երեւանում եւ յաջորդ օրը արդէն ի վիճակի էի ղնալ լիւրտի դասին: Սակայն դասը սկսելուն պէս զլջացի, որ եկել եմ. ոչինչ չէի հասկանում: Ուշադիր օր. Բայլընդոնը անմիջապէս նկատեց:

— Ի՞նչ է պատահել ձեզ:

— Մի քիչ տկար եմ:

— Ոչ, ես վաղուց եմ նկատել, որ դուք մի բանով միշտ զբաղուած էք:

— Այո, օրիորդ, ասացի ես՝ ճշմարտութեան պահանջի մղումով:

— Ձե՞ք կարող ասել ինձ, թէ ինչ է այդ:

— Ո՛չ...

Նա թեթեւապէս ցնցեց գլուխը, անտեղի մտքեր վանելու ձեւով:

— Այդ դէպքում պատմեցէք ինձ ձեր հայրենիքի մասին:

— Ես հայրենիք չունիմ, օրիորդ, ասացի խնդրելով ինձ արձակել...

Երկու օր յետոյ ի վիճակի էի հերթապահութիւնս վերսկսելու Ուհլանտում: Կէսօր էր, երբ յանկարծ այդտեղ նկատեցի ընկերոջս, որ դիմացի մայթով իջնում էր դէպի վար երկու մարդու յետեւից: Դրանցից մէկին անմիջապէս ճանաչեցի, Բէհատտին Շաքիրն էր: Սիրտս ուժգնօրէն բաբախում էր. միւսը ո՞վ էր...

— Դոկտոր Նաղըմն է, չչնջաց ընկերս, երբ հասայ նրան:

— Ո՞րտեղից ես բերում:

— Աղմիի խանութից:

Անսնք մտան թիւ 47 բնակարանը: Հասանք վարի անկիւնին: Քառորդ ժամ չանցած մայթի վրայ յայտնուեց Բէհաէտտին Շաքիրը եւ ուղղուեց դէպի վեր:

— Հետամուտ եղիր, ես կը սպասեմ Նաղըմին, ասաց ընկերս:

Շաքիրը զնում էր շատ արագ, իսկ ես դեռ թոյլ էի եւ այդ պահին յոգնած: Թաղամասի կենտրոնական շրջանում, ուր Տաունցիհն Շտրասէ, Կանտ Շտրասէ եւ Կիւրֆիւրստէնտամ լայն պողոտաները կազմում են Շարլոտենբուրգի անցուղարձի մեծագոյն երակները, ես քիչ մնաց նրան կորցնէի, բայց վրայ հասայ: Ուժասպառ էի, երբ Վիլհելմշտրասէի մէջ նա կանգ առաւ մի հոյակապ շէնքի առաջ, որի ճակատին պարզուած դրօշակը մատնում էր անպլիական դեսպանատունը: Անցուղարձով զեռուն այդ շրջանում նրան սպասելը ոչ մի անպատեհութիւն չէր ներկայացնում: Բայց յոգնութիւնից գլուխս ցաւում էր: Մտածում էի, թէ ի՞նչ դաւեր է նիւթում արդեօք այնտեղ Շաքիրը եւ այստեղից ո՞ւր կարող է դնալ... Յանկարծ նա դուրս ելաւ. դուրի պէս չորս կողմը նայեց ու գնաց: Անիծապարտը շատ արագ էր քայլում, զարտուղի փողոցներով, կրակի պէս. կարծես զիտէր, որ հետապնդւում է. բայց այդ դէպքում ինչո՞ւ ինքնաշարժ չէ առնում: Մտաւ Երուսալէմեր երկարաձիղ փողոցը ու դիւահարի պէս քայլեց: Հասել էի գրեթէ փողոցի ծայրին, երբ յանկարծ աչքերիս իջաւ խաժամուժ, յենուեցի պատին, շէնքերը կարծես ցատկոտեցին, մթնեցին, ես ընկայ...

Ո՞րքան ժամանակ էր անցել, չգիտեմ: Ինձ չըջապատել էր ամբոխը: Մի մարդ հարցնում էր հասցէս...

Այս անգամ ինձ համակեց յուսահատութիւն: Վաղան առաջնորդեց ինձ ջղային հիւանդութիւնների մասնագէտ պրոֆեսոր Կասիրէրի մօտ...

Անցաւ մի շաբաթ: Քիչ շատ կազդուրուելով՝ խնդիր արի մաքրելու արդէն յայտնագործուած ոճրագործների՝ Ադմիի, Շաքիրի, Նազմի հաշիւը: Տարիներ շարունակ երազելով դիւխաւոր ոճրագործի մասին, այժմ զգում էի, որ այլեւս ուժ չունիմ երկարելու: Եւ վերջապէս, ի՞նչ տարբերութիւն կար նրանց եւ Թալէաթի միջեւ: Ընկերս, սակայն, հակառակ էր: Այդ առթիւ խորհրդակցութիւն ունեցանք, ուր որոշուեց հարցի լուծումը թողնել համապատասխան մարմնին, իսկ մինչ այդ շարունակել հետախուզութիւնը...

Փետրուարի երկրորդ կէսին մի օր Հրափը յայտնեց, որ սպասւում է իթթիհատական առաջնորդների համագումար: Այժմ բոլորս էլ լարուած աշխատում էինք այդ լուրը ստուգել, որովհետեւ այդ դէպքում տարակոյս չկար, որ Թալէաթը կը յայտնուէր Բերլինում կամ Հռոմում: Երկու օր անցած, Հրափի տեղեկութիւնը ստուգուեց. «Լաւարս Ֆաշիստա» քրոնիկոնի մէջ տալիս էր նոյն լուրը: Ընկերս նոյն օրը ձեռք բերեց իտալական վիզա, ի պահանջել հարկին Հռոմ մեկնելու համար:

Մնացածներս, վաղ առաւօտից աչալուրջ հսկողութեան տակ առինք Շարլոդէնբուրգից մեկնող բոլոր գնացքները: Ենթադրւում էր, որ այդ Թաղամասի կայարանից կը մեկնէին Բերլինի պատգամաւորները, որովհետեւ իթթիհատականների հաւաքատեղիները գտնւում էին Շարլոտենբուրգում: Ընկերս պատրաստ

էր ամէն վայրկեան մեկնելու, ենթադրում էր Թալէաթին գտնել Հոռոմում ու հեռագրել ինձ: Ես արդէն հեռախօսել էի օր. Բայլընզոնին, որ հիւանդութեան պատճառով մի ժամանակ պէտք է ընդհատեմ դասերս: Լարել էինք մեր բոլոր ուժերը. գնացք չէինք բաց թողնում, անգամ մարդատար-ապրանքատարները:

Ամսուայ վերջերին մի երեկոյ, ճեպընթացի մեկնումից քիչ առաջ, կայարանի մայթի վրայ յայտնուեց մոայլ դէմքով թուրքը, որ կարծում էինք, թէ ապրում է Ուհլանտում իբրեւ ժամադրավայրի հսկիչ կամ վերակացու եւ անուանում էինք «Մոայլադէմ»: Հինգ րոպէ վերջը կայարանում յայտնուեցին երեք թուրք ուսանողներ: Յազօրի եւ Հայկոյի այդտեղ մնալը դժուարացաւ: Գրեթէ միաժամանակ, ճամբորդական չքեղ պայուսակներով յայտնուեցին Բէհաէտտին Շաքիրը եւ ցանցառ մօրուքով, սերկեւիլի պէս դեղնած ու ծարժլուած դէմքով մի ուրիշը, որին առաջին անգամն էի տեսնում. նրանք հրաժեշտի ձեւով շարժեցին ձեռքերը դէպի ուսանողները ու մտան վազոն: Ընթացի մեկնումին հաղիւ հինգ րոպէ մնացած կայարանի մայթում յայտնուեց յաղթանդամ, կլոր, փքուն դէմքով, լաւ հագնուած, ձեռնափայտով մի նոր մարդ: Ողնաշարս ցնցուեց. չա՛տ նման էր Թալէաթին, պակասում էին միայն թաւ պեխերը եւ Փէսը: Գլուխը ծածկած էր կիսացիլիկտը: Նա արագ մօտեցաւ մայթի վրայ կանդնածներին: Վերջինները իրար անցան ու պատուի կեցող զինուորների պէս շտկուեցին: Կարծես մէկը ինձ մղեց դէպի նրանց: Առջեւ կանգնած ուսանողներից մէկը ավն առաւ, համբուրեց եւ ասաց.

— Արդէն ներսն են, փաշա...

«Նոր մարդը» անմիջապէս դարձաւ դէպի վազոնը ու ձեռնափայտով կիսաբաց պատուհանը ծեծեց: Ո՛վ

յայտնուեց այնտեղ. չգիտեմ, բայց յետեւից լսեցի մի
թնդիւն եւ հիւթեղ ձայն.

— Էրմէնիմէսիմի ունուքմիւտըմ...

Յուզումը բռնեց ինձ: Քիչ վարը անցայ, սպասման
որահի դրան մօտ կանգնած մարդկանց թիկունքը: Յան-
կարծ յետեւից յայտնուեց ընկերս:

— Տեսա՞ր, կարծեմ նա է, հիմա կը մեկնի, հետա-
դիրս ստանալուդ պէս հասիր...

Ու նետուեց ճեպընթացը: Ակնթարթի մէջ գնացքը
մեկնեց... Ու «նոր մարդը», ուսանողները եւ «մօտյ-
լադէմը» մնացին: Այնքան արագ կատարուեց այդ բո-
լորը, որ դժուարութեամբ էի հաշիւ տալիս ինձ: «Նոր
մարդը» ինչ որ բան առաց պատկառանքով իր դէմ
կանգնածներին, ու բոլորը շարժուեցին դէպի դուռը՝
առաջ թողնելով նրան...

Ընկերոջս յանկարծական մեկնումը ինձ շատ մեծ
չփոթութիւն պատճառեց: Գլուխս չէր գործում, բայց
բնադդս ասում էր, թէ «նոր մարդը» նա էր՝ Թա-
լէաթը...

Կրնկակոխ հետեւում էի նրան: Աստիճանների առկ
անկիւնից յայտնուեցին Յազօրը եւ Հայկոն:

— Ո՞վ է...

— Կարծում եմ մա է:

— Գլխաւո՞րը:

— Այո՛:

— Նման չէր...

— Փաշա անուանեցին նրան:

— Տարագրութեան մէջ ամէն շուն հիմա փաշա
է...

Հազիւ քսան քայլ էր բաժանում ինձ խմբից:
Նրանք դնում էին մէկ քայլ յետ մնալով «նոր մար-
դուց», մէկն ու մէկը հաւասարում էր նրան, երբ նա
խօսում էր. այդ պատիւը յաճախ վիճակում էր

«մուսլադէմ»ին: Զրկիրի պէս հաստ ուսերը և քառակուսի թիկունքը կասկած չէին թողնում, որ նա է, բայց դէմքը... այնքան էլ լաւ չէի յիշում նկարը...

Յանկարծ ինձ գտայ ծանօթ շրջանում. դնում էինք դէպի «Թիրկարտէն» հիւրանոցը: Կենդանաբանական այգու մօտ նրանք կանգ առին: Երեք ուսանողները մինչեւ ոտքերը թէմամնահ անելով՝ թրքական ակնա... Ժոտ բարեւով հրաժեշտ տուին նրանց: «Նոր մարդն» ու «մուսլադէմը», զանազան փողոցներից յամրաքայլ անցնելով, իջան Հարսենքերի փողոցը եւ թիւ 4 բնա կարանից ներս մտան...

Թիկունքից, միւս մայթից յայտնուեցին Յազօրը և Հակոն: Մօտ մէկ ժամ հսկողութեան տակ պահեցինք այդ չէնքը՝ սպասելով «մուսլադէմին», բայց նա երեւան չեւաւ...

Երզնկայի նահանջից ի վեր հոգեկան այնպիսի մի խռովք չէի ապրել, ինչպէս այդ գիշեր: Ես գրեթէ համոզուած էի, որ «Նոր մարդը» Թալէաթն է, բայց ընկերներս ջլատում էին իմ այդ ներքին թելադրութիւնը՝ ստեղծելով կասկածներ: Մասամբ էլ իրաւունք ունէին նրանք: Հարիւրին հարիւր չէի կարող պնդել:

Բերլինը քնած էր. դրսի լուսթիւնը երբեմն խանդարւում էր սուրացող պատահական ինքնաշարժի աղմուկից: Խոնավ ցուրտը թափանցում էր ներսս ու ողնաշարս ցնցում: Անկողին մտայ: «Եթէ նա է ու յանկարծ փախցնենք», մտածում եմ՝ ինձ համակած թրմբութիւնը վանելով: Բայց ո՞ւր կարող էր փախչել «թէկուդ որեւէ այլ քաղաք»: Ինչո՞ւ եւ ի՞նչ առիթով. եթէ նա չմեկնեց Հոռոմ, նշանակում է իր ներկայութիւնը աւելի կարեւոր է այստեղ եւ եթէ հրահանգեց, թէ «հայկականը չմոռնաք», ուրեմն շործ է վարում ու պէտք է մի որոշ տեղ լինի իբրեւ ղեկավար առաջնորդ: Գործակիցները չեն կարող նրա յետեւից տեղից տեղ

քաշքշուել: «Այո՛, բայց չէ՞ որ կարող է բնակարանը փոխել»: Կարող է, եթէ կասկածի. առիթ տուի՞նք աբդեօք. կարծեմ ոչ. զարմանալի է միայն, որ «մռայլադէմն» էլ մնաց այնտեղ... Մտածո՞ւմ եմ արդեօք, թէ զառանցում: Ու իբր թէ, Արաուլ եմ նստած լերան խոռոչում, բոցավառ խարոյկի շուրջ ընկերներով միասին: Կրակի ցուքերը խաղում են նրանց դէմքերին՝ փոփոխելով դոյները: Ու Գէորգը պատմում է խանասորի արշաւանքի մասին. —

— «Սրանից հազա՛ր հինգ հարի՛ւր տարի առաջ այս լերան փէշերով անցան Վարդան զօրավարի ձիաւորները ու դաշտի մէջ բանակ դրին գետի ափին, ութ եւ սկսուեց խանասորի արշաւանքը», ասում է նա ձեռքերը երկարած կրակին.

— «Ահա՛, տեսնո՞ւմ էք, Տէր Գրիգորը անցուդարձ է անում զօրքերի մէջ. լսո՞ւմ էք, պատարագ է», ասում է հայեացքը սեւեռելով դէպի դաշտ...

Այնտեղ, դաշտի մէջ փսփսուք կայ. լսում են ձայներ. երբեմն մի ճիչ երկարում է մարելով: Մագերս փշերի պէս վեր-վեր են տնկւում, ատամներս կափկափում. լեզուս չորանում ու ծանրանում է:

— «Վե՛ր կացէք, Տէր Գրիգորը գալիս է», ասում է Գէորգը՝ կանգնելով ու ձգուելով: Բայց յանկարծ իմ առջեւ ցցւում է Մուրատը:

— Վա՛յ, պարոն Մուրատ, դո՛ւ ես, այդ ո՞րտեղից, չէ՞ որ դու մեռած էիր», ասում եմ ես:

— «Ի՞նչ մեռած, տնաչէն, քնած էի»:

Նրա կողքին, թիկունքին յայտնւում են ուրիշներ.

— «Եւ Աւետի՞սը, չէ՞ որ նա էլ»...

— «Աւետիսն էլ»:

— «Եւ Առաքե՞լը»...

— «Նա՛ էլ, նա՛ էլ, չե՞ս տեսնում, արար աշխարհ այստեղ է»...

Այնպարհը պարուրել է մութ ու խորունկ մի անդորրանք, որ իջնում է դանդաղ ձորերի մէջ, դաշտերում, մտածումի պէս յղի, խորախորհուրդ շարժելով: Ու ես այլևս ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չեմ տեսնում:

— «Նայի՛ր այս կողմը», լսում եմ Մուրատի ձայնը:

Ու նայում եմ լեռն ի վար, մինչեւ հովիտների հեռաւոր տափաստանները, ուր խաւարի մէջ հազիւ նշմարում եմ հազա՛ր-հազա՛ր մոխրաթաւալ զօրասիւններ, ամպի նման ալիք-ալիք շարժուող անթիւ նիզակակիր ձիաւորներ...

Այն ժամանակ՝ Մուրատը գոչում է. — «Ելէ՛ք ձերը թամբեցէ՛ք, չէ՞ք տեսնում, որ լուսացաւ»: Ո՛չ, մենք չենք տեսնում, որ լուսացաւ:

— «Լուսացա՛ւ, լուսացա՛ւ», ասում է Մուրատը, ու դառնալով Աւետիսին՝ դոչում է.

— «Զիե՛րը թամբեցէ՛ք, շեփորները հնչեցրէ՛ք, որ հազա՛ր հինգ հարիւր մղոնի վրայ բոլոր գիւղերի, քաղաքների, հանդերի, դաշտերի, ձորերի բնակչութիւնը՝ այր, կին, երեխայ՝ մինչեւ հազա՛ր հինգ հարիւր տարիք ունեցողները վեր կենան, առնեն բահ, բրիչ, գերանդի, ով ինչ կարող է, ու միանան բանակին»...

Յանկարծ դղրդում են լեռ ու ձոր. ամէն տեղ կարծես վիշապներ կան, որոնք գոռում են ու լռում: Աղջամուղջի մէջ շարժում են մարմարէ լեռնակուտակ զանգուածները: Կմախքացած ժողովուրդն է, որ թաւալդլոր գետերի պէս հոսում է. նրանց ոսկորները շոինգ-շոինգ հնչում են: Սակրով, մուրճով, գերանդիով, բահերով զինուած՝ մրրիկի պէս վազում են: Հեռուներում բազմութիւններ, մինչեւ մէջքը հողերի մէջ, շիրիմները շալակած՝ բութ ակնարկով նայում են, ապա յանկարծ, հուր ժայթքելով փոս թիբերից՝ դուրս են ցատկում գերեզմանից ու վազվզում: Պատանքները

Հովին տուած, չղթալ-չղթալ ծաւալուած են, ճարճա-
տելով սլանում: Բազմահաղար կմախքների խաժամու-
ժը արդէն քերում է Արաուլի փէշերը: Զիւնափայլ ոս-
կորները ալիքալիք երերում են ու խուռներամ մագըլ-
ցում: Ատելութեան եւ անէծքի գոռ ու դոչ բռնել է
երկինքը.— «Յառա՛ջ», գոչում է Մուրատը ու նետ-
ւում սպիտակ ձիու մէջքին: Եւ այրուծին արշաւում է:
Սմբակների կայծակնահար դոփիւններից լեռը թնդում
է, փայլակի պէս շանթահարող մերկ թրերը շառաչում:
Երկրասասան դղրդիւնով այժմ խլրտում է լեռը: Բայց
թո՛ւ ու բո՛հը մնում է վար. թրերը վեր դէպի երկինք,
լեռներից փախած եռակտուց անգղներից էլ վեր...

Յանկարծ ես մնում եմ առանց ձիու, միայն սան-
ձով ու թամբով ու թէեւ սահում եմ ամպերի մէջ, բայց
աւելի ու աւելի դէպի վար: Ստորեւ արդէն նշմարում
եմ մոխրագոյն լեռների ծաւալուն շարքեր: Գիտեմ ես
այդ լեռները, էօմերգատէի կիրճերն են: Զգուշու-
թեամբ վար եմ իջնում ու նստում: Այստեղ երեւի աս-
րել են բուերի հազար տերունդներ, ու մէկ հատ միայն
կմախք կայ, որի հոգին անդունդն ի վեր մագլցող կա-
րիճի պէս՝ կամաց – կամաց երերում է:

— «Դու ո՞վ ես»:

— «Զե՞ս յիշում», ասում է նա՝ գետինը չանչերով
զարմանալի արագութեամբ փոքելով...

Ո՛չ, ես նրան չեմ յիշում:

— «Ողմեցի Սիմոնն եմ», ասում է նա ու ինքնի-
րեն ծածկում փոսի եզրերին կուտակուած հողերով:
Ակնթարթի մէջ դուրս է մնում միայն նրա գանկը, որ
բիւրերի մթալնած խոռոչներից անթարթ նայում է ինձ
ու սեղմուած ատամների ծայրով անձայն ծիծաղում:
Զարհուրանքը համակում է ինձ:

— «Պարոն Սիմո՛ն», ճնշում եմ ես ու սեփական
ձայնից արթնանում...

Լուսացել էր: Պայմանաւորուել էինք, որ Հայկոն հսկողութեան տակ պահի Ջեմալ - Ազմիի խանութը, Յաղօրը Ուհլանտի ժամադրաւայրը, իսկ ես՝ Հարդենբերգ թիւ 4 բնակարանը: Բայց դեռ չուտ էր: Վազան տունն էր, աճապարում էր ճիշտ ժամին հասնել պաշտօնատեղի: Մի քանի բառով պարզեցի նրան երէկուայ մեր հանդիպումը՝ խնդրելով երեկոյեան դալ Յաղօրի մօտ խորհրդակցութեան:

Այդտեղից հասայ «Թիրկարտէն» հիւրանոցը: Մտածում էի, որ եթէ՛ ընկերս թողած լինի սենեակի բանալին, պիտի ջարդեմ դուռը ու վերցնեմ նկարները ծրարը. ինձ անհրաժեշտ էր Թալէաթի նկարը, ես վըտահ էի, որ եթէ քերեմ պեխերը՝ թողնելով քթի տակ մի-մի փոքրիկ շերտ ու Ֆէսի փոխարէն մեւանով նկարեմ եւրոպական գլխարկ, պիտի ունենամ երէկուայ «նոր մարդու» պատկերը:

Դուռը փակ էր. միջանցքով անցնում էր ծանօթ կարսոններից մէկը. ինձ տեսնելով՝ ձեռքի անձեռոցիկը օձապտոյտ շարժումով նետեց թեւին:

— Պարսնը մեկնել է:

— Ո՞ւր:

— Լայպցիդ:

— Ափսո՛ս, ճերմակեղէններս կ'ուզէի առնել:

— Բանալին իր մօտ է...

Հարտենբերգ փողոցի սկզբում, լայն պողոտայի խաչաձեւման շրջանում, այդ պահին բաւական անցողարձ կար: Այդտեղ մի հարիւր քայլի վրայ, դիմացս էր թիւ չորս բնակարանը, որ շարքի տներից տարբերւում էր իր վիլլայածեւ կառուցուածքով, փողոցին նայող պատշգամով ու մայթը եզերող երկաթէ ձողերով ցանկապատուած երկարաւուն ծաղկանոցով: Քիչ անցած՝ այնտեղից դուրս ելաւ «մոսայլադէմը» մի զամ-

բիւղ ձեռքին ու դնաց խանութների ուղղութեամբ: Ահա թէ ի՛նչ. ուրեմն այս խաւարած լուսինը ապրում է այստեղ եւ ոչ թէ Ուհլանտում: Ժամը 10ին մայթի վրայ յայտնուեց «նոր մարդը»: Ինձ հետ պատահեց նոյն բանը, անկարող էի կանգնած մնալ. նա մագնիսի պէս քաշում էր ինձ դէպի իրեն: Մի պահ ուշադիր նայեց վեր - վար, կարծես ճշդելու, թէ որ ուղղութեամբ պիտի գնայ ու ձեռնափայտը անփութօրէն ճօճելով՝ հաստատուն քայլերով գնաց դէպի վար: Անցնելով հարեւան երկու փողոցները՝ հասաւ Ուհլանտի թիւ 47 բնակարանին, հարեւանցի նայեց դէպի դիմացի մայթը, որով անցնում էի եւ ներս մտաւ: Զարմանալի էր, որ մինչեւ այդ նրան չէինք նկատել այստեղ...

Յազօն նոր էր գալիս:

— Գիշերը չկարողացայ աչք փակել, ուշացայ. ի՞նչ ես անում այստեղ:

— Եկաւ:

— Ո՞վ:

— Նա...

— Ե՞րբ:

— Հիմա: Հետեւիւր միայն նրան: Իրիկունը ժամը իննին քեզ մօտ պիտի գայ Վազան, խորհրդակցութիւն ունինք. յայտնիր այդ մասին Հայկոյին:

Վազեցի «Թիրկարտէն» հասկանալու, թէ արդեօք ընկերս չէ՞ր դարձել ժամը 9ի գնացքով: Զկար... Դարձայ Հարտենբերգ: Ժամը 11ին «նոր մարդը» տուն վերադարձաւ Յազօրը չերեւաց. Ուհլանտից դուրս գալը երեւի չէր տեսել...

— Այսօր Ուհլանտում ներս ու դուրս անողների հաշիւը չկար ու չգիտեմ ինչպէս վրիպեցի նրան, երեկոյեան ասաց Յազօրը խիստ ճշդուած:

— Ովքե՞ր էին:

— Դոկտոր Նազըմից զատ բոլորն էլ նոր, անծա-
նօթ մարդիկ էին :

— Նազըմը ե՞րբ մեկնեց :

— Քառորդ ժամ հազիւ մնաց ներսը :

— Երանի թէ հետամուտ լինէի նրան :

— Ի՞նչ իմանայի, թէ այսպէս պիտի լինէր...

Ներս մտան Վազան ու Հայկուն : Պարզելով այն հիմ-
քերը, որոնք հաստատում էին, թէ «նոր մարդը» Թա-
լէաթն է, առաջարկեցի վերջ տալ խնդրին : Լուսթիւնը
ընդհատեց Յազօրը :

— Այդ հիմքերը գործի ձեւնարկելու համար թե-
րի են. ճիշտ է, որ ձգձգելով կարող ենք փախցնել,
բայց աւելի վատ կը լինի, եթէ սխալուենք :

— Ինչո՞ւ :

— Նախ՝ եթէ նա չէ, անհետ կը կորչի, ապա՝ եթէ
մէկին տեղ միւսը սպանուի, կարծում եմ լաւ գործ կա-
տարած չենք լինի :

— Ենթադրում ես, թէ այդ միւսը հօրեղբօրդ
տղան է :

— Մի ջղայնանա, միջամտեց Վազան, թող վեր-
ջացնի :

— Ասելիքս կարճ է. գործը լաւ ընթացքի մէջ է,
պէտք է շարունակել ու լիակատար համոզում ձեռք
բերելուն պէս՝ վերջացնել : Այդպիսի համոզում կար-
ծեմ դեռ ոչ ոք ունի. ես գոնէ դեռ հնարաւորութիւն
չունեցայ մի լաւ նայիլ դէմքին ու նկարի հետ համե-
մատել : Այս պայմաններում ես չեմ կարող պատասխա-
նատուութիւն ստանձնել :

— Քո կարծիքը, դարձաւ Վազան Հայկոյին :

— Նոյնը պիտի ասէի. մենք դեռ ժամանակ չու-
նեցանք պարզելու, թէ ո՞վքեր են ապրում Հարտենբեր-
գի բնակարանում :

— Ի՞նչպէս պէտք է պարզենք :

— Թէկուզ կվարտում, չէ՞ Բերլինի բոլոր բնակիչները պարտաւոր են արձանագրուած լինել համապատասխան կվարտում:

— Միամտութիւն չէ՞ ենթադրել, որ Թալէաթը պէտք է արձանագրուած լինի սեփական անունով, ասացի ես:

— Էարող է պատահել, բայց դոնէ կը պարզուի, թէ ո՞վ է մոայլ դէմքով այն թուրքը, որ ապրում է նրա հետ միեւնոյն բնակարանում, ինչպէս նաեւ այն, թէ ուրիշ ովքե՞ր կան այդ տան մէջ. չէ՞ որ այդ բոլորը կարող են ամրապնդել կամ թուլցնել մեր ենթադրութիւնը:

— Հայկոն թէեւ խառնուածքով բանաստեղծ է, բայց խօսում է դիտնականի պէս, ասաց Վազան, լուրջ խնդիր է, մենք մարդասպաններ չենք. այդ տեսակետով սխալմունքը կարող է ճակատագրական արժէք ստանալ: Ես կապեր չունիմ այդ շրջանի կվարտում, իսկ ոստիկանութեան դիմելը վտանգաւոր է. ես այն կարծիքի եմ, որ Թալէաթը այստեղ վայելում է ոստիկանութեան հովանաւորութիւնը: Սակայն կարելի է խնդիրը պարզել տան տիրոջ դիմելով: Թոյլ տուէք ես վաղը այդ ուղղութեամբ մի փորձ կատարեմ: Դու գոհ ես, դարձաւ նա ինձ:

— Միեւնոյն է:

— Այդ չեղաւ. այո՛ կամ ո՛չ:

— Դէմ ոչինչ չունեմ, փորձիր:

— Ո՞ւմ է պատկանում այդ տունը:

— Ես ի՛նչ իմանամ...

Լիկուած ու ջարդուած էի. ծանր մի գիշեր անցրի: Առաւօտեան թեթեւ ոտնաձայնից արթնացայ: Առիթից օգտուելով՝ տիկին Շտեյրաումը կօշիկներս տանում էր մաքրելու: Բարի կիներ կարծում էր, թէ հիւանդ եմ. համոզում էր ինձ տանը մնալ, որովհետեւ չատ վատ

եղանակ էր: Եւ իրաւ ձիւնում էր, թեթեւ քամի կար: Լասայ «Թիբկարտէն»: Ընկերս չէր եկել...

Հարտենբերգ փողոցի վերի մասում այնքան քիչ անցուղարձ կար եւ այնպէս ցուրտ էր, որ ստիպուած էի շարժման մէջ լինել: Ժամից աւելի դեղերեցի այլ տեղ: Մտածում էի, որ այս եղանակին դժուար թէ դուրս գայ «նոր մարդը», երբ յանկարծ յայտնուեց նա, ուշադիր զննեց վար, վեր ու շարժուեց դէպի վար: Գնում էր արագ, վիզը թեք բռնած, դիմացից փչող ձիւնախառն քամուց պաշտպանուելով: Հասաւ Ուհ-լանտ եւ ներս մտաւ: Յաղօր այստեղ էր, ճամբեցի Հարտենբերգ: Կէս ժամ տեւեց «նոր մարդու» այդ օրուայ այցելութիւնը. նորից դնաց դէպի տուն, ուր Յաղօրը տեսել էր նրան՝ դիմացից անցնելով նոյն մայթը: Ինձ համար պարզուեց, որ այցերը կատարում էին ժամը 10—11ին:

Երեկոյեան Վազայի մօտ էի. քիչ առաջ Ջեմալ Ազմիի խանութի դէմի սրճարան - ճաշարանում Հայկոյից իմացայ, որ Վազան յաջողել է տեսնել Հարտենբերգի տան տիրոջ եւ արդիւնքը բացասական է. այնտեղ ապրում է մի թուրք առեւտրական, որ պաշտում է արեւելեան սրճարան: Այժմ Վազան պատմում էր.

— Տանտէրը մի պառաւ օրիորդ է, Գերտրուտադոլտ անունով՝ շատախօս, ցրուած, բայց հաճելի զրուցակից. ապրում է իր երկրորդ տան մէջ, նոյն չըջանում, Ֆաղանէ փողոցում: Ներկայացայ իբրեւ զուգերիական ապահովագրական ընկերութեան գործակալ, խնդրեցի ինձ վարձու տալ Հարտենբերգ թիւ 4 բնակարանը, որ իբր թէ, լսածիս համաձայն, չուտով պիտի պարպուի: Ասաց, թէ ինքը այդ մասին չգիտէ. գործը փաստօրէն վարում է դոնապանը: Բայց հաճելի լինելու ցանկութեամբ դարակից դուրս քաշեց թղթերի մի տըրցակ ու փնտռեց պայմանագիրը: Թիւրիմացութիւն է,

ասաց, ըստ պայմանագրի դեռ երեք ամիս ժամանակ ունին: Ներողութիւն խնդրելով ոտքի ելայ:

— «Նստեցէ՛ք, խնդրեմ», ասաց օրիորդը, «քանի՞ սենեակ է ձեզ պէտք»:

— Երկու – երեք սենեակ առայժմ կը բաւէ, մինչեւ այս շրջանում բնակարան գտնեմ:

— «Այդ դէպքում գուցէ դուք համաձայնութեան վաք վարձակալների հետ. տունը բաւական ընդարձակ է. մուտքից ներս մի փոքրիկ սրահ կայ, որի աջ կողմը բացուում են երկու մեծ եւ մէկ փոքր սենեակներ: Ձախ կողմը մի ուրիշ փոքրիկ սենեակ կայ, մնացեալ սենեակներից մէկը հիւրանոց է, միւսը ճաշասենեակ: Եւ առարկութիւն չունեմ, եթէ առաջամասին սրահը երկու սենեակներով տրամադրեն ձեզ: Կարծում եմ հաճոյքով պիտի լինել. իրենց տրամադրութեան տակ ունին ինը սենեակներից բաղկացած մի ամբողջ յարկաբաժին եւ որքան յայտնի է ինձ, շատ քիչ կարասի: Ապրում են այնտեղ ընդամէնը երեք մարդ. այդպիսի շքեղութիւն այժմ մեր նախարարներն անգամ չեն կարող թոյլ տալ իրենց»:

— Առիթից օգտուեցի, որ օրիորդը երկար չունչ առաւ ասելու, պատմում էր Վաղան, — այո՛, օրիորդ, շնորհակալ եմ, բայց շատ դժուար է ամէն տեղ վարձակալ լինել. ո՞վ գիտէ ինչ մարդիկ են:

— «Ո՛չ, հանդարտ մարդիկ են, պարկեշտ թուրքեր. մէկը սնանկացած նախկին վաճառական է, որ այժմ կարծեմ պաշտում է արեւելեան սրճարան, անուներ... անունը... ո՛չ, մոռացել եմ. յաղթանդամ, գէր, այսպէս», օրիորդը օդով լեցրեց այտերը, «կարծես բռնակիր լինի. միւսը դոկտոր է, Ռեսուհի անունով, բայց ինչ դոկտոր՝ չգիտեմ»...

— Իսկ երրորդը:

— «Ալի Սալիհ բէյի կինը. ա՛խ, յիշեցի. Ալի Սա-

լի՜հ բէյ, այսպէս է այն նախկին վաճառականը, այն-
պէ՛ս գեղեցիկ է, այնքա՛ն հրապուրիչ, հմայիչ. կի՛-
նը», յարեց ժպտալով, «որ երբ հարցրի, թէ ո՞վ է,
դո՛նապանը ասաց, թէ Ալի Սալի՜հ բէյի կի՛նն է. այդպէ՛ս
էլ մնաց մտքիս մէջ. ա՛խ, որքա՛ն գեղեցիկ է, ուղղա-
կի արեւելքի դիցուհի: Բայց խօսք տուէ՛ք, որ պիտի
չսիրահարուէ՞ք», ասաց ցուցամատով մտերմօրէն
սպառնալով, «սակայն, սպասեցէ՛ք, կարծեմ նրա
հետ այդ մասին խօսելու պէտք պիտի չունենաք. այո՛,
այո՛», յարեց պայմանագիրը նայելով. «Բնակարանը
վարձել է թրքական դեսպանատան քարտուղար Զիա
բէյը, ահաւասիկ նա էլ ստորագրել է պայմանագիրը.
ուրեմն նրան պէտք է դիմել»:

— Անօղուտ է, օրիորդ, ասացի:

— «Ինչո՞ւ»:

— Շատ պարզ է, օրիորդ, երբ թուրքը կին ունի,
ոչ մի դէպքում իր յարկի տակ վարձակալ չի ընդունի.
այդ դէմ է նրանց օրէնքին:

— «Ի՛նչ էք ասում. պատճա՞ռը»:

— Պատճառը... առիթ չտալ դայթակղութեան:

— «Հիանալի՛. չէ՞ք գտնում, որ լաւ օրէնք է»:

— Ի՞նչպէս ասեմ՝ ե՛ւ լաւ է, ե՛ւ վատ...

— «Ինչո՞ւ այդպէս»:

— Լաւ՝ քանի դեռ թուրք կանանց հետու է պահում
դայթակղութիւնից. վատ՝ երբ նրանց աչքերը նայում
են դրսերը...: Ահա այսպէս, աւարտեց իր պատմու-
թիւնը վաղան. հազիւ կարողացայ օձիքս ազատել այդ
չատախօս կնոջից եւ այն էլ ուրիշ անգամ այցելելու
խոստումով: Ի՞նչ է կարծիքդ:

— Կարծիքս այն է, որ Թալէաթը ապրում է այն-
տեղ Ալի Սալի՜հ բէյ կեղծ անուան տակ:

— Ինչպէ՛ս թէ...

— Այնպէս:

— Գարգիր միտքդ տեսնեմ :

— Գարգելու բան չկայ. Զիա բէյերը սնանկ վաճառականների համար բնակարան չեն վարձում ու աւելի գեղեցիկ կի՛ն ես չգիտեմ քան Թալէաթի կի՛նը :

— Ո՞րտեղից գիտես :

— Նկարը տեսել եմ :

Վազան խոր տարակուսանքի մէջ ընկաւ...

* * *

Առաւօտ կանուխ վազեցի «Թիրկարտէն» . ընկերակցել էր :

— Վերջապէ՛ս :

— Այստե՞ղ է, գոչեց :

— Այո՛ :

— Տեղը գիտե՞ս :

— Ի հարկէ՛ :

— Փառք Աստծոյ...

Մանրամասն պատմեցի ամէնը՝ սկսելով կայարանից մինչեւ վերջին պահը : Լսում էր ազահութեամբ :

— Ժամը քանի՞ն է :

— Ի՛նը քառորդ անց :

— Ելի՛ր դնանք, չուշանանք :

— Դեռ ժամանակ կայ. Թալէաթի նկարներից մէկը հատ տուր ինձ :

Դուրս հանեց դարակից նկարների ծրարը, քրքրեց ու դուրս քաշելով Պոլսոյ ոստիկանապետ Պետրիի նկարը, հարցրեց .

— Սրա նման չէ՞ այդ «ժուայլագէմ» կոչուածը :

— Ո՛չ, նրա նկարը չունինք, տո՛ւր Թալէաթի նկարը, ասացի բանալով գրչահատոս :

— Հետաքրքիր է. ասում ես «Ռըսուհի՛», ասաց նա յսինձներով ինձ Թալէաթի նկարը. ոչ լսել, ոչ կարդացել եմ այդպիսի մի անուն... Ի՞նչ ես ասում, այ տղայ...

— Պեխերը պիտի քերեմ...

Յանկարծ դուռը ծեծեցին։ Նկարը դրի ծոցս։ Սպասաւորն էր, որ մեկնեց մի նամակ՝ յայտնելով, թէ ստացուել է Լրկու օր առաջ։ Ծածկազիր էր Փարիզից։ Սրտմաշուք դանդաղութեամբ էին պարզուամ խառնափնդոր թուանշանները. գրութիւնը վերաբերուամ էր խնդրին։ Առաջին բառերն էին. «Եւրոպացի բարեկամից իմացանք, որ Թալէաթը»...

Վերջապէս պարզուեց բովանդակութիւնը. Թալէաթը գտնուամ էր Ժընեւում. փետրուարի սկզբներին այնտեղ ունեցել է տեսակցութիւն անգլիական մի դիւանագէտի հետ...

Ինձ չչմեցրեց այդ ծածկազիրը։

— Ե՞րբ է գրուած։

— Տասն օր առաջ։

— Շատ ժամանակ է...

— Այո՛, խնդիրն էլ այդ է։

— Ե՞րբ է այստեղ ստացուած։

— Սպասաւորը ճիշտ ասաց՝ երկու օր առաջ...

Տարակուսանքների մէջ մխրճուած, ամէն մէկս իր մտքերի հետ, դուրս ելանք։ Բայց արդէն ուշ էր։ Ոչ Ուշլանտում, ոչ Հարտենբերգ Յազօրը չկար։ Ընկերոջս ցոյց տուի Ալի Սալիհ բէյ կոչեցեալին բնակարանը։ Բաժանուեցինք՝ իրիկունը հանդիպելու պայմանով։

Հասնելով տուն, դուռը փակեցի եւ սկսեցի քերել Թալէաթի պեխերը. դանձ փորողի պէս անհամբեր էի, բայց չեղաւ. յանկարծ դուռը ծեծեցին՝ ԽՖԹեանն էր։

— Եղբա՛յր, էս ո՞ւր ես, գոչեց ձեռքերը տարածելով, շուտ հազնուիր, գնա՛նք։

— Ո՞ւր։

— Քոյրս հրաւիրել է քեզ ճաշի։

— Այսօր լաւ չեմ, Լեւոն։

— Անկարելի է, առանց քեզ չեմ կարող տուն գնալ:

— Մի ուրիշ անգամ...

— Տօ, վե՛ր կաց, ասում եմ քեզ, այսօր ծննդեանս օրն է:

— Էլ ուրիշ օր չկա՞ր ծնունելու, ասացի դառնութիւնս սքողելով կատակով:

— Շո՛ւտ, շո՛ւտ, Աբէլեանն ու Գալուստեանը երիււի արդէն գնացել են, Գարեգինն էլ պիտի գայ:

— Գարեգինը ո՞վ է:

— Մշեցի Գարեգինը՝ չդիտե՞ս, նա քեզ ճանաչում է...

Երազի պէս յիշեցի էրզրումից Երզնկա տանող ճանապարհը եւ մեր կառապան մշեցի Գարեգինին:

— Ի՞նչ է անում այստեղ:

— Ինչ պիտի անի. գիշերօցերեկ մտածումն ու զրոյցը ջարդերն են, գրեթէ խենթացել է...

Ճաշասենեակում նստած էին Թէրզրլւաշեանները եւ Գարեգինը: Տիկինը բողոքեց, որ իրենց մոռացել եմ:

— Եա՛, բացազանչեց Գարեգինը՝ արջի պէս առնելով ինձ հլօր բազուկների մէջ:

Դժբախտ օրերը այդ պահին թուացին ցանկալի անցեալ: Աշխարհը չափչփել էր: Այժմ Բերլինի աբուարձաններում կատարում էր սեւ աշխատանք ինչ որ ատաղձի գործարանում: Ըստ երեւոյթին, պատմում էր դէպքերից. գոհացաւ մէկ երկու հարցումներով Յովնանի, Սահակի մասին ու դարձաւ նրանց.

— Աղբօրս ըսեմ, լոյսը չբացուած կծիկը դրի...

— Իսկ մա՞յրդ, քոյրե՞րդ, հետաքրքրուե՞ցեմք հարցրեց տիկին Քրիստինէն:

— Մայրս, քոյրերս իրենց պզտիկներով Մուշի հովիտէն տարագրուածներուն մէջ կը գտնուէին, ետքէն իմացայ անոնց քաշածները...

Եւ Գարեգինը պատմում է հարազատների գողգոթան աղեկէզ մանրամասնութեամբ՝ ամէն տեսակ նզովքներ թափելով Թալէաթի գլխին։ Գազազած, ջղային անհաբերութեամբ սպասում էի, թէ ե՞րբ պիտի վերջանայ այդ պատմութիւնը, որ յիշեցնում էր հարազատներին վիճակուած թախտը։

— Բոլոր երեք քոյրերս կ'առեւանգուին դեռ Եփրատին չհասած. պղտիկները կը մնան մօրս մօտ։ Իրիկուան դէմ Սուրիկը կը մեռնի. մայրս տեսնելով, որ անկարող է տանիլ պղտիկները, կը պահուրտի ցորենի արտերուն մէջ։ Հոս ուրիշ պահուրտածներուն հետ գիշերը կ'անցընեն։ Առտուն զանոնք կը նկատեն, արտերը կը վառեն։ Դուրս ելածները կը քնեն դէպի Շէխլանի գոմերը, ուր խմբուած կ'ըլլան ուրիշներ։ Ասոնց կ'ըսեն, թէ Թալէաթը ձեզի կեանք շնորհած է, բայց իսլամ պիտի ըլլաք...

— Զգէ՛, Աստուածդ սիրես, այդ հին պատմութիւնները, դարձայ Գարեգինին։

— Նա կարծես մտրակի հարուած ստացաւ. աչքերը դարձան ու չորութեամբ գոչեց։

— Ինչո՞ւ, ջղերո՞ւդ դպան։

— Այնքան լսեցինք, որ էլ սիրտ չմնաց, Թալէաթ, Թալէաթ կրկնելով մեր ցաւը չի բուժուի։

— Ապա ի՞նչ կ'ուզէիր, արձա՞ն կանգնեցնենք շուին։

— Յանցաւորը մենք ենք եւ ոչ թէ Թալէաթը, որ Ատանայի ջարդից յետոյ հաւատ ընծայեցինք նրան։

— Տօ ի՞նչ ըսիր, վա՛յ ես քու Թալէաթի հօր հոգին ու յանկարծ գոռաց նա բռունցքը իջեցնելով սեղանին։

— Լռէ՛, անպատկառ, գոչեց Էֆթեանը։

— Տօ՛, ես էտոր հայ ըսողին. Թալէաթը կը պաշտպանէ...

Վայրկեանի մէջ այնպիսի իրարանցում ստեղծւեց, որ անիծում էի գալս: Ներս մտան Գալուստեանն ու Աբէլեանը ու շուարած մնացին շնմբում: Գարեգինը իրեն բոլորովին կորցրած՝ վեր ցատկեց ու յափը տակելով դէխարկը էֆթեանի ձեռքից, դուրս թռաւ գոչելով:

— Ես ասանկ հայու հետ սեղան չեմ նստիր, տիկին Գրիստինէ, ներեցէք...

Դողում էի՝ լալու աստիճան ազդուած այդ անմիտ, անակնկալ միջադէպից:

— Խենթ է, կարեւորութիւն մի տաք, ասում էր Գալուստեանը...

Էֆթեանի, Աբէլեանի, Թէրզիպաշեանների ջանքերը տրամադրութիւն ստեղծելու՝ չէին յաջողում: Ծառը վերջանալուն պէս ներողութիւն խնդրեցի տիկնոջից եւ մեկնեցի:

Տուն հասնելով՝ սկսեցի քերել Թալէաթի պեխերը: Ստոյգ նմանութիւնը Ալի Սալիհ բէյի հետ ինձ ցնցեց. իսկ երբ մատիտով Ֆէսի վրան ուրուագծեցի եւրոպական գլխարկ, ոչ մի տարբերութիւն չմնաց...

Նկարը առած վազեցի «Թիրկարտէն»: Ընկերս նոր էր վերադարձել ճաշարանից ու քննում էր թերթերի ընթացիկ լուրերը: Խելայեղօրէն բացազանչեցի.

— Նա է, հաւատացի՛ր, ահաւասիկ, եթէ յիշում ես կայարանից...

Դիտեց նկարը հարեւանցի:

— Այժմ ես էլ կսուկած չունիմ. թէեւ մի քիչ չփոթութիւն պատճառեց ծածկագիրը, բայց հասկացայ...

— Ինչպէ՞ս:

— Յազօրից իմացայ, որ այսօր էլ այդ Ալի Սալիհ բէյը ճիշտ ժամը տասին այցելել է Ուհլանտի ժամադրավայրը, իսկ դու ասում էիր, որ մինչեւ կայարանում յայտնուելը նա չի եղել այնտեղ:

Հայ ազգին քուրճակնապետները

Ջինադադարէն (1918) չորս ամիս տուա՞յ լուսամկարուած Պէօլիտեղիէի Արքահաճ փաշայի ազարակիւ մէջ, ուր ամէն մարդաբ օր, սէլամլըֆի արարագուքանն վերջ. կ'երթայիմ քուրճակնապետները սարդուս - անձնապէս բանագրուեց այս ազարակը:

Իրփիհատի ոճրագործ կամարիկիան

1. Թալեաթ, ճերմիմ գործոց մախարար, ապա մեծ 8. Մէճիտ, կայսերական փեսայ, Թալեաթի եւ Էն-Կարբու, Իրփիհատի իսկական պետ, սպան-վերի մտերմը.
2. Էնվեր, պատերազմական մախարար եւ սպարա-նըւած թերիկի մէջ 1921իմ.
3. Սայիտ Հալիմ, մեծ Կարբու եւ Իրփիհատի մեռալը խաղալիկ, սպաննուած Հոմի մէջ 1922իմ.
4. Ջեմալ, Ենվայիմ մախարար եւ Պազիստիմի բա-մակիմ հրամանատար, սպաննուած Թիֆլիսի մէջ 1922իմ.
5. Տոք. Սիւլէյման Նուամ, Իրփիհատի պակա-լէզ մը.
6. Ահմէտ, Էնվերի հայրը.
7. Հիւսէյիմ Ճահիտ, Իրփիհատի գործոմ անդամ եւ Պազիստի իսկական պետ.

9. Իսմայիլ Հազը, պատերազմական իրեղններու տնօրէն եւ պետական գանձը կողպտող.- 10. Հիւսէյիմ Հիւմի, նախկին մեծ Կարբու եւ վի-ննայի օմ. գետն.

11. Բահմի, Ջիւստիսի կուսակալ, տեղւոյն հայե-րը շնորհիւ իրեմ փրկուած եմ տարագրուեմէ.- 12. Կարբի եղած չէ իմնուքիւնը ստուգել.

13. Միքիատ Շիւրի, Իրփիհատի կամիտի բնագա-նուր հարտուողար.

14. Մէլալտիմ, կայսերական փեսայ, Թալեաթի յայս մտերմիւ ամէն շնորհիւ իրագիկ կ'ըլար պա-լատական ճերմիմ իրագրուեմէ.

— Այո՛:

— Նշանակում է այդ ժամանակ եղել է ժընեւում .
ուր եւ տեսակցել է անգլիական դիւանագէտի հետ .
ծածկազրի թուականն էլ հաստատում է այս հետեւու-
թիւնը:

— Ուրե՞մն...

— Պէտք է վերջացնենք. միայն թէ նախ քան
այդ, պէտք է մի անգամ էլ տեսնենք նրան:

— Վաղը...

— Այո՛, բայց պէտք է շատ զգոյշ լինել. Բերլինը
նորից անհանգիստ է, աննշան պատահականութիւնը
կարող է ամէն բան փճացնել, փողոցներում հետապըն-
դելը շիտակ չէ. մինչեւ հիմա պէտք էր, որ այդ շրջա-
նում մի սենեակ գտնուէր:

— Շատ բաւ պիտի լինէր այդ, բայց այժմ, երբ
խնդիրը որոշ է...

— Դժուարը հիմա է. այլեւս քո այնտեղ երեւալը
գործի համար օգտակար չէ. Յազօրին էլ Ուհլանտում
պէտք է փոխարինել Հայկոյով, միշտ միեւնոյն մալ-
դու երեւումը կարող է նկատուել: Ինչ որ է, հիմա
կը գան ընկերները, կը խօսինք:

— Նորից խորհրդակցութի՞ւն:

— Այո՛, անհրաժեշտ է վերջնական որոշում տալ:
Իրար յետեւից յայտնուեցին Յազօրը, Հայկոն, Վա-
զան: Սկսուեց խորհրդակցութիւնը հետազօտութեան
վերջ տալու եւ դրական գործի անցնելու մասին:
Կարծես անակնկալ եղաւ այդ՝ ընկերների համար. որ-
քան դիւրութեամբ էին դիրք ճշդում նախնական աշխա-
տանքների ժամանակ, այնքան այժմ դժուարանում էին
որոշ կարծիք յայտնելու: Ըստ Վաղայի, տուեալները
ակնբախ էին, բայց գործի ձեռնարկելու համար՝ ան-
բաւարար: Եւ սակայն չէր կարելի որոշակի ասել, թէ
ի՞նչ լրացումներ են անհրաժեշտ: Հայկոն կարծում էր,

որ անհրաժեշտ է սպասել, Ալի Սալիհ բէյի կնոջ տեսնելու առիթ ունենալ ու կնոջ նկարի հիմքով ամուսնու խնճուղիները հաստատել: Յազօրը գրեթէ համոզուած էր, որ հետապնդողը Թալէաթն է, բայց այդ խղճի խնդիր համարելով՝ չէր ուզում պատասխանատուութիւն ստանձնել:

Ի վերջոյ, որոշուեց մի սենեակ գտնել Հարսենբերգ թիւ չորս բնակարանի շրջանում թէ հետախուզութիւնը շարունակելու եւ թէ գործը յաջողութեամբ դուրս հանելու համար: Թէեւ այն չէր՝ ինչ սպասում էի, բայց լռեցի:

Մարտի 25 էր, Կիրակի, իրիկնամուտ: Յազօրը անմիջապէս գործի անցաւ: Եռանդուն, աչքաբաց, բարեխիղճ եւ ամէն կազմակերպչական աշխատանքի համար անփոխարինելի մէկն էր նա: Խորհրդակցութիւնից հազիւ անցել էր երկու երեք ժամ եւ ուզում էինք դուրս գալ ընթրելու, երբ նա շնչահատ ներս մտաւ. յայտնեց թէ Հարսենբերգ թիւ 4 բնակարանի դիմաց թիւ 37 բնակարանում վարձել էր մի սենեակ, որի պատուհանը նայում էր փողոցին: Սենեակը պարպում 'ր երեք օրից. փոխադրուել կարելի էր Մարտ 26ին:

Առաւօտեան աղաւթ էի. Հարսենբերգում պիտի հսկէր ընկերս, Ազմիի խանութի վրայ՝ Յազօրը: Ուշլանտում նրա փոխարէն՝ Հայկոն, որ ընկերոջս հետ պիտի տեսնուէր կէսօրին: Բայց ինչպէ՞ս սպաննել ժամանակը մինչեւ այդ: Մաքրեցի, կարգաւորեցի սենեակս եւ հակառակ տիկին Շտեյրաումի տրտունջներին, լուացի միջանցքը: Գործատեղից անժամանակ տուն դարձաւ Աբէլեանը՝ յայտնելով տխուր նորութիւններ. Հայաստանում ծայր էր տուել քաղաքացիական պատերազմ. թուրքերը դեռ մնում էին Ալեքսանդրապո-

լում. նրանց ենթակայ Կարսի շրջանում տեղի էին ունեցել զնդակահարութիւններ եւ Զաջուռի շրջանում՝ նոր ջարդեր...

Պակասը լրացրեց օրուայ միւս կէսի անյաջողութիւնը: Այի Սալիհ բէյ կոչեցեալը չէր երեւացել այդ օրը. ընկերս նրան չէր տեսել: Ուհլանտ այցելողներից Հայկոն տարբերել էր միայն Բէհաէտտին Շաքիրին: Ի՞նչ էր նշանակում սրա վերադարձը Հոռմից եւ առաջինի բացակայութիւնը այդ օրը: Բոլոր հաւանականութիւններն ու ենթադրութիւնները ջրում էին եւ մնում էր միայն կասկածը, որ հետապնդողները հոտ են առել, բայց այս դէպքում դառնում էր տարակուսելի, որ Հայկոյի տեսածը Շաքիրն է եղել: Ամէն պարագայի տակ բանաւոր եւ շրջահայեաց վարմունք պիտի լինէր՝ մէկ - երկու օր չերեւալ Հարսենբերդի շրջանում. արդէն դրա կարիքը ընկնում էր նոր բնակարան փոխադրուելուս պէս:

Յաջորդ օրը երեկոյեան մտայ Աբէլեանի մօտ՝ խնդրելով յայտնել տիկին Շտելբաումին, որ պէտք է փոխադրուիմ նոր բնակարան. — Լաւ չեմ. հիւանդութիւնս զնալով բարդանում է, ընդհանուր թուլութիւն, գլխապտոյտ. հիմա էլ կուրութեան նախանշաններ. երէկ նորից եղայ պրոֆեսոր Կասիրէրի մօտ. ամէն բան ջղերի ծանր քայքայման հետեւանք է, ասում է. կազի ճրագը խիստ վնաս է ինձ. եւ իրօք դիչերները մէկ տող չեմ կարողանում կարդալ. հիմա ստիպուեցի վարձել ելեկտրական լոյսով սենեակ: Այս ամսուան վարձքը տիկին Շտելբաումին վճարել եմ. սամէն տեսակէտով գոհ եմ նրանից եւ պիտի մնայի, եթէ այս պարագան չլինէր: Խնդրում եմ պարզել այս ամէնը տիկնոջ, ինձ համար դժուար է...

Միւս օրը երեկոյան դէմ Յազօրի ընկերակցու-

Թեամբ փոխադրուեցի՝ խոստանալով այցելել այդ առ-
թիւ թունդ ելած բարի տիկին Շտեյլբաումին :

Նոր տանտիրուհիս, դեռ երիտասարդ որբեւայրի
տիկին Դիտմանը, ըստ երեւոյթին, յետ չէր մնում նրա-
նից իր առտնին բարեմասնութիւններով : Ամէն ինչ մա-
քուր, ճաշակաւոր . սպասուհի ունէր, բնակարանը
խաղաղ էր եւ թողնում վանքի տպաւորութիւն : Մուտքը
բակիցն էր, համեստ շէնքերի յատուկ երկաթածող մի
դռնից, որ բացւում գոցւում էր պտուտակած եւ լեղուա-
կով : Սենեակս օդասուն էր, լայն ու մեծ պատուհանը
ծածկուած էր չքեղ ժանեկաղարդ վարագոյրով : Մահ-
ճակալի մօտ կար սեղանանման դարակ, գրասեղան,
բազկաթոռ, պահարան, աթոռներ եւ այլն : Լայն փո-
ղոցի միւս մայթին, դէմուդէմ, ցցուած էր Ալի Սալիհ
բէյի բնակարանը : Պատուհանների թանձր վարագոյր-
ները հազիւ ղաւտում էին կենտրոնի բացուածքից՝ գո-
յացնելով սեպածեւ ճեղքուածք : Այդ պահին փողոցով
բաւական անցուղարձ կար . բանուորներ, դործաւորներ
դառնում էին աշխատանքից : Գրեթէ բոլորն էլ աշխա-
տում էին պարապ չանցրնել ժամանակը . ոմանք քայլե-
լիս կարդում էին օրաթերթեր, ոմանք ուտում էին...

Գիշերը քուն չկար, հակընդդէմ ղգացմունքների
տարափի տակ էի . մէկ կողմից յուղում էր ինձ այն ի-
րողութիւնը, որ արդէն հասել եմ նպատակիս շնորհիւ
եւ հրէջից ինձ բաժանում է ընդամէնը 25 մէթրի մի
տարածութիւն, միւս կողմից փոթորկում էր ինձ այս
մտատանջութիւնը, թէ արդեօք պիտի յաջողի՞մ : Դի-
մացի շէնքի ճրագը մինչեւ ուշ դիշեր վառ մնաց :

Առտուն կանուխ կարգի դրի սենեակս ու տեղ բռ-
նելով գրասեղանի մօտ՝ ձեւի համար դրի առջեւս
գերմաներէնի դասագիրքը : Գարնանամուտի մի պարզ
օր էր, արեւի ճառագայթները խաղում էին դիմացի
շէնքի պատուհաններին : Դուռը ծեծեցին . ներս մտաւ

աղախինը թէյով և հաց ու պանիրով: Հազիւ անցաւ կէս ժամ ու յանկարծ մայթի վրայ յայտնուեց Ալի Սալիհ բէյ կոչեցեալը: Այդպէս շուտ. անակնկալ էր: Ժամը ինը չկար. նա, ըստ սովորութեան, վեր-վար նայեց. Թեւի տակ թղթապանակ ունէր: Անմիջապէս գէնք խլեցի ու դուրս ելայ. երբ հասայ մուտքի դրան, նա գրեթէ դէմս էր. գնում էր դիմացի մայթի հակառակ ուղղութեամբ, դէպի վեր, Հարտենբերգի սկզբնաւորութեան շրջանը. այս էլ անսովոր էր: Վայրկենապէս դուռը քաշեցի, բայց չբացուեց. փորձեցի ուժգին. նոյն բանը: Հասկացայ, որ նախապէս պէտք է դարձնեմ պտուտակը. չդարձաւ: Գլուխս կորցրած՝ ջախջախելու աստիճան քաջքեցի դուռը. անօգուտ: Ինձ համակեց անորակելի յուսահատութիւն: Վազեցի աղախնի մօտ. դուռը կողպուած չէր: Հասաւ եւ աղախինը, բայց դուռը չէր բացուում...

Տասը րոպէից ավելի ժամանակ անցաւ, մինչեւ յաջողուեց անասելի ջանքերով դարձնել պտուտակը ու դուրս գալ: Բայց էլ ո՞ւր. որսի հետքն անգամ չկար...

Մի պահ շուարած դիտելով չորս կողմս՝ բռնեցի կենդանաբանական այգու ուղղութիւնը: Անիմաստ էր, կանդ առայ: Յանկարծ մտածեցի, որ զուգահեռ փողոցներով կարող էր գնալ Ուհլանտ: Հասայ այստեղ. կէս ժամից ավելի սպասեցի. ներս ու դուրս անող չկար, այնինչ ժամանակն էր: Անցաւ եւս կէս ժամ. ուղեղս գործելուց դադարեց, մի՞թէ փախցրի...

Զէ՛ր կարող արդեօք ոճրագործը մտած լինել Ալմիի խանութը: Հրապարակն անցայ, մտայ խանութ. մէկ քայլի վրայ առաջին անգամ տեսայ այս միւս հրէշին, գլուխն անգամ չչարժեց, լրագիր էր կարդում: Բուռն մղում ունեցայ գնդակը դամելու ճակատին: Յետեւի գորգերով ծածկուած անցքից յայտնուեց տղան. մէկ տուփ ծխախոտ գնելով դուրս ելայ:

Յիսկ էր... արեւմտի թիչ տեղ, Քաղաքի մասերն
 Նկ հայրն ունի տեղ, Քիշտ տեղի՝ Նիսկ հայր
 րտն Օրկեր, խոստ էր տեղերն տեղ, ուղարկ
 էր թիչից: Քաղաքի խոստ էր խոստեղ: խո
 րտն ուղի խոստ թիչ՝

Նախն էրկ
 խոստ
 Յ Յ Յ Յ Յ Յ
 Յ Յ
 Քաղաք խոստ
 խոստ
 խոստ
 (խոստեղ խոստ)

Եր խոստ - խոստ խոստ խոստ խոստ խոստ
 խոստ խոստ խոստ: խոստ էր խոստ խոստ
 խոստ: խոստ խոստ խոստ խոստ խոստ
 խոստ: խոստ խոստ էր խոստ խոստ խոստ
 խոստ խոստ: խոստ, խոստ խոստ խոստ
 խոստ խոստ խոստ էր խոստ:

Վերադառնալ խոստ: խոստ խոստ խոստ խոստ
 խոստ խոստ խոստ խոստ խոստ:

ՄԱՅԹԻ ՎՐԱՅ ԸՆԿԱԻ ՀՐԷՇԸ

Առաւօտեան լոյսը բացուելուն արդէն նստած էի գրասեղանիս առջեւ. սենեակս կարդաւորել էի, որ առիթ չունենան ներս դալու: Դասադիրքս բացած՝ դիտում էի դիմացի շէնքը, չուրջ 25 մէթր լայնութեամբ փողոցը: Դեռ կանուխ էր. բանուոր, արհեստաւոր, գործակատար աճապարում էին աշխատանքի: Երբեմն աղմուկով անցնում էին ապրանքատար ինքնաշարժեր: Պատուհանիս վարագոյրի միացման նեղ ճեղքից աշխատում էի մի բան տեսնել դիմացի շէնքից ներս, բայց ապարդիւն: Դուռը փեծեցին. ներս մտաւ աղախինը թէյով. թիկունքում յայտնուեց տիկին Դիտմանը: Այնպէ՛ս չփութուեցի, որ կարծես բռնուած էի ծանր յանցանքի վրայ: Տիկինը ձգտում էր աւելի երիտասարդ և հաճելի լինել, քան փաստօրէն կարող էր: Ժպտախառըն գրոյցից ոչինչ չեմ հասկանում: Ձեռքի շարժումներից կռահում եմ, որ խնդիրը դառնում է դրան աւելւած պտուտակի շուրջ, որ այժմ նորոգուած ու շտկւած է. տալիս է ինձ բանալի, որի համար ոչինչ պէտք է վճարեմ:

— Դամկէշէօն, ասացի կարճ կապելու համար...

Եղաւ ժամը 10, 11. դիմացի շէնքից ոչ ոք չյայտնուեց: Կէսօրին ընկերոջիցս իմացայ մի ուշացած նորութիւն. Փարիզից ստացուել էր մի ծածկադիր գրուած թիւն. Պոլսից Փարիզ յայտնել էին, որ Թալէաթը ապ-

ըում է Բերլինում, ՀարտԼնբերգ թիւ 4 բնակարանում, Ալի Սալիհ բէյ կեղծ անուան տակ: Շատ կարեւոր նորութիւն էր այս...

Սենեակիս մէջ ժամերով անշարժ նստած դիտում էի դիմացի շէնքը: Ճրագ չվառուեց այնտեղ...

Առաւօտեան անկողնից ելայ այնպէս ջարդուած, որ կարծես ամբողջ դիշերը քայլել էի. հարբուխ, կոտրտուք, տաքութիւն. անհաճոյ էր: Անհամբերութեամբ սպասում էի ժամի 10—11ին: Ոչ ոք եւ ոչինչ: Անգամ կասկածելի էր, թէ արդեօք բնակութիւն կա՞յ դիմացի շէնքում:

Կէսօրին, ընկերս, Ազմիի խանութին նայող պատուհանի մօտ նստած, կարդում էր թերթերի լուրերի բաժինը:

— Եթէ դիւրին գործ լինէր, երեք տարուան մէջ արդէն կատարուած վերջացած կը լինէր, ասաց նա՝ լսելով տրտունջներս:

— Ես առաջարկում եմ վազային ճամբել տանտիրոջ մօտ:

— Ինչո՞ւ:

— Որպէսզի իմանանք, թէ այդ տան մէջ բնակութիւն կա՞յ, թէ չէ:

— Ստուգելու միակ ապահով ճանապարհը հսկողութիւնն է...

Գիշերը դիմացի շէնքի առաջամասում կանթեղի պէս մի լոյս պլպլաց ու մարեց...

Յաջորդ օրը ըստ սովորութեան մինչեւ 11 հսկեցի. այժմ տարակոյս չէր մնում, որ Թալէաթը փախել է: Ձէր երեւում նաեւ «մույրադէմը», Ռըսուհի կոչուածը: Կէսօրին առաջարկեցի վերականգնել Ուհլանտի հսկողութիւնը:

Գիշերը անցրի հիւծուած ու պարտասած, մզաւանջային երազներով. ինչ որ ամբոխ, իրարանցում,

դուռում - դռիկներ, հետապնդում ու մի դամփու, որ փակել է ճանապարհս...

Առաւօտեան ժամը 10ից յետոյ ինձ կարծես խեղդում էին սենեակիս պատերը. ի՞նչ ճակատադրական արժէք ունեցաւ մուտքի դրան այն թշուառ պտուտակը...

Կէսօրին ընկերոջս տրամադրութիւնը բարձր էր: Ուհլանտում Յալօրը մի քանի այցելուների մէջ որոշապէս տարբերել էր Բէհայտին Շաքիրին:

— Քանի նա այստեղ է, նշանակում է Թալէաթն էլ չուտով կը յայտնուի:

— Իսկ ինչո՞ւ չես ենթադրում, որ Շաքիրն էլ կարող է գնալ:

— Այդ դէպքում պէտք է արդէն մեկնած լինէր, որովհետեւ եթէ Թալէաթը փախել է, Շաքիրն էլ պէտք է իր կեանքի ապահովութեան մասին մտածէր:

Ասածի մէջ տրամաբանութիւն կար. նորից դօտեպընդուելով դարձայ տուն:

Գիշերը երազիս տեսայ մայրս. իբր թէ Երզնկայից մեկնում եմ դէպի Բալիանները: Հարսները իրար են անցել ծուխի եւ մուրի մէջ կորած թոնրատանը, նրանք պատրաստում են ճամբորդական պաշարս: Մայրս ծընկաչօք անշարժ նստած է մինտարին վրայ, թոնիրի մօտ. փոքրիկները, թարմ հացի կտորներ ձեռքերին, բոլորուել են շուրջը: Անթիւ ճանճեր վխտում են Մարգարի բերանի եւ գլխի չորս կողմը, որովհետեւ նրա հացին վրայ քսուած է մեղր: Դուրսը աղջամուղջ է. արտոյտները պարզում են, թափ տալիս թեւերը: Երբ խուրջինս լեցնում են, ես առնում եմ ուսիս եւ ասում. — «Մնաք բարով»...

Այդ ժամանակ վեր է կենում մայրս եւ ինձ հետ դուրս գալիս: Գնում ենք լուռ: Նրա ընկերակցութիւնը

անախորժ է ինձ. կ'ուզէի արդէն բաժանուած լինել, որ այլեւս նրա մասին չմտածեմ:

— «Մայր, դու ո՞ւր», ասում եմ:

— «Մինչեւ Սուրբ Նշան, դաւակս, ուխտ ունիմ քեզ մինչեւ այնտեղ ճամբու դնելու»:

Հասնում ենք Սուրբ Նշան: Մայրս կոյրի պէս շօշափում է դէմքս, ուսերս, ձեռքերս ու մրմնջում.

— «Այսպէս մէկ-մէկ մեծացնում եմ, թեւ էք առնում, թռչում ու ես մնում եմ չոր գլուխ»:

— «Տուն դնա», ասում եմ նրան ու շարունակում՝ ճանապարհս:

Սուրբ Նշանից ուղիղ գծով բաւական վար հորիզոնի տակ յայտնւում է արեւի հրավառ սկասառակը: Յանկարծ յետեւից լսում եմ մօրս կերկերուն կանչը՝ Յետ նայելով՝ տեսնում, որ նա այնտեղ դեռ կանգնած է: Դառնում եմ դէպի նա:

— «Ի՞նչ կայ, մա՛յր»:

— «Գնո՞ւմ ես», ասում է նա հազիւ լսելի ձայնով:

— «Ի հարկէ, չասա՞ցի, որ դուն յետ դառնաս»:

Այն ժամանակ մայրս յամբօրէն քայլում է դէպի տուն: Մի քանի քայլ յետոյ նա օրօրում է գլուխը ու քայլերը արագացնում:

— «Մա՛յր», գոչում եմ: Բայց նա այլեւս յետ չի նայում. նա գնում, գնում. վազում է ու յանկարծ չքանում...

Առաւօտ էր, թունդ ելած ջղերս անկարող եղայ հանդարտեցնել ու մանկան պէս լաց եղայ.

Յաջորդին, 11ի մօտերը, մի ինքնաշարժ կանգ առաւ դիմացի չէնքի մայթի մօտ: Սիրտս ուժգնօրէն բարախում էր. ինքնաշարժից դուրս եկան մուսյլ դէմքով Ռըսուհին եւ սեւ վերարկուով դեռատի մի կին: Մինչ առաջինը կը վճարէր, միւս կինը թեթեւօրէն

վեր սահեց տարածուն հինդ-վեց աստիճաններով բանալին դարձնելով՝ ներս մտաւ։ Շունչ առի. կասկած չկար, որ Թալէաթի կինն է... Մօտ երկու ժամ քարացած մնացի պատուհանիս մօտ։ Բայց այլևս անցուղարձ չկար։ Անհրաժեշտ էր լուր տալ ընկերոջս յուսատու անակնկալի մասին։

Լսեց այս կարեւոր լուրը եւ իր հերթին յայտնեց, որ Ամերիկայից օդային պոսդով ստացել է ծածկագիր մի նամակ։ Ընկերները, կրկնելով Պոլսոյ տեղեկութիւնը, խնդրում էին բոլոր հնարաւոր միջոցներով վերջ տալ Թալէաթի գործին։ Մնացած ոճրագործները պատժելու համար ձեռք են առնուած միջոցներ եւ այդ խնդիրը մեզ պէտք չէ զբաղեցնէ։ Ծածկադիրը Փետրուարի սկզբներին մեր կատարած դիմումի պատասխանն էր։

Մարտ 13ի առաւօտեան մայթի վրայ յայտնուեց Թալէաթի կինը եւ դանդաղօրէն շարժուեց դէպի վեր։ Դեռ Պոլսից գիտէի, որ ընդունակութիւններով օժտուած եւ քաղաքականութեամբ հետաքրքրուող մէկն էր։ Նա մասնակից էր ամուսնու գործերին, երբ նա հեռագրական պարզ պաշտօնեայ էր, ներքին դոճոց նախարար, մեծ վեզիր։ Ասում էին, որ նոյնիսկ մեծ ազդեցութիւն ունէր ամուսնու վրայ։ Յայտնի էր իբրեւ հրապարակագիր։ Իթթիհատականների նեղ շրջանում անծանօթներից չէր։ Կարոյ էր երբեմն երեսը բաց, առանց քողի հանդէս դալ Պոլսոյ փողոցներում։ Այնուամենայնիւ հաճոյքով չէր, որ դուրս եկայ հասկանալու, թէ ո՞ր է դնում. կին հետապնդելը անհաճոյ էր։

Հասաւ կենդանաբանական այգի ու ներս մտաւ։ Գարուն էր. ձիւնից նոր ելած կանաչները կարծես լուացուած, սրբուած էին։ Բայց դեղատոմսային ճշդութեամբ բաժանուած մարդերն ու համահասարակութիւնները աւելի հետաքրքրութիւն, քան հաճոյք էին

պատճառում ինձ: Նա պնդում էր յամրաքայլ դէպի ցայտադբիւրները, ուր շիթերով բարձրանում ու անձրեւի պէս իջնում էին ջրերը՝ գոյացնելով ցողեր մամուռապատ շրջապատին վրայ: Յանկարծ սիրտս լեցունց անսահման կարօտով դէպի մեր հայրենիքը, դէպի պղտոր Եփրատը, որ ամպեր համթուրող սրագագաթ լեռների միջով մտնում է կիրճերը, դռում հազարաւոր վազրերի միաբերան ոռնոցով, ապա դայրոյթից փրփրած դուրս է նետւում ու հեղեղատի պէս տարածւում...

Տիկինը հասաւ, կանգ առաւ այստեղ շատերի պէս: Գերտրուտ Գոլտը իրաւունք ունէր. դեղեցիկ է. տոգոյն դէմք, մեծ սիրուն աչքեր, սեւ հարուստ մազեր, փոքրիկ բերան, բարեձեւ, նազելի՝ նման հայուհու: Յայտնի է, որ շրջապատի դեղեցկութիւնից զատ նրան ոչինչ չի դբազեցնում: Ու թէեւ իր գիտութեամբ եւ ամուսնու հրամանով անապատներում դատապարտուել են սովամահութեան, եւ թրքական հարեմներում խամրել իր նման տասնեակ հազարներ, այնուամենայնիւ իրաւունք ունի խաղաղութեամբ վայելելու բնութեան բարիքները:

Վերադարձայ տուն...

Յաջորդ կէսօրին Յազօրից իմացայ, որ Ուհլանտը այդ օրը նման է եղել ուխտատեղիի. այնքան շատ մարդ է մտել ու դուրս եկել. այնտեղ եղել են Բէհաթտին Շաքիրը, դոկտոր Նազըմը, Իսմայիլ Հագգըն, դոկտոր Ռըսուհին, անգամ Ջեմալ Ազմին. վեց - եօթ ուրիշներ եւս, որոնց չի ճանաչել: Անշուշտ, չուտով պիտի երեւար եւ Թալէաթը...

Կրկին վերադարձայ տուն: Միջանցքում դէմ առ դէմ եկայ տիկին Դիտմանին. աւելի քան սիրալիր էր, բայց ես չկարողացայ նրա հետ հաստատուել այն պարզ, դրացիական յարաբերութիւնները, ինչ տիկին Շուէլքուումի հետ: Նա միշտ ինձ շփոթութիւն էր պատ-

ճառում եւ որքան ուզում է պարզել, այնքան աւելի դժուարութեամբ էի հասկանում ասածները: Այո՛, առողջութիւնս լաւ է, պարապմունքներս՝ նոյնպէս. չգիտեմ ինչո՛ւ ենթադրում է, որ ինձ հետ դժբախտութիւն է պատահել, կամ ես չհասկացայ, ու նա ժպտում է, ես մտնում եմ սենեակս...

Իրիկուան դէմ փողոցում յայտնուեց Ռըսուհին զամբիւղով. շուտով նա յետ դարձաւ. և այլևս դիմացի չէնքի դուռը չբացուեց: Մութը կոխելուն պէս ճրագ վառուեց առաջամասի դահլիճում, բայց յանկարծ մարեց ու բացուեց պատշգամբի ձախ մասի սենեակում: Երկար շտեմեց նաեւ. այստեղ ու չէնքը դարձեալ պարուրուեց խաւարով:

Առաւօտը սովորականից շուտ ելայ. արեւի շողերը արդէն հասել էին դիմացի չէնքի պատուհանին: Հաղիւ էի աւարտել թէյս եւ ուզում էի բազկաթոռը մօտեցնել պատուհանի եզրին երբ յանկարծ դիմացի չէնքի պատշգամբում տեսայ Թալէաթին: Քարացայ. նա՞ էր արդեօք: Այո՛...

Նա մէկ երկու քայլ առաջ անցաւ, ուշադիր գննեց մայթը՝ նախ վեր, ապա վար ու կարծեաւ ինչ մտքերի ծանրութեան տակ զլուխը կախեց: Ըստ երեւոյթին թեթեւ չէր կեսինքը, դործած անպատում ոճիւրից յետոյ: Յամենայն դէպս, թէեւ անցել էր հինգ-վեց տարի, բայց վախը անբաժան էր մնացել նրանից: Իր լայն ուսերին կրում էր երկու հրապարակային մահապճիոններ. Գոլսոյ պատերազմական ատենանի եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան: Առաջինը նրա համար, հաւանաբար, ունէր բարոյական նշանակութիւն. փոխանակ վեր հանելու իր «աղգանուէր» մեծ դործը, հարազատ երկրի մէջ հարազատները դատապարտում էին նրան մահուան, իբրեւ սովորական ոճրագործի: Բայց ժամանակը կարող էր այդ «թիւրիմացութիւնը» պարզել.

ապագայ սերունդները կը հասկանային կատարած գործի արժէքը, Լթէ... Եթէ չլինէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան դատավճիռը: Այնուամենայն, չկարողացաւ այդ կուսակցութեան բոլոր ղեկավարներին բնաջնջել: Բայց ո՞վ մնաց իր ճանաչածներէց: Փաստօրէն մէկ հոգի — Գարեգին Փաստրմաճեանը: Չէ՞ր յիշում արդեօք իր վերջին զրոյցը նրա հետ...

Լծակի պէս հաստ դաստակը վեր տարաւ, ձեռքով ճակատը շփեց, ներս մտաւ: Նայեցի ժամացոյցին. 10 էր, Ուշլանտ գնալու իր սովորական ժամը: Ձէնքը առի վրաս, պատրաստ դուրս գալու: Յանկարծ նա յայտնուեց դրան մօտ ու փղի պէս ծանրօրէն սկսեց վար իջնել: Երբ դուրս ելայ փողոց, դիմացի մայթով արդէն բռնել էր Ուշլանտի ուղին: Սառը դատողութիւնը ինձ ասում էր, որ այս անգամ անկարող պիտի լինի ազատուիլ ձեռիցս, բայց եւ յուզումը բաղմալեղու աղաղակներով փոթորկում էր ինձ:

— «Հասի՛ր, վաղի՛ր. անցի՛ր միւս մայթը, ու շեղակի կոնակից, մէջքի՛ն, գլխի՛ն, շո՛ւտ, անցի՛ր փողոցը»...

Մայթից իջայ փողոց՝ յետեւը անցնելու համար, բայց յանկարծ մի բան յետ մղեց ինձ. հազար անգամ պարզուած թացորոշ թանր ալդ պահին մէկէնիմէկ կասեալների թուաց. նա՞ է արդեօք...

— «Անցի՛ր դիմացը, դիմա՛ցը, դիմա՛ցը, ուղղակի ճակա՛տին, շո՛ւտ, շո՛ւտ, վաղի՛ր»...

Դիմացի մայթով հաւասարուեցի նրան, արագ քայլերով բաւական յառաջացայ. անցայ նոյն մայթը, ուսկից գնում էր նա: Յետ դարձայ: Մօտենում էինք իրար: Նա գալիս էր ճեմելու ձեռով՝ ձեռնափայտը անփոյթ ճօճելով: Մի կարճ տարածութիւն մնացած՝ զարմանալի անդորրութիւն համակեց կութիւնս: Հաւասարուելու վրայ Թալէաթը շեշտակի նայեց ինձ.

աչքերի մէջ առկայծեց մահուան սարսուռը: Վերջին քայլը բեկուեց. մի քիչ թեքուեց որ խուսափի, բայց զէնքը դուրս քաշելս ու յլխին սարպելս մէկ եղաւ...

Թալէաթը հարուածից կարծես ցցուեց ու մի ակընթարթ հզօր մարմինը պրկուեց ձիգ, բայց երերուն. ապա՝ սղոցուած կաշնու բունի պէս երեսի վրայ տապալուեց թնդիւնով... Քիչ դէնը մի կին ճշաց ու դետին փռուեց. մի մարդ վաղեց դէպի նա... Բնաւ չէի կարող երեւակայել, որ այդպիսի դիւրութեամբ գետին պիտի փռուի զաղանը: Մի վայրկեան մղում ունեցայ բոլոր գնդակները սարսլելու մէջքին, բայց փոխանակ կրակելու ատրճանակս նետեցի: Սեւ, թանձր արիւնը վայրկենապէս լծացաւ Թալէաթի յլխի շուրջ. կարծես ջարդուած անօթից մաղութ էր դուրս թափուում...

— Մարդ սպաննե՛ց, լսեցի...

Նայեցի վեր, վար, դիմացը, ամէն կողմ մարդիկ կանդ առած՝ նայում էին ինձ...

— Մա՛րդ սպաննեց, բռնեցէ՛ք, ճշաց մէկը՝ ցանցածեւ պարզելով դէպի ինձ ձեռքերը...

Բայց լծացող արիւնը կարծես գիւթել էր ինձ:

— Բռնեցէ՛ք, բռնեցէ՛ք, ճշացին ուրիշներ...

Ես անցայ նրանց մօտով. ոչ ոք փորձեց ինձ բռնել: Բայց երբ թիկունքից աղաղակները բազմացան, քարացած շղերս յանկարծ թռնդ ելան, ու ես ինձ նետեցի հարեւան փողոցը, ի՞նչ անելու՝ չդիտեմ: Ահաւոր աղմուկով մարդիկ ինձ հետապնդեցին: Ես փախայ: Դիմացից եկող մէկը բռնեց ինձ...

Կարող էի արդեօք խուսափիլ, հաւանաբար, եթէ այդ մասին նախապէս մտածած եւ որոշած լինէի: Անմիջապէս ամբոխը ինձ շրջապատեց: Չէի հասկանում, թէ ինչ են ուղում ինձնից. գոռում են, բռունցքները ճօճելով յարձակում, այնինչ ես ոչ ոքի հետ գործ չունեմ: Մէկը ինձ քաշքշեց, ուրիշներ սկսան անխնայ

Հարձակոցը հրատեղի քիչ 17 ամառ
սրահ առջև, խառնիչով ցայց սրահն էլ
սին գրայ լինում Քաղկաթ:

հարուածել. մի դինուած լսունցք իջաւ պիտուս. աշ-
քերս մթնեցին. վար ընկնելուց խուսափելով՝ չոքեցի.
արիւնը սկսուում էր դէմքս. լալմաթիւ ձեռք ու ոտք
էին իջնում վրաս. անյօր կատաղութեամբ պոռացի.

— Ի՞նչ էք ուրում. ես՝ հայ, նա՝ թուրք, ձե՞ռ
ինչ...

Յանկարծ ամբոխս ճեղքուեց. մի ոստիկան ոտքի
հանեց ինձ.

— Հա՛յ են, թա՛ւրք են, խլրտում էր տեղի տուող
ամբոխը:

Գլխիցս արիւն էր հոսում: Հասան ուրիշ ոստիկան-
ներ: Ամբոխը յետ քաշուեց: Ինձ դարձրին Հարսեն-
բերպ: Մայթի վրայ նոյն դիրքում ընկած էր հրէշը:
Ոստիկաններ, բալմութիւն, որոշ հեռաւորութեան
վրայ, բոլորել են չորս կողմը:

Անցանք...

Գաղաղած ոստիկանները նետեցին ինձ Շարլոտեն-
բուրգի ոստիկանատան մի խցիկը: Ապա յայտնուեց մի
պաշտօնեայ, որ դուլսս վիրակապերով փաթաթեց ու
ինձ դուրս հանեց. Ինքնաշարժով փոխադրեցին դաղտ-
նի ոստիկանական բաժինը: Պաշտօնեաների եւ ոստի-
կանների մի բաղմութիւն կար այստեղ. մէկը ինձ ներս
տարաւ մի աւելի մեծ խուց...

Համակուած էի հոգեկան այնպիսի մի ներքին դո-
հունակութեամբ, որի նմանը չէի ապրել երբեք: Ար-
ճիճի պէս վրաս ծանրացած տեւական մղձաւանջը չքա-
ցել էր յանկարծ: Ամէն բան փոխուել էր կարծես. կաշ-
կանդուած հողիս ազատ ու լայնարձակ թռչում էր.
կարծես էութեամբ ձերբազատուած՝ մտքերս չըջան էին
անում աշխարհի ծանօթ բոլոր անկիւններում: Տէ՛ր
Աստուած, ո՛րքան շատ բան կար մտածելու: Եւ սա-
կայն, ամէն բանից ու տեղից մտքերի մի-մի փչուեր կայ
դլխիս մէջ, որոնք փայլատակում են ու մարում...

Հանդարտել էի, երբ ինձ առաջնորդեցին բաժնի պետի մօտ: Ինքնութեանս վերաբերող հարցումներին պատասխանեցի: Բայց երբ սկսեց ինձ հարցաքննել ըստ էութեան, Փրանսերէնիս օգնութեամբ խնդրեցի մի հայ թարգման: Դտնուեց Փրանսերէն իմացող. առարկեցի, որ Փրանսերէնս էլ տկար էր հարցումներին ճշգրիտ պատասխանելու համար: Յետ տարին խուցը...

Իրիկուան դէմ էր երբ դուրս բերին ինձ. երկու ոստիկաններից մէկը գրպանից հանեց դիմացկուն թելի մի կծիկ, որի ծայրերին կապուած էին բռնելու յարմար փայտէ գրանաձեւ կտորներ. նա թելը փաթաթեց դատակիս ու փայտերը ափում միացրեց. դուրս ելանք: Մանկութեան օրերին այդ ձեւով ես «ձի» էի խաղում տարեկիցներիս հետ: Միւս ոստիկանը միացաւ մեղ թղթերի մի ծրարով: Անցնելով մի շարք փողոցներ՝ կանդ առանք մի չէնքի առաջ, որի ցուցատախտակին դրուած էր «կենտրոնական ոստիկանատուն»: Երկրորդ յարկաբաժնում մի քանի միջանցքներ անցնելով, թըղթատար ոստիկանին հետ մտանք մի ընդարձակ սենեակ: Հսկառակ պաշտօնեաների բազմութեան, տիրում էր լուռութիւն, մարդիկ կարծես համր էին: Այստեղ մի կարճ ու կլոր մարդ ընդունեց ծրարը, որի մէջ երեւան եկաւ ատրճանակս, ու տոմարի մէջ անցընելով անունս, գլխով շարժում արաւ քովնտի կանգնած պաշտօնեային: Դուրս ելայ նրա հետ. միջանցքներում պատահում էին աւլող եւ մաքրող բանտարկեալներ: Ոստիկանութեան կից բանտն էի: Միջին մեծութեամբ մի խուց, վեր բացուած փոքրիկ պատուհան. պատին զամուռած փայտէ շարժական մահճակալ, որ բաց էր. դէմ ու դէմ պատին ամրացուած այլ ձեւի սարքաւորում, որի մէկ ծայրից երբ քաշեցի, յանկարծ բացուեց մի սեղան. միւս փայտերը շարժելով՝ կազմուեց նստարան, ուր եւ տեղաւորուեցի ես: Աջ կողմի պատին զամուռած նկատե-

ցի մի դարակլ. թէեւ խիստ յոգնած էի, բարց վեր կեցայ եւ բաց արի. մի պնակ, փայտէ դդալով միասին, աղաման, երկու հողէ ամաններ, որոնցից մէկը ջրով լի, լուացուելու համար հողէ կոնք. օճառ չկար...

Սուցիս մէջ արաբօրէն թանձրանում էր մթնշաղ: Առաստաղից կախուած ելեկտրական լոյսը շատ բարձր էր եւ կարող էր բացուել միայն դրսից: Երկաթապատ դուռը ունէր հինգ – վեց սանդիմէթր տրամագծով մի կլոր ծակ, որ դրսից փակուած էր շարժական տախտակի լեղուակով: Մահճակալին վրայ երկարած՝ ուզում էի ինձ հաշիւ տալ, բայց ի դուր: Այժմ հակընդդէմ զգացմունքների մի քառս էր մէջս. ղոհունակութիւն, որ վերջացած է գործը. դառնութիւն, որ երեւի անխուսափելի է բանտում: Ու նոր էի զգում առաւօտեան ծեծի ցաւերը. կողերս ճմլուած էին, գլխիս վէրքը կոտտում էր, ծնկերիս կաշին փրցուած էր. մարմինս ջերմի մէջ այրւում էր...

Իրիկունը ինձ առաջնորդեցին երկրորդ յարկում մի սենեակ: Ակնոցաւոր, այծեմօրուս մի պաշտօնեայ նըստած էր մուտքի դիմաց, զրասեղանի մօտ, որի վրայ տեսայ ատրճանակս: Նրա մօտ կանդնած էր ասիական տիպի մի երիտասարդ, որ ատելավառ զայրոյթով նայեց ինձ: Աջ կողմից մի այլ զրասեղանի մօտ մի այլ պաշտօնեայ ճրագի տակ թերթում էր թղթեր. սեղանի անկիւնում դրուած էր, ճերմակ աստաղը դէպի վեր, մի եւրոպական արիւնաներկ գդակ եւ ձեռնափայտ: Այծեմօրուսը սկսեց ինձ հարցաքննել. դժուարութեամբ էի հասկանում նրան. ու մէկ երկու հարցումների պատասխանելով՝ խնդրեցի հայ թարգման: Քննիչը յամառ էր ըստ երեւոյթին, նոյն բաները զանազան ձեւերով կրկնելով, շարունակում էր հարցումների տարափը: Նրան հետաքրքրում էր, թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս սպաննեցի «Թալէաթ փաշա»-ին: Բայց ի՞նչպէս կարող

Մէկ միլիոն հայերու ջարդարար
ԹԱԼԷԱԹ փաշա

էի այդ հարցումներին զերմաներէն պատասխանել, երբ արդէն որոշել էի հրէշի նիւթած սարսափները նկարագրել ու աշխարհի դատաստանին յանձնել մեծ ոճիրի հեղինակներին: Քննիչը ձեռք առաւ ատրճանակս ու սկսեց դարձնել ծոծրակի, քունքերի ուղղութիւններով՝ պարզելու հոմար, թէ ի՞նչպէս կրակեցի: Պատասխան չստանալով՝ դէնքը վար դրաւ ու նույնց ասիատիպ երիտասարդին:

— Անզգա՛մ, ի՞նչպէս ձեռքդ վրայ դնաց ասլանի պէս այն մարդուն սպաննել, թուրքերէն դոչեց վերջինը:

Թուրք լինելուց աւելի դարմանք պատճառեց նրա հարցումը:

— Այնպէս, ինչպէս նա սպաննեց մէկ միլիոն անմեղներ, պատասխանեցի ես:

— Ուրեմն թուրքերէն չիտէ՞, դոչեց քննիչը:

— Ինձնից էլ լաւ, պատասխանեց երիտասարդը:

— Ուրեմն կարող ենք ձեր օղնութեամբ հարցաքննել հարցրէք, խնդրեմ, թէ ի՞նչ պատճառով սպաննեց թալէաթ փաշային:

Հարցումը թուրքերէն կրկնելու ժամանակ երիտասարդի ձայնը դողաց: Կտրականապէս մերժեցի թուրքերէն որեւէ հարցումի պատասխանել:

Երիտասարդը մօտեցաւ միւս պաշտօնեային: Վերջինը մի լրադրի մէջ փաթաթեց թալէաթի գլխարկը և ձեռնափայտի հետ միասին յանձնեց նրան: Դուրս դնաց. հաւանաբար աղպականն էր կսմ մօտ րարեկամ:

Քննիչը նոր միայն առաջարկեց ինձ նստել ու վերաբերմունքն էլ փոխուեց: Աղօտ կերպով հասկանուո՞ւ էի, որ այժմ խօսում է հայկական ջարդերի մասին. նա մէկ երկու անգամ յիշեց Լեպսիուսի անունը: Կըրկնեցի հայ թարգման հրաւիրելու խնդրանքս:

Բանտասնեակում ճրագ կար. քառորդ ժամ չանցած մարեցին ու ամէն ինչ պարուրուեց խաւարով

Այնքան համր էր բանտը, որ միայն ուշադիր լսելով կարելի էր հասկանալ, թէ երբեմն շատ զգոյշ, միջանցքով անցնում է հսկիչը: Փամերով ես տարուած էի այն խնդրով, թէ ի՞նչ եւ ի՞նչպէս պիտի ասեմ, եթէ վաղը ինձ կոնչեն հարցաքննութեան հայ թարգմանի միջոցով Երբեմն անթիւ մտքեր պլխիս մէջ ստեղծում էին իրարանցում՝ զրկելով ինձ նրանց կարգաւորելու հնարաւորութիւնից. երբեմն էլ կարծես բոլորը մէջ դուրս էին թողնում ու զլուխս սլարապ տակաւոյ պէս դրմբում էր...

Ինձ թւում էր, որ անհրաժեշտ է սկսել Պոլսոյ հայութեան հանրային աչքառու ղործիչների, ժողովականների, երեսփոխանների, յեղափոխականների, խմբավիրների, ուսուցիչների, բժիշկների, դեղագործների, փաստաբանների, զրադէսների ջարդից: Ինքը՝ Թալւաթը նրանց մօտ իր դուռին էր սրահում Աբտիւլ Համիտի հալածանքներից...

Այստեղ ինձ թւում էր, որ նախապէս անհրաժեշտ է պարզել համիտեան ջարդերի եւ տեղահանութեան տարբերութիւնը: Արդ, որո՞նք էին այդ տարբերութիւնները, ասում էի ինքս ինձ: Համիտեան ջարդերը տեւում էին չորս, հինգ, վեց օր, ամենաշատը մի շաբաթ. կանայք ու երեխաները մասամբ կարողանում էին ազատուել. գազազած ամբոխը, յագեցնելով արեան ծարաւը, ընկնում էր թալանի, կողոպուտի յետեւից: Այդ բարեպատեհ առիթից օգտւում էին շատերը ու մահից ազատւում: Այլ բան էր տեղահանութիւնը. նա տիւական երկրաշարժի նման էր, որից ոչ ոք չէր կարող աղատուիլ: Քնած թէ արթուն, ոտքի վրայ թէ նստած՝ նա կար ու կար, գիշեր - ցերեկ կար, մինչեւ որ վերջին մարդը մեռնէր: Ամէն մի առանձին հայ մարդու համար նա տեւում էր այնքան, որքան անհրաժեշտ էր, որ նա կա՛մ սրով մեռնէր, կա՛մ կացնահար լինէր, կա՛մ

գնդակահարուէր, կա՛մ պապակից մահանար կամ սովամահ լինէր, կա՛մ գանակոծութեամբ սպանուէր, կամ այրուէր եւայլն: Նախապէս բնաւ չէր կարելի հասկանալ, թէ ի՛նչ բան էր տեղահանութիւնը, նրա անհղահաղնութիւնը սկսեց պարզուել հետապաշին, երբ ոստիկանները հրամայում էին անդադար քայլել, երբ հեռանում էին ծննդավայրից եւ յետ նայելով՝ տեսնում էին, որ չէնքերը փոքրացել են, երբ այլեւ չէիր տեսնում դիւղիդ եկեղեցու դմբէթը, երբ լայնատարած դաշտի մէջ էիր, եւ չէիր դիտեր, թէ ուր ես...

Գլուխս ցաւում է Ա՛խ, ինչպէս ցաւում է գլուխըս. ամենահեռաւոր պատկերն անդամ չեմ կարող պարզել. հնոցի մէջ եմ կարծես, մրմնջացող մի թմրութիւն համակում է ինձ: Նախամեծար չէ՞ արդեօք ուղղակի թալէաթի անմիջական կարդադրութիւնից սկսիլ. յիշել, օրինակ, Սիրքէճիի, Սէլիմիէի, Սարա-Պուրնուի, Սէնճան – Քէօյի, Այաչի, Գալաճըքի, Չանկըրիի եւայլն դէպքերն ու տեղահանութիւնները: Բայց ի՛նչպէս որակել այդ դէպքերը եւ ո՞վ կը հաւատայ, որ ասածներս իրողութիւններ են: Լաւադոյն դէպքում այժմօրուս քննիչը կարող է հարց տալ.

— «Շատ բարի. այդ ի՞նչպէս է, որ թուրքիայում մի իսկական մարդ չգտնուեց, որ գոչէր՝ քաւակամ է ու վերջ տար սպանդին»:

— «Ի հարկէ, ստորադասների մէջ եղել են ոմանք, որ չլմել են թալէաթի հրամանը կարդալով. օրինակ՝ դիշերանոցի մէջ փաթաթուած կուսակալ Մադհարը գոչել է՝ «Օ՛, ներեցէ՛ք, ես ի՞նչպէս կարող եմ անմեղ մարդկանց կոտորելու հրաման արձակել. էջրաֆը չի ընդունիր, ներեցէ՛ք», բայց ահաւասիկ սելանիկցի Արիֆը, դէմքը կասկարմիր, դուրս է քաշում գրպանից մի թուղթ ու ցոյց տալով գոչում.

— «Այն դէպքում կուսակալը ես եմ, ո՞ւր է Գալայ գիւղի հոճա Գարա-Մէհմէտը»:

— «Էֆէնտի՛մ», լսւում է խաւարում խմբուած ամբողջի միջից, լուսնի մի ցոլք ընկնում է փաթթոցին ու կադամբի նման ստուեր նետում դետնին:

— «Էնկիւրիի 1200 եւ Սթանոս գիւղի 350 հայերը՝ միասին», զոչում է Արիֆը: Ու գետնին տնկուած կադամբի ստուերը սկսում է շարժուել. ղոճերի աղաղակները հասնում են մինչեւ Գապլը Պէլ, ուր կրետացի Զէքին հապճեպով կապկպում է նրանց թելերը...

Օ՛, հաւատացէ՛ք, արեւի պէս ճշմարտութիւն եմ պատմում ձեզ. տասնապետ Ֆիշիլ օղլու Ռեֆիկը զարգանդի տեսարանից փախաւ, իսկ Հասան եւ Պուրչիտ չաւուշները խելագարուած՝ սկսեցին զլխատել դիակները: Այդպէս ամէն տեղ, Սարը - Գըշլայի եւ Գոնիայի ճամբով դէպի Ատանա - Հալէպ, մինչեւ Տիւրանակերտ ու Ամանոսի լեռները, Այրանի փակուղիները, մինչեւ Օսմանիէ, Հասան - Պէյլի, Իսլաճիէ, մինչեւ Ուրֆա. չէ՛, չէ՛, լսեցէք, նախ թոյլ տուէք ձեզ նկարագրել Ուրֆայի հերոսամարտը. ձեռք ընկածները 18ից 25 տարեկան մտաւորական, արհեստաւոր, հայրենասէր երիտասարդներ, մէկը միւսից ազնիւ, անձնուէր, ապտպայի յոյսերով խանդավառ, ծաղկաթիթ երիտասարդներ. նրանցից մէկը միայն վերջին պահին թուլացաւ:

— «Աստուծոյ սիրոյն գնդակով սպանեցէք, որ չուտով վերջանանք», ասաց նա:

— «Հագուստները հանեցէք անվնաս պահելու համար, մարմինները ծակծկեցէք», հրամայեց հազարապետ Հալուն...

Եւ իբր թէ քննիչը ասում է.

— «Ընդհանուր ձեւով պատմեցէք»:

— «Ընդհանուր»:

— «Այո՛, այո՛, ընդհանուր օրինակի համար, ի՞նչ պէս էին սկսում ջարդերը ընդհանրապէս քաղաքներում»:

— «Ընդհանրապէս քաղաքներում»:

— «Այո՛»:

— «Ընդհանրապէս քաղաքներում երեք օր պայմանաժամ էր տրւում կոտորածի վայրերը գնալու համար. իւրաքանչիւր ոք ասլատ էր իր կիներն ու երեխան հետը՝ առնելու կամ չառնելու»:

— «Ի՞նչպէս թէ առնելու կամ չառնելու»:

— «Այնպէս»:

— «Իսկ եթէ կոտորածի վայրերը չգնայի՞ն»:

— «Անսաստողներին սպառնում էր մահուան պատիժ»:

— «Որո՞նք էին ջարդի վայրերը»:

— «Նախ՝ արիւնոտ ճանապարհները, Ատապազար — Գրուսա — Աֆիոն Գարահիսար — Գոնիա — Մերսին. Գասթեմունի — Զանկերի — Էնկիւրի — Սուլթանիան — Ատսնա. Սամսոն — Մարդուան — Ամասիա — Սվազ — Կեսարիս — Մարաշ — Այնթապ — Իսկենտերուն. Շապին Գարահիսար — Երզնկա — Ուրֆա — Հալէպ. Տրապիզոն — Բարերդ — Էրզրում — Մուշ — Պիթլիզ — Ռաս — Էլ — Այն»...

— «Ծանապարհները ձգեցէք»:

— «Ապա մեծ սպանդանոցները. քառասուն հազարից մինչեւ հարիւր վաթսուն հինգ հազար զոհերով՝ Պոպզլեան, Իւչ - Տէյիրմէնլէր, Կանլը - Կէչիտ, Տէր Զօր»...

— «Բաւական է»:

— «Այնուհետեւ առանձին խմբերով կացնահարուածները, ուրապով տաշուածները, սղոցուածները, թահով, բրիչով, մահակով, սակրով զարնուածները,

Ջրամոյն, ծովամոյն եղածները. հորերի մէջ ողջ ողջ թափուածները»...

— «Հերի՛ք է»:

Աստուա՛ծ իմ, Աստուա՛ծ իմ, ի՞նչ է լինում ինձ հետ...

Առաւօտեան դուռը բացուելուն պէս ներս մտաւ մի բանտարկեալ ծառայ, որ բարեկամաբար գլուխը թօթուեց, ժպտաց, առաւ ջրի ամանը ու քիչ յետոյ վերադարձաւ թարմ ջրով ու մի բաժակ սուրճով. լեղի, տաք ջուր, մի քիչ զարի, առանց շաքարի բայց կաղդուրիչ էր:

Մէկ - երկու ժամ ետքը ինձ առաջնորդեցին գրասենեակների բաժնում մի այլ սնեակում, ուր յանկարծ դէմ աւ. դէմ եկայ Գալուստեանի հետ: Յուզուած ողջագուրնց ինձ:

— Բնաւ հոգ մի արա, ամբողջ դադութը ոտքի վրայ է քեզ պաշտպանելու համար:

Կեսնքը արժէք է ստանում նման հանդիպումների ժամանակ. մէկէն սիրտ առի: Նա վերցրեց, մօտի աթոռից, ինձ բերած շաքարեղէնների եւ բիսկուիտների կապոյները, բայց չփոթութամբ յետ դրեց:

Գրասենյանի մօտ նստած էր բարեհամբոյր եւ ակնոցաւոր մի մարդ. — Շարլոտեմբուրգի դատարանի դատնի խորհրդական՝ պարոն Շուլցէն քեզ հիմա պիտի հարցաքննէ. ես հրաւիրուած եմ իբրեւ թարգման:

Ոստիկանութուն վերյիշեցի այն ամէնը ինչ որ գիշերը մտածել էի, բայց քննիչը սկսեց վերստուգել նախապէս կադրուած արձանագրութիւնը:

— Ո՛չ, պարսկահայտաւ չեմ, ասացի, երբ հասաւ. այդ կէտին:

— Երէկ այդպէս էք յայտարարել. զարմացած, նայեց ինձ քննիչը.

— Այո՛, Լկել եմ Բերլին պարկական անցադրով, բայց թրքահայտակ եմ, Երզնկայի, Բաղաոհճ գիւղից :

— Ինչո՞ւ այդ կեղծիքին դիմեցիք :

— Կեղծիք չէ, այլ անհրաժեշտութիւն. ջարդերից յետոյ ոչ մի հայ չի կարող թրքական անցադիր ստանալ :

Քննիչը մեղմօրէն շարժեց յլուծիւր :

— Ո՞ւր էք ուսանել :

— Երզնկայի ալգային վարժարանում :

— Այդ դպրոցի վկայականը կը բաւէ՞ր այստեղ համալսարան ընդունուելու համար :

— Ո՛չ, կ'ուղէի ազատ ունիւնդիր լինել :

— Գերմաներէն չիտէ՞ք :

— Այո՛, որքան կարելի էր Լրեք ամսուան մէջ ատվորել :

— Գիտէ՞ք թէ ով էր Ալի Սալիհ բէյը, որ սպանեցիք երէկ Հարութեպերզ թիւ 17 բնակարանի մայթին վրայ :

— Այո՛, Թալէաթ փաշան :

— Ի՞նչը ձեզ հարկադրեց այդ ոճիւրը դործելու :

— Ոճրաւործը ես չեմ, այլ Թալէաթը. նա բնաջընջեց մեր ժողովուրդը. ես կարող եմ ձեզ պարզել նրա դործած սարսափները Պոլսից մինչեւ Տէր - Զօր :

Այստեղ ես պէտք է ասէի այն ամէնը, ինչ մտածել էի Ղիշերու, բայց քննիչը աւելորդ նկատեց այդ :

— Ովքե՞ր ձեզ օրնեցին Թալէաթ փաշային սպանելու :

— Ոչ ոք :

Ձարմացաւ ու յետ նայեց :

— Եթէ անգամ այդպիսիները լինէին, պիտի չկարողանայի ասել :

Հայեացքից բացորոշ էր, որ հասկանում էր այդ :

— Ո՞ր կազմակերպութեան հրահանգով կատարեցիք այդ գործը :

— Անձնապէս :

— Անձնական ի՞նչ հաշիւ ունէիք Թալէաթ փաշայի հետ :

— Շա՛տ մեծ . նրա հրամանով էր , որ բոլոր հայերի հետ միասին սպաննուեցին մայրս , եղբայրս , եւ բոլոր ազգականներս : Այդ օրից ի վեր ես ապրել եմ միայն Թալէաթից վրէժ լուծելու յոյսով :

— Ո՞րքան ժամանակից ի վեր հետապնդում էիք այդ գաղափարը :

— 1915ից սկսած , բայց երեք տարի է ձեռնարկել եմ Թալէաթի հետքը գտնելու աշխատանքին :

— Ի՞նչպէս իմացաք , որ Թալէաթ փաշան Բերլին է :

— Պատահաբար , մի թերթի մէջ կարդացի :

— Իսկ ի՞նչպէս գտաք Թալէաթ փաշային Բերլինում :

— Փետրուարի վերջերին , կենդանաբանական այգու մօտ մի օր յանկարծ թուրքերէն խօսակցութիւն լսեցի . երեք երիտասարդ թուրքերից մէկը «փաշաս» անուանեց յաղթանդամ մի մարդու , որ զրուցում էր նրանց հետ , բաժանուելու պահին երեքը համուրեցին նրա ձեռքը : Վերջինը շատ նման էր Թալէաթին , որին կը ճաննայի թերթերի մէջ տպուած նկարներից : Հետապնդեցի նրան մինչեւ Հարտենբերգ թիւ չորս բնակարանը : Մի քանի օր յետոյ սենեակ վարձեցի նրա տան դիմաց : Վերջին տասը օրուան մէջ առիթներ ունեցայ ստուգելու , որ «փաշաս» կոչուածը Թալէաթն է : Մարտի 15ին , երբ տնից դուրս ելաւ , խփեցի :

— Ուրեմն , ընդունո՞ւմ էք , որ սպանութիւնը կատարել էք կանխամտածումով :

Այդ հարցման իմաստը լաւ չհասկացայ . աւելի

ծիշտ ինձ զարմանք պատճառեց Գալուստեանի ղէմքի տհաճ արտայայտութիւնը, որով թարլմանում էր նա սասածներս :

— Ի հարկէ...

— Ես հասկանում եմ, որ վրէժի զօղափարը կարող է ձեւ մղած լինել այդ գործին, բայց միթէ՞ ձեր խիղճը չի տանջում ձեզ, սպանութիւնը կատարելուց յետոյ :

— Ընդհակառակն, սիրտս լեցւում է գոհունակութեամբ, որ վերջապէս մէկ միլիոն անմեղ զոհերի վրէժը լուծուած է :

— Ուրեմն, դուք եկել էք Բերլին ոչ թէ ուսանելու, այլ Թալէաթ փաշային սպանելու :

— Բերլինում մեքենագիտութիւն սովորելու մասին ես երաղում էի դեռ պատերազմի նախօրեակին : Բայց տակնուլրայ եղաւ ամէն շան...

Քննիչը յետ նստեց՝ ձեռքի մատիտի հետ խաղալով :

— Գիտէ՞ք, որ օրէնքով ձեզ սպառնում է մահապատիժ :

— Այո՛, բայց գործս յաջողութեամբ կատարելուց յետոյ, ի՛նչ ուզում է թող լինի :

— Ե՞րբ որոշում տուիք սպանութեան ձեռնարկելու :

— Մօրս անյայտ գերեզմանով երդուել էի Թալէաթին սպանել. երբ ձեռքս ընկնէր, անպայման պիտի սպանէի :

— Պատմեցէք, թէ ի՛նչպէս սպանեցիք Թալէաթ փաշային :

— Մարտ 15ի առաւօտեան պատուհանից յանկարծ տեսայ, որ Թալէաթը դուրս ելաւ փողոց ու գնաց ղէպի վար. ատրճանակս առի, վրայ հասայ. զուգահեռ մայթով արագ դնացի, առաջ անցայ. երբ նա բաւական յետ մնաց, անցայ միւս մայթը, յետ դարձայ նրան.

դիմացից խփելու համար: Բայց մէկ-երկու քայլ մնացած, յանկարծ նա զգաց, որսահափահար նայեց, ուղեց թեքուել, խուսափել, երբ գնդակը գամեցի գլխին:

— Յիշում էք, որ փողոցը անցել էք երաժշտական վարժարանի մօտ:

— Ո՛չ...

Քննիչը այնուհետեւ շատ երկար կանգ առաւ, թէ վերջին պահին ինչ դիրքի մէջ կատարուեց սպանութիւնը. յետեւի՞ց թէ առջեւից, կողքի՞ց թէ թիկունքից, ի՞նչ տարածութեան վրայ եւ այլն: Յոգնել էի. գլուխս ցաւում էր, պաղ քրտինքը վիրակապերի տակից ծորում էր: Գալուստեանը ինչ որ բան չչնջաց նրան, վերջինը ինձ արձակեց...

Երբ դարձայ խուցս, յայտնուեց ծառայ բանտարկեալը. նա գլխիս վէրքերը լուաց ու նոր վիրակապեր փաթաթեց: Այդ աշխատանքի ժամանակ նա անընդհատ խօսում էր. գիտէր անունս, մականունս, ինչ պորժով մեղադրուելու, գիտէր ջարդերի եւ Թալէաթի մասին. գրեթէ քննիչի չափ բան գիտէր: Ջրոտ, բաց գոյն աչքերը կարծես անթարթ էին. դէմքը նիհար, գունատ ու արտայայտիչ: Ի հարկէ, շատ բան իր ասածներից չէի հասկանում, բայց միտքը պարզ էր. նա գտնում էր, որ շատ լաւ եմ արել Թալէաթը սպանելով եւ ինքն էլ, եթէ հայ լինէր, այլպէս պիտի վարուէր: Բայց չարժէ այդպիսի հրէշ սպանուելու համար գլխատուել: Եւ հիմա բարեկամական պարտք ունէր ինձ իմացնելու, որ ամէն բան կախուած է նախնական հարցաքննութիւնից: Եթէ ես ասեմ, որ Թալէաթ փաշային սպանել եմ անձնական վրէժխնդրութեամբ, կարող եմ ստանալ տասներհիւսիս տարուան տաժանակիր աշխատանք: Իսկ եթէ ասեմ, որ սպանել եմ ընդհանուր քաղաքական պատճառներով, այսինքն կանխամտածմամբ, ինձ կարող են գլխատել: Այս հետաքրքրական մարդու մականունը Լեւին էր:

Առածներից հասկացուում էր, որ բանտարկուած է զեղծարարութեան յանցանքով: Արդեօք որեւէ ակնկալութիւն ունէր ինձնից. չգիտեմ. յամեայն դէպս՝ ես տուի նրան Գալուստեանի բերած շաքարեղէնների մի մասը, որ արագութեամբ տեղաւորեց գրպաններում:

Քիչ ետքը նորից յայտնուեց մի ուրիշի հետ. դրան մօտ նրանք վար դրին մի խոշոր կաթսայ. կէսօր էր, կերակուր էին բաշխում. նա պնակս լեցրեց եւ դրեց սեղանին: Ամէն բան կար այդ ապուրի մէջ, բացի մսից ու իւղից. բոլորովին բուսեղէն մի ուտելիք: Լեւինը չչնջաց, որ եթէ կը փափաքիմ, կարող է ինձ լրաթերթ էլ բերել:

Անցաւ երկու երեք ժամ:

— Սոլոմոն, լսեցի:

Մօտեցայ դրան ծակին ու մինչ ես մտածում էի, թէ ինչպէս պէտք է ներս առնեմ ձեռքի թերթը, նա արագութեամբ ներս սահեցրեց դրան տակից «Մորզէն Պոստ»ի մէկ թիւը: Թերթի ճակատին խոշոր գրերով տպուած էր՝ «Նախկին մեծ Եպարֆոս Թալէաք փաշան Բերլինի մէջ սպաննուած». տակը՝ «Քիսղաֆական վրէժ-խընդրութիւն մի հայ ուսանողի կողմից»: Մտածում եմ, որ Լեւինի ասածները «գլխատման» ու «տաժանակիր աշխատանքների» մասին այնքան էլ անիմաստ չէին: Նոր եմ հասկանում, թէ ինչո՞ւ Գալուստեանն էլ տհաճութեամբ էր լսում ընդհանուր բնոյթ կրող պատասխաններս հարցաքննութեան ժամանակ...

Իրիկուան դէմ Շուրցէն շարունակեց հարցաքննութիւնը: Այս անգամ աշխատեցի որքան կարելի է խընդրին անձնական բնոյթ տալ, որ առանց այն էլ մեծ բաժին ունէր ինձ մղում տուող պատճառների մէջ: Երբ վերջացաւ, յաջողեցի մի քանի խօսք փոխանակել Գալուստեանի հետ: Թուրքերը ցոյց են տալիս մեծ գործունէութիւն՝ դատը շահելու համար: Հայ դադութն էլ

ամէն կերպ աշխատում է, որ անպարտ արձակուեմ՝ իւրացնելով խնդիրը իբրեւ համազգային հարց: Ցերեկուան ցուցմունքներս Գալուստեանը, իբրեւ թարգման, չէր ստորագրել՝ նկատելով դատին համար նրանց աննպաստ հանգամանքը: Նոր էի հասկանում, որ խնդիրը միայն ինձ չի վերաբերում եւ պարտաւոր եմ ներդաշնակելու իմ ընթացքը դրսի բարեկամներին հրահանգներին հետ...

Նոր էի դարձել բանտասենեակ, երբ լսեցի.

— Սոլոմոն:

Լեւինն էր: Մի բան սահեցրեց դրան տակով. հայելիի մի փշուր: Այլանդակուած էի. քթիս մէկ կողմը ուռած, աչքիս տակը վէրք, ձախ այտո ծուլատուած, ճակատիս աջ կողմը՝ վէրք...

— Սոլոմոն:

Դարձեալ նա:

— Ի՞նչ կայ:

— Հայոց դեսպա՞նն էր:

— Ո՞վ:

— Այն մարդը, որ ներկայ էր հարցաքննութեան:

— Այո՛...

Առաւօտեան ինձ նորից կանչեցին հարցաքննութեան. այս անգամ եղեռնադատ ատեանի հարցաքննիչ Մանսոյֆէյլի մօտ. ճաղատ, ձայնի ջերմութիւնը կորցրած, դէմքի սուր արտայայտութեամբ, տարիքն անցած մէկը: Ամէն կերպ աշխատեցի անձնական բնոյթ տալ խնդրին: Բայց անկարող էի ժխտել, որ սպանութիւնը կատարել եմ կանխամտածօրէն: Վերջին պահին Գալուստեանից իմացայ, որ գաղութը որոշել է պաշտպանութեան համար հրաւիրել Բերլինի նշանաւոր փաստաբաններին:

Երբ վերադարձայ բանտասենեակ, դուռը բաց էր. Լեւինը լուանում էր յատակը: Կարծես հեռախօսային.

ցանցով նա կապուած էր բանտի բոլոր ծակ ու ծուկերի հետ. վայրկեան չ'սնցած տեղեակ էր բանտի մէջ տեղի ունեցած բոլոր իրադարձութիւններին: Մանտոյ-Ֆէյլը այն մարդն է, որ դժբախտացրել է Լեւինին, հաշուապահական ակնյայտ սխալը ներկայացնելով իրբեւ ղեղծարարութիւն. եւ այն էլ ի'նչ զեղծարարութիւն. ընդամէնը յիսուն հազար մարքի մի խնդիր, երբ դրամի արժէքը ընկած էր եւ ինքն էլ բնաւ յանցանք չունէր այդ գործում: Ահա թէ ո'րքան բախտորոշ նշանակութիւն ունի «նախնական հարցաքննութիւն»ը: Գալով ինձ՝ նա գտնում էր, որ ես շատ լաւ եմ արել ասելով, թէ «ոճրագործը ես չեմ, այլ Թալէաթն է»:

— Հրաշալի է. բայց նախնական հարցաքննութեան մէջ պէտք չէ ասէիք, այլ դատարանում վերջին խօսքի մէջ: Այժմ դրանով դուք արտայայտում էք ըմբոստարմադրութիւն. «Ոճրագործը ես չեմ, այլ Թալէաթը», հասկանո՞ւմ էք, թէ ի'նչ էք ասել դուք. այսօր մերկ փաստը այն է, որ դուք սպանել էք, իսկ նա մեռել է. ո՞վ պիտի հաստատի, որ նա անցեալում ոճրագործ էր, երբ քիչ առաջ այստեղ արժանանում էր պատիւների...

Շեմքում երեւաց մեղմադձոտ հսկիչը. Լեւինը ծլկուեց ու, կրակ կտրած, աւարտելով աշխատանքը, դուրս գնաց:

* * *

Հինգ օր յետոյ ինձ փոխադրեցին կենտրոնական բանտը: Անախորժ էր այդ, որովհետեւ արդէն յարմարուել էի կեանքիս սլայմաններին եւ ունէի Լեւինի պէս բարեկամ: Այդ առթիւ ինձանից աւելի ազդուած էր ինքը Լեւինը:

Կենտրոնական բանտը բռնում էր շատ լայն տարածութիւն, բազմաթիւ չէնքերով, մէջ ընդ մէջ բաց-

ուող բակերով եւ բաժիններով: Քրէականների բաժնում բանտասենեակները դասաւորուած էին երկչարք՝ մի խոշոր սրահանման տարածութեան մէջ: Սրահի կենտրոնում, դրասեղանի մօտ, տեղ բռնած պաշտօնեան մանրամասն արձանաւորեց Հագուստներս, վրաս եղած ամէն բան, անգամ ձեռքի թաշկինակս ու մի տոմսով յղեց առաջին յարկը: Բաղնիք էր՝ օրինակելի մաքրութեամբ եւ սարք ու կարկով: Բաղնիքից դուրս զալով տեսայ, որ Հագուստներս փոխարինուած էին բանտայինով: Հագնուեցի եւ մի նոր տոմսով ներկայացայ նախկին պաշտօնեային, որ ինձ յանձնեց Հակիչներից մէկին:

Այստեղ բանտասենեակը ընդարձակ էր եւ լուսառատ. նոյն ձեւի ծալուող մահճակալ, սեղան, նստարան, դարակ եւ այլն, ինչ որ նախկին բանտում: Բայց մաքրութիւնը այստեղ գերազանց էր: Հակիչը ինձ պարզեց տիրող կարգերն ու պարտականութիւններս: Առաւօտը, առաջին զանգակը հնչելուն պէս, պէտք է վեր կենալ անկողնից, լուացուիլ եւ ջրամանը պատրաստ ունենալ: Քառորդ ժամ յետոյ երկրորդ զանգակը նշանակում է, որ պէտք է ջուրը ստանալ, որից անմիջապէս յետոյ պէտք է սենեակը մաքրել եւ աղբը, աւլուքը եւ աղբիւսը դրան մօտ կուտակել: Քիչ վերջը հնչուելիք զանգակի վրայ, այդ բոլորը պէտք է նետուի աղբիւսակալ ժախնոցին մէջ: Ապա, քառորդ ժամ յետոյ, հնչող զանգակը նշանակում է, որ բաշխում է օրուան հացը: Քիչ յետոյ հնչուելիք զանգակը ազդարարում է սուրճի բաշխումը: Այնուհետեւ հնչում է զրօսանքի զանգակը, յետոյ՝ ճաշի, ապա՝ նորից սուրճի, յետոյ ընթրիքի, վերջապէս, պառկել քնելու զանգակը: Այս կեանքի հեռանկարը սարսափելի էր...

— Հիմա ահաւասիկ հնչեցնում եմ իրիկնադէմի սուրճի զանգակը, յարեց Հակիչը...

Նոյն սնունդն էր՝ ինչ նախկին բանտում : Մի տարբերութիւն այստեղ յատկապէս նկատելի էր . ռեժիմը խիստ էր, կարգապահութիւնը՝ երկաթեայ : Գիշերը մի ամբողջ թաղամաս բռնող այս բանտային աշխարհում կեանքը իսպառ քարացաւ :

Յաջորդ օրը Կիրակի էր : Առաւօտեան սուրճից յետոյ, ինձ այցելեց բանտի քահանան :

Ըստ երեւոյթին, մարդասպանների համար բանտում հաստատուած սովորութիւն էր այդ : Գիրուկ, քիչ կոր, թմրլիկ ձեռքերով, հեղ ու տժգոյն դէմքով քահանան դիտէր Փրանսերէն, որ աւելի մատչելի էր ինձ : Իր ներշնչումները սկսեց նրանով, որ դոկտոր Լեպսիուսի դործերից ծանօթ էր հայ ժողովուրդին վիճակուած տառապանքներին եւ հասկանում էր արարքիս սլաոճառները :

— Բայց Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս պատուիրում է խմել դառնութեան բաժակը մինչեւ վերջին մրուրը՝ երկնային փառքին արժանանալու համար, ասաց նա . . .

Ամէն մարդ կեանքի մէջ պէտք է կատարի իր պարտականութիւնը : Ու ես համբերութեամբ լսում էի նրա քարոզը՝ համեմուած Տէրն մեր Յիսուսի - Քրիստոսի երկրային կեանքի օրինակներով, նրա անսահման ներողամտութեամբ ու տիեզերական բարութեամբ : Քահանան արարքիս համար դատապարտութեան խօսք չունէր : Նրան շատ լաւ ծանօթ էին մարդկային թուլութիւնները : Բայց որ վրէժը, անգամ նրա զգացումը դէմ է Աւետարանի ոգուն, իբրեւ քրիստոնեայ պարտաւոր էի իմանալ : Այստեղից շատ պարզ էր այն գայթակղութիւնը, որ մղել էր ինձ յանցադործութեան :

— Բայց Տէրը ողորմած է ու բարի . եւ բաւական է, որ դուք բռնէք զղջման ու ապաշխարութեան ուղին, որպէսզի թեթեւ ապրէք բանտի կեանքը . . .

Տեսներով, որ գերմաներէն դժուար եմ հասկանում

ու Ֆրանսերէնս էլ թերի է նա խոստացաւ ուղարկել ինձ հայերէն Սուրբ Գիրք ու մեկնեց իր այցելութիւնից գոհ :

Եւ իրօք, նստած էի ու չգիտէի, թէ ի՞նչպէս կարելի է սպանել ժամանակը, երբ դուռը բացուեց ու հսկիչը ինձ մեկնեց հայերէն Հին ու Նոր Կտակարանները մէկ կազմով : Աչքս ընկաւ Յովնանու Յայտնութիւններից մէկի վրայ, ուր ասուում է .

— «Ու տեսայ, որ ծովէն դազան մը կ'ելլէր, եւ ունէր եօթը գլուխ ու տասը եղջիւր . եւ անոր եղջիւրներուն վրայ տասը թագ, ու անոր գլուխներուն վրայ հայհոյութեան անուններ կային : Եւ այդ դազանը, զոր տեսայ, ընձու նման էր, ու իր ոտքերը արջու ոտքերու պէս, եւ իր բերանը առիւծի բերնի պէս . ու վիշապը անոր տուաւ իր զօրութիւնը, իր աթոռը ու մեծ իշխանութիւն : Եւ անոր գլուխներէն մէկը մահու չափ վիրաւորուածի պէս էր . ու անոր մահուան վէրքը առողջացաւ . եւ բոլոր երկիր դազանին ետեւէն զարմացաւ : Եւ երկրպագութիւն ըրին վիշապին, որ գազանին իշխանութիւն տուաւ, ըսելով, ո՞վ է այդ գազանին նման եւ ո՞վ կրնայ անոր հետ պատերազմ ընել : Եւ անոր մեծ բաներ եւ հայհոյութիւններ խօսող բերան տրուեցաւ, եւ քառասուն երկու ամիս անոր իշխանութիւն տրուեցաւ իր կամքը ընելու : Ու իր բերանը հայհոյութեամբ Աստուծոյ դէմ բացաւ, անոր անունը, անոր խորանը ու երկինքը բնակողներուն հայհոյելու : Եւ անոր իշխանութիւն տրուեցաւ սուրբերուն հետ պատերազմ ընելու եւ անոնց յաղթելու, եւ անոր իշխանութիւն տրուեցաւ բոլոր ցեղերու եւ ժողովուրդներու ու լեզուներու եւ ազգերու վրայ : Եւ անոր երկրպագութիւն պիտի ընեն երկրի վրայ բոլոր բնակիչները, որոնց անունները աշխարհի սկիզբէն ի վեր մորթուած Գառնուկի կենաջ դրբի մէջ դրուած չեն : Ով որ ականջ ունի՝ թող լսէ :

Ով որ պերութեան քչէ, ինքը գերի պիտի տարուի. ով որի սրով սպաննէ, պէտք է, որ ինք սրով սպանուի. հոս է սուրբերուն համբերութիւնը ու հաւատքը»...

Նախապէս գիտէի, որ հայկական Զարդերը տեւել են քառասուն երկու լման ամիսներ, 1915ի Մայիսից մինչև 1918ի Հոկտեմբերը, այսինքն տեղահանութեան աւաջին հրամանից մինչև Մուտրոսի զինադադարը: Ու տարուել էի այն մտքով, թէ Յովհաննու ակնարկած զաղանը նոյն ինքն Թալէաթն էր, երբ յանկարծ դուռը բացուեց: Ինձ կանչում էին տեսակցութեան: Նախասենեակում երեք բանտարկեալներ սպասում էին իրենց հերթին: Կէս ժամից աւելի անցաւ մինչև հերթը հասաւ ինձ: Սպասման սրահում թաղկաթուի՜ն նստած էր մի վարդապետ, տեսնելով ինձ՝ ոտքի ելաւ, հանդիսաւոր դանդաղութեամբ խաչակնքեց, հայեացքը ինձ ուղղած եւ ընզային բամբ առողջանութեամբ գոչեց.

— Տէրն մեր Յիսուս-Քրիստոսի անուամբ օրհնում եմ քեզ, որ դազանը սպաննեցիր եւ բոլորիս վրէժը լուծեցիր: Քիչ ատենէն պիտի մեկնիմ Հոռոմ, բայց չուտով պիտի գամ քեզ խոստովանանքի ենթարկելու եւ այդ հիման վրայ Հոռոմի պապին դիմելու, որ իր օրհնութիւնները ընծայէ քեզի՝ ազգանուէր գործիդ համար...

Պաշտօնեան միջամտեց, որ անհասկնալի լեզուով չխօսուի: Հայազգի վարդապետը նուիրեց ինձ Երուսաղէմի մի խաչ ու գնաց: Այնպիսի մի անակնկալ էր այդ այցը, որ կարծես նոյնինքն Յովնան մարդարէն էր: Ուրտեղի՜ց ուր, մտածում էի, օրուան հոգեկան անդոհանքից եւ շփոթութիւններից չչմած, դառնալով նկուղս, Երուսաղէմի խաչը ձեռքիս...

Բանտի մատուռի դանգակները ղողանջում էին հեծկլտագին: Ո՛րքան ձայնը նման էր Երզնկայի Սուրբ Նշանի զանգակների ղողանջին: Մինչ այստեղ մէկ հեղ ղողանջեց, միւսը կարծես տեւում էր յաւիտեան.

այստեղ զանգի հարուածները հարսանիքի պէս խառնափնթոր էին և անհասկանալի: Ներս մտնելով ձեռքստի Կոտակարանները. «Եւ ուրիշ զազան մը տեսայ՝ որ երկրէն կ'ելլէր ու դառնուկի նման երկու եղջիւր ունէր ու կը խօսէր վիշապի պէս», գրուած էր այնտեղ, «եւ առաջին զազանին բոլոր իշխանութիւնը կը վարէր անոր առջեւ, ու երկիրը ևւ անոր բնակիչները կը ստիպէր, որ երկրպագութիւն ընեն առաջին զազանին, որուն մահուան վէրքը սոռոզացաւ: Եւ մեծ նշաններ կ'ընէր, ու մինչեւ անդամ երկնքէն կրակ կ'իջեցնէր երկրի վրայ մարդոց առջեւ: Ու երկրի վրայ բնակողները կը մոլորեցնէր այն նշաններով, որ իր ձեռքը տրուած էր զազանին առջեւ ընելու. ու բնակիչներուն կ'ըսէր, որ պատկեր չինեն այն գազանին, որ սրով վիրաւորուած էր եւ սոռոզացաւ: Եւ իշխանութիւն տըրուեցաւ անոր, որ զազանին պատկերին հողի տայ, որպէսդի զազանին պատկերը խօսի, եւ ով որ զազանին պատկերին երկրպագութիւն չընէ, զանիկա սպաննել տայ: Եւ կը ստիպէր ամէնը, այսինքն պզտիկները եւ մեծերը, ու հարուստները ու աղքատները, եւ աղատները ու ծառաները, որ իրենց աջ ձեռքին վրայ կամ իրենց ճակատին վրայ դրոշմ ընդունին: Եւ որ մէկը չկրնայ գնել կամ ծախել, բայց միայն ան՝ որ ունի դրոշմը կամ զազանի անունը կամ անոր անունն թիւը: Հոս է իմաստութիւնը. ով միտք ունի, թող հաշուէ զազանին թիւը, քանզի մարդու մը թիւ է ու անոր թիւը վեց հարիւր վաթսուըվեց է»...

Յիշում եմ, որ ռուս մեծ գրող Տոլստոյը, իր «Պատերազմ եւ խաղաղութիւն» գործի մէջ այս առթիւ կատարել է մի փորձ. Ֆրանսերէն այբբենարանի առաջին ինը տառերը, այսինքն մինչեւ **Կ**, իւրաքանչիւրը թուարկելով միաւորների՝ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, ապա **Կ** տառից մինչեւ **Զ**ը տասնեակների՝ 10, 20, 30 և

այլն, նա փորձով դտել է, որ «L'Empereur Napoléon»-ը կազմող տառերի թուական զուգարը հաւասար է 666ի: Բայց այն ժամանակ նա չգիտէր, թէ մարդը մարդուն, բառիս բուն առումով, զաղան պիտի լինէր հետագայում...

Նորից դուռը բացուեց. այս անգամ մեզ տանում են եկեղեցի: Բանտարկեալները, դուրս գալով նկուղներից, շարքի են կանգնում դէմքով դիմացինի ծոճրակին, որով նոր դուրս եկողները չէին կարող ո՛չ տեսնել եւ ոչ էլ խօսիլ շարքի մէջ արդէն կանգնածների կամ թիկունքում շարուածների հետ: Մատուռի մօտ, սանդուխի մի քանի աստիճաններ բարձրանալով, մտանք ամփիթատրոնաձեւ մի սրահ, որ դէմի վարագուրակալ բեմով աւելի շատ յիշեցնում էր թատրոն քան եկեղեցի: Զարմանալի էր նստարանների կառուցուածքը. թէեւ նրանք կազմում էին իրար թիկունքներին թառած շարքեր, բայց ամէն մի նստարան մի առանձնացած վանդակ էր, որից չէինք կարող ոչինչ տեսնել ո՛չ վարը եւ ոչ վերը, ո՛չ ձախ եւ ոչ ալ աջ կողմերից, այդ փայտէ փոսի մէջ կարող էիր նայել միայն դէմդ՝ բեմը: Վերելից իջնող տախտակի մի շերտ ծածկում էր դուռիսդ. աջ եւ ձախ նոյն ձեւի կառուցուածքներ անջրպետում էին կողքերից. ոտքերիդ տակ եղած տախտակը երկարում էր այնքան, որ ծածկում էր վարը նստողի դուռիս:

Նստարանների երկու կողմերին, դարակաձեւ փոքրիկ մակարդակների վրայ, դրուած էին մի-մի գիրք. ես առի աջ կողմիս գիրքը. Աւետարան էր կաթոլիկների համար. դրի տեղը եւ առի ձախ կողմի գիրքը, այն էլ Աւետարան էր բողոքականների համար. այն էլ դրի տեղը՝ սպասելով գալիքին:

Յանկարծ բացուեց վարագոյրը եւ այնտեղ երեւաց տփգոյն դէմքով քահանան: Նա դէպի մեզ խաչակնքեց.

ու սկսեց աղօթել. «ապա՝ աղօթքի վերջաւորութեան,
 իր ձայնին հետզհետէ երգի հանգամանք տալով՝ փաս-
 տօրէն սկսեց երգել ու յանկարծ սրահը թնդաց անթիւ
 ձայներից. անյայտութեան խորքից երգում էին բան-
 տարկեալները ե՛ւ մեղմ, ե՛ւ խրոխտ, թէ՛ իբրեւ բո-
 Ղոք եւ թէ իբրեւ աղերսանք: Հոյակապ էր. կարծես
 ոչ թէ մարդիկ, այլ սրահն էր երգում:

Երբ երգը վերջացաւ, քահանան քարոզ խօսեց:
 Ոչինչ չէի հասկանում, դիտէի միայն, որ խօսում է
 «Սիրեցէք դժմեանս»ի մասին: Բայց ի՞նչպէս պիտի
 սիրէինք միմեանց, երբ իրար երես չէինք տեսնում...

ԴԱՏԱՎԱՐ ՈՒԹԻՒՆԸ

Եղեռնադատ ատեանի մի նոր հարցաքննութիւնից յետոյ, ինձ թոյլ տուին տեսնուելու փաստաբաններին հետ: Ամսի վերջերին մի օր անակնկալի մատնուեցի՝ տեսնելով առաջին փաստաբան Փոն Գորտոնի հետ Յազօրին, որ եկել էր իբրեւ թարգման: Վերջին հարցաքննութեան ժամանակ խնդիր եղաւ, թէ ո՞վ է ինձ համար վարձել Հարտենբերգ թիւ 37 բնակարանը. Գալուստեանը գիտէր այդ, իսկ Յազօրին կարծում էի Բերլինից մեկնած:

— Կարեւորութիւն չունի, չատ էի ուզում քեզ տեսնել, «սապ նա»:

Բարձրահասակ եւ թիկնեղ Փոն Գորտոնը եկել էր պաշտպանութեան հրաւիրագիրը ինձ ստորագրել տալու եւ գործիս ծանօթանալու: Բանտի գրասենեակային բաժնում նա ունէր ծանօթներ եւ բարեկամներ, և մինչեւ որ ձեռնարկեց գործի, բաւական ժամանակ անցաւ:

— Նոր էի հասել Ուէլանտ, պատմում էր Յազօրը, երբ յայտնուեց Բէհաէտտին Շաքիրը: Հազիւ անցել էր քսուորդ ժամ, երբ յանկարծ տեսայ որ «մոայլադէմ»ը դիւխապատառ վազում է դէպի ժամադրավայրը: Հասկացայ, որ մի բան պատահել է: Վայրկեան չանցած՝ այնտեղից դուրս ընկան Շաքիրը եւ «մոայլադէմ»ը որոնք գրեթէ վազելով գնացին Հարտենբեր-

գի ուղղութեամբ: Կրնկախոխ հետապնդեցի նրանց ու դեռ Հարտենբերգ թիւ 17 բնակարանին հասած, ուր ընկած էր դիակը, ամէն բան հասկացայ: Ահագին բաղձութիւն կար. ի՞նչ եղաւ «մոսյլադէմ»ը, չգիտեմ: Ես կանգնած էի Շաքիրի մօտ, երբ նա մի պահ նայեց սրտաբեկ, ապա դողդոջուն քայլերով մօտեցաւ դիակին: Պահակ կանգնած ոստիկանը արզիւեց: Շաքիրը, կարծես քնից յիշատակելով, նայեց չորս կողմը, ձեռքը մեքենաբար տանելով գրպանը: Այդ պահին տարիքոտ մի պաշտօնեայ ձեռքով նշան արաւ նրան, որ մօտենայ ու նայ: Շաքիրը դողդոջուն ձեռով վեր առաւ դիակի գլխին նետուած լաթը ու հաստատեց, որ սպանուածը Թալէաթն է: Ականջի տակից մտած դնդակը, կտրելով ուղեղը, դուրս էր եկել գլխի առաջամասից: Շաքիրը ծածկեց Թալէաթի մարմինը ու պաղարիւնը վերագրտնելով, ինքնամփոփ եւ դանդաղօրէն յետ քաշուեց: Արտօնող տարեց պաշտօնեան մօտեցաւ նրան եւ ձեռքը սեղմելով սասաց.

— «Շատ ցաւալի դէպք. այնքան չփոթուած ու յնցուած եմ այս անակնկալից, որ անելիքս չգիտեմ: Ընդունեցէք ցաւակցութիւններս, դուկտոր»:

Ըստ երեւոյթին, խօսողը ընդհանուր պատերազմի միջոցին եղել էր Թուրքիայում եւ լաւ ծանօթ էր Բերլինի Թուրք քաղաքական շրջանակներին:

— «Յաւ յայտնելը բաւական չէ, ասաց Շաքիրը. Թալէաթ փաշան մեզ համար ամէն բան էր. նրա հետ միասին թաղուած են նաեւ մեր բոլոր յոյսերը: Փաշան իրեն բաժին ընկած պարտքի հաշիւը միշտ վճարելու պատրաստ էր, կարելի է ասել, որ պարտքի մուրհակը կրում էր գրպանում: Ի հարկէ ոճրագործը հայ է, չէ՞»:

— «Այո՛, մի հայ երիտասարդ. շատ վատ վիճակի մէջ ձերբակալուեց, ժողովուրդը ուզում էր լինչի ենթարկել նրան»:

— «Բայց դուք ի՞նչ էք անում այստեղ, դոկտոր Ժէք», յանկարծ հարցրեց Շաքիրը:

— «Պատահականութիւն չէ. արտաքին դործոց նախարարութիւնից հրահանդ ստացայ ստուգելու մեռեալի ինքնութիւնը ու մի ինքնաշարժով վրայ հասայ»:

— «Շատ լաւ, բայց ինչո՞ւ դիակը այսպէս գետին փռուած մնում է այս ամբոխի առջեւ. ո՞վ պիտի վերցնի դիակը. արդեօք ընդհանուր դատախազութիւնից այդ մասին արտօնութեան պէ՞տք կայ», հարցրեց Շաքիրը: Ժէք կոչեցեալը, ըստ երեւոյթին, անկարող էր պատասխանել այդ հարցին. նա մի պահ մտածեց, ապա ծոծրակը քերելով՝ մօտեցաւ դիակին վրայ հսկող պահակ ոստիկանին ու նրա հետ երկար խօսքի բռնուեց: Վերջապէս յետ դարձաւ ու ասաց. — «Ընդհանուր դատախազութիւնից հրաման ստանալու պէտք չկայ: Արդէն լուր է տրուած քաղաքապետարանին, որ գան դիակը վերցնեն, բայց դեռ ինքնաշարժը չի եկել. հակառակի պէս բոլոր մեռելաբարձ կառքերը այսօր զբաղուած են: Բայց մէկն ու մէկը երեւի չուտով կ'ազատուի եւ կը գայ, դիակը կը փոխադրի»: Բէհհատտի՛ն-Շաքիրը ապշահար մնաց ու բաւական մտածելուց յետոյ միայն կարողացաւ ասել.

— «Ուրեմն, ընդհանուր պատերազմի մինչեւ վերջին վայրկեանը Գերմանիոյ հաւատարիմ մնացող մի պետութեան վարչապետի դիակին այսպիսի՞ յարգանք էք արտայայտում, որ ժամերով փողոցների մէջ մնայ»: Ժէք կոչոցեալը, յայտնապէս ղգածուած, յարեց.

— «Քաղաքապետարանում ազատ դիակառք չլինելու պատճառով այսպէ՞ս ուշացաւ. եթէ ցանկանաք ծախքը դուք հոգալ, իսկոյն կարող ենք մի հասարակ ինքնաշարժ ձարել»:

Կարծես կայծակ իջաւ Շաքիրի գլխին եւ իրօք, ի՞նչ ասել էր այս. ո՞ւր տեսնուած էր, որ մեռելը ժամերով

հետ տեսնել Վապային, որ եկել էր Յազօրի փօխարէն իբրեւ թարգման:

Բարեձեւ, միջինից բարձր, համակրելի եւ տխուր դէմքով դոկտոր Վէրթաուէրին զբաղեցնում էին այլ կարգի հարցեր. ամենից առաջ ջարդերը այնպէս, ինչպէս պիտեմ ես. ապա մանկութիւնս, ծննդավայրս, ծնողներս, ապրումներս, մտասեւեռումներս, անգամ երազներս, դէպքի նախօրեակին ապրած օրերս եւ այլն: Խնդիրներ, որոնք աւելի շատ կապ ունէին անձիս, քան գործի հետ: Նա նոթագրութիւններ չէր անում. թղթապանակի մէջ ունէր միայն մի թերթիկ իմ մասին, որին երբեմն նայում էր ու շարունակում իր մեղմ ու համբերատար զրոյցը: Կանչել էր եւ մի ուրիշ պաշտպանեալ: Հաճոյքով դիջեց Վազայի խնդրանքին որ մնամ մի քիչ իր հետ:

— Այո', այո', սպասեցէք, դեռ չաւարտեցի, ասաց փաստաբանը:

Բնականաբար մեր զրոյցը դառնում էր դէպքի շուրջ: Վազան ներկայ էր եղել Թալէաթի թաղման:

— Հինգ օր դիակը անթաղ մնաց, պատմում էր նա, ուզում էին Պոլիս փոխադրել, բայց Պոլսոյ կառավարութիւնը մերժեց: Այլ կերպ չէր էլ կարող վարուել, որովհետեւ Եւրոպայի մամուլը դեռ զբաղւում է այդ հարցով. մերկացումներ, դատապարտութիւններ ջարդարարների հասցէին ամէն կողմ:

Հայ գաղութները ամէն տեղ արտակարգ ցնծութեան մէջ են. բոլոր թերթերը նուիրում են դէպքին ընդարձակ էջեր: Բայց թուրքերն էլ անգործ չեն. ամէն կերպ աշխատում են դատը շահել. նրանք յաջողեցին կաշառել մի քանի գրչակներ, որոնք թերթերում հանդէս եկան թրքանպաստ գրութիւններով: Թաղման նախօրեակին նրանք Բերլինը հեղեղեցին մահազդներով, որոնց մէջ հայերը որակւում էին վարկաբեկէչ

խօսքերով: Ստիպուած եղանք զաղութի անունով մի անգղազիր տպագրելու, որի մէջ գէպքը դիտում էինք իբրեւ հայ ժողովուրդի վրէժի արդար հատուցում:

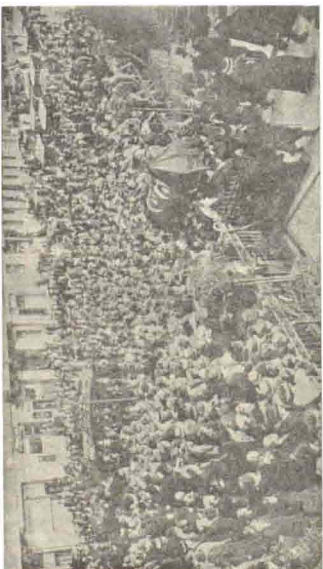
Թաղման օրը նրանք բերել էին բազմաթիւ պսակներ: Առաւօտեան ժամը 10ին Հարտենբերգ թիւ 4 տան առջեւ արդէն համախմբուած էր բազմութիւն. նկատելի էին օտարոտի գլխարկներ՝ ֆէս, փաթթոց, մորթէ գլխարկներ: Կանաչ հագուստով թուրքեր հսկում էին կարգապահութեան: Այդտեղ էին շտապում լուսանկարիչներ, եւ շարժապատկերի նկարիչներ: Թալէաթի բնակարանում կատարուեց կրօնական արարողութիւն: Թրքական դեսպանատան աղօթասացը՝ Շիւքրի էֆէնտին երգեց մահմետական աղօթքի կոչը — Ալլահ էփպէր: Ապա կարդաց մահուան աղօթքը, որից յետոյ կատարուեց մեռելի դատաստանի արարողութիւնը.

— «Աստ հանգչի Մեհմէտ Թալէաթ փաշան, բարձր առաքինութիւններով օտտուած մէկը, Ալլահի ծառան: Կա՞յ ձեր մէջ մէկը, որ հակառակը պնդէ», ձայնեց Շիւքրի էֆէնտին:

— «Ո՛չ», միաբերան գոչեցին ներկաները:

Աղօթասացը սկսեց Թաղման արարողութիւնը. լսում էին ներկայ կանանց հեծեծանքները: Ժամը 11 եւ կէսին դուրս հանեցին դազաղը: Արեւելքի երփնեւրանգ մի Թափօր էր, որ հանդիսաւորապէս շարժուեց Բերլինի բաղամարդ փողոցներով: Ոստիկանական պաշտօնեաներ ճանապարհ էին բացում: Նրանց հետեւում էր պսակներով բեռնաւոր կառքը. ապա յամրաքայլ գնում էին զանազան քաղաքներից եկած 100—150 իսլամ ուսանողներ՝ արաբ, եգիպտացի, հնդիկ, պարսիկ: Բոյորն էլ կրում էին «Իքթիհատ վէ Թէրափկը»-ի խորհրդանշանը: Դիակառքին հետեւում էր աղօթասացը՝ մանիչակադոյն զգեստով, ճերմակ փաթթոցով,

Հայր Վրբիկից նցով՝ Դավաթովմուհաւ ԳժՈՒՂՈՒԹ

ճակատին սակիէ երիզներ եւ կուրծքը չքեղ չքանչաններով վարդարուն: Շատ պսակներ կային եւ մինչեւ վերջին պահը հասնում էին նորերը: Նրանց մէջ աչքի էին ընկնում Գերմանիոյ արտ. գործոց նախարարութեան եւ Գերմանեւթուրք Միութեան ծաղկեպսակները: Ներկայ էին թուրք դեսպանատան պաշտօնեաները, ղանազան թուրք հիւպատոսներ, աֆղան եւ այլ միութիւնների ներկայացուցիչները: Ներկայ էին նախկին ծովային նախարար Մահմուտ Մուխտար փաշան, Գէթէրտը, Ֆոն Յիմմերմանը, Կիւլմանը, զօրավար Ջէէկտը, զօրավար Ֆրէս Կրէսիչտայնը, ղանազան նախարարութիւնների վարիչները, գերմանական դրամատան վարիչ Կուէրները, աղնուական Օփֆէնհայմը եւ ուրիշներ: Կառավարութիւնը յայտնեց իր ցաւակցութիւնը Ֆոն Շուլէնբերգի միջոցով: Կէսօրին յուղարկաւորութեան թափօրը հասաւ գերեզմանատուն: Բէհաէտտին Շաքիրը հալիւ կարողացաւ ասել իր հրաժեշտի խօսքը մեռելային. բառերը խելզւում էին կոկորդում: Նրան չըջապատել էին արեւելեան բոլոր ազգերի մահմետականներ. կարծես բովանդակ Արեւելքը ուղարկել էր նրան իբրեւ ներկայացուցիչ գոչելու.

— «Մենք պատրաստ ենք նրան փոխարինելու. նրա գործը մեր գործն էր»:

Դամբանականների այս հիմը ստացաւ քաղաքական ցոյցի բնոյթ: Բէյրութի արաբների կողմից խօսեց իմիր Շէքիբ-Ասլանը. Ռուսաստանի թաթարների կողմից՝ կաղանցի Իտրիս բէյը: Խօսեց բանաստեղծ Աբտիւկատէրը: Ապա խօսք առաւ մռայլ դէմքով մի թուրք, որ վեր հանելով բոունցքը՝ երդումի հրաւիրեց ներկաներին զոհի վրէժը լուծելու, ներկաներից շատերը արձանադրեցին երդումին: Սպիտակ յլխարկով մի հնդիկ, ինչ որ դոկտոր Ֆիլայ, խօսեց բոլոր ճնշուած ժողովուրդների անունով: Բերլինի արեւելագիտական

Ճեմարանի դասախօս Միրզա Հասանը իր դամբանակա-
նի մէջ յիշատակեց պարսիկ փիլիսոփայ Սաատիի խօս-
քերը, թէ «Մարդկութիւնը մէկ մարմին է. երբ անդամ-
ներէից մէկը ցաւի, ամբողջ մարմինը ցաւ կը զգայ» .
Գերմանացիների կողմից խօսեց Անատոլուի երկաթու-
ղիների նախկին տնօրէն Կիւնթէրը. — «Այժմ մեծ մար-
դուն անկարող են դնահատել ժամանակակիցները
նրան պիտի փառաւորի պատմութիւնը իր դրչով : Մենք՝
գերմանացիներս մեր սրտերում կրում ենք նրա վսեմ
նկարագրի դրոշմը», ասաց նա : Գերմանութիւնը Միու-
թեան նախագահը, Եքովը, դադաղի վրայ դրեց մի
ծաղկեպսակ, որի ժապաւէնին դրուած էր .

— «Մեծ քաղաքագէտին եւ հաւատարիմ բարեկա-
մին» :

Դոկտոր Եքովը մաղթեց, որ Թալէաթի հոգին յա-
ւիտենապէս ապրի գերման եւ թուրք յարաբերութիւն-
ների մէջ...

* * *

Մայիսին վերջացան բոլոր լրացուցիչ հարցաքնն-
ութիւնները : Ամսուան վերջերին ինձ քննութեան են-
թարկեցին ջղային հիւանդութիւնների մի քանի մա-
նագէտ բժիշկներ : 1921 Յունիսի 2ին սկսուեց դատա-
վարութիւնը :

Միայն այդ օրը դադափար կազմեցի, թէ ինչ հըս-
կայական տարածութիւն էր բռնում բանտը յարակից
չինութիւններով, պահեստներով եւ արհեստանոցնե-
րով : Ինձ անվերջ առաջնորդում էին բակից բակ, ծանր
ու մոռայլ չէնքերի միջով, որոնց դռներով ներս ու
դուրս էին անում բանտոր, արհեստաւոր բանտարկեալ-
ներ :

Բերլինի նահանգային երրորդ դատարանը գտնւ-
ւում էր բանտին կից . առանց փողոցի՝ երես տեսնելու

հասանք այդ շէնքին, որի ձախ կողմի երկարածիզ միջանցքի մի դռնից ներս մտանք: Ընդարձակ շէնքի բաժիններում տիրում էր եռուզեռ. համազգեստաւոր սպասաւորներ դէս ու դէն էին դնում թեթեւ վաղբի ձեւով. պաշտօնեաներ ներս ու դուրս էին անում՝ թղթապանակներ թելի տակ. շահների մօտ տեղ – տեղ կանգնած էին քաղաքացիներ, որոնք գործ ունէին դատարանում: Շէնքի այս մասում կենտրոնի մոտքը հսկողութեան տակ էր: Պահակների ուղեկցութեամբ ներս մտայ ու ինձ դտայ մի հոյակապ դահլիճում: Բարձր առաստաղը հանդիսւմ էր թեթեւապէս վեր սլացող կամարակալ սիւների վրայ. վարը նրանք հեռապատկերներով բաժանում են դահլիճը սրահների, որոնց լինտրոնում փռուած է կիսակլոր դատասրահ՝ երեք կողմից չըջապատուած փայտէ ընտիր զարդարանքների ցածրադիր կառուցուածքներով: Ներս մտնելով խորքի դռնից՝ տեղ բռնեցի ամբաստանեալի յատուկ բաժնում, պահակներից մէկի հետ միասին:

Առաւօտ էր, ժամը 9: Կամարածեւ սիւների միացման կենտրոնում, խորքի մօտ, կախուած էր մի հսկայ ջահ, որի երիզածեւ զարդարանքները չիթ-չիթ փայլփլում էին ներս ընկած արեւի ճառագայթների տակ: Որքի մասում ինձ դահլիճից բաժանում էր երեք-չորս աստիճաններով մի բարձրութիւն: Դէպի ձախ, առանձին սեղանի մօտ, նստած էր դատարանի քարտուղարը: Կենտրոնում, նոյն բարձրութեան վրայ, երկարում էր երեք-չորս մէթրանոց սեղանանման մի կառուցուածք, որի դիմաց նստած էր դատարանի վարիչ դոկտոր Լեմբերդը՝ երկու օգնական դատաւորներով: Կառուցուածքին միւս ծայրին տեղ էր բռնել դատախազ դոկտոր Գոլնիկը: Ինձանից վար ձախ մասում, մի երկարաւուն սեղանի մօտ, նստած էին երեք պաշտպան փաստաբանները, թարգման Վազան, Գալուստեանի, ինչպէս նաեւ

բժշկական փորձադէտներէ հետ : Նրանց դիմաց , դահլիճի յատուկ բաժնում , սեղանների մօտ , երկչարք նստած էին տասներկու երդուեալ ատենակալները : Քիչ դէպի վար , ետ ու առաջ , աթոռներին տեղ էին բռնել վկաները : Առաջին շարքում աչքս ընկաւ սեւեր հագած տիկին Թալէաթին , որ անքթիթ նայում էր ինձ : Նրա ձախ կողմին նստած էր օրիորդ Լեռլա Բայլընդոնը , աջ կողմին՝ տիկին Շտելբաումը , տիկին Դիտմանը , ապա՝ Թէրղիպաշեանները , Էֆթեանը , Աբէլեանը եւ մի քանի անծանօթներ : Աւելի առաջ , դէպի դահլիճի կենտրոնը , կային թղթակիցներ : Դահլիճի կենտրոնից դէպի առաջամասը , ընդարձակ տարածութեան վրայ , ամփիթատրոսէն կառուցուած էին նստարաններ հանրութեան համար , որոնք ամբողջութեամբ դրաւուած էին : Զուգահեռ մասերում ներկաների մի մասը մնացել էր ոտքի վրայ , առաջանալով դէպի կենտրոնը՝ փաստաբաններին ու երդուեալներին յատկացուած բաժինների ուղղութեամբ : Գերմանացիներից զատ , կային բաւական թիւով թուրքեր եւ հայեր :

Դահլիճում տիրող խոր լուսթիւնը ընդհատեց դոկտոր Լեմբերգը՝ բանալով ատեանը : Պաշտպան Փոն Գորտոնը խնդրեց , որ իրադեկների խմբի մէջ լսուին նաեւ դոկտոր Լեպսիուսն ու Լիման Փոն Ջանտերսը , իբրեւ հայ իրականութեան ծանօթ վկաներ : Դատախազը թէեւ դիտել տուեց , որ դէպքը տեղի է ունեցել ոչ թէ Հայաստանում , այլ Բերլին , բայց առաջարկի դէմ չառարկեց : Դիմացի դռնից ներս մտան յիշեալները : Նախագահը մի քանի խօսքով վկաներին յիշեցրեց իրենց պարտականութիւնները , ապա երկու խմբի բաժանեց նրանց ու բարձրաձայն կարդալով առաջին առիթով լսուելիք 19 վկաների անունները , խնդրեց բոլորից դուրս ելնել սրահից եւ սպասել հրաւերի :

Սկսուեցին ինքնութեանս վերաբերող սովորական

հարցումները՝ մանկութիւնս, ծնողներս, կրթութիւնս, Երզնկան, ջարդերը: Նախագահը երկար բարակ կանգ առաւ դէպքերի վրայ: Վերջապէս աւարտելով այդ նախնական հարցումները, անցաւ գործի հետ առնչութիւն ունեցող շրջանին:

— Զարդերից յետոյ ե՞րբ եղաք Երզնկայում:

— 1916ի վերջերին, ռուսների գրաւումից քիչ յետոյ:

— Հարաւատներից ո՞վ գտաք այնտեղ:

— Ոչ ոքի, բոլորն էլ սպաննուած էին. քիւրտերի մօտ գտնուեց միայն եղբօրս տասը տարեկան աղջիկը:

— 17 հոգուց մնացել էր միայն նա՞:

— Այո՛:

— Երզնկայում ձեր տան մէջ եղա՞ք:

— Այո՛:

— Ի՞նչ տեսաք այնտեղ:

— Տան մի մասը խորտակուած էր, դռները, պատուհանները քանդուած եւ կողոպտուած, իսկ միւս մասում էին ռուս զինուորներ: Շատ վատ եղայ մեր տունը դտնելով աւերակ: Անցայ մեր ընդարձակ պարտէզը. աւերուած ու հիմնայատակ եղած, ծառերը կտրտուած ու տապալած. ամէն ինչ ամայացած էր. պարտէզի խորքում գետին ընկայ:

— Ուշաթափ եղաք:

— Այո՛:

— Ո՞րքան տեւեց այդ:

— Զգիտեմ:

— Երբ ուշքի եկաք, ի՞նչ արիք:

— Գնացի իսլամացած հարեւան մէկ ընտանիքի մօտ, քաղաքի միակ ազատուած հայերը:

— Ուրեմն, դուք միայն մէկ ընտանիք գտաք քաղաքի նախկին բնակչութիւնից եւ այն էլ իսլամացած:

— Այո՛:

— Իսկ երբ ոռւսները Երզնկան գրաւեցին, դարձեալ քրիստոնեա՞յ դարձան :

— Ի հարկէ :

— Ուրեմն, Երզնկայի բնակչութիւնից միայն նրա՞նք էին մնացել :

— Այո՛, եւ մի քանի անհատներ, ընդամէնը քսան հոգի :

— Ո՞րքան մնացիք Երզնկա :

— Մի քանի ամիս :

— Յետոյ ո՞ւր գնացիք :

— Թիֆլիս :

— Ե՞րբ, դուրս ելաք Թիֆլիսից :

— 1918ի աշնան :

— Ո՞ւր գնացիք :

— Հիւսիսային Կովկաս :

— Ի՞նչ էիք անում այնտեղ :

— Հիւանդ էի :

— Ի՞նչ հիւանդութիւն ունէիք :

— Զղային տաղնապ, վերջը հիւանդացայ տիֆով :

— Քանի՞ անգամ կրկնուեցին այդ ջղային տաղնապները, ձեր հայրենի տունը վերստին տեսնելուց յետոյ :

— Մի քանի անգամ, ստոյգ չեմ յիշում :

— Ե՞րբ մեկնեցիք Կովկասից :

— 1919ի սկզբին :

— Ո՞ւր գնացիք :

— Պոլիս :

— Ի՞նչ նպատակով :

— Հարազատներին հետքը փնտոելու :

— Այն ժամանակ Պոլսում տեղի էր ունեցել յեզաշրջում, ո՞րքան մնացիք այնտեղ :

— Մօտ մի տարի :

- Յետոյ ո՞ւր գնացիք :
- Փարիզ :
- Պոլիս կամ Փարիզ դէպքերի շուրջ տարագիր-
ների հետ խօսո՞ւմ էիք :
- Քիչ անգամ, մօտ բարեկամներիս հետ :
- Ո՞վ էր համարուում այդ խժողովութիւնների
հեղինակը :
- Նրանց մասին իմացայ Պոլիս, լրագրներից :
- Աւելի առաջ գիտէի՞ք, թէ ով է ջարդերի հեղի-
նակը :
- Ո՛չ :
- Ե՞րբ այն համոզման եկաք, որ Թալէաթ փա-
շան է նրանց հեղինակը :
- Պոլիս եղած ժամանակ, լրագրներից :
- Այն ժամանակ գիտէի՞ք, թէ ո՛ւր է Թալէաթ
փաշան :
- Ո՛չ :
- Միջմատեց պաշտպան Ֆոն Գորտոնը :
- Ամբաստանեալին կ'ուզէի հարցնել, թէ արդեօք
կարդացե՞լ է լրագրների մէջ, որ Թալէաթ փաշան այդ
խժողովութիւնների համար Պոլիս գինուորական
ատեանի կողմից դատապարտուած է մահուան :
- Կարդացել եմ, երբ դեռ Պոլիս էի եւ երբ ակա-
նաւոր ջարդարարներից Քեմալը կախաղան հանուեց .
լրագրներից գիտէի, որ Թալէաթ եւ էնվեր փաշաներն
էլ դատապարտուած են մահուան :
- Երզնկայի մէջ ո՞րչափ հայ բնակչութիւն կար :
- Մօտ քսան հազար :
- Բոլոր բնակիչները տեղահանուեցի՞ն ու ձեռ
Երզնկա վերադարձին միայն մէ՞կ ընտանիք տեսաք եւ
մի քանի անհատներ :
- Այո՛ :
- Կ'ուզէի իմանալ, թէ ամբաստանեալը գիտէ՞,

որ 1908ին հայերը, Երիտասարդ Թուրքերի, մասնաւորապէս Թալէաթ եւ Էնվեր փաշաների հետ միասին, առաջ բերին յեղափոխութիւն եւ իրենց ազդւային յոյսերը նրանց վրայ էին դրած, բայց յետոյ զարհուրելի կերպով յուսախար եղան, երբ տեսան, որ Երիտասարդ Թուրքերը Սուլթան Ապտիւլ Համիտից էլ վատ են վարուում հայերի հետ, դարձաւ նախադաճին երրորդ պաշտպան Նիմայէրը:

— Գիտէի, որ հայերը գործակցել են Երիտասարդ Թուրքերին: Բայց յետոյ խիստ յուսախար եղան, երբ տեղի ունեցան Ատանայի ջարդերը, որոնց զոհ գնացին 40,000 հայեր:

Նախադաճի առաջարկով քարտուղարը կարդում է բացման վճիռը.

— «Մեքենագիտութեան ուսանող համարուած Սողումոն Թէշլիրեանը, ծնուած 2 Ապրիլ 1897 թ. Բագապիւք, Թրքահայաստակ եւ հայ բողոքական, որ բնակւում էր Շարլոթենբուրգ, Հարտենբերգ փողոց-37, Դիտմանի մօտ եւ 1921ի Մարտ 16ից ի վեր գտնւում է բանտում, մեղադրւում է 1921 թ. Մարտ 15ին Շարլոթենբուրգի մէջ Թրքական նախկին մեծ եպարքոս Թալէաթ փաշային դիտմամբ սպանելու եւ սպանութիւնը կանխամտածութեամբ կատարած լինելու համար: Ոճրադործութիւնը նկատի կ'առնուի, ըստ պատժական օրինագրքի 211րդ յօդուածի: Այդ հիմքերով բանտարկութիւնը շարունակւում է: Բերլին 16 Ապրիլ 1921, Նահանգային Երրորդ դատարան. պատժոյ 6րդ սենեակ»:

— Եթէ այս մեղադրանքին այո կամ ոչ ասելու ստիպուիք, ի՞նչ պիտի պատասխանէք, դարձաւ ինձ նախագահը:

— Ո՛չ:

— Խնդրեմ հարցրէ՛ք թէ ինչո՞ւ իրեն յանցաւոր չի համարում, դիմեց նախագահին պաշտպան Փոն Գորտոնը:

— Ինձ յանցաւոր չեմ համարում, որովհետեւ խիղճս հանդիստ է:

— Խիղճդ ինչո՞ւ հանգիստ է, հարցրեց նախագահը:

— Մարդ եմ սպանել, բայց մարդասպան չեմ:

— Ասում էք, որ ձեր խիղճը մաքուր է, բայց հարց տուէ՞ք ձեզ, արդեօք Թալէաթ փաշային ուղղում էիք սպանել:

— Այդ հարցումը չեմ հասկանում, չէ՞ որ ես նրան արդէն սպանել եմ:

— Ուղում եմ ասել, թէ նրան սպանելու ծրագիր ունէի՞ք:

— Ո՛չ...

— Փարիզից ե՞րբ եկաք ժրնեւ:

— 1920ի վերջերին:

— Իսկ Բերլին:

— Դեկտեմբերի սկզբին:

— Յունուարի՞ն ապրում էիք Առաքարաբերդի փողոց 51:

— Դեկտեմբերին:

— Յետոյ բնակարանը փոխեցի՞ք:

— Այո՛:

— Ե՞րբ:

— Դէպքից մօտ երկու շաբաթ առաջ:

— Ի՞նչ էր այդ տեղափոխութեան պատճառը:

— Որոշել էի Թալէաթին սպանել:

— Այդպէս վարուելով գործը նախապատրաստո՞ւմ էիք:

— Այդ ժամանակ ինձ համար հզօր ներքին պահանջ էր Թալէաթը սպանելը:

— Ուրեմն, դուք մտադրած էիք նրա մօտե՞րը բնակուել:

— Այո՛:

— Ասացէք, խնդրեմ, ճի՞շդ է որ դրանից առաջ ստուղբել էիք, որ Թալէաթը գտնուում է Բերլինում:

— Այո՛, մօտաւորապէս հինգ շաբաթ առաջ ես նրան տեսայ:

— Ո՞ւր:

— Կենդանաբանական պարտէզի մօտ լսեցի թուրքերէն խօսակցութիւն, ուր մէկին «փաշա» անուանեցին: Յետ նայելով տեսայ, որ Թալէաթ փաշան է. հետեւեցի նրանց: Հարտենրերդ փողոցի սկզբի մասում երեք ուղեկիցները հրաժեշտ տալով նրա ձեռքը համբուրեցին, իսկ Թալէաթ փաշան մի ուրիշի հետ տուն մտաւ:

— Ուրեմն ստոյգ չէ՞, որ դուք աւելի առաջ գիտէիք, որ Թալէաթ փաշան գտնուում է Բերլինում:

— Ո՛չ...

— Ի՞նչ պատճառով ժամանակին դիմել էք պրոֆեսոր Կասիրէրին:

— Հիւանդ էի, ջղային տագնապներ. եւ գլխապտոյտներ էի ունենում:

— Ե՞րբ էր այն ջղային տագնապը, որի միջոցին դրամատան մի պաշտօնեայ ձեզ վեր հանեց ու Երուսալէմէր փողոցից տուն տարաւ:

— Ձեմ յիշում...

— Այն ժամանակ դեռ ապրո՞ւմ էիք Աուգսբուրգեր փողոցը:

— Այո՛:

— Որո՞նք էին ձեր ծանօթները:

— Թէրզիպաշեան, Էֆթեան, Գալուստեան, Աբէլեան:

— Յունուարից այս կողմը օրիորդ Բայլընզոնից

դաս առնելուց զատ ի՞նչ էիք անում :

— Այցելում էի ծանօթներին :

— Կարծեմ պարի դա՞ս էլ էիք առնում :

— Այո՛, մէկ անգամ :

— Ճի՞շտ է, որ դասերի ժամանակ ջղային տագ-
նապ էք ունեցել :

— Այո՛ :

— Ի՞նչպէս էիք ձեր նախորդ տանտիրոջ տիկին
Շտեյրաուսի հետ :

— Շատ լաւ :

— Տիկին Դիտմանի մօտ էլ գո՞հ էիք :

— Այո՛ :

— Ի՞նչպէս եղաւ, որ սպանութիւն գործեցիք :

— Սենեակիս մէջ քայլում էի, երբ Թալէաթ փա-
շային տեսայ իր բնակարանի պատշգամբում : Ողջ էու-
թեամբ ցնցուեցի . նա էր, որ սպանել էր մօրս, եղբօրս,
հարազատներին եւ հազարաւոր ազգակիցներին : Տե-
սայ, որ դուրս է գալիս, ատրճանակս առի, վազեցի եւ
գնդակահար արի :

— Դուրս եկած ժամանակ Թալէաթը դիմացի՞
մայթի վրայ տեսաք :

— Այո՛ :

— Իրեն մօտեցաք եւ Հարտենբերգ փողոցը կտրե-
ցի՞ք :

— Փողոցի այս կողմով վազեցի մինչեւ իրեն հա-
սայ եւ անցայ, յետոյ փողոցը կտրեցի եւ վրայ հա-
սայ :

— Երեսը դիտեցի՞ք, հետը խօսեցի՞ք :

— Հետը չխօսեցի, մայթի վրայ նրան հաւաստա-
րուեցի եւ կրակեցի :

— Գլխի՞ն նշան առիք :

— Բոլորովին իրեն մօտեցայ :

— Յետոյ ի՞նչ եղաւ :

— Այսքանը միայն գիտեմ, որ Թալէաթ փաշան գետին ընկաւ, դլխից արիւն էր հոսում, ու չորս դին խմբուած էր բաղմուտիւն:

— Զտեսա՞ք, որ Թալէաթին ընկերանում էր մի կին:

— Ո՛չ:

— Տիկին Թալէաթը չտեսա՞ք:

— Ո՛չ:

— Սպանութիւնից յետոյ ի՞նչ արիք:

— Զեմ յիշում:

— Զէ՞ք յիշում, որ փախել էք:

— Փախչելու ոչ մի կամք չկար մէջս, բաղմու-
թիւնը հարկադրեց՝ յարձակուելով վրաս:

— Ի՞նչ մտածեցիք ձեր արածի մասին:

— Սրտի դոհունակութիւն էի զգում:

— Իսկ այսօր:

— Դեռ այսօր էլ եղածից շատ գոհ եմ:

— Ծեծի ժամանակ չէ՞ք յիշում թէ ինչ ասացիք ամբոխին՝ ձեզ արդարացնելու համար, հարց տուեց պաշտպան Նիմայէրը:

— Ասացի, որ ես հայ եմ, իսկ նա թուրք. ձեզ հետ առնչութիւն չունի:

— Կ'ուզէի իմանալ, թէ ամբաստանեալը ի՞նչպէս ճանաչեց, որ այդ անձը Թալէաթն է. առաջ տեսել էր նրան, թէ պատկերները վրայով ճանաչեց, ասաց դատախաղը:

— Նրան չէի տեսել, լրագրների մէջ տպուած պատկերներից ճանաչեցի:

— Երդնկայում հայերից զատ ուրիշ ի՞նչ ազգեր կային:

— Քսանից - երեսուն հազար թուրքեր...

* * *

Նախագահ Լեմբերգը անցաւ վկաների հարցաքննութեան :

Շարլոտենբուրգի վաճառական Եսէնը պատմեց , թէ ինչպէս հաւասարուեցի թալէաթին ու կրակեցի .

— Մի քիչ առջեւից անցնում էր մի կին որ ուշաթափ եղաւ . նախ՝ վեր հանեցի այդ կնոջ՝ կարծելով , թէ վիրաւորուած է : Յետոյ ամբաստանեալի յետեւից վաղեցի ու ֆաղանէ փողոցում ձերբակալեցի նրան : Բնական է , հաւաքուեց բազմութիւն . մարդիկ անխնայ ծեծում էին ամբաստանեալին . մէկը բանալիով շարունակ հարուածում էր գլխին . ուրիշներ գոռում , կանչում էին . . .

Վկային եղած հարցումներից պարզուած է , որ ուշաթափ եղած կինը անցորդ է եւ ոչ թալէաթին կինը , ինչպէս գրել էին թերթերը : Նախագահը խնդրում է յայտնել տիկին թալէաթին , որ նրա վկայութեան ալլեա պէտք չունի եւ կարող է մեկնիլ :

Յաջորդը հինգ վկաները տարբեր երսնպներով կրկնեցին նոյնը : Շարլոտենբուրգի ոստիկանութեան պետ Գնասը , որ առաջին հարցաքննողն էր ինձ , աշխատում էր փաստել , որ սպանութիւնը կատարել եմ կանխամտածումով : Ապա՝ կանչուեց առաջին տանտիրուհիս՝ տիկին Շտելբաումը : Կարծես անցել էր շատ ժամանակ ու կարօտի մի զգացում յայտնուեց այդ պահին իմ մէջ դէպի նա . կարճ ժամանակում դարձել էր հարազատ՝ այդ օտար կինը : Նա ծեր աչքերով նայեց դէպի ինձ ու ասաց .

— Այո՛ , ամբաստանեալը բնակուել է իմ մօտ . իր մասին միայն լաւ կարող եմ վկայել : Շատ պարկէշտ ու համեստ էր . սպասուհի չունիմ եւ ինքս եմ կատարում տան գործերը , սակայն ինչ որ կարող էր , անում էր ինքը՝ ինձ չծանրաբեռնելու համար , իր կօշիկները

մաքրելը չէր ձգում ինձ: Ամէն տեսակէտով շատ համեստ ու պատուաւոր էր:

— Հիւանդացա՞ւ ձեզ մօտ, հարցրեց նախագահը:

— Զափազանց ջղային էր. չէր կարողանում քնել:

— Գիտէի՞ք, որ այցելում էր բժշկին:

— Այո՛, պրոֆեսոր Կասիրէրին:

— Զգարմացա՞ք, որ յանկարծ տեղափոխուեց:

— Ինչպէ՞ս չէ. այդ առթիւ հարցումիս պատասխանեց, թէ բժիշկը ասել է, որ գաղի լոյսը վնաս է իրեն եւ պէտք ունի արեւի լոյսի: Հաւատացի, որովհետեւ շատ ջղային էր:

Փորձագէտ բժիշկ Լիպմանը երկար բարակ հարցաքննութեան ենթարկեց նրան հոգեկան վիճակիս մասին:

Նոյն ձեւով վկայեց իմ մասին նաեւ միւս տանտիրուհիս, տիկին Դիտմանը: Դէպքի մասին ասաց.

— Մարտի 15ի առաւօտը, դէպքի օրը, սպասուհիս ինձ լուր տուաւ, որ պարոնը սննեակում լաց է լինում, ասացի՝ հանգիստ թող, գուցէ մերձաւորներից մէկը մեռել է. քիչ յետոյ դուրս ելաւ:

— Որեւէ կասկած չունեցա՞ք, հարցրեց նախագահը:

— Ամենեւին, մինչեւ որ սպասուհիս տուն վերադարձաւ եւ ասաց, թէ պարոնը սպաննուած է: Խեղճ ես, ի՞նչ ես, ասացի. յետոյ իմացայ, որ ինքը մէկին սպանել է:

— Ամբաստանեալը սովորական հանդարտութեա՞ն մէջ էր այդ օրը:

— Մի օր նրա ծանօթներից մէկը եկաւ եւ ասաց, թէ պարոնը հիւանդ է եւ արեւոտ սննեակի պէտք ունի, ասաց տիկին Դիտմանը երկար պատմութիւն անելու մտադիր...

— Զեզ մօտ եղած ժամանակ ոչինչ չնկատեցի՞ք:

— Ո՛չ:

- Ուսանո՞ւմ էր :
- Այո՛, շատ քիչ անգամ էր դուրս գալիս :
- Այցեկուններ ունէ՞ր :
- Բնաւ :
- Նկատե՞լ էք վրան ջղայնութիւն :
- Ամաչկոտ էր. չէր կարող երեսս նայիլ, շփոթ-
ւում էր :
- Ահաբեկուա՞ծ էր :
- Զարհուրածի երեւոյթ ունէր :
- Ծանր խորհուրդներից հալածուածի՞ պէս :
- Այո՛ :
- Հիւանդագին երեւոյթներ նկատե՞լ էք :
- Ո՛չ : Բայց ինքը ասում էր, որ հիւանդ է, ջղա-
յին :
- Ամբաստանեա՛լ, դարձաւ ինձ նախագահը, ո՞վ
գնաց տիկին Դիտմանի մօտ ձեզ համար բնակարան
վարձելու :
- Հայ Ուսանողական Միութեան նախագահը :
- Այստե՞ղ է :
- Ո՛չ...
- Ամբաստանեալը նեղուածի՞, թէ ընկճուածի
տպաւորութիւն էր թողնում, հարցրեց Դիտմանին՝
փորձադէտ Լիպմանը :
- Վարանոտ էր, գոնէ իմ կարծիքով շատ վարա-
նոտ էր երիտասարդը, ասաց ժպտալով, հայեացքը
Լիպմանից դարձնելով ինձ :
- Ամբաստանեալի ձեզ մօտ եղած ժամանակ
ատրճանակը տեսե՞լ էք, տիկին Շտեյլբաում, դարձաւ
նախագահը նախկին տանտիրուհուս :
- Ո՛չ :
- Ամբաստանեալի գոյքերը շա՞տ էին :
- Ո՛չ, միայն մի սնտուկ ունէր, որ միշտ բաց էր :

— Ամբաստանեալ, դարձաւ ինձ նախագահը, ո՞ր էիք պահել ատրճանակը :

— Սնտուկիս մէջ :

— Տիկին Շտեյքաուամի մօտ նո՞յնպէս :

— Այո՛, սնտուկիս մէջ էր :

— Ես չեմ տեսել, միմնջաց տիկին Շտեյքաուամը :

— Զարմանալի է, որ յաճախ նայել էք սնտուկը եւ ատրճանակը չէք տեսել :

— Չեմ կարող ասել, թէ սնտուկը յաճախ նայել եմ, ասաց զուսպ բարկութեամբ տիկին Շտեյքաուամը...

Հերթը հասաւ մանկահասակ վարժուհուս՝ Լեոլա Բայլընզոնին :

— Դուք ամբաստանեալին լեզուի դա՞ս էիք տալիս :

— Այո՛ :

— Ի՞նչ կարող էք ասել իր բարք ու վարքի մասին :

— Յունուարի 18ից սկսած դաս էր առնում. սկըզբում սովորում էր շատ լաւ, բայց վերջը ցրուած էր :

— Ասե՛՛ր է ձեզ, որ հիւանդ է եւ դիմել է բժիշկի :

— Վերջը պատմեց, որ եղել է պրոֆեսոր Կասի-բէրի մօտ, դեղ է ընդունում, աշխատելը դժուար էր իրեն համար : Մի դասի ժամանակ նկատեցի, որ նոյնիսկ չէր կարողանում դրածը կարդալ. յայտնի էր, որ հիւանդ է. եւ իրեն ասացի, որ այսուհետեւ դասերը շարունակելը աննպատակ է : Դրանից յետոյ դասերը ընդհատուեցին :

— Ե՞րբ էր այդ :

— Մօտաւորապէս Փետրուարի երկրորդ կէսին :

— Յետոյ դարձեալ եկա՞ւ :

— Մի անգամ էլ եկաւ եւ ասաց, որ իրեն վատ է զգում. արդէն երեւում էր, որ հոգեկան վիշտ ունէր. շատ տխուր էր :

— Այդ տխրութեան վրայ խօսո՞ւմ էր :

— Մի անգամ միայն, երբ դասի բերումով իր հայրենիքի մասին հարցրի, ասաց, որ ինքը այլևս հայրենիք չունի, իր բոլոր հարազատները սպաննուած են: Այնքան բացայայտ էր արտացոլում այս պատասխանի մէջ տառապանքը, որ այնևս չուզեցի հարցնել:

— Զի՞ կարող պատահել, որ դասերը ընդհատուած լինեն Մարտի սկզբին:

— Կարող է:

— Գուցէ Մարտի 5ից չե՛լ առա՞ջ, բնակարանը փոխելուց յետո՞յ:

— Նոր բնակարանից այլևս չեկաւ:

— Գուցէ իրական պատճառ կար, որ ստիպուած էր բնակարանը փոխել եւ դասերը ընդհատել:

— Զիտեմ: Մարտին, դէպքից մօտ մի շաբաթ առաջ, հեռաձայնով ինձ լուր տուաւ, որ բնակարանը փոխել է եւ դասերը պէտք է վերսկսի, երբ իրեն լուր զգայ:

— Ամբաստանեա՛լ, ինչո՞ւ ընդհատեցիք դասերը:

— Առողջական վիճակս լաւ չէր:

— Տիկին Դիտմանի մօտ եղած ժամանակ չէի՞ք ձանձրանում:

— Ինչո՞ւ պիտի ձանձրանայի:

— Քանի որ այլևս դաս չունէիք:

— Դասերը ինձ մասնաւոր հաճոյք չէին պատճառում...

Որքան կարող էի հասկանալ, խնդիրը դառնում էր «կանխամտածումի» շուրջ, որ դեռ մնում էր մութ ու հոգեկան հիւանդ վիճակներով պարուրուած: Կանչուեց Նրուանդ Աբէլեանը. իրեն ուղղուած հարցումների բերումով պատմեց պարի դասի ժամանակ պատահած դժբախտոյտս, բժշկին այցելելս, կենցաղս, վիճակս: Վերջինի առթիւ նախազահը հարցրեց.

— Խօսե՞լ է ձեզ հետ, թէ հարազատների կորուստեան պատճառը ով էր :

— Ո՛չ :

— Թալէաթի բերլին գտնուելու մասին խօսք չարա՞ւ :

— Ո՛չ :

— Տիկին Դիտմանի մօտ փոխադրուելու մտադրութեան մասին ձեզ կանխաւ յայտնե՞լ էր :

— Ո՛չ : Բայց մի օր խնդրեց ինձնից տիկին Շտեւրաումին յայտնել, որ բնակարանը ուզում է թողնել, որովհետեւ բժիշկը ասել է, թէ դադի ճրագը վնաս է իրեն :

— Ուրեմն փոխադրուելու իբր պատճառ ձե՞զ էլ իր առողջական վիճակը ցոյց տուաւ :

— Այո՛ :

— Ձեզ ասե՞լ էր, որ Հարտենբերգ փողոցը բնակարան է գտել :

— Ո՛չ, չգիտէի թէ ո՛ւր է գտնւում նա :

— Տեղափոխուելուց քիչ առաջ իր բարձր ու վարձի մէջ փոփոխութիւն նկատեցի՞ք :

— Ո՛չ :

— Երբեք Թալէաթին սպանելու մասին ձեզ չի՞ խօսել :

— Ո՛չ :

— Բայց չէ՞, որ յաճախ միասին էք եղել :

— Յետոյ ես էլ դրա վրայ զարմացայ :

— Գիտէի՞ք, որ Թալէաթ փաշան բնակւում է Հարտենբերգ փողոցում :

— Ո՛չ :

— Ձեզ հետ Թալէաթի մասին չի՞ խօսել :

— Ո՛չ :

Նախադահլը յետ նստեց :

— Հայերդ ջարդերի մասին խօսելիս ինչի՞ վրայ

էք առաւելապէս ծանրանում, հարցրեց պաշտպան Ֆոն Գորտոնը:

— Մեր Ղլխով անցածների վրայ:

— Ամբաստանեալը չի՞ պատմել ձեզ, որ ջարդերին իր հարազատները կորցրեց:

— Այո՛, մի անգամ. բայց առհասարակ այդ մասին չէինք խօսում:

— Շատ դարմանալի է այդ, ընդմիջեց փորձագէտ Լիպմանը:

— Մի օր Լեպսիուսի «Հայերն ու Գերմանիան» գիրքը ձեռքս էր. Թարգմանեցի նրան մի քանի տող. յանկարծ գիրքը ձեռքիցս խլեց ու ասաց. «Ձգէ՛. հին վէրքերը չբանանք»:

— Ուրեմն խուսափո՞ւմ էր այդ դէպքերը յիշելուց:

— Կ'երեւի թէ...

Ոչինչ պարզեց նաեւ Էֆթեանի եւ Թէրզիպաշեանի հարցաքննութիւնը: Բայց ահա Շարլոտենբուրգի դատարանի վալտնի խորհրդական Շուլցէն, որ հարցաքննել էր ինձ Մարտ 16ին, սկսեց փաստել սպանութեան կանխամտածումը:

— Ամբաստանեալի պատասխանները դեռ բաւական յստակ յիշում եմ, ասաց նա, առանց դժուարութեան խոստովանեց, որ Թալէաթին սպանել է գիտակցութեամբ եւ գիտումով: Իսկ երբ հարցրի պատճառը, ասաց թէ Թալէաթը այն մարդն է, որի հրամանով սպանուել են իր մերձաւորները Հայաստանում. դրա համար էլ որոշել է լուծել հարազատների վրէժը եւ այդ նպատակով էլ եկել է Բերլին: Ատրճանակը ձեռք է բերել հայրենիքում. աշխատել է գտնել Թալէաթի հետքը, որը գտնելուց յետոյ, նրա բնակարանի դիմաց վարձել է սենեակ՝ դիտելու եւ հսկելու նպատակով: Մէկ օր էլ նշմարելով, որ Թալէաթը դուրս է գալիս, ատըր-

ճանակը առել է ու վրայ հասել. որեւէ սխալմունքից, խռատփելու համար, անցել է դիմացը եւ համոզում դոյաջնելով, որ անցորդը նոյն ինքն թալէաթն է, նրան սպանել է

Մինչեւ այդ թմրած դատախազը, այժմ կատարում էր նոթադրութիւններ՝ անելով լրացուցիչ հարցումներ: Ունկնդիր հասարակութեան մէջ սրուել էր հետաքրքրութիւնը: Պաշտպաններս աշխատում էին արժեզուրկ դարձնել Շուլցէի վկայութիւնը: Սկսում էր պայքարը: Նախ վկայութեան ղղալի հարուած հասցրեց թարգման Գալուստեանը. նա ասաց, թէ այդ օրը ես ի վիճակի չէի ցուցմունքներ տալու, որովհետեւ ծեծուած, տիպուած եւ ուժաթափ էի: Շուլցէն հաստատեց, որ իրօք խոչտանգուած էի, սակայն բոլորովին հանդարտ մէկի տպաւորութիւն էի թողնում: Նախագահը ցանկացաւ պարզել, թէ միթէ հարցումների բնոյթով չէի՞նք թելադրուած պատասխանները: Պաշտպան Նիմայէրը խնդիր յարուցեց, թէ ի՞նչ ձեւով է կատարուած ցուցմունքների թարգմանութիւնը եւ արդեօք Գալուստեանը չի՞ արտայայտել այդ դէպքում իր անձնական տրամադրութիւնները: Բարեմիտ Շուլցէն յիշեց, որ թարգմանը բերել էր իր հետ ինձ համար շաքարեղէններ եւ իր այն առարկութեան, թէ ի՛նչպէս կարելի է մարդասպանին շաքարեղէններ տալ, բացազանչել է. «Ի՞նչ մարդասպան, մեզ համար նա մեծ մարդ է»: Ֆոն Գոբտոնը բռնեց Գալուստեանի այդ խօսքերի պոչից փառտելու համար անձնական տրամադրութիւնների հաւանականութիւնը թարգմանութեան մէջ: Իր հերթին՝ Գալուստեանը յայտնեց, թէ ա՛յնքան կասկածել է պատասխաններիս ճշդութեանը, որ հրաժարուել է հարցաքննութիւնը ստորագրել: Նախագահը ճշդեց այդ պարագան, որով նախնական ցուցմունքներս արժեզուրկ եղան...

Միջօրէի կէս ժամուայ դադարից յետոյ, դատավարութիւնը վերսկսուեց տիկին Քրիստինէ Թէրղիպաշեանի հարցաքննութեամբ: Պաշտպան Ֆոն Գորտոնը նախագահից խնդրեց վկան հարցաքննել ջարդերի մասին:

— Պատերազմի ժամանակ ո՞ւր էիք բնակուում, հարցրեց վերջինը վկային:

— Կարին էի:

— Այդ ձեր հայրենի՞քն է:

— Այո՛:

— Այնտեղ տեղահանութիւններ եղա՞ն:

— 1915ի Յուլիսին բնակիչներին ժողովեցին ու յայտնեցին, որ պէտք է թողնեն քաղաքը:

— Քաղաքի մէջ եղա՞ն ազդարարութիւններ, թէ հայերը պարտաւոր են գաղթել:

— Նախ ոստիկանների միջոցով լուր տուին քաղաքի հարուստներին, ապա յայտնեցին բոլորին, որ քաղաքը պիտի պարպուի, որովհետեւ ռազմագիտօրէն գտնուում է վտանգուած շրջանում: Քաղաքի հարուստները ութ օր առաջ տեղեկացան այդ մասին, իսկ մնացածները՝ մէկ օր առաջ միայն: Յետոյ պարզուեց, որ եղածը խաբէութիւն է եւ միայն հայերը պիտի աքսորուին:

— Բնակչութիւնը մէ՞կ անգամից դուրս հանեցին քաղաքից:

— Չորս անգամից:

— Չո՞րս խմբով:

— Չորս խումբ ութ օրուայ մէջ:

— Ետ մնացողներին յայտնի՞ էր, թէ ի՞նչ են լինում նախընթաց խմբերը:

— Ո՛չ:

— Ծշգուած էր որոշ ուղեկէտ:

— Նախ Երզնկա պիտի գնայինք:

— Դուք ո՞ր խմբի մէջ էիք:

— Երկրորդ:

— Նկարագրեցէք, ո՞րքան մարդ տեղահան եղաւ, դուք ո՞րչափ առաջացաք եւ ի՞նչ պատահեց:

— Մեր ընտանիքը բաղկացած էր 21 անձից. նրանցից միայն երեքը մնացին:

— Ո՞րքան մեծ էր խումբը:

— 500 ընտանիք:

— Ձեր հարազատները ի՞նչպէս մեռան:

— Մեր ընտանիքը բաղկացած էր 21 հոգուց: Վարձել էինք եզան երեք սայլեր ու նրանց մէջ զետեղել ինչ կարելի էր. մեղ հետ առինք ուտելիք և դրամ: Կարծում էինք, թէ Երզնկա պիտի գնայինք, հայրս, մայրս, երկու եղբայրներս, երիցագոյնը 30 տարեկան, երեք մանչ, փոքրիկը վեց ամսական. ամուսնացած քոյրս իր ամուսնու հետ, վեց տղայ, երիցագոյնը 22 տարեկան: Իմ աչքովս տեսայ բոլորի կորուստը. միայն երեք հոգի ողջ մնացին...

Տիկնոջ ձայնը դողաց, դողդոջ ձեռքը տարաւ կրծքին ու յարեց.

— Երդւում եմ, որ Պոլսոյ հրամանով տեղահանուեցին:

— Ի՞նչ կերպով:

— Երբ քաղաքից դուրս ելանք, Կարնոյ բերդի դռների առջեւ ոստիկանները հաւաքեցին ու սկսեցին դէնք փնտոել: Դանակ, անձրեւանոց եւ այլն առին: Հասանք Բարերդ: Երբ անցնում էինք այս քաղաքին առջևից, տեղ-տեղ դիակներ տեսանք:

— Դիակները Կարնից եկող նախընթաց խմբերի՞ց էին:

— Ո՛չ, Բարերդից: Ապա՝ հասանք Երզնկա: Խոստացել էին բնակարան տալ մեզ, բայց ջուր խմելու անդամ հրաման չտուին:

— Ի՞նչպէս տեղի ունեցաւ ջարդը, որի ընթացքում ձեր հարազատները սպանուեցին :

— Երբ բաւական ճամբայ առաջացանք, խմբերից 500 Լերիտասարդներին ընտրովի զատեցին . դրանց մէջ էր մէկ եղբայրս, որ յաջողել էր փախչիլ ու մեզ մօտ գալ, աղջկան հազուստներ հազցրինք նրան : Միւս երկտասարդները ջարդուեցին . . .

Նախագահի յօնքերը վեր թռան զարմանքից . աչքերը խաչորացան :

— Ի՞նչ կ'զան ընտրուածները, ասաց նա :

— Զարդուեցին ու ջուրը թափուեցին :

— Ո՞րտեղից դիտէք :

— Աչքերովս տեսայ :

— Տեսաք, որ դե՞տը թափուեցին :

— Այո՛, գետը նետուեցին եւ հոսանքը քչեց տաբաւ բոլորին :

Նախագահը թուքը կուլ տուաւ :

— Յետ մնացույները ի՞նչ եղան :

— Պաղատեցինք, լացինք, բայց մեզ սուիններով առաջ մղեցին :

— Ո՞վ :

— 30 ոստիկան եւ մի ջոկատ զինուոր :

— Ապա ձեր հարազատները ի՞նչ եղան :

— Սայլերը թափել էին ամէն բան, գնացել . ինչ կարողացանք՝ չալակեցինք ու հասանք Մալաթիա : Բայց թոյլ չտուին քաղաք մտնել ու մեզ քչեցին լեռները : Այստեղ այրերին կանանցից բաժսնեցին : Ընդամէնը տասը մէթր մեղնից հեռու բոլորին կացնահարարին . . .

Շատ անսովոր նիւթ էր նախագահի համար ու դժուարութեամբ էր վարում հարցաքննութիւնը :

— Այրերն ու կիներ՞ը, հարցրեց նա :

— Ո՛չ, միայն այրերին ջարդեցին : Երբ մթնեց ,

ոստիկանները եկան ու դեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին առեւանդեցին։ Դիմադրողներին սուիճներով խոցոտում էին, սրունքները պատռում. նոյնիսկ յղի կանանց կողերը փշրում էին...

Մեծ իրարանցում առաջացաւ սրահի մէջ։ Տիկին Քրիստինէն յետ նայեց ու դողդոջ ձայնով զոչեց.

— Երդմամբ հաստատում եմ այս...

Շշմած նախագահը իրեն գտաւ։

— Դուք ի՞նչպէս ազատուեցիք։

— Ելբօրս սպանեցին. մայրս երբ տեսաւ այդ, վար ընկաւ մեռաւ. յետոյ մի թուրք ուզեց կնութեան առնել ինձ. դիմադրեցի, տղաս սպանուեց...

— Ի՞նչպէս ազատուեցիք, գոչեց նախագահը մղձաւանջից ազատուելու ակներեւ ցանկութեամբ։

— Հեռուից նշմարեցի ծուխ. այստեղ տեսայ ելբօրս կնոջ, որի երկունքը սկսուել էր։ Քչեցին Սամսէք. կինը մնաց այնտեղ...

— Քանի՞ հոգի մնացիք։

— Մօտաւորապէս 600 հոգի։

— Իսկ ձեր ընտանիքի՞ց։

— Հայրս, երկու եղբայրներս եւ ես։

— Ուրեմն, Սամսէ՞ք եկաք, մեքենաբար հարցրեց նա։

— Այո՛, այստեղ հիւանդացաւ հայրս, նրան էլ տարան. թէեւ եղբայրս յաջողեց նրան բերել, սակայն իրիկունը մեռաւ...

— Իսկ երկու եղբայրներ՞րդ։

— Ողջ են...

Նախագահը, յետ նայելով, խորունկ շունչ առաւ։

— Այդ բոլորը իրականութիւնն է, թէ երեւակայութիւն։

— Պատմածս իրականութիւնից շատ պակաս է։

— Դուք Սամսէ՞ք մնացիք։

— Ո՛չ, քչեցին Սառուչ...

— Լա՛ւ, ընդհատեց նրան իր հարցումից զղջացած նախադահր, ո՞վ էր համարում այդ արհաւիրքների պատասխանատուն :

— Ամէն բան կատարւում էր էնվեր փաշայի հրամանով. ղինուորները ստիպում էին մեզ ծնրադրել եւ աղօթել նրա արեւշատութեան համար, որ մեզ կեանք է շնորհել...

Այդ խօսքերը նոր շարժման ու յուզման տեղիք տուին հառարակութեան մէջ՝ ընդհատելով տիկնոջ : Պօսք առաւ պաշտպան Նիմայէրը :

— Հասկանալի իրարանցումից պարզ է, որ վկայի ասածները թւում են անհաւատալի : Բայց մենք ունինք մեր տրամադրութեան տակ հաղար ու մէկ նման դեկոյցներ : Սակայն, որպէսդի վկայի արժանահաւատութեան վրայ ամենաթեթեւ տարակոյս իսկ չծաղի, պիտի խնդրէի, որ այժմ երկու լաւատեղեակ իրադեկները՝ պ. պրոֆեսոր դոկտոր Լեպսիուսը եւ վսեմաշուք Լիմանֆոն Զանտեսը հարցաքննուեն այն ժամանակուայ թրքական ոստիկանութեան եւ ղինուորականութեան մասին :

Վաթսունը անց, բաց դեղեցիկ ճակատ, կարճատես կապոյտ աչքեր, մանկունակ բերան, ալիսառն կարճ մօրուք, պիրկ ու խիստ այտեր, այսպէս էր դոկտոր Եոհաննէս Լեպսիուսը. նրա կատարած ջանքերի եւ դիմումների յիշատակը դեռ շատ թարմ էր, ու հայերի երախտագիտութիւնը դէպի գերման հայրենասէրը շատ մեծ : Զարդերի չրջանում նա լոյս ընծայեց իր «Bericht über die Lage des Armenischen volkes in der Türkei» աշխատութիւնը, որ եղաւ առաջին մեծ գործը սարսափների մասին : Գերման դրաքննութիւնը ջանք չխնայեց այդ գրքի տարածումը սահմանափակելու եւ ամէն կերպ աշխատեց, որ գերման մամուլի մէջ թուր-

քերի մասին հանրային կարծիքը «չպիտորուի»։ Պատերազմի բովանդակ տեւողութեան, դէպքերի մասին գերման մամուլը իրաւունք չունէր ոչ մի բառ յիշատակելու։ Այս պայմաններում հալածական հայասէրդանցընում էր իր օրերը արտասահմանում՝ նպաստի եւ օգնութեան գործերով։ Հետագայում Լեւսիուսը իր վերոյիշեալ աշխատութիւնը հրատարակեց լրացուած «Der Fodesgang des Armenischen volkes» խորագրով։ Ապա նա շատ մեծ ծառայութիւն մատուցեց ճամարութիւնը պարզելու դործին՝ ղինադադարից անմիջապէս վերջը հրատարակութեան տալով Զարդերի ու տարագրութեան շուրջ գերման արտաքին դործոց նախարարութեան մէջ եղած փաստաթղթերը «Deutschland und Armenien» մեծահատոր դրքով։ Այժմ նա սկսեց իր խօսքը սուր ակնոցների միջից կապոյտ աչքերը կենտրոնացնելով նախագահին վրայ։

— Ընդհանուր տեղահանութիւնը որոշեց Երիտասարդ Թուրքերի կոմիտէն՝ Թալէաթ եւ Էնվեր փաշաների գլխաւորութեամբ, որոնք գործադրեցին որոշումը երիտասարդ Թուրքերի օգնութեամբ։

«1915 թ. Ապրիլին ձեռնարկուած տեղահանութիւնը վերաբերում էր Թուրքիոյ մէջ եղած բոլոր հայերին՝ շատ քիչ բացառութեամբ, որոնց մասին պիտի յիշեմ։ Պատերազմից առաջ Թուրքիայում կար ընդամէնը 1,850,000 հայ։ Թուրքիոյ մէջ ստոյգ մարդահամար չկայ. այս թիւը ճշդւում է եղած վիճակագրական տեղեկութիւններից, որոնք ներդաշնակում են հայոց Պատրիարքարանի աղգահամարին։ Հայ բնակչութիւնը պատերազմից առաջ տարածուած էր Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ (Պոլիս, Ադրիանուպոլիս, Ռոստոդօ) եւ Ասիական Թուրքիայում (Անատոլու, Կիլիկիա, Հիւսիսային Ասորիք, Միջագետք)։ Հայերի մեծ մասը ապրում էր արեւելեան Անատոլիայում, հայկական լեռնա-

չղթայի վրայ, հայ ազգի հին հայրենիքում, վեց վիճակներով մէջ՝ Կարին, Վան, Բաղէշ, Դիարպէքիր, Սեբաստիա եւ Խարբերդ: Արեւմտեան Անատոլիայում, Պոլսոյ դիմաց, Մարմարայի հարաւային եղերքներում բնակւում էր ազգի մի խոշոր բեկորը: Հարաւային Անատոլուի մէջ Կիլիկիա՝ Տաւրոսի տափաստանով եւ Ալեքսանդրիոյ ծովախորշին սահմանակից հիւսիսային ասորական երկիրներով՝ կազմում է հայկական հին հայրենիքի մի մասը:

Լեպսիոսը վար առաւ ակնոցները, սրբեց՝ Թարթեւով յոլնած աչքերը:

— Անատոլիայի ամբողջ հայ բնակչութիւնը տեղահանուեց բարձրագոյն հրամանով, դէպի հիւսիսային եւ արեւելեան եղրը Միջագետքի անապատի՝ Տէր-Ջօր, Ջօր, Ռակկա, Մեսկենէ, Ռասիւլ-Այն, մինչեւ Մոսուլ: Տեղահան եղան մօտաւորապէս 1,400,000 հայ, ասաց նա ակնոցները դնելով ու ձայնին ուժ տալով յարեց.

— Ի՞նչ է նշանակում այս: Թալէաթի ստորագրած հրամանագրի մէջ ասուած է. «Տեղահանութեան նպատակն է ոչնչացում»: Եւ համաձայն այս հրամանագրի՝ գործը առաջ տարուեց. արեւելեան Անատոլուի նահանգներից դէպի հարաւ տեղահան եղած ամբողջ բնակչութեան միայն տասը տոկոսը քաղաքավայր հասաւ. մնացած 90%ը ճանապարհին սպաննեցին. կանայք ու աղջիկները առեւանգուեցին ոստիկանների եւ քրտերի կողմից, մնացածն էլ մեռաւ անօթութիւնից եւ ուժասպառութիւնից: Այն հայերից, որոնք քշուեցին Արեւմտեան Անատոլուից, Կիլիկիայից եւ Հիւսիսային Ասորիքից, անապատի եզրի հաւաքատեղիներում հետզհետէ կուտակուեց հազարաւոր մարդկանց բազմութիւն: Սրանք յետոյ ոչնչացան մեծ մասամբ սիստեմաթիւ սովով ու ջարդերով: Երբ հաւաքատե-

Նկարին մէջ կ'երեւին Թէհլիրեան, գերման եւ քուրժ պաշտօնատարներ կառախումբի մէջ եւ տեսարան մը հայկական ջարդերէն:

ղիները լեցւում էին նոր խմբերով այնպէս, որ այլեւս տեղ չէր մնում, նրանք գունդ գունդ առաջնորդւում էին անապատ եւ այնտեղ մորթոտւում: Թուրքերը աւսում են, թէ իրենք որդեգրեցին հաւաքատեղիների գաղափարը անգլիացիներից, որոնք կենտրոնացրին Հարաւային Ափրիկէում բոերներին: Պաշտօնապէս յայտարարւում էր, թէ լաբուորները նախազգուշական կարգադրութիւններ են, սակայն անհատապէս հեղինակաւոր անձինք բոլորովին յայտնի կերպով ծանուցում էին, որ աքսորի նպատակն է հայ ժողովուրդի բնաջնջումը: Ասածս հետեւում է այն փաստաթղթերից, որ ես հրատարակեցի՝ հաւաքելով կայսերական դեսպանութեան եւ արտաքին գործոց նախարարութեան արձանագրութիւններից, մանաւանդ գերման հիւպատոսների եւ Պոլսոյ գերման դեսպանների զեկոյցներից:

Լեպսիոսը դուրս հանեց թաշկինակը, ճակատը սրբեց ու մտացիր ասաց.

— Դուք այստեղ լսեցիք մէկ ղեկուցում տիկին Թէրզիպաշեանի քաջածնների ու տեսածների մասին տեղահանութեան ժամանակ: Այդպիսի ղեկոյցներ, թանձր մանրամասնութիւններով, որոնք բոլորն էլ անձնական փորձառութեան դրոշմ ունին, հարիւրներով տպագրուած են մեծ մասամբ գերման, մասամբ էլ ամերիկեան եւ անգլիական հրատարակութիւնների մէջ: Իրողութիւնները անտարակուսելի են: Գործադրման եղանակները ամէն տեղ նման են տիկին Թէրզիպաշեանի պատմածներին: Հակառակ պարագային, պէտք է հարց լինէր, թէ ի՞նչպէս կարելի է այնքան կարճ ժամանակի մէջ միլիոնաւոր մարդիկ սպանել: Այդ հնարաւոր է եղել ամենավայրագ միջոցների շնորհիւ, ինչպէս ապացուցուեց նաեւ Պոլսոյ դատավարութեան ընթացքում, որ տեղի ունեցաւ Թալէաթ փաշայի եւ ընկերների դէմ այնտեղ, պատերազմական ատեանի առ-

Զեւ: Ատեանը կազմուած էր մի զօրաբաժնի հրամանա-
 տարից, երեք զօրավարներից եւ մէկ հարիւրապետից: Ամբաստանութեան հինգ կէտերից առաջինը վերաբե-
 րում էր հայկական ջարդերին: Պատերազմական ատե-
 նանը, 1919 Յուլիս 6ին, մահուան դատապարտեց ջար-
 դերի բոլոր գլխաւոր հեղինակներին՝ Թալէաթ, Էն-
 վեր, Զեմալ եւ դոկտոր Նազըմ: Հայերին ոչնչացնելու
 հրամանի կատարումը Պոլսից յանձնուեց վալիներին,
 միւթէսարիֆներին եւ դայմադամներին, այսինքն՝
 նահանգային, գաւառական վարիչներին: Այն պաշտոն-
 եաները, որոնք չէին ուղղում կատարել տրուած հրա-
 հանգները, պաշտօնանկ էին լինում: Օրինակի համար,
 Հալեպի վալին, Զելալ փաշան, մերժեց իր վիլայէթի
 մէջ տեղահանութեան հրամանները կատարել: Թալէա-
 թը նրան պաշտօնանկ արաւ եւ տեղափոխեց Գոնիա:
 Զելալ փաշան այստեղ իր հովանաւորութեան տակ
 առաւ դեռ ողջ մնացած հայերին: Հետեւանքը եղաւ
 այն, որ այստեղից էլ վռնտուեց ու այլեւս մնաց առանց
 պաշտօնի: Եւ սակայն նա մէկն էր այն արժանաւոր եւ
 արդարակոորով վալիներից, որ ունէր Թուրքիան: Մի
 ուրիշ վալի, Ռաշիտ բէյը, Դիարպէքիրի մէջ, մարդա-
 խոչոչների ձեռքով սպանել տուեց երկու դայմագամ,
 որոնք յանձն չառին գլուխ հանել տեղահանութիւննե-
 րը: Հրամանները անսաստող թրքական բնակչութեան,
 պաշտօնեաների ու զինուորականների դէմ գործադըր-
 ւում էին բռնութիւններ: Երրորդ զօրաբաժնի մի հրա-
 մանատար ազդարարեց, թէ ով հայերին օգնութեան
 հասնի, իր տան մէջ պիտի սպանուի եւ տունն էլ պէտք
 է հրկիղուի: Եթէ պաշտօնեաներից ոեւէ մէկը օգնէր
 հայերին, պէտք է անյապաղ պաշտօնանկ լինէր եւ պա-
 տերազմական ատեանի առջեւ քաշուէր:

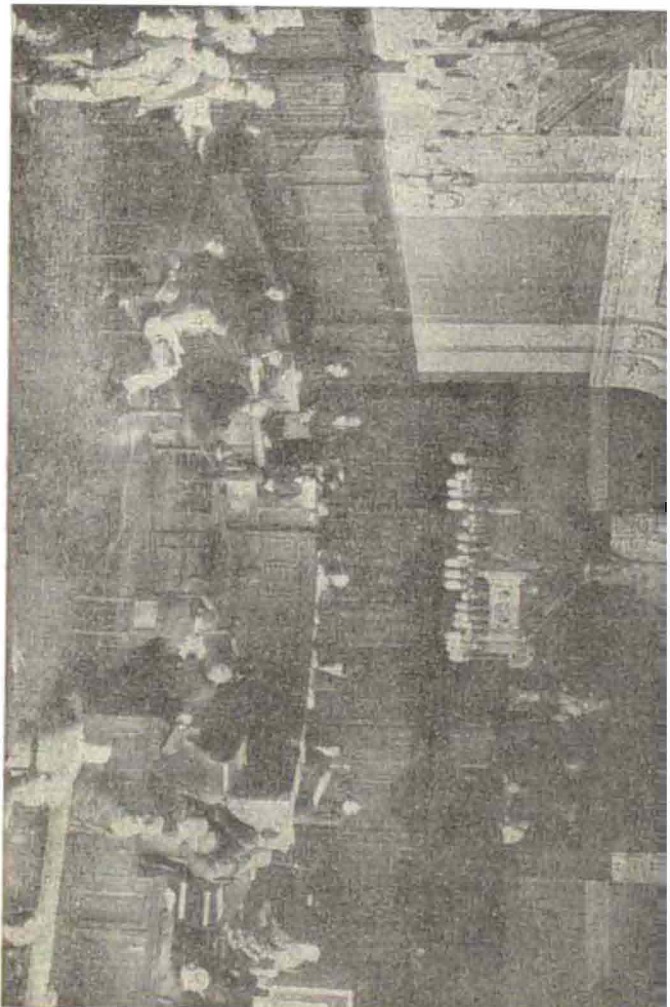
Դատարանը, հասարակութիւնը կարծես քարացել

էին այդ անլուր յայտնութիւնների առաջ: Լեպսիուսը շարունակեց.

— Հայերի սկզբնական 1,850,000 թուից տեղահանուեցին 1,400,000 հոգի: Մնում էր, ուրեմն, 450,000 մարդ: Սրանցից 200 հազար մարդ ազատ մնացին աքսորից, գլխաւորապէս Պոլսոյ, Իզմիրի եւ Հալեպի բնակչութիւնը: Հալեպի հայութեան ազատուելուն մէջ դեր կատարեց զերման հիւպատոս Ռէօսլէրը, այն՝ որ համաձայնական մամուլի մէջ զրպարտուեց իբրեւ ջարդեր կազմակերպող: Իզմիրի մէջ զօրավար Լիման Փոն Զանտերսը արդեւ եղաւ հայերի տեղահանութեան: Նոյնը արաւ ընդհանուր մարաջախտ Փոն Դեբ Գուլը: Երբ նա եկաւ Բաղտատ, իմացաւ, որ Բաղտատի հայերը աքսորուած են Մոսուլ եւ Մոսուլի հայերի հետ միասին սլիտի տեղահանուին դէպի Եփրատ, այսինքն՝ դէպի մահ... Մոսուլի վալիին ազդարարեց, որ արդիւում է տեղահանութիւնը. իսկ երբ վալին նոր հրաման ստացաւ տեղահանութեան ձեռնարկելու, Փոն Դեբ Գուլը ներկայացրեց իր հրաժարականը: Էնվեր փաշան ստիպուած եղաւ տեղի տալ Փոն Դեբ Գուլին իր գրած թղթի մէջ աւելացնելով, թէ «Իր վերին հրամանատարի իշխանութիւնը իրեն իրաւունք չի տալիս թրքական պետութեան ներքին գործերին խառնուելու»: Պոլսոյ մէջ դեսպանները արգելք եղան հայերի տեղահանութեան: Թոյլ տուէք այստեղ մի անցողակի դիտողութիւն անել: Յաճախ կարդում ենք, թէ հայկական ջարդերը հետեւանք են այն բանին, որ հայ վաճառականական դասակարգը կեղեքել է թուրքերին եւ թուրք բնակչութիւնը դայրացած՝ ինքնաբերաբար ոտքի է ելել հայերի դէմ: Նախ՝ ապացուցուած է, որ ոչ 1895—96 թուերի ջարդերը եւ ոչ էլ վերջին ջարդերը ժողովրդական ինքնաբոլիս խլրտումների հետեւանք չեն, այլ պետութեան վարչական հրամանների գործադրու-

Թիւն: Ապա՝ փաստօրէն Պոլսոյ, Իզմիրի, Հայեպի նման վաճառատեղիներն ու հայ վաճառական դասակարգն էր որ փրկուեց մահից թէ՛ այն ժամանակ եւ թէ հիմա, մասամբ էլ նրա համար, որ ի վիճակի էին իրենց փրկելու: Սրա ղիմաց Անատոլուի ամբողջ պիղացիութիւնը, որ կաղմում է հայ բնակչութեան 80%ը, արհեստաւորների հետ միասին, որոնք մեծ մասամբ հայեր են, ճամբուեցին անապատ եւ ոչնչացան: Հայ բնակչութեան մնացորդը, մօտ 250,000 հոգի, տեղահանութիւնից ղերծ մնաց, սահմանամերձ վիլայէթների ռուսական զբաղումով եւ ապաստանեց Կովկաս: Այն ժամանակ ռուսները առաջացան Վանայ ծովի արեւմտեան եղերքները: Երբ նահանջեցին, հայերին միասին առին, բայց ոչ նրա համար որ հայերը սիրելի էին նրանց. Եանուշկէիչը, Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի սպայակոյտի պետը, որ այն ժամանակ Կովկասում հրամանատար էր, յայտարարեց, թէ Ռուսաստանը դատարկուած երկրների մէջ հայերի փոխարէն պիտի բնակեցնի քիւրտ եւ կովակ զաղութներ, որ պէտքի կաղմուի գինուորական մի լայն զօտի թուրքերի դէմ. ռուսների նպատակն էր ձեռք անցընել «Հայաստանը առանց հայի»: Յամենայն պէպս, ռուս առաջախաղացութիւնը փրկեց մօտ 350 հազար հայերի կեանքը, թէեւ ռուսական նահանջը նրանց զրկեց իրենց երկրից: Այդ տարադիրները մինչեւ օրս ապրում են Կովկասում շատ անձուկ երկրամասի վրայ, տարիներով սովի ու մեծ նեղութիւնների ենթակայ: Մարդ ակամայից ինքն իրեն հարց է տալիս, թէ ի՞նչպէս պատմականօրէն հնարաւոր եղան նման դէպքեր: Պիտի փորձեմ համառօտակի պատասխանել այս հարցին:

«Հայկական հարցը ինքնաբոյս մի տունկ չէ, այլ

ՍՈՒՍՈՒՆ ԹԻՂԻՐԵԱՆԻ ԴԱՏԱԿԱՐՈՒԹԻՒՆԸ
Դատաբանին խօրհչը, դատաւարը իր երկու օգնականներով:
Ատնց աջ կողմը, ընդի. դատախազը: Նկարին ձախ
կողմի. ռաբի սիւաւ. ամուստամբաւ ԽՈՂ ՈՐՈՂ. ԹԻՂԻ ԻՐ-

եւրոպական դիւանագիտութեան ծնունդը: Հայ ազգը զոհ գնաց Ռուսաստանի եւ Անգլիոյ քաղաքական շահերի հակամարտութեան: Լոնտոնի եւ Պետերբուրգի ճատրակի մէջ հայր զինուոր էր, որ երբեմն առաջ էր քաշուում, երբեմն զոհուում Մարդասիրական յորջորջումները, «քրիստոնէից հովանաւորութիւնը» պատըրուակներ էին:

Լեւսիսիուսը յիշատակեց մի շարք յայտնի պատմական փաստեր, թէ ի՞նչպէս Ապտիւլ Համիտի օրով պետութիւնների կողմից առաջադրուած հայկական բարենորոգութիւններին նախորդել ու յաջորդել են հայերի կոտորածներ, հասնելով վերջապէս Երիտասարդ թուրքերի օրով հայ ժողովուրդի բնաջնջման:

Ապա վերադառնալով տեղահանութեան, խիստ յուզուած նկարագրեց հայ մտաւորականների տաքագրութիւնն ու ջարդերը:

— Թալէաթի անձնական բարեկամ, Խորհրդարանի հայ անդամ Վարդգէսը դեռ ձերբակալուած չէր, պատմում էր նա. դնաց Թալէաթի մօտ հալածանքների պատճառը հասկանալու: «Մեր ծանր օրերին մեր կոկորդին կպաք եւ հայկական բարենորոգման հարցը յուզեցիք, հիմա մենք պէտք է օգտուինք մեր նպաստաւոր դրութիւնից եւ ձեր ազգը այնպէ՛ս ցիրուցանանք, որ 50 տարի ձեր մտքից հանէք բարենորոգումների գաղափարը»: Վարդգէսը վրայ բերաւ. «Ուրեմն, ուզում էք շարունակել Ապտիւլ Համիտի դո՞րծը»: Թալէաթը պատասխանեց. «Այո՛»: Այս սպառնալիքի համաձայն էլ կատարուեց գործը: Պոլսոյ պատեհագմական ատեանի դատաւարութիւնը, «Journal officiel»-ի զեկուցման համաձայն, պարզում է, որ աքսորը որոշել է Երիտասարդ թուրքերի կոմիտէն, եւ Թալէաթ փաշան, կոմիտէի հոգին եւ նրա ամենաազդեցիկ մարդը, հրամայել է բնաջնջումը: Գերման եւ թուրք փաստա-

Թղթերի հիմքերվ այս մասին կարելի է գրաւոր զեկուցում ներկայացնել: Իմ այս խօսքերի նպատակն է պարզել, որ պետութիւնների քաղաքագիտական խաղերը հստակն այնտեղ, որ նախապէս Ապտիւլ Համիտը, ապա Երիտասարդ Թուրքերը այնքան կասկածոտ դարձան հայերի դէմ, որ եկան այն եղրակացութեան, թէ ուրիշ բան չի մնում անել, բայց եթէ միայն ոչնչացնել հայերին...

ԴԱՏԱԽԱԶԸ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ Է ՄԱՀԱՊԱՏԻԺ

Շլմեցուցիչ տպաւորութիւն թողեց Լեպսիուսի գեղուցումը ոչ միայն անտեղեակ հասարակութեան, այլ եւ փաստաբանների, դատաւորների վրայ: Ֆոն Գորտոնը խոստովանեց, որ այդպիսի լրիւ գաղափար չունէր այդ դարհուրելի դէպքերի մասին: Հասարակութիւնը արտայայտում էր իր յուզումը շշուկներով: Դատախաղ Գոլնիկը չփում էր գլուխը առջեւը դրած թղթերի վրայ հակած: Երդուեալները դեռ խորասուզուած էին կիսատ մնացած նոթագրութիւնների մէջ: Նախագահը մի պահ չիմացաւ ասելիքն ու անելիքը: Ատիթից օգտուեց պաշտպան Վերթաուէրը եւ մի քանի հարցումներ ուղղեց դոկտոր Լեպսիուսին.

— Ինչո՞ւ Անգլիոյ եւ Ռուսաստանի քաղաքական խաղերը նպաստեցին հայերի բնաջնջման:

— Որովհետեւ թուրքերին ներշնչեցին այն վախը, թէ ուզում են Հայաստանից անկախ պետութիւն կազմել, իսկ այդ պէտք է վտանգէր Ասիական Թուրքիոյ գոյութիւնը, պատասխանեց Լեպսիուսը:

— Առաջ այնպէս գիտէինք, թէ հայերի եւ թուրքերի փոխադարձ ատելութիւնը հարիւրաւոր տարիների հնութիւն ունի, որովհետեւ առաջինները քրիստոնեայ, երկրորդները մահմետական են:

— Համաթրքական, համիւլամական պետութիւն ստեղծելու երեւակայական գաղափարը, որի մէջ քրիս-

տոնեաները տեղ պիտի չունենային, Կոմիտէի եւ էն-վեր փաշայի մտայղացումն է:

— Ուրեմն, որպէսզի հայերն էլ բալկանեան ժողովուրդների պէս չազատագրուին, որոշեցին նրանց ոչնչացնել:

— Այո՛, կոմս Մետտերնիխը, որ 1918ին Պոլսոյ դերման դեսպանն էր, Յուլիս 30 Թուակիր, իր զեկոյցին մէջ գրում էր. «Հայերի դործը վերջացած է: Երիտասարդ Թուրքերի վոհմակը անհամբեր սպասում է այն րոպէին, երբ Յունաստանը պիտի դառնայ Թուրքիոյ դէմ: Յոյները կազմում են Թուրքիոյ քաղաքակիրթ տարրը: Բայց նրանք էլ պէտք է ոչնչացուին, ինչպէս հայերը»: Այսպէս էր գրում կոմս Մետտերնիխը:

Նախագահը անցաւ Թուրքիոյ իրադարձութիւններին իրադեկ միւս վկային՝ Օտտօ Լիման Փոն Զանտերսի ցուցմունքներին: Բարձրահասակ, կլոր դէմքով, բարեձեւ Զանտերսը, հակառակ որ ծեծում էր 70ի դոները, պահպանել էր իր Թարմութիւնը: 1913ից սկսած, Վիլհելմի կողմից Պոլիս ուղարկուած զինուորական պատուիրակութեան պետն էր. նա վերակազմեց Թրքական բանակը եւ ինքն էլ վարեց զօրակոչը 1914 Օգոստոսին, Թուրքիան պատերազմի մէջ մտնելուց երեք ամիս առաջ:

— Կ'ուզէի պ. դոկտոր Լեպսիուսի ասածներին մի քանի բան աւելացնել զինուորական տեսակէտից, ասաց նա: Իմ կարծիքով պէտք է երկու մասի բաժնել այն ամէնը, ինչ տեղի ունեցաւ Հայաստանում եւ որակւում է «հայկական ջարդ» անունով: Նախ՝ Երիտասարդ Թուրքերի տեղահանութեան հրամանը: Կարող ենք Թուրք կառավարութիւնը ամբողջապէս պատասխանատու նկատել այս կարգադրութեան համար, իսկ հետեւանքների համար՝ միայն մատար: Ապա այն կոիւնները, որոնք տեղի ունեցան Հայաստանում. հա-

յերը ինքնապաշտպանութեան էին դիմել. թուրք կառավարութեան հրահանգած զինաթափութեան չէին ուզում ենթարկուիլ, եւ ոռոսների հետ միացած պայքարում էին թուրքերի դէմ: Բնականաբար այդ կռիւները ջարդի համար դուռ բացին: Կարծում եմ, որ սրանք զանազանելի բաներ են: Զինուորական եւ քաղաքական վերին պաշտօնեաների ղեկոյցների հիման վրայ, որոնք զինուորական տեսակէտից անհրաժեշտ էին գտնում արեւելեան Անատոլուն հայերից պարպել, թուրք կառավարութիւնը հրամանաւորեց տեղահանութիւններ:

Այս այն էր ինչ ասել էր Լեպսիուսին էնվերը, մեծ մարդասէրի դիմումին առթիւ՝ գոնէ ծովեղերքի հայութեան կեանքը խնայելու:

— Քանի որ գերմանացիների դէմ սխալ ու անճիշտ բաներ են ասուած, շարունակեց զօրավարը, կ'ուզէի այստեղ շեշտել, որ կովկասեան ճակատում գնդապետները եւ հրամանատար զօրավարները բաղկացած էին թուրքերից: Արդէն ասացի, որ այս զինուորական եւ քաղաքական պաշտօնեաները ղեկուցել էին Պոլիս կացութեան մասին. այդ հիման վրայ սկսուեց տեղահանութիւնը, որի գործադրութիւնը գտնուում էր ամենավատ ձեռքերի մէջ: Պէտք է աւելցնել, որ թրքական ռուսականութիւնը պատերազմից առաջ շատ լաւ էր: Ունէր 85,000 հոգի եւ մի ընտրեալ գունդ: Բայց նրանք մոլծուեցին բանակի մէջ, եւ փոխարէնը ստեղծուեց օղնական ռուսականութիւն, որ լաւ տարրերից չէր բաղկացած, մասամբ աւաղակներ, մասամբ էլ թափառաւոր ջիւղիկներ էին: Այս մարդկանց մէջ կարգապահութիւնը բնականաբար չնչին էր: Ահա այս պարագաները պէտք է հաշուի առնել, երբ խօսք է լինում հայերի գաղթի ատեն տեղի ունեցած խժդժութիւնների մասին: Թուրք զինուորները չէին այդ խժդժութիւնները հրա-

Հրողները, այլ ոստիկանական մի պատահական կազմ, որ կարիքը հարկադրեց ստեղծել: Ապա պէտք է նկատի առնել, որ Թրքական էտապը այնքան խեղճ էր, որ ոչ միայն հայեր, այլ եւ շատ թուրք զինուորներ մեռան սննդի պակասութիւնից, հիւանդութիւններից, կազմակերպութեան բացակայութիւնից: Հազարաւոր թերասուն զինուորներ մեռան իմ բանակի մէջ Գելիպոլուի արշաւանքի ժամանակ: Ես կարծում եմ այս բոլորը անհրաժեշտ է հաշուի առնել, յարեց զօրավարը ու քիչ մտածելով՝ շարունակեց. վերջապէս չի կարելի անտեսել, որ ուղեկից խումբը մասամբ ազդուած էր «սուրբ պատերազմ»ի դադափարից եւ հայերին նկատելով քրիստոնեաներ՝ կարծում էր, թէ նրանց հետ խստութեամբ վարուելը բարի գործ է: Ստորագաս պաշտօնէութիւնը կարող է այս կիրքը աւելի արծարծած լինել: Արդէն քրդերն էլ, որոնք թշնամի էին հայերին, միշտ յարձակում էին նրանց վրայ ու ջարդում...

Զօրավարը դուրս քաշեց գրպանից մետաքսէ թաշկինակը, լայն ճակատը սրբեց ու սեղմող օձիքը մատներով լայնացնել փորձելով՝ շարունակեց.

— Ինչքան դիտեմ, գերման կառավարութիւնը այն ժամանակ արաւ հնարաւորը հայերի թշուառութիւնը մեղմելու համար, որքան թոյլ կը տային պարագաները: Բայց նրա համար դժուար էր այդ: Յատկապէս դիտեմ, որ դեսպան Մետտերնիխը վճռական բողոքներ ուղղեց կառավարութեան՝ հայերի դէմ եղած կարգադրութիւնների համար: Մեղ համար, որ այնքան կասկածների ենթարկուեցինք, կարող եմ ասել, թէ ոչ մի գերման սպայ հայերի դէմ ուղղուած կարգադրութիւնների մէջ մասնակցութիւն չի ունեցել: Ընդհակառակը՝ միջամտեցինք, ուր կարողացանք: Պէտք է շեշտեմ, որ ես երբեք հայերի մասին Թալէաթի կող-

մից ստորագրուած մի հրաման չեմ ստացել: Իմ ստացած հրամանները ստորագրուած էին էնվերի կողմից եւ թեթեւ էին, երբեմն էլ բոլորովին անիմաստ: Օրինակի համար, մի անգամ հրաման ստացայ բոլոր հրեաներին ու հայերին սպայակոյտից հեռացնելու: Բնակարար հրամանը չգործադրուեց, որովհետեւ նրանց պէտք ունէինք իբրեւ թարգմանների: Այսպիսի անիմաստ հրամաններ յաճախ էի ստանում:

Թուաց, թէ զօրավարը աւարտեց իր խօսքը, նախագահը անգամ համապատասխան շարժում արաւ, բայց յանկարծ Զանտերսը կարեւոր բան յիշողի պէս ասաց.

— Երբ 1916ի Փետրուարին լուր ստացայ տեղակալ Վիլմարից, թէ վալին ուղում է Ադրինուպոլսի հայերին ու հրեաներին աքսորել, անցայ Պոլիս եւ իմ ջանքերով դեսպան կոմս Մետտերնիխի եւ դեսպան իշխան Պալաւիչինի ընդդիմութեամբ աքսորը կանդ առաւ: Մի ուրիշ անգամ իզմիրում, երբ վալին գիշերը անկողիններից դուրս էր հանել 600 հայ, վաղոնների մէջ լեցրել եւ ուզում էր տեղահանել, սպառնացի գինուորներին միջոցով հրացանի բռնել իր ոստիկաններին, եթէ մէկ հայի վնասէ. վալին ստիպուած եղաւ հրամանը յետ առնել: Այս իրողութիւնը պատմում է իր գրքի մէջ պ. դոկտոր Լեպսիուսը: Այս է մօտաւորապէս այն ամէնը ինչ գիտեմ: Կ'ուզէի շեշտել, որ ես ոչ եղել եմ Հայաստանում, ոչ նրան մերձեցել եւ ոչ էլ թուրքերի կողմից ինձնից խորհուրդ է ուզուել հայերի դէմ ձեռք առնուելիք միջոցների մասին: Ընդհակառակը, ամէն բան մեզնից ծածկւում էր, որպէսզի զաղափար չունենանք քաղաքական ներքին իրադարձութիւնների մասին: Արտասահմանի մամուլի գրպարտութիւններից ամենամեծն այն է, որ իբր թէ, մենք մասնակից ենք եղել այդ կարգադրութիւններին: Ընդհակառակը, մեր

սյարտականութեան համաձայն՝ միջամտեցինք ուրիշ կարողացանք: Ինձ ենթակայ չըջանում ապրում էին յիրուցան հայեր եւ քիչ ստաջ յիշած դէպքերը միակն են, որ ինձ սլատահեցին: Թէ ո՛րքան Թալէաթը մասնակից էր հայերի դէմ եղած կարգադրութիւններին, չգիտեմ Որքան ինձ յայտնի է, հայերի տեղահանութեան յիշաւոր հրամանը եղաւ 1915 Մայիս 20ին: Յամենայն դէպս կոմիտէի մտայնութեան արդիւնքն էր այդ, որ ապա ստացաւ նախարարութեան ընդհանուր հաճութիւնը: Գործադրութիւնը, ինչպէս ասացի, վալիներին ու նրանց ենթակայ պաշտօնեաների եւ ամենից աւելի ահռելի ոստիկանութեան ձեռքն էր: Ամէն պարագայի մէջ պարտքս եմ նկատում ասելու, որ հինգ տարիների ընթացքում, երբ ես Թուրքիա էի, Թալէաթի ստորագրութեամբ հրամանագիր հայերի դէմ չեմ տեսել եւ ոչ էլ կարող եմ վկայել, թէ այդպիսի հրամանագիր տրուած է...

Ձանտերսի խօսքից յետոյ ստեղծուեց մի կացութիւն, որ կարծես դատուողը եւ չէի, այլ Թալէաթն ու ինքը: Անկապ, գուրկ ներքին համոզումից, ձեւական, անսիրտ եւ, որ գլխաւորն է, անճիշտ զեկուցումը ոչ մի ազդեցութիւն ունեցաւ: Ոչ միայն դատարանը, այլ եւ բանիմաց հասարակութիւնը հասկանում էր, որ չի կարելի «զինուորական անհրաժեշտութեամբ» մի ամբողջ ժողովուրդ ոչնչացնել. որ չիտակ չէ «վերին» պաշտօնեաների յանցանքը փաթաթել «վարին»ների վզին, երբ նրանք գործադրում են վերինների հրամանը. որ կարելի էր վերջ տալ սպանդին, եթէ իրօք տեղահանութեան որոշումը գործադրուում էր սխալ. որ անիմաստ է վերապահ լինել այդ որոշման հանդէպ ու մատնանշել «վատ» գործադրութիւնը. որ վերջապէս յե-

րիւրուած քաղաքական անցուդարձերի մէջ, այնուամենայնիւ, յանցանք չունէին հազարաւոր երեխաներն ու կանայք :

Պաշտպաններս ակնյայտնօրէն հիասթափուած էին իրենց կողմից հրաւիրուած իրազեկի զեկուցումից : Շատ փափկանկատօրէն այդ հիասթափութիւնը արտայայտեց Փոն Գորտոնը :

— Վսեմաշուք տէր, ասացիք, թէ եւ ոչ դրական կերպով, բայց յամենայն դէպս արտայայտուեցիք այն իմաստով, որ խժդուժութիւնների պատասխանատուները ստորադաս պաշտօնեանե՞րն են :

— Անդթութիւնների եւ ոչ թէ տեղահանութեան, պատասխանեց ղօրավարը :

— Վսեմաշուք Լիման Փոն Զանուերսը մեր խղճի անհանդստութեան մէջ ձգեց, դարձաւ Փոն Գորտոնը նախագահին, նա ասաց, որ Թալէաթ փաշան չէ պատասխանատուն խժդուժութիւնների, այլ այն անկարգ մարմինները, որոնց յանձնուած էր տեղահանութեան հրամանների գործադրութիւնը : Հայերի մէջ տիրող ընդհանուր ըմբռնման եւ մասնաւորապէս պ. դոկտոր Լեպսիուսի համոզման հակառակ է այդ : Ես պարտք եմ համարում այստեղ ներկայացնել Հալեպի փոխ-վարչութիւնից ստացուած հինգ հեռագիրներ...

Փոն Գորտոնը ջղայնօտ շարժում արաւ դէպի նախագահը, բայց կեցաւ եւ յարեց .

— Այս հեռագիրներից երկուսը կ'ուզէի այստեղ կարդալ. պրոֆեսոր Լեպսիուսը քննել է...

— Փաստը կանխած պիտի լինէք, եթէ այդ հեռագիրները այժմ այստեղ կարդաք, ընդհատեց նրան նախագահը :

— Բայց պէտք է ասեմ, թէ ի՛նչ կայ նրանց մէջ, վրայ բերեց Փոն Գորտոնը յուզուած եւ առանց թոյլտուութեան սպասելու շարունակեց. — հեռագիրները

ՂՈՄՈՆ ԹԵՂԻՐԵԱՆԻ
փաստաբաններէն
պ. ՎԵՐՏՆԱՌԻԷՐ

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՂԻՐԵԱՆ
փաստաբաններէն
փրոֆ. ՆԻՄԱՑԷՐ

Հաստատում են, որ Թալէաթը անձամբ Հրաման է տուել բոլոր Հայերին, մանուկներն էլ միասին, ոչնչացնելու: Նախապէս Հրաման է տուել միայն այն երեխաներին պահել, որոնք ի վիճակի չեն յիշելու, թէ ո՛վ են եղել իրենց ծնողները: Յետոյ, 1916ի Մարտին, այդ Հրամանը ջնջուել է եւ մանուկներն էլ նկատուել են Թուրքիոյ Համար վնասակար տարր: Այս հեռադիրների ճշտութեան մասին կարող է վկայել գրադէտ Արամ Անտոնեանը, որ ստացել է Հալեպի փոխ-վարչութիւնից անգլիացիների զրաւումից յետոյ ու տրամադրել Հալ-կական պատուիրակութեան:

Բայց Ֆոն Գորտոնին յուզողը ոչ թէ դառն իրողութիւնների մերկացումն էր, այլ ճշմարիտ անձս պաշտպանելու մտահոգութիւնը:

— Անձնապէս հնարաւոր, նոյնիսկ հաւանական եմ համարում, եւ յոյս ունիմ, որ երգուեալները հաւատում են ամբաստանեալին, որ նա հաստատուն եւ ոչ առանց պատճառի, մինչեւ սրտի խորքը համոզուած էր, որ Թալէաթն է Հայերի դէմ դոքոժուած ահռելի խժոժութիւնների հեղինակն ու պատասխանատուն: Եթէ այսպիսի համոզում կայ, այդ դէպքում կարող եմ հեռադիրները կարգալուց հրաժարուել:

Հարցը այս ձեւով շօշափում էր պաշտպանութեան բարոյական հիմքերը:

— Խնդրում եմ այդ առաջարկը մերժել, խստօրէն միջամտեց դատախազ Գոլնիկը, պարոն նախագահը թոյլ տուաւ շատ ընդարձակ վիճաբանութիւններ Թալէաթի անձնաւորութեան մասին: Ոչ ոք տարակոյս ունի, որ ամբաստանեալը համոզուած է, թէ խժոժութիւնների յանցաւորը Թալէաթն է. դրանով նրա շարժառիթը լիուրի պարզում է: Բացարձակապէս անհնաւրին է այս ատեանի առաջ վճռել Թալէաթի յանցաւորութեան խնդիրը. այդ դէպքում պիտի կայացուէր

մի պատմական վճիռ, որի համար անհրաժեշտ է տարբերատար դժուարություններ:

Հիմնականին մէջ թէեւ ֆոն Գորտոնը գոհացում ստացաւ, բայց ստեղծուած լարումը միանգամից չմարեց: Պաշտպան Նիմայէրը ուշադրութեան առաւ, որ Թալէաթը կառավարութեան վերին պաշտօնեան էր, մեծ վեղիւրը, պետութեան ներկայացուցիչը, որ ամէն բանի պատասխանատուն նա էր, եւ այլ կերպ կարծել անհնարին է...

Նախագահը անցաւ բժշկական փորձագէտների դեկուցման, որոնք գատ - գատ քննութեան էին ենթարկել ինձ բանտում: Դրանցից բժշկական գաղտնի խորխորդական բժիշկ Ռսիիրտ Շտորմէրը, վաթսուներեք տարեկան քաղաքացի, վերագրում էր ինձ հոգեկան պատճառներով ծնունդ առած վերնոտութիւն, որի հիմքին էին ջղային քայքայումների հետեւանքով ինձ հետ պատահած ուշաթափութեան դէպքերը: Բայց այդ հիւանդութիւնը փոխանակ մեղմելու, ծանրացնում էր դրութիւնս:

— Հոգեկան պատճառներից ծալած վերնոտութեան առանձնատեսութիւնների թուին են պատկանում կամքի այնպիսի տոկոսնութիւն եւ յամառութիւն, որպիսին սովորաբար շատ հազուադէպ է, ասում էր նա. ըմբռնումների մէջ հետեւողականութիւն, ծրագրի ներառում մշակում մինչեւ նրա գործադրութիւնը, յատկանիշներն են այդ հիւանդութեան: Ամէն պարագայի մէջ, նման հիւանդները, չնայելով ոչ մի խոչընդոտի, գործադրում են այն ինչ որ մտքերին դրած են: Սրանով է բացատրւում այն հանդամանքը, որ ամբաստանեալը չխորչեց միջոցներից եւ դժուարութիւններից՝ գտնելու իր ատելի թշնամուն եւ խորհրդածելու, թէ ինչպէս կարող էր գործադրել իր ծրագրերը ամենայարմար ձեւով: Երբ իր սենեակից կատարած

հակողութիւնը վերջանում է, նա առնում է զէնքը, դուրս վազում. նա ճշդութեամբ դիտում է հադուստը. եւ հարուածը հասցնում գլխարկի եւ վերարկուի միջեւ եղած տեղին: Սրա մէջ ես տեսնում եմ իրագործումը շատոնց նախապատրաստուած որոշումի:

Շտորմէրը չէր թխտում, որ Հայաստանում տեղի ունեցած «քստմենլի իրադարձութիւնները» խորապէս ազդել էին հողեկան աշխարհիս վրայ, բայց այդ բոլորը չէին ազդել կամքիս ազատօրէն որոշելու եւ գործելու կարողութեան վրայ, որով պատասխանատու էի օրէնքի բովանդակ տրամադրութեամբ:

Այլ տեսակէտ էր պաշտպանում պրոֆ. Լիպմանը:

— Սկզբից իսկ պէտք է ասեմ, որ ամբաստանեալը հազուադիպ անկեղծութեան տէր մարդ է եւ ինքն իրեն այլ եւ այլ շինծու ձեւեր չի տալիս, ասաց նա: Նա մինչեւ իսկ չափազանց վերապահ է, մի տեսակ համակերպում կայ իր մէջ, նա ինձ հասկացրեց, որ ինչ կ'ուզէ թող լինի, ինքը այլեւս հետաքրքրութիւն չունի կեանքի համար: Այս ամէնը չէր բխում իրենից, պէտք էր շարունակ փորձութիւն դուրս քաշելու համար: Բոլորովին պարզ է, որ մենք գործ չունինք այստեղ խելագարի հետ, եւ նրա արարքը տեղի չի ունեցել մտային մթազնած դրութեան մէջ: Խնդիրը այստեղ հոգեկան ծանր ցնցումների եւ «գերարժէք դադափարի» մէջ է:

Լիպմանը սլարդեց այդ դադափարի զարգացման ուղին զդայուն խառնուածքի համար՝ ծանր հոգեկան ապրումների հետեւանքով:

Գերարժէք դադափարը մխում է այդ տեսակ բնաւորութիւնների մէջ եւ հետզհետէ նուաճում մարդը, նա խաղում է տիրող դեր, միշտ նեքկայ է, միշտ հանդէս է գալիս եւ բռնադատում մարդուն իբր իշխանութեան ենթարկուելու:

Ապա պարզեց, թէ ինչպէս եմ ենթարկուել այդ գաղափարի իշխանութեան.

— Գերարժէք գաղափարի հիմքն է մօր, հարազատների, ազգակիցների սպանութեան հետեւանքով ծնունդ առած վրէժ լուծելու ներքին պահանջը: Մի անգամ ընկնելով այդ գաղափարի իշխանութեան տակ, հակառակ կամքին ու ցանկութեան, նա չի կարողացել ազատուել նրա ճնշիչ ազդեցութիւնից:

Այդ հիմքերով Լիպմանը գտնում էր, որ ես իմ կամքի լիակատար տէրը չէի՝ սպանութեան ձեռնարկելու պահին: Նա իր զեկուցումը ամփոփեց անուանելով այդ՝ «յոյզի վերնոտութիւն»:

Պրոֆեսոր Կասիրէրը, որի մօտ եղել էի դէպքից առաջ, նոր տուեալներով եկաւ հաստատելու Լիպմանի կարծիքը: Նոյն տեսակէտը պաշտպանեցին միւս երկու փորձադէտ բժիշկները՝ Բրունօ Հակէն եւ պրոֆեսոր Էտմունտ Ֆորստերը: Վերջին երկուսը մինչեւ իսկ տրամադիր էին կարծելու, որ սպանութիւնը կատարել եմ ազատ կամքի լրիւ բացակայութեան...

Օրը լրացաւ, դատավարութեան շարունակութիւնը յետաձգուեց վաղուան: Դրսի հետ ունեցած շփումներից յետոյ սրուել էր ազատութեան ձգտումս այնպէս, որ կարծես առաջին զիշերն եմ բանտում: Աշխատում էի վերյիշել, համադրել օրուան թեր ու դէմ տուեալները, հետեւութիւններ հանել գատավարութեան հաւանական ելքի մասին, եւ ապրելու յոյսը տալաւ աւելի համակում էր ինձ: Բարոյական մի մեծ դոհացման առիթ էր յատկապէս Լեպսիուսի զեկուցումը: Նա պարզաբանեց այն բոլորը, որ ես մտածում էի ասել առաջին հարցաքննութեանս, մօտ երեք ամիս առաջ...

Գիշերը երազիս տեսայ մօրս: Իբր թէ անցնում եմ աշնայր անապատի միջով եւ չորս կողմս անհուն տարածութեան վրայ շերտ-շերտ փռուած են աւազակոյ-

տեր ծովի քարացած ալիքների պէս: Եւ զնում եմ մարդկային բոպիկ հետքերին հետամուտ, որ մերթ յայտնում են ու մերթ չքանում: Յանկարծ տեսնում եմ աւազուտների մէջ ցնցոտիներում մայրս դետին երկարած, որ անթարթ նայում է ինձ: Ես նետում եմ յառաջ նրան վեր հանելու համար:

— Ո՛հ, զաւակս, մեռել եմ, օգուտ չունի, տունն զնա, ասում է նա յոգնատանջ. բայց տեսնո՞ւմ ես ինչ են արել ինձ. մէկ թիզ հող իսկ չկայ վրաս. գիշերները սաստիկ ցուրտ է, մրսում եմ, մանաւանդ՝ կողերս:

— Սպասի՛ր, մա՛յր, ես քեզ մի լաւ ծածկեմ:

— Հա՛, ծածկի՛ր, զաւակս, ծածկի՛ր...

Ու ես խնամքով ծածկում եմ աւազներով նրա բոպիկ ոտքերը, գրեթէ մերկ կողերը, լանջը, երբ ուզում եմ անցնել գլխին, նա ասում է.

— Ո՛հ, զաւակս, գլուխս թող բաց մնայ, որ օդ առնեմ... հիմա լաւ է, չա՛տ ապրիս, դէ՛ տունն զնա...

* * *

Առաւօտեան վերակուեց դատաւարութիւնը աւելի մեծ բազմութեան ներկայութեամբ: Այսօր աւելի մարդ էր մնացել ոտքի վրայ: Վերնայարկը գրաւել էին դատական եւ այլ պաշտօնեաներ ու ընտրեալներ:

Դոկտոր Լեմբերգը նիստը բանալով յայտարարեց դատաւարութեան փաստական մասը սպառած, ու ձեւակերպեց երդուեալներին ուղղուած հետեւեալ երեք հարցումները.

1. Յանցաւո՞ր է ամբաստանեալ Սողոմոն Թէ՛ւլիբեանը՝ 1921 Մարտ 15ին Շարլոտենբուրգում մի մարդ՝ Թալէաթ փաշային դիտաւորեալ կերպով սպանած լինելուն համար:

Պարզաբանեց, որ այդ հարցումը վերաբերում է

անկանխամտածուած սպանութեան: Յաջորդ հարցումը ձեւակերպեց այսպէս՝

2. Արդեօք ամբաստանեալը կատարել է սպանութիւնը կանխամտածութեամբ:

Այս հարցման պէտք էր պատասխանել այն դէպքում, եթէ առաջինին հաստատական պատասխան տրուէր:

Վերջապէս, եթէ առաջին հարցման հաստատական, իսկ երկրորդին ժխտական պատասխան տրուէր, անհրաժեշտ էր ճշդել, թէ՛

3. Կա՞ն մեղմացուցիչ պարագաներ: Սօսքը այժմ պատկանում էր դատախազ Գոլնիկին:

— Պարոնայք երդուեալնե՛ր, սկսեց նա, ներկայ քէպկան դէպքի իրաւաբանական կողմը չէ, որ բացառիկ նշանակութիւն է տալիս եւ բացատրում այն բոլուն հետաքրքրութիւնը, որ նկատելի է ոչ միայն դատասրահում, այլ եւ մեր երկրում եւ անգամ արտասահմանում: Պատճառը այլ է: Դէպքը իր հոգեբանական հիմքերով ընդգրկում է համաշխարհային պատերազմի ժամանակները: Նա չօչափում է հեռաւոր Փոքր Ասիոյ մէջ կատարուած վայրագ, արիւնոտ իրադարձութիւնները, ու մենք կարծես նորից լսում ենք անցած ընդհանուր պատերազմի որոտը: Դէպքի նշանակութեան միւս պատճառը զոհի անձնաւորութիւնն է: Անանունների վանդուածի միջից մի ձեռք բարձրացաւ ու գետին տապալեց մի մարդ, որ ժողովուրդների մեծ գօտեմարտի ծանր օրերին վարում էր իր հայրենիքի ճակատադիրը եւ որը, իրրեւ գերման ժողովուրդի դաշնակից, փառքի ու րախտի բարձունքներին հասաւ:

Նա թեթեւ հաղով կոկորդը մաքրեց ու քիչ առաջ թեքելով՝ շարունակեց.

— Ամենից առաջ պէտք է ճշդել հետեւեալ հարցը. դէպքը կատարուել է կանխամտածուած, թէ, ոչ չառ-

խամտածուած: Երբ ինքս ինձ հարցնում եմ այդ մասին, բնականաբար ծնունդ է առնում մի այլ հարց. ի՞նչ պատճառներ են մղել ամբաստանեալին դէպի այդ քայլը: Տարակոյս չկայ, որ մենք շործ ունինք քաղաքական սպանութեան հետ: Ամբաստանեալի դրդապատճառը եղել է քաղաքական ատելութիւնը, քաղաքական քինախնդրութիւնը: Այստեղ դուք լսեցիք հեռաւոր վայրերում կատարուած շատ բաներ: Կասկած չկայ, որ տեղի են ունեցել սոսկալի բաներ, հայ ժողովուրդի նկատմամբ կատարուել են սարսափելի բաներ, եւ անկասկած է, որ ամբաստանեալի ընտանիքին էլ զարհուրելի բաներ են պատահել. ճակատադիրը հարուածել է նրան մինչեւ իր ուղն ու ծուծը, քանի որ իր բոլոր հարազատները մատնուել են մահուան: Եւ ահա իր մէջ ծնունդ է առել վրէժի դադափարը: Ապա ոչ մի տարակոյս չկայ, որ ամբաստանեալը յանձին Թաւէաթ փաշայի տեսել է հեղինակը այն ճակատագրի, որ հարուածեց իրեն, իր ընտանիքին եւ իր ցեղակիցներից շատերին: Ու յանձին Թաւէաթի տեսել է ոչ միայն ներքին գործոց նախարարը, որ կրում է ձեւական պատասխանատուութիւնը այն ամէնի ինչ տեղի է ունեցել իր պաշտօնավարութեան շրջանում, այ անձնական ու բարոյական հեղինակը յիշուած ոճիրների:

— Պարոններ, գոչեց ձայնին ուժ տալով Գոլնիկը, այս դրդապատճառների ճշդումը լիուլի բաւական է թէհլիրեանի արարքը պատժա-իրաւական տեսակէտից դատելու համար: Բայց վկանների հարցաքննութիւնը տարածուեց նաեւ այն խնդրի վրայ, թէ Թաւէաթ փաշան իսկապէս անձնական եւ բարոյական հեղինակն է եղել ոճիրների: Իմ կարծիքով, թէեւ արարքը պատժա-իրաւական տեսակէտից դատելու համար բոլորովին միեւնոյնն է թէ նա եղել է թէ չի եղել հեղինակը, արեւում ենային եւ պէտք է անդադառնամ այդ խնդիր-

ներին, որքան նրանք նիւթ դարձան վկանների հարցաքննութեան: Տարակոյսից դուրս է եւ վկանների ցուցմունքներով հաստատուած, որ հայերը եւ իրենց բարեկամները այն համոզման են, որ Թալէաթ փաշան է կազմակերպել հայկական սարսափները: Սակայն, պարոններ, այդ կողմնակալ տեսակէտ է եւ դիւրին պիտի լինէր բերել այստեղ վկանների մի ամբողջ շարք, որոնք տեղի ունեցած դէպքերի մասին բոլորովին տարբեր տեսակէտ պիտի պարզէին: Եւ խօսել եմ բազմաթիւ դերմանացիների հետ, որոնք Թուրքիա էին եւ շատ մօտից ականատեսս դէպքերին. նրանք բոլորովին ուրիշ ըմբռնում ունին: Նրանք յայտնեցին, թէ անհերքելի իրողութիւն է, որ Պոլսոյ կառավարութիւնն է որոշել հայերի բնաջնջումը. թերեւս սխալ հասկացուած, պետական եւ ղինուորական ինքնապաշտպանութեան նկատումներն են դրդել՝ տալու տեղահանութեան հրամայնը, որ ամէն պարադայի տակ իր արդիւնքով ծայրայեղօրէն ճակատագրական եղաւ...

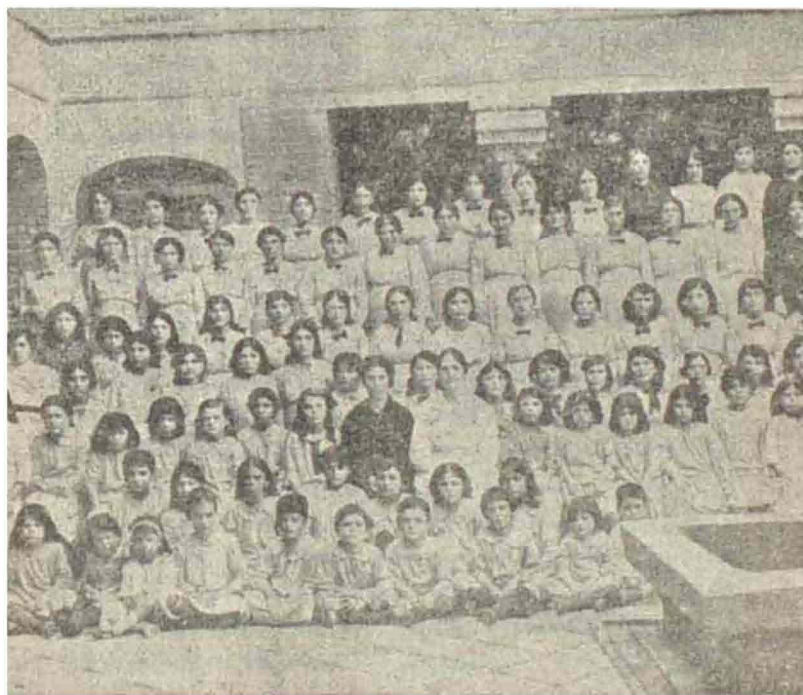
Նախագահը ընդմիջեց այս մանուածապատ հաւաստիացումը՝ խնդրելով կանգ չառնել այն խնդիրների վրայ, որոնք չեն եղել վկանների հարցաքննութեան նիւթ:

— Եւ կարող եմ օգտուել այդ իրաւունքից, որքան այդ տարբերութիւնը հանդէս եկաւ իրազեկների տեսակէտների մէջ: Պարոն Լեպսիուսի տուած տեղեկութիւնները, որքան էլ հետաքրքրական են, բայց ինչ համար ունին այն պակասութիւնը, որ դէպքերին տալիս են չափազանց սխտեմադիք եւ ծրագրուած բնոյթ. դժուար չէ տեսնել, որ դոկտոր Լեպսիուսը եկել է այդ եզրակացութեան ոչ թէ տեղին վրայ, անձնական փորձով, դէպքերի ժամանակ, այլ աւելի ուշ ստացած տեղեկութիւններից: Այդ պատճառով կարծում եմ, թէ իրաւունք ունիմ աւելի ծանրակշիռ արժէք տալու պա-

րոն զօրավար Լիման Ֆոն Զանտերսի հիմնաւորումներին. նա այն ժամանակ վարում էր բարձր պաշտօն, չատմօտից ծանօթ էր դէպքերին եւ այստեղ որոշապէս ընդդէմէ տարբերութիւնը՝ հայերի տեղահանութեան հրաման արձակող Պոլսոյ կառավարութեան ըմբռնումի եւ տեղահանութիւնը իրագործելու եղանակի միջեւ: Պոլսոյ կառավարութիւնը տեղեկութիւններ ունէր, որ հայերը ծրագրում էին դաւաճանել, որ համաձայնական պետութիւնների հետ դաւադրութիւն էին նիւթում թուրքերի դէմ եւ վճռել էին, ոստիական կացութիւնը արտօնելու դէպքում, կռակից յարձակուել թուրքերի վրայ ու գլուխ հանել իրենց անկախութիւնը: Պոլսոյ կառավարութիւնը, պետական եւ զինուորական ինքնապաշտպանութեան մտահոգութեամբ, անհրաժեշտ է նկատել հայերի տեղահանութիւնը: Գալով տեղահանումի եղանակին, պէտք է նկատի ունենալ, պարոններ, որ Փոքր Ասիան այն երկիրը չէ, ուր տիրում են քաղաքակիրթ ժողովուրդներին յատուկ պայմաններ...

Այստեղ Գոլնիկը մի պահ մտածեց, որ անհաճ որակումով պաշտպանեալի յիշատակը կարող է վիրաւորել ու յարեց.

— Նա ուզում եմ զգոյշ լինել արտայայտութիւններիս մէջ. նկատի ունիմ այն պայմանները, որոնց մենք վարժ էինք պատերազմից առաջ: Աւանդութիւնը Փոքր Ասիոյ մէջ վայրագ է եւ արիւնարբու. պարոն իրազեկը մատնանչեց, որ այն ժամանակ յայտարարուած էր «սրբազան պատերազմ», եւ ահա, երբ այլացեղ, այլակրօն ազգաբնակչութիւնը տեսաւ, թէ ինչպէս թուրքերը ամէն կողմից հայերին քշելով ժողովում են, այդ բնականաբար եղաւ ազդանշան հայերի վրայ յարձակուելու: Ու հանդէս եկան մարդկային բնաւորութեան ամենատեղեղ բնազդները՝ կողոպուտ, սպանութիւն եւ

**Հայ որբուհիներու եւ գաղթականուհիներու խումբ
փոխադրուած փոքր Սայիտ 1918 Օգոստոսին:**

այլն: Պարոն իրազեկը մատնանշեց նաեւ, որ տեղաշահունութեան համար գործի կոչուած ժանտարմները այլեւս նախկին ընտրանի զինուորները չէին, այլ առանց քրննութեան ժողովուած սինլքորներ, որոնք յետոյ սեփական նախաձեռնութեամբ գործեցին յայտնի սպանութիւնները:

Գոլնիկը այդ պահին նման էր այն միամիտ եւրոպացիներին, որոնք դիւրութեամբ համոզուում են հեռու, անծանօթ երկրների մէջ տեղի ունեցած դէպքերի քմահաճ եւ միտումնաւոր մեկնութեան, երբ նրանց այդ մասին հաւատացնում են, «խելքի մօտիկ» բացատրութեամբ: Յամենայն դէպս, նա թափով վրայ բերեց.

— Այս հիմքերով՝ ես պէտք է ասեմ, որ վկաների հարցաքննութիւնը իրաւունք չի տալիս ասելու, թէ «ապացուցուած է, որ Թալէաթ փաշան այն անձնաւորութիւնն է, որ անձնապէս եւ բարոյապէս պատասխանատու է կատարուած սարսափների համար»: Այս տեսակէտից ինձ չեն կարող շեղել նաեւ այն փաստաթղթերը, որոնց ընթերցման առաջարկը եկաւ այստեղ: Ես իբրեւ դատախաղ գիտեմ, թէ ինչպէս, օրինակի համար, մեղ մօտ յեղափոխութեան տակնուվրայութիւնների ժամանակ, լոյս ընկան նման փաստաթղթեր, որոնք կրում էին կարեւոր անձնաւորութիւնների ստորադրութիւնները, եւ սակայն, ինչպէս յետոյ, պարզուեց, կեղծուած էին: Ինձ չի կարող, վերջապէս, թիւրիմացութեան մատնել նաեւ այն դատավճիռը, որ հանուած է Պոլսոյ մէջ Թալէաթ փաշայի դէմ եւ որի մասին այստեղ յիշուեց: Եւ չդիտեմ, թէ որքան այնտեղ ճշդուած է առարկական ճշմարտութիւնը: Կարող է այդպէս լինել, բայց յայտնի է, որ նախկին քաղաքական որեւէ վարչաձեւի տապալումից յետոյ, նորին համար նախ-

կինի կողմնակիցները համարում են ոճրագործներ : Իսկ Թուրքիոյ մէջ այդ օրերին կատարուած փոփոխութիւնը աւելի քան բիրտ էր . Կենտրոնական Եւրոպայի պետութիւնների բարեկամ Երիտասարդ Թուրքերի կառավարութիւնը հեռացուեց եւ նրա տեղ բերուեց մի ուրիշը , որ ստիպուած էր գնալու այդ պետութիւնների թշնամի՝ համաձայնական երկրների հետ : Այս է պատճառը , որ մենք չենք կարող հասկանալ , թէ պարզուե՞ց արդեօք առարկայական ճշմարտութիւնը այդ դատավարութեան ժամանակ :

— Վերադառնամ սպանութեան , շարունակեց Գորնիկը՝ աչքի անցընելով իր նոթագրութիւնները , եւ արդէն պարզեցի , որ ամբաստանեալը մղուել է այդ գործին այն համոզումով , որ ջարդերի բուն հեղինակը Թաւէաթն է : Պարսննէ՛ր , անտարակոյս անաղնիւ պատճառ չէ այդ , երբ նկատի առնենք ոճրագործութիւնների ահապանութիւնը : Դա մի դրդապատճառ է , որ կարելի է մարդկայնօրէն հասկանալ եւ պիտի հասկացուի , որքան ժամանակ կան մարդիկ ընդունակ ատելու եւ սիրելու : Ու ե՛րբ հարց է լինում , թէ ամբաստանեալը գործել է խորհրդածումով , ինքնին պարզում է այդ : Եթէ դուք ուշադրութեան առնէք , թէ ինչպէս ամբաստանեալը , Երզնկայի մէջ իր հայրական տան աւերակները տեսնելուց յետոյ , անցնում է բովանդակ Եւրոպայի միջով , հասնում Բերլին , ձեռք կը պարզուի , որ նա տողորուած է վրէժի մոլեղնոտ գաղափարով : Նա կարծես մայնիսական ուժով քաշւում , բերւում է մինչեւ այն տան դուռը , ուր ապրում է իր դո՛հը : Այսպիսով բոլորովին ճիշտ է այն յայտարարութիւնը , որ արել է նա իր առաջին հարցաքննութեան ժամանակ . նա ասել է՝ « ծնողներիս տան աւերակները տեսնելով , որդեգրեցի վրէժի դադափարը , որ որոշել էի իրագործել . այն ժամանակ էլ զնեցի ատրճանակը » : Այնուհետեւ մենք տեսնում

ենք, թէ ինչպէս ամբաստանեալը որոշ ծրագրով եւ ամէն ինչ կշռադատելով, դիմում է իր ծրագրի իրապործման, մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս նա թողնում է իր նախկին բնակարանը, ինչպէս պատճառաբանում այդ առողջական նկատումներով, ինչպէս է յաջողում նոր բնակարան գտնել Թալէաթ փաշայի տան դիմաց, ինչպէս է հետեւում եւ ստուգում, թէ ե՛րբ է դուրս գալիս տնից Թալէաթ փաշան, ինչպէ՛ս Մարտ 15ին ատրճանակը առնելով վազում է նրա յետեւից, ապա ինչպէ՛ս անցնում է առջեւը համոզուելու համար, թէ նա՞ է արդեօք ու նորից յետեւ անցնելով՝ տալիս է մահացու հարուածը: Նշանը այնքան լաւ էր առնուած, որ մահը վայրկենական եղաւ...

Մարգարէի պէս ճիշտ եւ իրաւացի էր այս դէպքում Գողնիկը:

— Պարոննե՛ր, ասաց նա, հայեացքը սեւեռելով երդուեալների վրայ, մենք տեսնում ենք, որ ամբաստանեալը գործում է պաղարիւն ու ամէն բան ծրագրելով: Սպանութիւնից յետոյ նա նետում է ատրճանակը ու փորձում է փախչել: Եւ երբ նրան բռնում են եւ սկըսում ծեծել, գոչում է՝ «ոչ սպանուածը, ես զերմանացի չենք. դուք գերմանացիներդ պատճառ չունէք յուզուելու»: Պարոննե՛ր, բոլոր այս պարագաները նկատի առնելով՝ ամէն մարդ պիտի զայ այն եզրակացութեան, որ սպանութիւնը կատարուած է կանխամտածումով, պաղարիւնութեամբ եւ կշռադատութեամբ: Այդպէս է նաեւ ամբաստանեալի խառնուածքը, նա տաքարիւն և դիւրաբորբոք մէկը չէ. ընդհակառակն, ինքնամփոփ, հանդարտ եւ թախծոտ մի մարդ է. այնպիսի մէկը չէ, որ անձնատուր լինի հրճուանքի եւ ուրախութեան, որ պոռթկայ ցասումով, այլ մէկը, որ որոճում է իր մտքերն ու դադափարները: Ես կարծում եմ, կանխամտածուած սպանութեան հիմնական տուեալները

կարելի է առարկայօրէն ստուգուած նկատել: Բայց այդ բաւական չէ ամբաստանեալին պատժելու համար: Պէտք է քննել, թէ չկա՞ն արդեօք այնպիսի պարագաներ, որոնք անպատժելի են դարձնում արարքը: Եւ ահա այստեղ է, որ հանդէս է դալիս դերման պետական պատժագրքի 51րդ յօդուածը, որի համաձայն պատժելի գործողութիւն չկայ, եթէ նրա հեղինակը կատարել է գործը անպիտակցարար կամ «գործողութիւնը կատարելու պահին գտնուել է մտային հիւանդագին խանգարման մէջ, որ անհնարին է դարձնում կամքի ազատ արտայայտութիւնը: Այժմ հարց է ծագում, թէ ամբաստանեալի նկատմամբ գոյութիւն ունի՞ն այլպիսի պարագաներ: Ինքնին հասկանալի է, որ եթէ փորձագէտները միեւնոյն բանը ասեն, դատարանը բնականաբար կը հետեւի նրանց տեսակէտին: Դժբախտաբար մենք այստեղ փորձագէտների այլպիսի միահամուռ տեսակէտ չունինք, ուստի դատարանը հարկադրուած է ինքը որոշելու, թէ իր տեսակէտով 51րդ յօդուածի տրամադրութիւնները ներկայ դէպքում կիրառելի՞ են, թէ չէ: Այս դէպքում անհրաժեշտ է քննութեան առնել ամբաստանեալի անձնաւորութիւնը, ինչպէս նա ցոյց տուեց ինքն իրեն դատաւարութեան ընթացքին: Եւ կարծում եմ, որ նա այնպիսի տպաւորութիւն թողեց, որ կարելի է ասել, թէ վտնւում է մտային կատարեալ բնականոն բարձրութեան վրայ, իր պատասխանները հատու են, մեկին եւ միշտ տեղին:

«Իր անձնաւորութիւնը պէտք է մեզ երեւան դառնաւ իր կեանքի ընթացքից, որքան այդ յայտնի է մեզ, նա ապրել է այնպէս, ինչպէս ուրիշ երկտասարդներ. այցելում է իր բարեկամներին եւ հայրենակիցներին:

լեզուի եւ պարի դասեր է առնում. իր տանտիկիները նկարագրում են նրան իբրեւ հանդարտ ու պարկեշտ մարդ: Այսպիսով՝ մենք տեսնում ենք, որ վերնոտու-թեան տաղնապների պահերից դուրս՝ նա մտաւորապէս բնականոն վիճակի մէջ է: Այդ պատճառով ես կարծում եմ, որ պէտք է միանալ այն փորձադէտների տեսակէտին, որոնք մերժում են 51րդ յօդուածի գործադրութիւնը:

Դոկտոր Գոլնիկը, իր ասածներից նախ քան վերջնական հետեւութիւն հանելը, մի պահ մտածեց, ըստ երեւոյթին նրա համար այնքան էլ դիւրին չէր մարդկայինը հաշտեցնել օրէնքի տրամադրութիւնների հետ: Նա ասաց.

— Պարոններ, մեր հիմնական օրէնքը կանխամըտածուած սպանութեան դէպքում չի ճանաչում մեղմացուցիչ պարագաներ, ու ես կարող եմ հասկանալ, որ ոմանց համար խիստ պիտի թուի, եթէ ստիպուած լինեմ պահանջել, որ ամբաստանելը նկատուի յանցաւոր կանխամտածուած սպանութեան համար: Բայց, պարոններ, պէտք չէ միայն նկատի առնել ամբաստանեալին, այլ նաեւ դո՛ւն. պէտք է խորհիլ, որ այստեղ կեանքից զրկուած է մի մարդ, որ գտնւում էր լաւագոյն առնական տարիքի մէջ, ուրի մահը ողբում են իր այրին եւ մտերիմները եւ որ, գոնէ իր աղգակիցների եւ դաւանակիցների մօտ, վայելում էր մեծ հայրենասէրի եւ պատուաւոր մարդու համբաւ: Ու, վերջապէս, պարոններ, այն պարագաները, որոնք այստեղ լայն չափով առաջ բերուեցին ի նպաստ ամբաստանեալի, համաձայն մեր հիմնական օրէնքի, լիովին անշուշտ հաշուի կ'առնուին ներում չնորհող գեղազոյն հաստատու-

Թեան կողմից : Ուստի , պարոնայք երդուեալներ , առաջարկում եմ ձեզ ներկայացուած հարցումներին տալ դրական պատասխան եւ ամբաստանեալը՝ կանխամշտածուած սպանութիւն կատարած լինելու համար , յանցաւոր ճանաչել :

Աւելի լաւ պաշտպանել Թալէաթի դատը՝ հնարաւոր չէր . . .

ԺԱ. ԳԼՈՒԽ

Ո՛Չ, ՅԱՆՑԱՒՈՐ ՉԷ

Նախ քան այլ, երբեք չէի պատկերացրել այդպիսի յստակութեամբ ինձ համակած մղումը դէպի Թաւթի սպանութիւնը: Ինձ մարաշափ անկամ չէր զբաղեցնում անձիս պաշտպանութիւնը, այլ այն՝ ինչ տեղի էր ունենում դատարանում

Պաշտպաններից առաջին խօսքն ասույց ֆոն Գորտոնը.

— Պարոնա՛յք երդուեստիներ, պարոն դատախազը յիշեց, որ եթէ այստեղ ամբաստանեալ Թէ՛Հլիբեանին մինչև իսկ յանցաւոր նկատէք եւ այդպիսով հիմք տաք, որ նա մահուան դատապարտուի, այդ իսկ պարագային չարիքը մեծ չի լինի, որովհետեւ հանրապետութեան նախադա՛շը անտարակոյս պատիժը կա՛մ կը մեղմէ եւ կամ ներում կը շնորհէ: Ձեր վրայ ազդեցութիւն գործելու թոյլատրելի ձեւ չէ այդ եթէ դուք ամբաստանեալին յանցաւոր նկատէք, նա մահուան կը դատապարտուի եւ ոչ ոք մեղանից չի կարող իմանալ, թէ դերման պետութեան նախադա՛շը ի՛նչ որոշում պիտի տայ ներումի նկատմամբ: Այստեղ պէտք է միայն իրաւունքը որոշել եւ ոչ թէ ներման ճանապարհը ցոյց տալ: Յանձին պարոն աւագ դատախազի ես ուրախ պիտի լինէի որջոնեյու մի պաշտպան: Բայց նա հանդէս եկաւ ոչ իբրեւ պաշտպանը Թէ՛Հլիբեանի, այլ Թաւթի փաշայի, եւ այն էլ դժբախտաբար, միայն այնպիսի

**ԴՐ. ԱՏՈԼՖ ՖՈՆ ԴՈՐՏՈՆ,
Ս. ԹԵՀԼԻՐԵԱՆԻ ՓԱՍՏԱԲԱՆՈՂ**

իրողութիւնների հիման վրայ, որոնք ղեկուցել ու պատմել են իրեն այլ եւ այլ անձեր: Պարոննե՛ր, ես գիտակցաբար խուսափում եմ պաշտպանութեան այդ ձեւից: Հեռագիրների մի ամբողջ զինարան ունիմ, եւ այնտեղ նստած է մի վկայ, որ պատրաստ է նրանց վաւերականութիւնը հաստատելու: Այդ հեռագիրները այստեղ յայտարարելու առաջարկ արի եւ ինքս էլ յետ առի, որովհետեւ մեզ համար բաւական է, որ ինչպէս իր բոլոր ցեղակիցները, Թէհլիրեանը համոզուած էր, Թէ բոլոր սարսափների հեղինակը Թալէաթն է, եւ դուք էլ հաւատում էք դրան: Բաւական է այն պարզ ու անվիճելի իրողութիւնը, որ 1,800,000 հայերից 1,400,000ը տեղահանուել են եւ դրանցից մէկ միլիոնը սպանուել է: Պիտի խնդրէի, որ ամէն մարդ մտածէ, Թէ հնարաւոր է այդպիսի մի սպանդ առանց ռիստեմադիք ղեկավարութեան եւ ծրագրի, իսկապէ՞ս Թուրք կառավարութիւնը անյօր էր այդ տեւական աղէտի դէմ միջոցներ ձեռք ստնելու. հաւատո՞ւմ էք դուք դրան...

Փոն Գորտոնը, իր ձեռքերը իրար բերելով, մի պահ նայեց Երզուեալներին, կտրծեւ սպասելով իր հարցումների պատասխանին ու ձայնի մէջ ցաւի շեշտով ասաց.

Մի քանի օր առաջ հակառակորդների կողմից այստեղ լոյս տեսաւ փողոցային ճաշակի վայել մի գրքոյկ՝ «Թալէաթ փաշայի սպանութեան գաղտնիքը» խորագրով: Ենթադրում է, որ գործի յետեւը Թաքնուած է մի մեծ պետութիւն. «Երիտասարդ հայը, ասուած է այնտեղ, որ յանձն առաւ Թալէաթ փաշային սպանել, բարբարոսական մոլեգնութեան զործիք է, ինչ որ յատկանշում է իր ցեղը: Իր յուզիչ պատմութիւնը, Թէ ինչպէս Թուրքերը քարշ տուին տարան իր ծնողներին, բնականաբար նպատակ ունի միայն արթնացնել դատաւորների համակրանքը»: Աւելորդ է ասել, Թէ այդ

սպանութեան մէջ որեւէ գաղտնիք չկայ եւ եթէ այդ գրքոյկի հեղինակը երէկ այստեղ էր ու լսեց տիկ : Թէրգիպաշեանի զեկոյցը, հաւանաբար հեռացաւ իր խօսքերը յետ առնելու ներքին պահանջով : Մենք ցանկութիւն ունէինք այդ ուղղութեամբ աւելի ընդարձակ ապացոյցներ բերելու . այստեղ են երկու գերման գթութեան քոյրեր, որ տեղահանութեան օրերին եղել են Երզնկա եւ տեղի ունեցած դէպքերի մասին ղեկուցել են մեր արտաքին գործոց նախարարութեան : Բայց ես հրաժարուեցի նաեւ այդ վկաների հարցաքննութիւնից, որովհետեւ բաւական է այն, ինչ այստեղ պատմեց տիկ . Թէրգիպաշեանը : Ես միտք չունիմ այդ զարհուրելի տեսարանները այստեղ վերլիչել : Ասեմ միայն, որ այդ սարսափների թողած զարգանդին տակն էր, երբ ռուսների առաջխաղացութեան ժամանակ ամբաստանեալը վերադարձաւ Երզնկա՝ յոյս ունենալով, որ մէկն ու մէկը իր բաւմանդամ գերդաստանից մնացել է ուղի Նաեկաւ ու տեսաւ իր հայրենի տունը կիսաւեր : Բայց դարձեալ շատ բան կար մնացած, որ յիշեցնում էր սիրելիներին, որոնց հետ նա սյոյտեղ ապրել էր եւ իր մանկութիւնը անցրել : Այո, այնքան բան կար դեռ, որ նա կարող էր վերստին ճանաչել իր երրեմնի այնքան քաղցր ու անդորր օճախը : Ու երբ տեսաւ իր որբացած ու սմայացած տունը եւ իրեն պատկերացաւ ջարդերի ահաւոր տեսարանները, առողջ մարդու զաւակ առողջ ամբաստանեալը ուշաթափ կ'սլաւ ու դետին ընկաւ : Այնուհետեւ ի՞նչ տեսաւ նա Երզնկայում : Քսան հալար հայերից մէկ իսլամացած ընտանիք ու մի քանի սահաւորներ : Ընդամէնը քսան մարդ՝ քսան հազար՝ հայերից...

Փոն Գորտոնը ասում էր այդ հատիկ հատիկ, չետուն եւ յամբընթաց խօսքերով . յանկարծ նա պոսկկաց .

— Պարոննե՛ր, սրանք այնպիսի տպաւորութիւններ են, որոնք մարդ չի կարող մոռանալ մինչեւ մահ... Սակայն հետաքրքրական է, որ մեր պաշտպանեալը, Համաձայն վկայութիւններին, խիստ վերապահ ու սակաւախօս էր: Եւ իսկապէս, ով որ անսահմանօրէն խոր ապրում է ունենում, նա Հաճոյքով չի խօսում: Ու Թէչլիրեանը դէպքերի մասին պրեթէ չի խօսում: «Ես հայրենիք չունիմ, իմ հարազատները սպանուած են», պատասխանում է նա ուսուցչուհուն՝ դասի բերումով իրեն ուղղուած հարցումին: «Զիչէ՛, Աստուածը սիրես, հին վէրքերը չբանանք», ասում է իր բարեկամ Աբէլեանին դոկտոր Լեպսիուսի պիւրքը կարդալու առթիւ: Պարոննե՛ր, դուք այստեղ չէք տեսնում այն մարդը, որ միշտ կառչած է այդ արիւնոտ դէպքերին, այլ մէկը, որ խուսափում է, աշխատում է խոյս տալ նրանցից: Բայց յանկարծ տեղի է ունենում չրջադարձ. նա պատահաբար հանդիպում է Թուրքերէն խօսող մարդկանց, որոնցից «փաշա» կոչուածը Թալէաթն է: Դըսուար չէ երեւակայել իր ապրած ցնցումը: Մնացածը յայտնի է: Այս է ահա մարդը. եւ ես իմ հերթիս ուղում եմ իրաւաբանօրէն պատասխանել այն հարցման, թէ ի՞նչպէս պիտի դատել նրա արարքը: Ամենից առաջ՝ արդեօք կանխամտածումով է կատարուած այդ դէպքը: Պետութեան բարձրագոյն ատեանը իր որոշումների ութերորդ հատորի մէջ մատնանշում է մեր արդի պատժական օրինադրքի եւ նախկին պրուսականի միջեւ եղած տարբերութիւնը սրա մասին: Համաձայն նախկին իրաւունքի, 14 օր առաջ տրուած որոշման գործադրութիւնը նշանակում է կանխամտածում: Այսօր այդ օրէնքը փոխուած է. բարձրագոյն ատեանը վճռականօրէն հաստատում է, որ ոճիրի գործադրման պահն է որոշելը: Ուրեմն կարելորդ այն չէ, թէ ե՛րբ է տրուած որոշումը, այլ այն թէ տեղի՞ է ունեցել արդեօք կանխա-

մտածում սպանութիւնը կատարելու պահին. եւ ազա՞տ էր արդեօք Թէհլիրեանը այդ պահին կրճի, յոյեբրի եւ մտապատկերների փոթորկից: Ես չեմ ուզում այդ հարցման պատասխանը տալ, որ, իմ կարծիքով, դոնում է դործի ընութեան մէջ: Անպատասխանատու վիճակի, հոպեկան դործունէութեան հիւանդադին խանդարման մասին այստեղ մենք լսեցինք մի քանի փորձապէտների կարծիքը: Պարոն Շտորմէրը, մեզ փորձառու դատարանային բժիշկը, բայց, այնուամենայնիւ, ոչ հոպերոյժ, եկել է այն համոզման, որ մենք այս դէպքում դործ ունինք օրգանական վերնոտութեան հետ, որ թէեւ աղղում է աղատ կամքի արտայայտութեան վրայ, բայց չի չքացնում կամքի ազատութիւնը: Պարոն պրոֆեսոր Լիպմանը շատ նրբամիտ կերպով պարզեց, թէ վերնոտութիւնը այստեղ օրգանական չէ. այլ հիւանդութիւնը հանդէս է դալիս իբրեւ արդիւնք հոպեկան հզօր տպաւորութեան, — անցած դէպքերի, հայրուկան տան կործանման, որոնք ամբաստանեալը դարձրել են հիւանդ: Այսպէս, ըստ Լիպմանի, Թէհլիրեանը հիւանդ է հոդեպէս, պատասխանատուութեան նուազապոյն զօրութեամբ: Պրոֆեսոր Կասիրէրը հիմնականում միացաւ նրա այդ կարծիքին եւ ըստ էութեան համաձայն է նրա հետ:

«Ականաւոր մասնագէտ հոգեբոյժ պարոն պրոֆեսոր Ֆորստերը իր խօսքի սկզբում միացաւ պրոֆեսոր Լիպմանի եւ պրոֆեսոր Կասիրէրի կարծիքին: Բայց յետոյ, հիմնուելով հոգեբանական նոր փորձերի վրայ, եկաւ այն եզրակացութեան, որ ներկայ դէպքում խնդրի մէջ բաժին ունի մի ծանր հիւանդութիւն. «ամէն պարագայի, այդ առթիւ ունիմ հիմնաւորուած տարակուսանք», ասաց նա: Վերադառնալով խնդրին եւ ուղղակի մեկնելով պրոֆ. Ֆորստերի այդ տարակուսանքից պարտք ունիմ ասելու, որ օրէնքը այդ առթիւ չի

ընդունում եւ ոչ մի տարակուսանք. ըստ օրէնքի պէտք է լիովին հաստատուած լինի, որ տուեալ անձը պատասխանատու է, ամենադոյզն տարակուսանքն անգամ այս դէպքում միանշանակ անպատասխանատու է դարձնում ենթակուն: Դատավճիռի պատճառաբանութեան համար բաւական չէ բացասական ճշդումը, թէ երեւան չեն եկել այնպիսի պարագաներ, որոնք կարող էին տարակուսելի դարձնել ազատ կամքը, այլ անհրաժեշտ է հաստատել հակառակ ձեւով, այսինքն՝ որ «այս մարդը պատասխանատու է»: Բարձրագոյն ատենանի մէկ որոշման մէջ տառացի ասուած է. «Ազատ կամքը գոյութիւն չունի այն դէպքում, երբ հոգեկան խանգարման հետեւանքով որոշ մտապատկերներ, կամ զգացողութիւններ եւ կամ օտար ազդեցութիւններ կամքի վրայ իշխում են այնքան ուժեղօրէն որ հիւանդի որոշումը, բնական կշռադատումների միջոցով, դառնում է անհնարին»: Ուրեմն, երբ հոգեկան ուժերի ամբողջութիւնը, ամբողջ նշան է որեւէ գործի որոշման ազդակը, այս դէպքում միայն կարելի է գործի պատասխանատուութիւնը վերադրել նախ, որպէս այդ ամբողջութեան: «Եթէ մէկի վրայ լիովին իշխող հզօրագոյն գաղափարն է, որ առաջ է բերում արարքը, իսկ բոլոր միւս ազդակները մնում են շուքի մէջ, այդ պարագային այլեւս ամբողջ նախ չէ, այլ նրա մի հիւանդոտ մասը, որ կատարում է արարքը», ասում է օրէնքը: Մեկնելով այս տեսակէտից հիմա պէտք է հարց դնել. կարո՞ղ էք վստահօրէն պնդել, թէ ամբաստանեալը այն պահուն, երբ տեսաւ Թալէաթ փաշային, առաւ դէնքն ու դուրս նետուեց յարձակելու համար, կատարելապէս տէրն էր իր բոլոր հոգեկան ուժերին, ազատ կամքով որոշում տալու համար: Մասնագէտ — փորձագէտներից երկուսը որոշապէս ասում են, թէ

«ո՛չ, կարելի չէ յայտարարել, որ նա պատասխանատու էր»։ միւսները տարակուսանքներ ունին ։

Ծոն Գորտոնը դարձաւ Երզուեալներին .

— Պարոնա՛յք, կարծում եմ այս բացատրութիւնները բաւական են, որ դուք կարողանաք ձեր բռնեիք դիրքը որոշել ։ Գիտեմ, որ կարող են ասել, թէ այնուամենայնիւ ցաւալի է, որ ղերմանական հողի վրայ հիւրընկալուած մէկը սպանուել է ։ Մեր ժամանակներում, երբ ամէնուրեք տեղի ունին պայքարներ, երբ հայերի ու թուրքերի միջեւ դեռ այսօր էլ շարունակւում են կռիւներ, կատարուած դէպքի հետ անհրաժեշտ է հաշտուել ։ Ամէն մարդ ունի այն զգացումը, թէ յամենայն դէպս, Թալէաթի կառավարութեան օրով էր, որ Թափուեց ծով արիւն եւ առնուազն մէկ միլիոն մարդիկ՝ կին, Երեխայ, ծեր, երիտասարդ՝ ոչնչացան ։ Եւ եթէ Հարտենբերգ փողոցում դրա վրայ աւելացաւ մէկ կաթիլ արիւն եւս, մենք պէտք է միխթարուինք, որ ապրում ենք ահաւոր ժամանակներում ։ Ես միտք չունեմ այստեղ վերջնական վճիռ տալու մարդ – Թալէաթի մասին, բայց մի բան պէտք է որ ասեմ . անշուշտ նա էլ, իր մի շարք ընկերների պէս, ձգտում էր ոչնչացնել հայ ժողովուրդը՝ ստեղծելու համար զուտ թրքական մի մեծ պետութիւն . անշուշտ դրա համար էր, որ նա գործադրեց միջոցներ, որոնք մեզ՝ Եւրոպացիներին համար անհանդուրժելի են ։ Բայց երբ ասում են, թէ Ասիոյ մէջ կեանքը քնահատուում է շատ փանաքի եւ նման սարսափները կարելի է հասկանալ, պէտք չէ մոռանալ, որ նոյն Ասիոյ մէջ են բուտտայականները, որոնք վերաբերւում են մասնաւոր գուրգուրանքով դէպի մարդը եւ նոյնիսկ դէպի կենդանիները ։ Այնուամենայնիւ ես չեմ ուզում պատասխանատու բռնել այն մարդը, որ պառկած է հողի տակ ։ Նրան է պատշաճում այն ինչ ասել են երկու հանճարեղ Փրանսացիներ՝

Գիւստաւ Լը Բոնը եւ Սնըրի Բարլիտը համաշխարհային պատերազմի սարսափների մոտին. «Առանձին զործիչներ յետեւր կանդնած են ուղիներ, դուեր, որ վարում են նրանց. նրանք միայն պարզ զործիքներն են դանդաւածային, ճիշտ կամ սխալ պաղատարների, ներշնչումների, որոնք զէս ու զէն են նետում մարդկանց, իբրեւ ճատրակի խաղաքարեր. այդ զործիչները կարծում են, թէ կամեցողութիւն ունին, այնինչ իրականին մէջ, նրանք զործում են ճնշումի տակ»: Որքան էլ ահաւոր լինի ինչ որ տեսլի ունեցաւ, մենք այնուամենայնիւ պէտք չէ այնքան փոքրուի լինինք, որ այդ բոլորը փաթաթենք դժբախտ անհատների վիզը: Բայց աւելի սուկալի պիտի լինի, եթէ դերմանական դատարանը այդ ճակատադրին միացնէ անարդանքը հանդարտօրէն կըլնող անտուգ արդարութեան՝ ընդդէմ անօրինակ փորձութիւնների երթարկուած այս մարդուն...

Չոն Գորտոնը կարծես սակարկում էր: Նրան չահարկողստի իմ անձիս փրկութիւնն էր բոլոր հնարաւոր միջոցներով Օրէնքի ձեւական մեկնութիւնը այնուամենայնիւ այն իրաւունքը չէր, որի մասին ասաց նա իր խօսքի սկզբում:

Այլ հիմքերից էր մեկնում դսկտոր Վերթաուէրի պաշտպանողականը: Նրա ձայնը սկզբում հնչում էր մեղմ ու աւհուսն, ուղղիչ ներքին ուժով օրօրում էր կարծես լսողներին: Բայց այդ ձայնի մէջ քիչ-քիչ զարգանում էր տիրական մի շունչ, որի խթանը իսկական իրաւունքն էր:

— Պարոնայք երդուեալներ, ասաց նա, ձեզ ուղղուած հարցաթերթի մէջ նախ պիտի դտնէք սպանութեան վերաբերեալ հարցումը: Այդ հարցման «այո՛» կամ «ո՛չ» պիտի պատասխանէք: Եւ ահա այդ է մեր

քննութեան խնդիրը: Սպանութիւնը կանխամտածումով կատարուած լինելու մասին դուք ժխտական պատասխան պիտի տաք, դրա մասին աւելորդ եմ համարում խօսել: Ես պիտի խօսեմ այն մասին միայն, թէ սպանութեան վերաբերմամբ տրուած հարցումին «այո՞» թէ «ոչ» պիտի պատասխանէք: Արդէն հարցաթերթը ձեզ տալիս է յեցակէտ «ոչ»ի համար, որովհետեւ այնտեղ չէ ասուած, թէ «ամբաստանեալը սպանե՞լ է արդեօք Թալէաթ փաշային», այլ՝ «յանցաւոր է ամբաստանեալը Թալէաթ փաշային սպանելուն համար»: Ամէն մարդ զգում է, որ ամբաստանեալը անպարտ պիտի արձակուի: Դժբախտութիւնը նրա մէջ է, որ գուցէ խորհէք, թէ քանի որ ամբաստանեալը մարդ է սպանել, արդեօք օրէնքը չի՞ պահանջում, որ նրան դատապարտենք: Պիտի ասեմ, որ նոյն այդ օրէնքին տեսակէտից այդ հետեւութիւնը սխալ է համաձայն մեր վերմանական օրէնքի, պէտք է անպարտ արձակէք ամբաստանեալին: Այն՝ ինչ որ զգում է այնտեղ ամէն մարդ ներկայ դէպքում, պատահաբար նոյնն է, ինչ որ պահանջում է օրէնքը: Պաշտպանութիւնը բնաւ դիտաւորութիւն չունի անարդար մի որոշումով արատաւորել համբաւը վերման իրաւունքի, որի ներկայացուցիչն էք դուք, ինչպէս եւ մենք: Ամբողջ աշխարհը նայում է ձեզ, ու ձեր որոշումը պիտի լինի այնպիսի մի որոշում, որ թերեւս հաղարաւոր տարիներ յետոյ էլ արժէք ունենայ, որպէս իրաւունքի որոշում: Մեր պատժական օրինակիրքը ունի ընդհանուր եւ յատուկ մաս. այս վերջինի մէջ մի յօդուածում ասուած է. «Այն անձը, որ մարդ է սպանում դիտաւորեալ կերպով եւ այլն, նկատուում է յանցաւոր սպանութեան համար»: Բայց ընդհանուր մասը վերաբերում է ամէն մի մասնաւոր դէպքի առանձինն: Այդ մասի մէջ 51րդ յօդուածը հրահանդում է, թէ որոշ դէպքերում պատժելի գործողութիւն

չկայ, եթէ նոյնիսկ կատարուած է յատուկ մասի մէջ յիշուած յանցանքներից մէկը կամ միւսը, այն է՝ գողութիւն, սպանութիւն եւ այլն: Սա այն յօդուածն է, որ վերաբերում է յանցանքի հեղինակի մտաւոր եւ հոգեկան վիճակին: Երկու յօդուած վարը կայ մի ուրիշը, որի նիւթն է ստիպողական ինքնապաշտպանութիւնը, որի տակ հասկացւում է յարձակման դիմադրելը: Բայց նոյն յօդուածի երրորդ մասի մէջ ասուած է, որ եթէ անգամ ստիպողական ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը գոյութիւն չի ունեցել, սակայն տուեալ անձնաւորութիւնը, երկիւղի ու խուճապի մասնընկելով, անցել է ստիպողական ինքնապաշտպանութեան սահմանից, դարձեալ նա ազատ է մնում պատժից: Առաջին խնդրի մասին բարձրագոյն ատենանի որոշումը այսպէս է. եթէ անպատասխանատու վիճակը որոշապէս ընդունուած է իբրեւ պատժի հնարաւորութիւնը ժխտող հիմ, այդ պարագային այլեւս բաւական չէ դիտաւորութեան ընդհանուր ճշդումը, այլ անհրաժեշտ է պատճառաբանել, որ արարքի հեղինակը նոյն միջոցին գտնուած չի եղել Ծիրդ յօդուածի կանխատեսած կացութիւններից եւ ոչ մէկի մէջ: Բաւական չէ ասել, թէ դատավարութիւնը ոչ մի հիմք չունէր ընդունելու անպատասխանատուութիւնը, պէտք է, ընդհակառակն, դրականապէս ճշդուած լինի, թէ արարքի հեղինակը գործը կատարելու պահին, գտնուած չի եղել Ծիրդ յօդուածի կացութիւններից ոչ մէկի մէջ: Պէտք է ուրեմն դրականապէս ճշդուի, որ խանգարիչ ազդեցութիւններ գոյութիւն չեն ունեցել: Եթէ որեւէ տարակոյս կայ այդ մասին, այս դէպքում ամբաստանեալին պէտք է անպարտ արձակել: Այդ այն է, ինչ արդէն քիչ առաջ ձեզ պարզեց դոկտոր Փոն Գորտոնը՝ ազատ կամքի խաթարման եւ ամբողջական ճշմարիտ մասին խօսելով: Ես կ'ուզէի մէկ բան աւելացնել.

Հաղարաւսր տարիներից ի վեր ժողովուրդի մէջ առածի ձեւով յեղեղուում է «մարդու գլուխը դառնում է» ասացումը: Այդ նշանակում է, որ նման դէպքում աղաւթի պիտի կոչուի խանդարուած է: Այդ վիճակում մարդ անում է այն, ինչ ուրիշ որեւէ դէպքում պիտի չանէր: Թոյլ տուէք յիշեմ բարձրագոյն ատենի մէկ վճիռը: Հակաճառելու տրամադրութիւն ունեցող մի անհատ զնում է Եկեղեցի: Քահանան քարոզ խօսում է մի նիւթի մասին, որ բոլորովին հակոտնեայ է այդ անհատի կարծիքին: Նա լսում է հետզհետէ աւելի մեծ ուշադրութեամբ: Բորբոքում, կատաղում է. եւ ապա այն աստիճան ինքն իրեն մոռանում, որ բարձրաճայն գոչում է, «լուէ՛, սո՛ւտ ես խօսում»: Այդ անհատին քաշում են դատարան՝ պատարադր խանգարած լինելուն համար: Բայց նրան անպարտ են արձակում, որովհետեւ քահանայի ասածների ազդեցութեան տակ նրա գիտակցութիւնը խանգարուել էր եւ արիւնը այնպէս ուժղնորէն խփել զլիսին, որ այդ բոպէին նա այլեւս իր կամքի տէրը չէր:

Դոկտոր Վերթաուէրը կարծես բացի երդուեալներից ոչ ոքի չէր տեսնում ու իր խօսքերը կարծես ուղուած էին նրանցից միայն մէկին:

— Արդ, այն ամէնը, ինչ այստեղ յայտնուեց ամբաստանեալի մասին սպանութիւնը կատարելու պահին, կարելի է վերածել մի քանի կէտերի: Առարկայօրէն եթէ ուղում էք դատել ամբաստանեալի կամքի, տրամադրութեան եւ հոգեկան վիճակի մասին իր արարքի վայրկեանին, նկատի պէտք է առնէք, որ նա պատկանում է Հարաւային ազգի, որ աւելի դիւրագրգիռ է, քան պաղարիւն Հիւսիսցին: Բացի այդ՝ նկատի առէք, որ ինչպէս ասաց պարոն դատախազը, այդ երկիրը արիւնոտ աւանդութիւն ունի: Յայտնի է, որ Թուրքերը ուր ոտք են կոխում, արիւնոտ դրօշակը տանում են

սուղեւից: 1683ին նրանց մենք տեսնում ենք Վիեննայի
 դռների առջեւ. եթէ այն ստեն այստեղ էլ գային, Գեր-
 մանիոյ մէջ շատ բան չէր մնայ: Որոշ արիւնոտ աւան-
 դութիւն կայ այդ հարաւային ազգերի մէջ, եւ ոչ մի-
 այն թուրքերի, այլ եւ հայերի: Դրան առարկայօրէն
 միանում է այն, որ հայերն ու թուրքերը պաշտօնապէս
 պատերազմի մէջ են: Ուր հանդիպում են այդ երկու
 ազգերը, հանդէս են գալիս իբրեւ թշնամիներ եւ իրենց
 իրաւունքն են համարում դէմ աւ դէմ գալ իբրեւ պա-
 տերազմողներ: Երբ ամբաստանեալը դէպքից անմիջա-
 պէս յետոյ իրեն ծեծողներին ասաց՝ «Ես հայ եմ, նա
 թուրք, ձեզ չի վերաբերում», պէտք է աւելացնէր՝
 «բացի այդ, մենք պատերազմական ու վրէժխնդրա-
 կան մտայնութեամբ ենք ապրում իրար դէմ»: Ապա
 դուք այստեղ լսեցիք նաեւ այն, որ Թալէաթը դատա-
 պարտուած է մահուան: Դատաւճիռները կա՛մ ընդուն-
 ւում են, կա՛մ ժխտում: Եթէ մենք չուզենք ճանաչել
 ուրիշ դատարանի վճիռը, չենք կարող պահանջել, որ
 ուրիշները մեր վճիռները ճանաչեն: Թալէաթի մահա-
 վճիռը տրուած է պատերազմական ատեանի կողմից:
 Եւ առհասարակ բարեկամ չեմ պատերազմական եւ
 զինուորական դատարաններին: Բայց ուր որ կան պա-
 տերազմական եւ զինուորական ատեաններ, այնտեղ
 անտարակոյս կան նաեւ պարկեշտ դատաւորներ, որոնք
 ճիշտ վճիռներ են տալիս: Ոչ մի կասկած չունիմ, թէ
 այն բարձրաստիճան եւ կրթուած դատաւորները,
 որոնք մեծ խնամքով քննեցին եւ դատեցին Պոլսոյ ոճ-
 բապործներին, տուին նաեւ ճիշտ եւ արդար դատա-
 վճիռ...

Դատախազը տհաճութեամբ թօթուեց ուսերը ու
 նոթապրեց:

— Անթոյլատրելի է ասել, թէ վճիռը տեղի է ու-
 նեցել անպիսիական նաւային թնդանօթների ճնշման

տակ: Ես երբեք չեմ լսել, որ անգլիական դատաւորները այդ ձեւով աղղեն արդարադատութեան վրայ: Անգլիոյ մասին կարելի է ասել ինչ կ'ուզէք, բայց անգլիական արդարադատութիւնը օրինակ է ծառայել բոլոր ժամանակների եւ բոլոր երկրների համար: Ծիշտ պիտի լինէր քննել այդ դատավճռի հիմքերը եւ այն ժամանակ պիտի տեսնէինք, որ հայկական կոտորածները, չորս ուրիշ մեղադրանքների հետ միասին, ճշդուած են եւ յրա համաձայն էլ մահուան են դատապարտուած ամբաստանեալները: Դատապարտուածներից մէկի նկատմամբ, որ յտնուում էր Պոլսում, մահապճիոր յործադրուած է Ես անձնապէս դէմ եմ մահուան պատժին, ինչպէս նաեւ սպանութեան: Սակայն Թալէաթը այդ մահապճից յետոյ ստիպուած եղաւ փախչել եւ Թալէաթը կեղծ անունով, որպէսզի վճիռը իր նկատմամբ չյործադրուի: Այդ վճռի արդարութեան մասին ես ոչ մի տարակոյս չունեմ: Նկատուում եմ միանպաստաւոր ատաղցուցուած, որ Թալէաթը յանցաւոր էր վերապրուած չարտօրծութիւնների մէջ: Բայց այդ վճիռը աղղեցութիւն է ունեցել ամէն հայի վրայ. ամէն արդար ու խորհոյ մարդ պէտք էր մտածել՝ «այդ մարդը դատապարտուած է մահուան, ուրեմն նա՛ գործել է այդ ոճիրները, հետեւաբար արժանի է մահապատժի»: Վերջապէս նկատի պէտք է առնել այն ամէնը, որ կապ ունի ստիպողական ինքնապաշտպանութեան հետ: Այդ մարդիկ՝ էնվերն ու Թալէաթը՝ ապրում էին Գերմանիայում կեղծ անունով: Այստեղ խօսք եղաւ, թէ նրանք Գերմանիոյ «հիւրերն» էին: Այդ ես վճռապէս պիտի մերժեմ. ես չեմ հաւատում, որ գերման կառավարութիւնը թոյլ տար, որ իրենց հայրենիքը լքած փախած նման ոճրագործներ, իբրեւ «հիւր», կեղծ անուն ասով Թալէաթը էին այստեղ: Թալէաթն էլ անշուշտ քիչ յետոյ պիտի դնար այստեղից էնվերնի յետեւից՝ հայ ժողովուրդի

դէմ նորից դաւելու: Եւ եթէ մէկը, իբրեւ աղատարարը իր ժողովուրդի, նրան սպանում է, անշուշտ առաջնորդւում է այն սարսափից, որ այդ մարդը հայ ժողովուրդի թշնամին է ու եթէ վերստին այս Գերմանիայից, նորից պէտք է հայ կանանց ու երեխաներին կոտորի: Լայն իմաստով՝ ռմբաստանեալի արարքի մէջ կայ բռնադատուած ու ստիպողական ինքնապաշտպանութիւն...

Թւում էր, թէ շրջապատից միայն ես էի հառկանում նրան ու ցաւ էի վզում այդ առթիւ:

— Պարոնայք երդուեալներ, պիտի չուզէի դատասրահի մէջ խօսք անել քաղաքականութեան մասին, եթէ պարոն դատախազը այդ ուղղութեամբ արտասանած չըլինէր մի շարք բաներ ի նպաստ Թալէաթի: Նա ասաց, որ սպանուել է «Գերմանիոյ դաշնակիցը»: Այդ ճիշտ է: Թալէաթը եւ կոմիտէն դաշնակիցներն էին պրոսական եւ դերմանական ղինուորական կառավարութեան: Գերման ժողովուրդի դաշնակիցներ այդ մարդիկ երբեք չեն եղել: Ծիշտ է, որ նրանք տապալեցին հին թուրք կառավարութիւնը եւ ծով արեան գնով մօտ տասը տարի իշխանութեան տէր մնացին. ճիշտ է, որ դերման նախկին կառավարութիւնը դաշնակից էր նրանց: Բայց թէ Թալէաթն ու ընկերները դաշնակիցներն են վերման ժողովուրդին, այդ ես երբեք եւ ոչ մի պարսպայի տակ չեմ կարող ընդունել: Թալէաթը կարող էր անհատապէս շիտակ մարդ լինել, բայց նա ռազմատենչ դահլիճի մէկ անդամն էր. մէկը նրանցից, որ թէեւ ղինուորականի համադրեւտ չի կրում, բայց կապամարի առջեւ նստած՝ հրամաններ է յղում եւ գալանօրէն պաշտպանում բռնութեան դրօշակը: Մի ամբողջ ժողովուրդ տւիպահանելու հրամանը ամենից հրէշալին բանն է, որ կարող է ծնունդ առնել միայն ռազմատենչ ուղեղի մէջ: Եթէ, ինչպէս այստեղ ասուեց,

Երիտասարդ Թուրքերի կոմիտէն համոզուած էր, որ լաւ ժանտարմենքը հեռացուած էին ու մնացել էին միայն սինլքորները, այդ դէպքում իրաւունք չունէր տեղահանութեան հրաման արձակելու: Եւ եթէ տեղահանութեան դործը այնուամենայնիւ յանձնեց նրանց, ուրեմն ինքն է պատասխանատուն հետեւանքներին: Եթէ հայերը մինչեւ իսկ դաշնակցած լինէին ուրիշ ժողովուրդների հետ եւ դաւաճանած, Երիտասարդ Թուրքերը այնուամենայնիւ զիտէին, որ կային հազարաւոր կանայք, երեխաներ, որոնք այդ դործից ոչ մի լուր չունէին, եւ հետեւաբար տեղահանութեան հրամանի առաջին պայմանը պիտի լինէր խիստ կարգադրութիւն՝ հոգալու կանանց, երեխաներին եւ այն այրերին մասին, որոնք կապ չունէին «դաւաճան»ների հետ: Եթէ ես հակառակ չլինէի մահուան պատժի, ամէն պարապայի մէջ արգարացի պիտի նկատէի այդ ա՛յն անձի համար, որ «ուղղմական անհրաժեշտութեան» նկատումով մի հրաման է տալիս, առանց իր վրայ առնելու նրա հետեւանքների պատասխանատուութիւնը անմեղների նկատմամբ: Ես պարզապէս բարբաջանք եմ համարում այն ամէնը, ինչ ասւում է այդ «ուղղմական անհրաժեշտութեան» մասին: Եթէ այնտեղ, առանձին լեռնային գիւղերի մէջ մնար ժողովուրդի այս կամ այն հատուածը, այդ բնաւ կապ չէր ունենալու «ուղղմական անհրաժեշտութեան» հետ:

Նա դարձաւ դէպի նախագահը, չունչը պահեց, ապա ասաց ծանօթօրէն.

— Հայաստանը միշտ գրգռել է նուաճողական ձգտումներ ունեցող ազգերի ախորժակը: Հայկական բարձրաւանդակի ժողովուրդը միշտ աւարն է եղել այդ ազգերի: Աւելի քան 500 տարուց ի վեր Հայաստանը բաժանուել է երեք մասի: Հնուց ի վեր օտար ցեղեր, մէկը միւսի յետեւից, մորրիկի պէս անցել են Հայաս-

նի վրայով: Այն ցեղերը, որոնք ամայի դարձրին Աստ-
 ջաւոր Ասիան, Հունդարիան եւ Հասան մինչեւ Հոն-
 նոս, Ատտիլայի պէս մարդիկ, որոնք դեռ մնում են
 մեր յիշողութեան մէջ, ամենաքստմնելի կերպով աւե-
 րել են Հայաստանը՝ ոչնչացնելով ժողովուրդին: Այդ
 քաղմաշարշար արհեստաւոր ու երկրագործ ժողովուր-
 դի դէմ էր, որ յարձակուեց Երիտասարդ Թուրքերի կա-
 ուվարութիւնը: Երիտասարդ Թուրք ասելով իրապէս
 պէտք է հասկանալ հին Թուրքը, իսկ հին Թուրքը նոյնն
 է ինչ բռնի ուժի մարդը, ռազմապաշտը: Երբ պատե-
 րազմը ծաղեց, Երիտասարդ Թուրքերի կոմիտէն մտա-
 ծեց, որ այժմ կարող են հայերի հաշիւը մաքրել,
 որովհետեւ աշխարհի մեծ պետութիւններից եւ ոչ մէ-
 կը կարող պիտի լինի այդ բանը նրանց արգելել: Բայց
 այս միակ հիմքը չէր. կար նաեւ կրօնական ատելու-
 թիւն եւ մոլեռանդութիւն, ուզում էին կոտորել քրի-
 տոնեաներին եւ յոյս ունէին, որ Ղուրանի սահմաննե-
 րում կարելի պիտի լինի աւելի դիւրութեամբ իրագոր-
 ծել բռնի ուժի հին - Թրքական գաղափարը: Ու Երիտա-
 սարդ Թուրքերը առիթից օգտուեցին իրենց հեռաւոր
 սահմանի վրայ ապրող այդ միակ քրիստոնեայ ժողո-
 վուրդին ոչնչացնելու: Նրանք չհամարձակուեցին այդ-
 պէս վարուել Պոլիս ապրող հայերի հետ: Բայց հեռա-
 ւոր վայրերում, վալիներին ուղղուած հեռագիրնե-
 րով, որոնց պատճէնները մեր ձեռքն են, հրահանգեցին
 մինչեւ վերջին մարդը բնաջնջել: Եւ ահա մենք ունինք
 մեր առջեւ սպանութիւնը մի ժողովուրդի, որի ոչնչաց-
 ման պատասխանատուութիւնը ընկնում է Երիտասարդ
 Թուրքերի կոմիտէի եւ մասնաւորապէս նրանց ամենա-
 ազդեցիկ նախարար Թալէաթի վրայ:

Վերթառւէրը այժմ խօսում էր այնպէս, որ կար-
 ծես դատարանը դատապարտում է իրեն եւ ասում է
 իր վերջին խօսքը:

— Գարոն երդուեալներ, 1921 Մարտ 15ի առաւօտեան ամբաստանեալի հոգու մէջ տեղի է ունենում իր ժողովուրդի հաղարամեայ տանջանքների հաշուեկշիռը, որին միանում են 1915ի համատարած կոտորածները: Ակամայից յիշում եմ Վիլհելմ Տէլլի դէպքը: Գեսսլերը ծաղրում է եւ անարգում ժողովուրդին, դատապարտում է նրան ստրկութեան, ստիպում է Տէլլին՝ իր հարազատ որդու գլխին դրուած խնձորը նետով զարնել: Աշխարհի երդուեալ դատաւորներից ո՞րը պիտի դատապարտէր Տէլլին, եթէ նա իր նետով գետին տապալէր կուսակալին: Կա՞յ արդեօք աւելի մարդկային բան, քան այն, ինչ այստեղ մեր աչքի առջեւ պարզւեց...

Նա մի պահ կանգ առաւ, կարծես լսելու, թէ մէկը պիտի հակաճառի՞ իրեն:

— Մէկ միլիոն սպանուածների, մի ամբողջ ժողովուրդի վրիժառուն է, որ կանգնած է այդ ժողովուրդի սպանութեան համար պատասխանատու անձի դիմաց: Նա հանդէս եկաւ ներկայացնելու արդարութեան ողին ընդդէմ բռնի ուժի սկզբունքի: Նա եկաւ իբրեւ ներկայացուցիչը մարդկայնութեան՝ ընդդէմ հակամարդկայնութեան, ներկայացուցիչը պայծառ իրաւունքի՝ ընդդէմ խաւար անիրաւութեան: Նա հանդէս եկաւ իբրեւ բողոքը ճշդութեան ընդդէմ ճշդոյների հաւաքականութեան: Նա եկաւ յանուն մէկ միլիոն սպանութեան ընդդէմ մէկի, որ, ուրիշների հետ միասին, այդ ոճիրի մեղքն ունի: Նա հանդէս եկաւ իբրեւ ներկայացուցիչը իր ծնողքի, քոյրերի, եղբայրների, վերջապէս իր եղբոր երկուքուկէս տարեկան դասակին: Հայ ազգը հազար տարիներից ի վեր, մինչեւ ամենապիտքը երեսնան, կանգնած է նրա յետեւում: Նա կրում է դրօշակը արդարութեան, մարդկայնութեան, վրէժխնդրութեան: Այս խոհերով էր, որ նա դուրս նետուեց

մէկի դէմ, որ պղծել տուաւ իր ընտանիքի պատիւը, հրամայեց ոչնչացնել ամէնքի բարօրութիւնը եւ մի ամբողջ ժողովուրդ բնաջնջել տուաւ: Հիմա դուք, պարոնայք երդուեալներ, որոշեցէք, թէ ի՞նչ է տեղի ունեցել նրա հոգու եւ մտքի մէջ սպանութիւնը կատարելու պահին. նկատի առէք միայն, որ մարդկութեան աչքը ուղղուած է ձեր այդ որոշումին... Դա Արդարութեան աչքն է:

Վերթառէրը սպառեց այն բոլոր ինքնարդարացումների իրական արժէքը, որոնք չըջան էին անուժ նաեւ դատասարհից դուրս իթթիհատականների կողմից ջարդերը բացատրելու, արդարացնելու նպատակով: Այդ պայմաններում դատը դառնում էր ապօրինի մի գործ, ղուրկ ամէն մի բարոյական հիմքից:

* * *

Կիլի համալսարանի իրաւադիտական բաժնի պրոֆեսոր դոկտոր Նիմայէրը փորձեց պարզել խնդրի այդ կողմը: Նա կանգ առաւ օրէնքի տառի ներքին իմաստի վրայ. օրէնքը միայն իր ձեւական բնութիւն անկարող է ի յայտ բերել արդարութիւնը: Չկայ գրեթէ եւ ոչ մի ըմբռնում, իրաւագիտական կանոն, օրէնք կամ յօդուած, որ մարդ չկարողանայ պաշտպանել ինչ-ինչ տրամաբանական հիմքերով: Բայց առանց օրէնքի ոգու ըմբռնման, տրամաբանութիւնը անզօր է երեւան հանելու արդարութիւնը: Իրաւաբանական գաղափարների եւ յօդուածների մէջ տրամաբանութիւնը անհրաժեշտ է, որպէս ազդակ թեքնիքի, լուսաբանութեան, նախապատրաստման, հրահանգման համար: Սակայն արդարագիտութեան իրագործման համար չի կարող վերջնական ու վճռական ազդակը լինել: Եւ դրա մէջ է երդուեալների դատարանի իմաստը, որ կոչ-

ուած է մէկ կողմից զնահատել ղէպքի էութիւնը սեփական ազատ հայեցողութեամբ, անկախ ձեւական ապացուցման կանոններից. միւս կողմից՝ զնահատել օրէնքի տրամադրութիւնները:

— Իրաւագիտութեան կոչումն է հասկանալ կապակցութիւնները եւ մեռեալ յօդուածներին կենդանի իմաստ տալ, ասում էր նա. այդ համապատասխանում է կեանքի իմաստին, պետութեան, հասարակութեան, մարդկային համակեցութեան իմաստին: Օրէնքի այն յօդուածը, որի հիման վրայ դուք, պարոնայք երդուեալներ, պիտի տաք ձեր վճիռը, ասում է. «Ով որ դիտաւորեալ կերպով մարդ սպանէ, նա՝ եթէ սպանութիւնը կատարել է կանխամտածումով, պատժուած է մահուամբ»: Այսպիսով, եթէ դուք ձեզ ուզողուած հարցման պատասխանէք «այո», Սողոմոն Թէւլիբեանի գլուխը կ'ընկնի դահիճի կացնի տակ: Բայց ենթադրեցէք, թէ փոխուած պայմանների մէջ մէկը դուրս է բաց անում նոյնինքն պաշտօնական դահիճի դէմ, ամբաստանելով նրան կանխամտածուած սպանութեան մէջ: Ձէ՞ որ «ով դիտաւորեալ կերպով մարդ սպանէ, նա՝ եթէ սպանութիւնը կատարել է կանխամտածումով, մահուամբ է պատժուած»: Այս ղէպքում պարոնայք երդուեալներ, դուք նոյնպէս պէտք է ասէք «այո»: Այստեղ, Բելլինում 40 տարի առաջ իրաւադիտութեան մի ուսուցիչ յայդպէս էլ պնդում էր: Բայց խնդիրը այն է, որ ներկայ ղէպքում օրէնքի մէջ աչքաթող է արուած մի փոքրիկ բան. պատժական օրինադրքի բազմաթիւ յօդուածների մէջ վճռապէս չի ասուած, թէ պատժելութիւնը կախում ունի ապօրինութիւնից եւ ապօրինութեան գիտակցութիւնից. սակայն էք քիչ առաջ յիշուած օրէնքի մէջ մէկ բառ այս ձեւով. «Ով որ ապօրինի կերպով մարդ սպանէ...», այս ղէպքում ճիշտ կը լինի ու ներդաշնակ այն գիտակցութեան հետ, թէ

պատժելիութեան համար միշտ պահանջուած է ապօրինութիւն: Սրա հետ մէկտեղ պէտք է լինի և ապօրինութեան գիտակցութիւն: Թէհլիրեանի մէջ այդ գիտակցութիւնը հանդէս է գալիս յարաբերաբար, ազդեցությունը զուեւուրուած. նրա ապօրինութեան գիտակցութիւնը քննարկելու ժամանակ պէտք է մեկնէք այն իրողութիւնից, որ արեւելքցիների համար, որոնց թուին են պատկանում նաև հայերը, թէև ընդունել են քրիստոնէութիւն դեռ 300 թուին, իրաւունք, կրօն, բարք միեւնոյն բաներն են: Մենք լսեցինք, թէ ինչպէս պարոն նախագահի այն հարցման՝ արդեօք ամբաստանեալը իրեն յանցաւոր նկատում է, մեղադրեալը պատասխանեց, «ոչ». ու ապա, երբ պարոն նախագահը նրան հարցրեց. «Ինչո՞ւ դուք ձեզ յանցաւոր չէք համարում», ամբաստանեալը պատասխանեց. «Խիղճս հանգիստ է»: Եստ հասկանալի է այդ. նրա համար բարոյական եւ իրաւական հասկացողութիւնները նոյնիմաստ են: Նա մտածե՛լ անգամ չի կարող, թէ ինչ որ բարոյապէս ճիշտ է, իրաւաբանօրէն կարող է անճիշտ լինել: «Մարդ եմ սպանել, բայց մարդասպան չեմ», ասաց նա. նա չի կարող ենթադրել, թէ ինչ որ բարոյական տեսակէտից լաւ է, կարող է իրեն մահապարտ դարձնել: Ես կատարելապէս համոզուած եմ, որ ամբաստանեալի մաքուր խիղճը ժայռի նման ամուր այն գիտակցութիւնն է, թէ ինքը գործել է իրաւունքի համաձայն, իսկակա՛ն իրաւունքի, որպիսին միայն արժէք ունի իրեն համար: Սրան զալիս է միանալու ամբաստանեալի վերաբերմունքը դէպի իր ժողովուրդը: Հայերը մի մեծ ընտանիք են: Նրանք մեծ պետութիւն էին: Թուրք պետութեան մէջ նրանք ապրեցին երկար ժամանակ որպէս համբերատար մի ժողովուրդ: 1830ին, երբ ազատագրուեցին յոյները, 40ական թուականներին՝ եգիպտացիները, աւելի ուշ՝ դանուբեան իշխանութիւն-

ները, բուլղարները, ռումանացիները, սերբերը, սեւ լեռնյիները, ալբանացիները, հայերը համբերող ու հանդարտ էին, որովհետեւ յոյս ունէին, որ իրենց համար էլ բարենորոգութիւններ պիտի լինեն, իրենց կեանքն ու դոյքը պիտի ապահովուին եւ հնարաւորութիւն պիտի ստանան որոշ չափով մասնակցելու իրենց ներքին պորժերի կառավարութեան։ Այդպէս էին դոնէ 1878ին Բերլինում կնքուած 61րդ յօդուածի տրամադրութիւնները։ Բայց փոփոխութիւն չեղաւ ու գնալով աւելի վատթարացաւ կացութիւնը։ 1896ին ես երկու անգամ եղայ Պոլիս եւ ինչ որ լսեցի ականատեսներէջ 1895—96 թուերի հայկական կոտորածների մասին, սոսկալի տպաւորութիւն գործեց վրաս։ Ապա տեղի ունեցան Սասունի ջարդը, Ատանայի կոտորածը, վերջապէս, 1915ի տեղահանութիւնն ու ընդհանուր ջարդերը։ Եւ 1921ի Մարտ 15ին կատարուեց այն, որ բոլորս դիտենք։ Ուզենք չուզենք՝ պէտք է ընդունինք, որ այս դատաւարութիւնը այնպէս չէ, ինչպէս ամէն մի ուրիշը։ Նա պայթեցնում է այս սրահի նեղ չըջանակաները եւ ստիպում է մեզ դարձնել մեր նայուածքը հետաւոր կապակցութեան վրայ, եւ փորձել հասկանալ ուրիշ ժողովուրդներին, ուրիշ մարդկանց, ուրիշ պաշտաններ եւ արդար լինել նրանց հանդէպ։ Մենք ստիպուած ենք տալու Երկրորդ չըջանային դատարանի եւ երդուեալների դատարանի վճիռը այնպիսի իմաստով, որ լայնօրէն լուսաբանուած լինեն իրաւունքի էութիւնը, մարդկութեան ձգտումները, գործի կապակցութիւնը։ Եթէ ուզէք այդպէս վարուել, ես չեմ կարծում, որ դուք մահապարտ նկատէք Սողոմոն Թէհլիրեանին ւ Դատաւարութեան այս կապակցութեամբ, ի վերջոյ կ'ուզէի, որ դուք ձեզ հարց տայիք, թէ ի՞նչ արդիւնք պիտի ունենայ դատավճիռը. արդիւնք՝ ոչ թէ քաղաքական կամ ուրիշ առումով, այլ ի՞նչ արդիւնք պիտի

ունենայ դատավճիռը բարձրագոյն արդարութեան կամ
այն բարիքների տեսակէտից, որոնց համար ապրում
ենք՝ կեանքը տանելի եւ արժանավայել դարձնելու
ձգտումով...

Նիմայէրի խօսքից յետոյ, սկսուեց մի կատարեալ
մենամարտ դատախալի եւ պաշտպանների միջեւ: Դա-
տախալին այլեւս դրաւեցնում էին ոչ այնքան օրէնքի
թելադրութիւնները, որքան դատի բարոյական հիմ-
քերը, որոնց այնպիսի հարուած հասցրին բոլոր երեք
պաշտպանները: Իր խօսքը այս մասով ամբողջութեամբ
ուղղուած էր Վերթառէրի դէմ:

— Երկրորդ պարոն պաշտպանը, ասաց նա, կար-
ծես ուզում է մարդկութիւնը բաժանել երկու մասի.
ռազմապաշտների, որոնց սրտից դեւը խլել է արդա-
րութեան, մարդկայնութեան ու կարեկցութեան զգա-
ցումը, եւ մնացածների, որոնք պահում են իրենց հո-
գու մէջ այդ բարձր յատկութիւնները: Դուք գիտէք
անշուշտ մեծ բանաստեղծ Հայնրիխ Հայնէին. նա ամէն
առիթով ըմբոստանում էր քրիստոնէութեան ազդեցու-
թեան տակ առաջացած կենցաղային սկզբունքների դէմ
եւ փառաբանում դասական Յունաստանի կենսուրա-
խութիւնը: Բանաստեղծի հռչակաւոր քննադատներից
մէկը նրա մասին ասում էր. «Երբ նա աւելի տարիքոտ
դարձաւ, աշխարհի մէջ այլեւս ուրիշ բան չէր տեսնում
բայց միայն վտիտ նաւովրեցիներ եւ պարարտ յոյներ»:
Նոյն բանն է յիշեցնում երկրորդ պարոն պաշտպանի
բաժանումը ռազմապաշտների և ոչ ռազմապաշտների:
Բայց այդ տեսութիւնը ես թողնում եմ իրեն, իսկ մի
ուրիշ տեսակէտին վճռապէս պիտի հակաճառեմ. նրան
հաճելի չեկաւ, որ ես որակեցի սպանուածին որպէս
գերման ժողովուրդի հաւատարիմ զաւակիցը: Ես
պէտք է կրկնեմ, որ թուրք ժողովուրդը կռուեց ուս
ուսի զերման ժողովուրդի հետ եւ անպայման կարող է

որակուել, որպէս այս վերջինի դաշնակիցը: Ես պատ-
ուաբեր չեմ նկատում մինչեւ որոշ աստիճան ուրանալ
անցեալը, ինչ էլ լինի անհատի քաղաքական տեսակէ-
տը: Ես պէտք է ամենախիստ կերպով բողոքեմ, որ
պարոն պաշտպանը Թուրքիոյ այս քաղաքականութեան
երկու պաշտպաններին՝ էնվեր եւ Թալէաթ փաշանե-
րին որակեց այստեղ վիրաւորական ձեւով, որպէս
իրենց հայրենիքը լքած փախած ոճրագործներ:

— Համաձայն պատժական օրինադրքի 190րդ յօդ-
ուածի, ասաց այդ առթիւ վերթաուէրը, պատժելի
գործողութեան մասին լուրը կամ տարաձայնութիւնը
ապացուցուած է նկատուում, երբ օրինաւորապէս դա-
տապարտուած է այդ գործողութեան հեղինակը: Թա-
լէաթ, էնվեր, Զեմալ փաշաներն ու ղոկտոր Նազըմը,
թրքական տոմարով 1335 Յունիս 10ին, հանրային պա-
տերազմական ատեանի կողմից, որ կազմուած էր ակա-
նաւոր դատաւորներից, դատապարտուած են որպէս
հեղինակ անարգ ոճիրի, այն է՝ հայերին կոտորելու
եւ անմեղների սպանուելու համար: Այս դատավճիռը
օրինական է: Ու սխալ է եւ գերման օրէնսդրութեան
հակառակ՝ ասել, թէ ես մարդիկ վիրաւորելու յառ-
ցանք եմ գործում, որ ամենաանարդ ոճիրի համար օրի-
նաւորապէս դատապարտուած անձերին անուանում եմ
ոճրագործներ: Թէ իրենց հայրենիքը լքած փախած այդ
ոճրագործները, որոնք ապրել են այստեղ կեղծ անուոն-
ներով, վայելե՞լ են արդեօք որեւէ ռազմապաշտի այդ
պաշտպանութիւնը՝ այդ ինձ յայտնի չէ: Ապա պարոն
դատախազը ասաց, որ Թուրք ժողովուրդը, իբրեւ հա-
ւատարիմ զինակից, կողք կողքի կանգնած է գերման
ժողովուրդի հետ: Այդ անշուշտ ճիշտ է եւ ոչ ոք դրա
հակառակը չի պնդել: Բայց Թուրք ժողովուրդը պա-
տասխանատու չէ պատերազմի համար, ինչպէս պա-
տասխանատու չէ ե՛ւ գերման ժողովուրդը: Ու Թալէաթ

եւ Էնվեր փաշաներն էլ պատերազմ յայտարարելու հա-
 մար չէ, որ խնդրոյ առարկայ են դարձել այստեղ, այլ
 նրա համար, որ ձեռնարկեցին տեղահանութեան, որի
 հետեւանքով հայ ժողովուրդի նկատմամբ գործադըր-
 ուեցին այնպիսի սոսկալի ոճիրներ, որոնց նմանը մարդ-
 կային պատմութեան մէջ չկայ: Ես անձամբ ի վիճակի
 չեմ հասկանալու, թէ ինչպէ՞ս կարելի է այս խնդրի
 մէջ քաղաքականութիւն խառնել: Ստորոնութեան այս
 թագաւորութեան մէջ փոշիանում է ամէն քաղաքակա-
 նութիւն, ու ես չեմ կարող հասկանալ, թէ ինչպէ՞ս
 կարելի է բառ անգամ արտասանել ի նպաստ տեղա-
 հանութեան հրամաններին: Զէ՞ որ գերման ժողովուր-
 դըն էլ անիրաւութեամբ ամբաստանում է այդ գործին
 նպաստած լինելու մտքով: Միայն անվերապահ մեր-
 ժումը այդ տեսակ սկզբունքների, դատապարտումը
 նման ոճրային հրամանների կարող է ապահովել մեզ
 այն յարութեքը, որի իրաւունքը մենք ունինք: Երբ ես
 յետոյ ասացի, թէ ոաղմապաշտները բռնի ուժի պաշտ-
 պաններն են, նոր բան չասացի եւ ես ապշում եմ, որ
 պարոն դատախազը ընդունեց այդ իբրեւ նորութիւն:
 Ով «ր, ինչպէս գերման ժողովուրդը, տուժել է ոաղ-
 մապաշտների ստոր արարքներից, պէտք է ատէ եւ աշ-
 խատի արմատախիլ անել նրանց: Ռազմապաշտները
 ժողովուրդից դուրս են. նրանք հայրենիք չունեն, ազգ
 չունեն, մարդկային զգացում չունեն. ունեն միայն
 բռնի ուժի զգացումը, որի նպատակն է ճնշել
 իրաւունքը: Դատարանը պէտք է արդարօրէն դա-
 տէ, ամբաստանեալին արդարութեամբ հատուցանէ:
 Մենք՝ պաշտպաններս այստեղ գթութիւն չենք մու-
 րում, մենք ուզում ենք միայն, որ պատժական իրա-
 ւունքը կիրառուի: Իսկ պատժական իրաւունքը ներկայ
 դէպքում յանցաւորութեան հարցումի տրուելիք ժըխ-
 տական պատասխանն է:

Այդպէս է, որովհետեւ այն պահին, երբ ամբաստանեալը փողոց իջաւ եւ ատրճանակը ուղղեց իր զոհի վրայ, ազատ չէր նրա կամքը, նա ինքը չէր, որ փողոց էր իջնում, իր մէջ իջնում էին տարերքը, միլիոնաւոր սպանուածները. նա՝ կարելի է ասել, տանում էր իր առջեւ իր ամբողջ ժողովուրդի պատուի դրօշակը, բոլոր խոշտանկուածների, պլծուածների, լլկուած ընտանիքների դրօշակը...

Նա հայեացքով շահեաւորեց դատախազի աթոռը ու դարձաւ երդուեալներին.

— Որքա՛ն յաճախ դուք ստիպուած էք եղել դատելու որեւէ ամուսին, որ դառնալով տուն տեսնում է իր կնոջ անհաւատարմութիւնը եւ սպանում նրան: Որի՞ մտքից կ'անցնի դատապարտել այդպիսին: Իսկ այստե՞ղ. չէ՞ որ անպատուած են մի ամբողջ ժողովուրդի բոլոր կոյսերը... Հայնրիխ Հայնէի օրինակը, որ մէջ բերեց դատախազը, ինձ բոլորովին չտպաւորեց, որովհետեւ ես աւելի քիչ բանաստեղծ եմ, քան սլարոն դատախազը...

Այս խօսքերի վրայ սրահում աստիճանաբար խլրտուեց մի պահ ընդհատեց նրան:

— Մեր կառավարութեան նկատումները, այն կառավարութեան, որ դաշն էր կուել Թալէթ և ինչքան փառանքների հետ, ինձ վրայ նոյնպէս չազդեցին, որովհետեւ այդ դաշինքը կնքելուց առաջ նրա մասին ոչ ոք չի հարցրել իմ կարծիքը, ինչպէս նաեւ զերման ժողովուրդի կարծիքը: Միակ բանը, որ վրաս ազդում է այն է, որ դուք սխալ բան չանէք՝ կարծելով որ եթէ ամբաստանեալը մարդ է սպանել, ուրեմն յանցաւոր է վերջի վերջոյ այն՝ ինչ ուզում է պարոն դատախազը, յանդուրժեալ հետեւեալ հարցումին. «սպանե՞լ է արդեօք ամբաստանեալը»: Այն ինչ մենք ուզում ենք, որ դուք ձեզ հարց տաք. «Յանցաւոր է ամբաստանեալը՝ սպա-

նած լինելու համար»։ Մենք խնդրում ենք ձեզ, որ այս առթիւ բարեհաճիք հետեւելու մեզ։

Բանավէճը վերջացաւ։

Նախագահը երդուեալներին արաւ անհրաժեշտ թելադրութիւնները՝ պարզելով նրանց, թէ որ հարցման ինչպէս պէտք է մօտենան եւ ձայների ինչ մեծամասնութեամբ որոշում պիտի կայացնեն։ Վերջիները մեկուսացան խորհրդակցելու։

Այնքան շատ էին օրուան տպաւորութիւններս ու «րտապնդիչ» գործի շուրջ պարզուած բարոյական մըթնոլորտը, որ ամէն մի պատիժ թեթեւ էր թւում ինձ։ Մօտ մի ժամ տեւեց երդուեալների խորհրդակցութիւնը, որի ընթացքում ես մտքով դեզերում էի այն բոլոր վայրերը, ուր ծանօթ, բարեկամ, մօտիկներ ունէի։ Բուն կեանքը երեւի բաղկացած է նման ժամերից...

Երդուեալները յայտնուեցին. մէկը նրանցից դողդոջուն ձայնով կարդաց՝ աչքերին շատ մօտ բռնած թուղթը.

— «Պատուով ու խղճով վկայում եմ, որպէս երդուեալների որոշումը՝ յանցաւոր է ամբաստանեալ Սոքոմոն Թէհլիրեանը 1921ի Մարտ 15ին Շարլոտենբուրգում մի մարդ՝ Թալէաթ փաշային սպանած լինելուն համար։

— Ո՛չ։ Օտտօ Ռայնիկէ, երդուեալների գլխաւոր»։

Յանկարծ սրահը դղրդաց բուռն, որոտընդոստ ծափերից։ Նախագահը ստորագրեց որոշումը՝ խնդրելով նոյնր անել քարտուղարին եւ կարդալ։

— Ամբաստանեալը արձակուում է անպարտ պետական սնտուկի հաշուին, յայտարարեց նախագահը, երբ վերջինը աւարտեց ընթերցումը...

Նոր, աւելի երկարատեւ ծափեր ընդհատեցին նրան։

— Բանտարկութեան հրամանը ամբաստանեալի նկատմամբ ջնջուած է...

Գերման Հասարակութիւնը կարծես ուզում էր Մարտ 15ին իմ դէմ գործած սխալը դարձանել: Դատաւորները մեկնել էին, բայց դեռ չարունակուած էին ծափերն ու ցնծութեան աղաղակները: Վայրկեանի մէջ իմ առջև յայտնուած են Հայրենակիցներս, պաշտպաններս. նրանք ձեռք են մեկնում ինձ, շնորհաւորում: Ձեռ Հասկանում, թէ ի՞նչ պիտի անեմ, մինչեւ որ պահակս յիշեցնում է, որ պէտք է դնալ բանտ: Կարճ տեւեց ճանապարհը եւ քիչ աւելի երկար՝ արձակման ձեւականութիւնները: Երբ յայտնուեցի փողոցում, այնտեղ դեռ խմբուած էր բաղմութիւնը: Հասարակութեան իւանդավառութիւնը ցոյցի բնոյթ ստացաւ: Նրանց մէջ երթուդարձ էին անում ուստիկաններ: Իրարանցման մէջ մէկը առաւ ինձ իր հզօր բազուկների մէջ ու հեկեկալով սկսեց համբուրել: Մշեցի Գարեգինն էր: Էֆթեանը, Աբէլեանը, Գալուստեանը, Ջաքարեանը ինձ հրում են դէպի մի ինքնաշարժ, որի մօտ կանգնած են ուստիկաններ: Ներս ընկնելով՝ միւս կողմից տեսնում եմ տիկին Շթելպաումին, Դիտմանին, օրիորդ Բայլընզոնին, որոնք շարժում են թաշկինակները:

Մի լայն պողոտայով աջ ու ձախ մեզ ուղեկցում են տասից աւելի ինքնաշարժներ: Հայրենակիցներս առաջնորդում են ինձ մի տեղ, ուր խմբուած են զաղութի բոլոր հայերը...

**ԱԶԳ. ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ
ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅԻ ՆԱՄԱԿԸ
ՏՈՔԹ. Ե. ԼԵՓՍԻՈՒՍԻՆ**

6 Յունիս 1921

Սիրելի տոքթ. Լեփսիուս,

Թերթերու մէջ կարդացի Թէհլիրեանի դատավարութեան ընթացքին ձեր վկայութեան մանրամասն գեկուցումը: Անաչառութեան և արդարամտութեան ազնիւ զգացումով յիշատակեցիք ու դատապարտեցիք էնվեր ու Թալէաթ փաշաներու հրամանով գործադրուած վայրագութիւնները. բացատրելու համար արարքը անոր, որ Պերլինի դատարանը հանուած էր:

Ձեր մեծ սիրտէն ուրիշ կերպ չէի սպասեր, յիշելով ձեր փառութիւնը ու անձնութեանը, որով դուք երբեք չվարանեցաք ստանձնելու հայութեան պաշտպանութիւնը, այնպիսի շրջանի մը. երբ այդպէս ձեռնարկ մը աղետաբեր էր, մանաւանդ ձեզ համար:

Մեր հայրենակցին անպարտ արձակումը անգամ մը եւս ապացուցուց, որ դատաւորներ կան Պերլինի մէջ եւ չեմ տարակուսիր, որ ձեր միջամտութիւնը մեծապէս ծառայեց լուսաբանելու եւ շարժելու խիղճը անոնց, որոնք անմեղ հռչակեցին Թէհլիրեանը:

Իմ, Ազգ. Պատուիրակութեան եւ համայն Հայութեան կողմէ, բոլոր սրտով ձեզի կը յայտնեմ մեր խոր երախտագիտութիւնը շահագրգռութեան այս նոր փաստին համար, որ կը բերէք մեր դատին ի նպաստ:

Ընդունեցէք, սիրելի Լեփսիուս, իմ լաւագոյն զգացումները:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Յ Ա Ի Ե Լ ՈՒ Ա Մ

Իւր ժամանակին Թալէաթի սպանութիւնը բաւական զբաղեցրեց հայ եւ օտար մամուլը: Թարմ տպաւորութեան տակ, թերթերի գրութիւնները արտայայտում են ժամանակի տրամադրութիւններ, չօչափում են յարակից խնդիրներ ու դառնում հայկական ջարդերի ու Թալէաթի շուրջ:

Գերմանական մամուլը.— Դէպքի բերումով Թալէաթի սպանութիւնը մեծ տեղ է զտել գերմանական մամուլում: Հակառակ պաշտօնական շրջանների համակրական ելոյթներին Թալէաթի յուզարկաւորութեան ժամանակ, գերման թերթերը չեն օգտաւործում սպանութիւնը հայերի դէմ: Միայն «Deutsche Allgemeine Zeitung»-ը, իր Մարտ 16ի (1921) առաւօտեան համարի մէջ յարձակւում է հայերի վրայ: Չակերտների մէջ առնելով «Մարտիրոսագրութիւն», «Հայկական հարց», «Տարագրութիւն» եւ այլն, յողուածագիրը չի մոռանում այն պարզունակ ասացուածքը, թէ տասը հրեայ հաւասար է մէկ յոյնի, իսկ տասը յոյն՝ մէկ հայի: Թերթի կարծիքով «ամէն մի եւրոպացի զգուանք է զգում հայի հանդէպ»: Թուրքը պատուաւոր է ու իր խօսքի տէր, իսկ հայը՝ խաբեբայ: «Նա իր կնոջը ամուսնացնում է թուրքի հետ նրան սպանելու համար»: Միամիտ ընթերցողին այս կարգի բաներ հրամայենելով, թերթը գրում է.

«Երիտասարդ Թէհլիրեանը մօտեցաւ ծերունի մեծ վեղիրին, ուսին զարկեց որպէս մի հին ու սիրելի բա-

րեկամի, բարեւեց ու խփեց: Հարազատ հայկական ձեւ»:

Նոյն համարի մէջ կայ մի ուրիշ յօդուած, իբն թուրուն ստորագրութեամբ, հաւանաբար արաբ.

«Մի հայ ուսանող, թէհլիբեան անունով, սալմաստեցի (Պարսկաստան) զգում է իրեն այն մարդը, որ կոչուած էր Թալէաթ փաշայից լուծելու վրէժը հայկական ցաւերի, որոնց մեղքը Թալէաթի վրայ էր բարդւում:

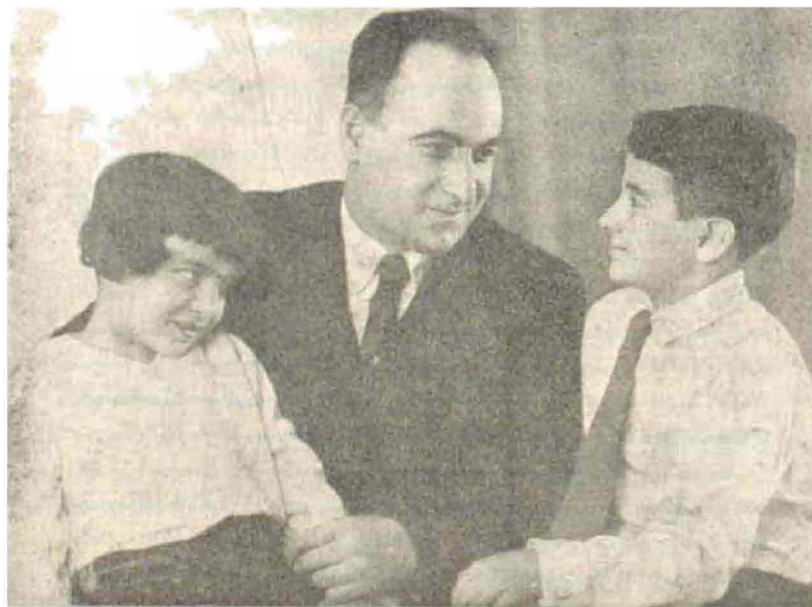
Այս նպատակով երիտասարդ պարոնը Հայաստանից, իր թելադրիչների կողմից, ուղարկուած է Գերմանիա: Թալէաթ փաշան, որ իթթիհատ վէ թէրակլը կուսակցութեան միւս անդամների հետ միասին աշխատում էր թուրքիոյ ամբողջութիւնը պաշտպանելու, միւսմ էր կոիւ հայկական, ինչպէս նաեւ օսմանեան պետութեան միւս աղգերի անջատողական ճրգտումների վէմ:

Այդ անշուշտ բաւական չէ սպանուածին պատասխանատու համարելու այն դժբախտութեան համար, որին ենթարկուեց հայ ժողովուրդը պատերազմի ընթացքում: Սակայն Ententeի անիրաւ զրգուումը Թալէաթի վէմ, նրան պատժելու՝ Միջին Եւրոպայի պետութիւնների հետ դաշնակցելուն համար, մտքերը արդէն սլլտուրել էր: Տաք վլուխ երիտասարդներ, որոնք տէրորիստական միջոցներով գործող Դաշնակցութեան կոմիտէի աղգեցութեան տակ են, համարում են Թալէաթը՝ ողին բոլոր հայկական սարսափների: Այս ատիւութիւնը երեւան եկաւ մի այնպիսի ժամանակ, երբ ենթագրւում էր, թէ կրքերը վաղուց հանդարտել են եւ որեւէ հիմք չկայ հայ-թրքական հին վէճերը նորից մէջտեւ հանելու: Բացի այդ՝ հայերը Թալէաթից վախենալու ամենափոքր պատճառն իսկ չունէին, որովհետեւ այն օրուանից, 1918ի աշնան, երբ Թա-

լէաթն ու Էնվերը Պոլիսը ձգեցին եւ մեծ վեզիրութիւնը յանձնեցին Թէվֆիկ փաշային, քաղաքական բեմից հեռացան» :

Ոոչոր բուրժուազիայի բերան «Berliner Tageblatt» իր Մարտ 16ի համարում գրում է այն ամէն լաւը, ինչ կարող է ասել Թալէաթի մասին՝ զարմանալի պաղատելնութեամբ հաշտեցնելով ոճրագործութիւնը մարդկային բարեմասնութիւնների հետ : «Թալէաթ փաշան կոմիտէի քաղաքացէտ» խորադրով յօդուածի մէջ ասուած է .

«Մարդասպանի ձեռքով մեռաւ այն մարդը, որ պրեթէ տասը տարի անընդհատ դարձնում էր Թուրքիոյ ճակատաւիրը իբր առաջնորդող միտք : Կիսով չափ մոռացուած, իր փոխ առնուած անուան տակ պահուելով, իր կեանքի փշրուած դործը ողբալով, եւ սակայն ո՛վ յիտէ ինչ նոր ժամերի սպասելով էր ապրում նա : Վաղուց է, որ յիտէր թէ իր այնքան արագ, փայլուն եւ արկածախնդրական կեանքը նոյնքան արկածախնդրական վախճանի պիտի յանգի : Յայտնի է, որ սպանութիւնը զուտ քաղաքական բնոյթ ունի : Սպանողի անունից յայտնի է, որ հայ է : Կասկած չկայ, որ ժամանակից ի վեր հայ մոլեռանդներ ընկած են Թալէաթի, Էնվերի եւ Ժէոն Թիւրք միւս պետերի յետեւից Եւրոպայի եւ Ասիոյ մէջ եւ նրանց հալածում են, ինչպէս որսորդը որսին : Արար աշխարհ գիտէ, թէ ինչո՛ւ : Արդէն դոկտոր Լեպսիուսի հրատարակութիւններից բոլորն էլ գիտեն, որ 1915ի գարնան Ժէոն Թիւրք կառավարութիւնը փորձեց, իրեն օրինակ առնելով Ապտիւլ Համիտի նախորդ կառավարութիւնը, բռնի միջոցներով ընդմիջտ լուծել հայկական հարցը : Թալէաթը, որ սկզբում այս ձեռնարկին համամիտ չէր, յետոյ Էնվերից, միւս զինուորականներից եւ ծայրայեղ կենտրոնականներից համոզուեց եւ այս անգամ

**ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵԼԻՐԵԱՆ իր ՋԱԻԷՆ և ՇԱՀԷՆ
գաւակնեբում հետ, 1934իմ, Պեկրատ:**

ցնդեցին: Ժէօն Թիւրքիզմը շարունակում է ապրիլ եւ իր կողմը ունի Ժողովուրդի մեծամասնութիւնը, որքան էլ անկումից ի վեր դաշնակիցների գրաման տակ, Պոլսում, խամաճիկների պէս եկող գացող բոլոր կառավարութիւնները բաղկացած են իր հակառակորդներից: Անգարայի ազգայնականները, որոնք յաջողեցան Սեւրի դաշնագիրը պատռել, սողորուած են կոմիտէի բուն գաղափարներով: Իրաւ է, որ այդ գաղափարներին այս օրուան մարդիկ յարմարեցնում են իրենց քաղաքականութիւնը՝ փոխուած տրամադրութիւնների համաձայն: Թալէաթն էր, որ ամենից յամառ եւ ազդու կերպով առաջնորդեց Թուրքիոյ ճակատագիրը նոյն այդ գաղափարները իրականացնելու ջանքով, ո՛չ թէ իբր մեծ վեզիր, որովհետեւ այդ բարձրագոյն պատուին արժանացաւ շատ ուշ, պատերազմի ընթացքին, եւ ոչ էլ իբր ներքին գործոց նախարար, 1911ից սկսած եւ ընդհատումներով, այլ իբր նախագահ «Միութեան եւ Յառաջդիմութեան» կոմիտէի, որի մէջ էր Օսմանեան պետութեան բուն իշխանութիւնը, «Կարմիր Սուլթան»ի անկումից յետոյ: Կառավարութիւնն ու երեսփոխանական կազմը գնալով աւելի կամ նուազ չափով կոմիտէի ձեռքում հլու գործիք դարձան եւ դործադրող օրգաններ: Թալէաթը կարող էր իր մասին ասել. «Կոմիտէն ես եմ»: Անժխտելի է, որ այս անձերի շրջանում, ուր տիրում էր արկածախնդրական ոգին եւ խառնակ պատեհապաշտութիւնը, Թալէաթն էր ամենազօրաւոր անհատականութիւնը, իր նպատակին ձգտող խառնուածքը եւ անվիճելիօրէն ճանաչուած քաղաքագէտի տաղանդը»:

Անցնելով Թալէաթի զործունէութեան՝ թերթը գրում է:

«Իր մեթոտները, անշուշտ, ամէն ժամանակ չէին կարող նման լինել արեւմտեան մեթոտներին: Ու թե-

րեւս դժուար թէ կարելի լինէր միայն այս մեթոտներով Արտիւլ Համիտի ժառանգութիւնը կարգաւորել: Իր յաջողութիւններն էլ սահմանափակ չէին: Վերջապէս յաջողութիւն պէտք է նկատել, որ նա կարողացաւ ներքին ու արտաքին այնպիսի խառնակութեան մէջ Ժէօն Թիւրք ռեժիմը պահել: Եւ յետոյ այն բարենորոգումների գործը, որին ձեռնարկել էին Ժէօն Թիւրքերը, միայն երկար աշխատանքի արդիւնք կարող էր լինել, եւ դրա համար էլ իբր նախապայման անհրաժեշտ էր արտաքին խաղաղութեան մի յարմար գետին: Այնինչ տասը տարուց ի վեր, սկսելով այն օրից, երբ Խտալիան իր ձեռքը երկարեց Տրիպոլիին, Թուրքիան այլեւս չկարողացաւ երբեք դերժ մնալ պատերազմից: Թուրք ժողովուրդը ահագին գործ կատարեց եւ իրեն պարտադրուած այս վերջին պատերազմների մէջ ծանր կորուստներ տուեց: Կարելի է ասել, որ համաշխարհային պատերազմը, որին մասնակցելու համար Թուրքերը արդէն առաջին ամիսներէն իսկ որոշում էին տուած, իրենց պարտադրուած էր: Քաղաքական պարզ դատողութիւնը բացատրում է, թէ ինչչո՛ւ: Թալէաթը, էնվերը եւ բոլոր միւս պատասխանատուները Ռուսիոյ հակառակորդների կողմը անցնելուց զատ չէին կարող ուրիշ բան անել այնպիսի մի պատերազմի մէջ, որի բուն իմաստն էր Ռուսիոյ կողմից Պոլսոյ դրաւումը: Եւ նրանք իրենց գաշնակիցների ուժերը սխալ չէին պարզել, միայն թէ Գերմանիայում տիրող քաղաքական միտքը չէին կարողացել ըմբռնել: 1918 Սեպտեմբերին, բուլկարական ճակատի Զախճախումից քիչ առաջ, Թալէաթը, Եկաւ Բերլին միայն ասելու, թէ «այլեւս չենք կարող»: Երբ ամէն ինչ կորաւ, այստեղ մնաց եւ Կ'երւելի թէ ամբողջ ժամանակը անցրեց քաշուած՝ դիտելով եւ սպասելով: Համաձայնական պետութիւնների Պուսոյ դահլիճին ուղղուած

պահանջը նրա յանձնումի մասին՝ գերման կառավարութիւնը մերժեց, եւ իրաւունքով: Իր ամենակատաղի թշնամները սակայն կարողացան նրա հետքը գտնել: Բայց նրանք չկարողացան արգիլել, որ Լոնտոնի խորհրդատողովի մէջ տարուած թրքական, ինչպէս նաեւ իր հայրենիքի համար բացուող լաւագոյն ապագայի հեռանկարը իր վերջին օրերը գեղեցկացրեն»:

Նոյն ոգւով է արտայայտուում եւ «Berliner Morgen Post»ը.

«Հայ-թրքական արիւնոտ պայքարին, որ տարիներ անընդհատ տիրում է Թուրքիայում, տարօրինակ դիպուածով զոհ գնաց Գերմանիոյ մայրաքաղաքում Թուրքիոյ առաջնակարգ դէմքերից մէկը: Թալէաթ փաշան սպանուեց մի հայի ձեռքով: Դաշնակիցների հալածանքներից, — նրանք Թուրքիայից պահանջում էին յանձնել Թալէաթը, — նա յաջողութեամբ աղատուեց: Բայց հայերի վրէժխնդրութիւնը, որոնք նրան նկատում էին պատճառ պատերազմի ընթացքում հայկական կոտորածների, անշուշտ գետին փռեց նրան: Յանձին Թալէաթի Թուրքիան կորցրեց իր ամենից ուժեղ մարդկանցից մէկին. մէկը՝ այն հաղուազիւտ անհատներից, որոնք արժանաւորապէս իրաւունք ունին քաղաքագէտի պատուաբեր անունը կրելու: Նա իր անօրինակ եռանդը, իր բոլոր ձգտումները եւ կարողութիւնը նուիրեց իր հայրենիքին այնպիսի մի ժամանակ, երբ օսմանեան կայսրութեան սպառնում էր կազմալուծում: Իր ուժեղ ուսերով յենարան եղաւ նրան: Կասկած չկայ, որ նա կը դարձնէր Թուրքիան, հակառակ Տրիպոլիի եւ բալկանեան պատերազմներին, կենսունակ, թերեւս արդիական պետութիւն, եթէ համաշխարհային պատերազմը չլինէր»:

Պահանջողական թերթերից «Berliner- Lokal An-

zeiger» իր Մարտ 16ի առաւօտեան համարի մէջ խօսելով Թալէաթի սպանութեան պատճառների մասին՝ անաչառօրէն գրում է .

«Թուրքիոյ 1908ի ազատագրական կռիւներից ի վեր ինքների եւ Թալէաթի անունները դարձան ամենաժողովրդական : Ինքները իր ձեռքն առաւ շարժման դինուորական ղեկը, Թալէաթը նրա ողին ու միտքն էր : Հայերի հանդէպ վերջինի անսահմանօրէն դաժան ձեւով հանդէս գալն էր, որ շարժումը իր նպատակին հասցրեց : Թուրքիան շատ վաղուց արդէն կաղում էր իր ստորադաս պաշտօնէութեան անկարողութեան պատճառով : Ու թէեւ Թալէաթը կարող էր այդ անընդունակ պաշտօնէութիւնից չօգտուել, բայց իր հրամանները որեւէ՝ թիւրիմացութեան տեղի չէին տալիս եւ նա գործադրեց բոլոր միջոցները իր ստորադաս պաշտօնէութիւնը հայ ազգաբնակչութեան դէմ հանելու, իսկ վերջիններն էլ իրենց կողմից այնպիսի ձեւով վարուեցին հայերի հանդէպ, որ նոյնիսկ ժամանակին քրիստոնեաների դէմ սկսուած հալածանքները ստուերի տակ մնացին : Հազարաւոր հայեր քուլեցին դէպի անապատները եւ մատնուեցին սովամահութեան : Դէպի Մոսսուլ եւ Բաղտատ տանող ճանապարհները, ինչպէս եւ շատ ուրիշ վայրեր, ծածկուեցին հայերի դիակներով, որոնք առանց որեւէ պատճառի իրենց տուն ու տեղից քուլելով սովամահութեան ենթարկուեցին : Սրանով պէտք է բացատրել, հայերի տեսակէտից առաջնորդուելով, շատ իրաւացի ատելութիւնը դէպի Թալէաթ փաշան : Արդէն կասկածից դուրս է, որ նրա սպանութիւնը միայն քաղաքական դրդապատճառներից առաջացած մի գործ է» :

Իր անցեալին անվայել, մի անստոյգ դիրք է բռնել սոցիալ – դեմոկրատական կուսակցութեան պաշտօնանաթերթ «Worwarts»ը : Յայտնի էր, որ դեռ այդ ժա-

մանակ զունազերծ էր եղել նախկին յեղափոխական սոցիալիստական այդ թերթը, բայց որ արդէն իսկ ուրացել էր նաեւ իր խիղճը՝ պէտք է անակնկալ համարել: Մարտ 16ի առաւօտեան համարում, էրվին Բարթի ստորագրութիւնը կրող մի յօդուածում, թերթը փորձում է ոչ միայն մեղմել Թալէաթի մեղքը հայկական կոտորածների մէջ, այլ եւ ջարդերը բացատրում է որպէս «Արեւելեան ժողովուրդների նախնական մակարդակի» արգասիք:

«Ուշադրաւ ոճիրը, որ կատարուեց Երեքշաբթի օր նախկին Եղարճոս Թալէաթ փաշայի դէմ եւ որ ունեցաւ արիւնոտ վերջաւորութիւն, նորից քաղաքական ուշադրութիւն հրաւիրեց Թուրքիոյ վրայ: Թալէաթ փաշան շացուցիչ արաւորութեամբ, դեռ չատ երիտասարդ տարիքի մէջ, հասաւ ամենաբարձր դիրքի Թուրք պետութեան մէջ: Պետական մարդու հազուադիւր ընդունակութիւն ունէր: Նրա քաղաքական եւ էնվեր փաշայի զինուորական ղեկավարութեամբ, Թուրքիան պատերազմի բովանդակ ընթացքում, մինչեւ դժբախտ վախճանը, ամուր կերպով կանգնեց Գերմանիոյ կողքին: Թուրք կառավարութիւնը Թալէաթ փաշային մահուան դատապարտեց: Մօտաւորապէս այդ ժամանակից ի վեր նա ապրում էր Գերմանիայում միշտ ուշադիր զգուշութեամբ: Ոճրադործը պարսկահայ է: Ոճրագործութեան պատճառները դեռ յայտնի չեն: Բայց կասկած չկայ, որ ոճիրը կապ ունի հայերի տարաւորութեան հետ, որ կատարուեց պատերազմի ընթացքին, երբ Թալէաթը գործի գլուխ էր: Ինչպէս երեւում է, այս ոճիրը աղգային վրէժխնդրութեան մի գործ է Հայկական սարսափները եւ Բելգիայի մէջ իբր թէ կատարուած առասպելական չարիքները, հեռուից հնարաւորութիւն չեն տալիս յստակ գաղափար կազմելու Արեւելքի քաղաքականապէս ծանր մթնոլորտի

մասին: Շիտակ չի լինիր Թուրքիոյ մէջ կատարուած բոլոր դժբախտ դէպքերի մեղքը փնտռել միայն մէկ կողմի մէջ: Արեւելեան ժողովուրդների զարգացման նախնական վիճակը բացատրում է դաժանութիւնը ազգային եւ կրօնական պայքարների, որոնց ընթացքին նոյնիսկ եւրոպական բարձր դաստիարակութիւն ստացած մարդիկ անկարող են լինում խեղդելու արիւնախանձ բնազդները եւ որոնց իբրեւ ապացոյց կարելի է յիշել նոյնիսկ ներկայ սպանութիւնը: Ի հարկէ մարդ չկայ, որ հերքէ վերջին պատերազմի ընթացքում հայերի կրած տառապանքները կամ արդարացնէ այդ: Բայց այդ տառապանքները բացատրելի են արեւելեան ազդերի փոխ – յարաբերութիւններով եւ Թուրքսոյական պայքարների պատմութիւնով: Թալէաթ փաշան անձնապէս մեղադրում էր հայկական սարսափների պատասխանատուութեամբ: Բայց աւելի ճիշտ եւ արդար պէտք է լինէր նրա անձը չչփոթել մեծ եպարքոսութեան իր պաշտօնի հետ: Կարելի է ճշգրիտ կարծիք կազմել՝ նկատի ունենալով, որ Թալէաթ փաշան իբրեւ Թուրք պետութեան ղեկավար, պատերազմի յատուկ քաղաքական պատճառներով, ստիպուած էր ձեռք առնել քաղաքական բիրտ միջոցներ, որոնց, պէտք է խոստովանիլ, պատերազմի ստեղծած հոգեբանութեան շնորհիւ զաւառային վարչութիւնները հասցրին ծայրայեղ վայրագութեան: Մեզ համար պարզ է, որ այս բոլորը հայերի մէջ ստեղծեցին կիրք եւ ատելութիւն: Եթէ ոճրագործութիւնը ներկայացուի իբրեւ ազգային վրէժի գործ, պէտք է ասել, որ հետեւանք է հայկական սարսափների մտազրգուլութեան: Բայց այդ ոճիրը նոյնքան քիչ ներելի է, որքան պատերազմի ընթացքում Անատոլուի մէջ անհամար հայերի վրայ գործուած ոճիրը:

«Պորվերց»ի այս պիղատոսական գիրքը գերման

մամուլի մէջ առաջ բերեց բանավէճ: Անկախ սոցիալիստների օրդան «Freiheit»ը, մէջ բերելով վերի յօլ-ուածից կտորներ, գրում է .

«Այս արտայայտութիւնները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ ձգտում՝ արդարացնելու Թալէաթը, հայկական կոտորածների հեղինակը: Ֆորվերցի վարիչները, ինչպէս պատերազմի ընթացքում կամ դրանից առաջ Նոսկէի իշխանութեան շրջանում, հիմա էլ աշխատում են ամէն մի զազրելիութիւն ծածկել: Նրանք «պետական անհրաժեշտութիւն» են նկատում այն ամէնը ինչ տեղի ունեցաւ Թուրքիայում: Իսկ Թալէաթ փաշային՝ իբրեւ անհատ, պառնուկի տեղ են դնում, որովհետեւ նա միայն «քաղաքական եւ պատերազմական պայմանների մէջ» էր, որ իբրեւ եպարքոս հայերի հանդէպ կոտորածի միջոցներ կիրարկեց, եւ իր գործադիր մարմիններն էին, որ «չափազանցուած խստութեան» հասցըրին այդ միջոցները: Պարոն Բարթը շատ որոշ կերպով սսում է, թէ խաղաղ պայմանների մէջ Թալէաթ փաշան երբեք այդպիսի խիստ «միջոց»ների չէր դիմել: Այդ մտայնութեան դէմ բաւական է մէջ բերել պարոն Թէոտոր Վուլֆի խօսքերը Թալէաթի մասին «Բերլինի Տագերլատի» էջերից .

«Ուզում են, որ միայն Թալէաթի վրայ չծանրանան հայերի հանդէպ կատարած սարսափների մեղադրանքներն ու հակակրանքները, ուզում են նոյնիսկ ենթադրել, որ Թալէաթը աւելի քիչ մաս է ունեցել հայ ժողովուրդի ոչնչացման մէջ, քան աւազակաբարոյ էնվերն ու կոմիտէի միւս անդամները: Գերման արտաքին գործոց նախարարութեան Թոյլտուութեամբ Եռհաննէս Լեպսիուսի հրատարակած դիւանագիտական փաստաթղթերից պարզ երեւում է, որ Թալէաթը ոչ միայն Պիդատոսի դեր է կատարել, ոչ միայն խաբել է հանգստացուցիչ խօսքերով գերման ներկայացուց-

չին, որ հայերի հանդէպ կատարուած զաղրելի ոճիրների համար բողոքել է, այլ եւ ներկայացուցչութեան անդամ դոկտոր Մորտմանտին պարզապէս յայտնել է, թէ «ներքին թշնամին պէտք է բացարձակապէս ոչնչացնել, օդտուելով համաշխարհային պատերազմից»: Նա մի քողաքալէտ էր, որ ուղում էր երկրի մէջ միատարրութիւն ապահովել, օտար կրօնների ժողովուրդներին ոչնչացումով, ինչպէս Սպանիոյ Փիլիպպոս Երկրորդը: Նա կարող էր մեղմ միջոցներ գործադրել, բայց սիրում էր ասել՝ «որ ոչ լուիցէ ունկամբ, լուիցէ թիկամբ»: Ահա այսպէս է ներկայանում ըստ բուրժուական քաղաքագետ Վոլֆի այն մարդը, որին ներողամիտ Ֆրովերցը դարդարում է լուսապսակով», եզրակացնում է «Ֆրայհայտը»:

Նոյն թերթը իր վերաբերմունքը արտայայտում է Մարտ 16ի առաւօտեան համարում այսպէս.

«Թալէաթ փաշան մէկն էր Երիտասարդ Թուրքերի կոմիտէի առաջնորդներից, որոնք Թուրքիան պատերազմի մղեցին ու Երկիրը անդունդ առաջնորդեցին: Երիտասարդ Թուրքերի կոմիտէի եւ գերման կայսերական կառավարութեան ներկայացուցիչների միջեւ շատ սերտ յարաբերութիւն էր տիրում: Եւ երբ Երիտասարդ Թուրքերի իշխանութիւնը ընկաւ, ղեկավարներից չատերը փախան Գերմանիա, ուր դտան Հիւրասէր ապաստանարան: Երիտասարդ Թուրքերի ղեկավարները օգտաւորւծում էին իրենց պաշտօնները, հարստանալով հսկայական կաշառքների միջոցով, զօրքի մատակարարման գործը կապալի տալով: Դրամների մի մասը, որ պարզապէս դողացել էին ժողովուրդի գրպանից, տեղաւորեցին արտասահմանի դրամատներում: Այս տեսակ գումարներ կան եւ գերմանական զանազան դրամատներում. գումարներ, որոնց օգնութեամբ քաղաքական ոճրագործները կարող են անհոգ կեանք վա-

րել՝ իրենց երկիրը դժբախտութեան մէջ գլորելուց յետոյ: Այդ մարդկանց փառաշուք ապրուստի մասին դալտփար կազմելու համար բաւական է այն փաստը, որ Թալէաթ փաշան Հարտենբերգեր շտրասէում ինը սենեակներէից բազկացած բնակարան ունէր: Թալէաթ փաշայի իշխանութեան օրով էր եւ պատերազմի ժամանակ, որ հայկական անուղբ սպանդանոցները կազմուեցին, որոնց զոհ գնաց մէկ միլիոն մարդ: Այս եւ ուրիշ ոճրագործութիւնների վրիժառութեան համար էր, որ գնդակը Թալէաթ փաշային զգետնեց: Գերման կառավարութեան համար այնքան էլ պատուաբեր չէ, որ նա Թրքական պատերազմական ոճրագործներին ազատ հիւրասիրութիւն է շնորհում: Միջազգային սոցիալիստական պրոլետարիատի ներկայացուցիչների հանդէպ նա չեղաւ երբեք այսպէս հիւրընկալ»:

Աւելի հետաքրքրաշարժ է Ֆորվերցի դէմ ուղղուած Հերման Վենտելի յօդուածը՝ որ լոյս տեսաւ նոյն կուսակցութեան պատկանող գաւառական մի օրգանի՝ «Die Volkstimme»-ի էջերում «Թալէաթը, հայերն ու սոցիալիզմ» խորագրով: Յօդուածագիրը ասում է.

«Այո՛, Հարտենբերգեր շտրասէում ատրճանակի հարուածի բոցերում մի վայրկեանի մէջ տեսանելի եղաւ մի ամբողջ ժողովուրդի աննկարագրելի մարտիրոսագրութիւնը»:

Մանրամասն խօսելով հայկական հարցի ծագման, հայ ժողովուրդի ազատագրական ձգտումների մասին, յօդուածագիրը ծանրանում է Աբտիւլ Համիտի պանիսլամական եւ պանթուրանական ծրագիրների, ինչպէս եւ 1895 — 96 թուականների ջարդերի վրայ: Անելով քաղուածքներ Martin Niepage-ի գրքոյի տարագրութեան եւ ջարդերի նկարագրութիւններից, նա վերջացնում է յօդուածի այդ մասը Թալէաթի յայտնի խօսքե-

րով, «հաշիւը ներքին թշնամիների հետ հիմնապէս մաքրելու որոշման» մասին եւ շարունակում .

«Վերջապէս, այս հրէշը գնդակի մը հարուածով մեռաւ շատ արագ կերպով, մինչդեռ հարիւր հազարաւորներ, որոնց կորուստը նրա հաշուի մէջ պարտքի կողմը պէտք է արձանագրել, դանդաղ եւ տանջալից մահուան դատապարտուեցին: Մի քանի ամիսներ առաջ, երբ Փարիզում ալբանացի յայտնի Ֆէոտալ եւ զահի թիկնածու էսատ փաշան, իբրեւ «իր ժողովուրդը անբարոյականացնող», սպանուեց մի երիտասարդ առնաւուտի կողմից, Ֆրանսացի երդուեալները նրան անպարտ արձակեցին: Այն մարդը, որ երիտասարդ հային՝ այն հային, որ յիւրաւի շատ աւելի հիմքեր ունէր թալէաթի վիճակը ճշդելու՝ դատել ուղենայ, պիտի մտածի անպայման, որ Բերլինը այս քաղաքական սպանութեան վայրը չէր լինի, եթէ թալէաթը յանձնուէր պատերազմից յետոյ կազմուած Թուրքիոյ կառավարութեան, իր սեփական ժողովուրդից դատուելու համար: Սակայն իրաւական պատժական պատասխանատուութիւնը որ կողմից էլ լինի, դէպքը ամէն սոցիալիստի համար արեւի պէս պարզ է: Բայց արի ու տե՛ս մի կուսակցութեան մեծ թերթ, որը իր դիրքով կոչուած է ուրիշներին օրինակ ծառայելու, իր ջանքերի մէջ ճգնում է հայ ժողովուրդի դահիճին չքմեղել եւ այն էլ ամէն հնարաւոր միջոցներով: Շուն չը սպառելու չափ «օրեկտիւզմով» զինուած, նա մտածում է, որ «շնորհիւ քաղաքակրթութիւնից եւ արեւմտեան Եւրոպայից հեռու ու խտացած մթնոլորտում պարուրուած լինելուն, հայկական սարսափների ճշգրիտ գնահատութիւնը անհնարին է» եւ գտնում է, որ «արեւմտեան ժողովուրդների նախնական մակարդակը դարձնում է հասկնալի ազգային եւ կրօնական կռիւների խստութիւնը»:

«Այս արդէն չափազանցութիւն է : Տասնեակ տարիներ շարունակ սոցիալ-դեմոկրատիան հպարտ էր նրանով, որ մարդկութեան արժանիքը պահում էր բարձր, իր վահանը ամէն տեղ տալիս էր ճշդութիւններին, իսկ սուրը ճշդողների դէմ պարզում : Բոքսերների կռուի ժամանակ, արեւելեան Ասիայում Գերմանիոյ կատարած խստութիւնների դէմ ամենայն ուժղնութեամբ բողոքեցինք, առանց նկատի առնելու «դէպքերի ճշգրիտ գնահատման անհնարինութիւնը, շնորհիւ քաղաքակրթութիւնից եւ արեւմտեան Եւրոպայից հսկայական հեռաւորութեան խտացած մթնոլորտին» : Ամբողջ աշխարհի առաջ մենք խարազանեցինք գերման, պատերազմական վարիչներին, երբ նրանք, հարաւարեւմտեան Աֆրիկայում, Հերերոնիին Կալահարի անապատները քշեցին՝ քաղցի ու ծարաւի մահուամբ սպաննելու, եւ մենք այն ժամանակ չգտանք, որ նեգրերի նախնական մակարդակը «հասկանալի է դարձնում այս անողոք խստութիւնը» : 1900ին Փարիզի միջազգային սոցիալիստական համագումարը պարզեց, թէ ով է մեղաւոր հայկական ջարդերի մէջ : Երկու տարի յետոյ էտուարտ Բերնշդայնը «Հայ ժողովուրդի տանջանքներն ու Եւրոպայի պարտականութիւնը» գրքով ճշդեց այդ : Արդեօք այս բոլորը միանգամից դուրս ընկան մօտայից : Արդեօք թրքական տիրող դասը բաց քա՞րդ ստացաւ մեզնից, չորս տարի գերմանական դժբախտ պատերազմական քաղաքականութեան լծորդած լինելու պատճառով : Արդեօք անհասկանալի երկչոտութիւն է տիրում մեր մէջ պարզ ասելու այն ինչ որ տեղի պիտի չունենար եւ այսպէսով մենք մեզ վարկաբեկում ենք եւ կամ թէ վախենում դրանով դաշնակիցների ջրաղացին ջուր լեցնելը :

Թերթերից ոմանք զանց են առնում Թալէաթի դերը, ծանրանալով գլխաւորապէս դէպքերի վրայ : «Die

«Westdeutsche Landeszeitung»ը խօսելով Ատանայում եւ յետոյ պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած ջարդերի մասին դրում է .

«Իրականի մէջ ի՞նչ է նշանակում 1,400,000 տղամարդկանց, կանանց եւ երեխաների տարագրումը: Ըստ թրքական կառավարութեան ցուցմունքների եւ խօսքերի, խաղաղ եւ օրինական փոխադրում նոր բնակավայր, բայց իրականի մէջ կողոպուտ ժողովուրդի ամբողջ ինչքերի, ջարդ ժողովուրդի արական մասի, երիտասարդ կանանց եւ աղջիկների արդէլափակում թրքական հարէմներում ու քրդական գիւղերում, երեխաների վաճառում գերիների շուկայում, եւ մնացածների չարատանջ մահը հիւանդութիւնների ու սովի միջոցով...: Մօտաւոր գնահատութեամբ տարագրուածներից 800,000 մարդ սիստեմադիք ջարդերից եւ սովից մեռել են: Քաղցը եւ հիւանդութիւնները արդէն լրացրին թրքական գէնքի սկսած գործը: Եւ վստահօրէն կարելի է ասել, որ այն ինչ գործուած է այս ժողովուրդի դէմ, պատմութեան անցեալ զանազան դարերի մէջ իր նմանը չունի: Մարդ ուղղակի անկարող է հաւատալ, որ դեռ եւս 20րդ դարում մեր հողագնդում հնարաւոր է մի ամբողջ ժողովուրդի ոչնչացումը այսպիսի ահռելի պայմաններում: Բայց արժանահաւատ չէլոք, ամբարիկեան եւ չվեցարական հիւպատոսական պաշտօնեաների վկայութիւնները որեւէ՛ կասկած չեն թողնում Հայաստանում կատարուած քստմնեցուցիչ սարսափների մասին»:

Ոմանք էլ չօչափում են պաշտօնական Գերմանիայի պատասխանատուութեան խնդիրը, անջատելով նրանից գերման ժողովուրդը: Այսպէս, օրինակ, «Vossische Zeitung» իմիջի ալոյց ասում է .

«Հայկական ջարդերը մեր հակառակորդների քաղաքականութեան մէջ ճակատադրական դեր խաղացին, իսկ

Գերմանիոյ կողմից, նկատելով Թուրքիոյ դաշնակից լինելու հանգամանքը, հնարաւոր չեղաւ հրապարակով յայտարարել, որ այս սարսափները հանդուրժող ոչ մի գերմանացի չկայ» :

Աւելի որոշ եւ խնդրի բարոյական պատասխանատուութեան ծանրութեան հաշուառումով է գրուած այս առթիւ Մաքսիմիլիան Հերտէնի յօդուածը «Die Zukunft» երկչաբաթերթի մէջ.

«Մենք թուրքերս պարտաւոր ենք ու ցանկանում ենք այս համաշխարհային պատերազմը օգտագործել մեր հաշիւը մեր ներքին թշնամիների հետ հիմնովին մաքրելու համար, առանց արտասահմանի դիւանդադատութեան կողմից այս անհրաժեշտ աշխատանքի մէջ խանգարուելու» : 1915ի ամրան այսպէս էր խօսում Թալէաթ բէյը, այն ժամանակ դեռ եւս ներքին գործոց նախարար, մեր դեսպանատան անդամներից մէկի հետ : Ի՞նչ դուրս եկաւ այս անամօթ նախարանից» :

Հեղինակը հինգ ամբողջ էջերի մէջ տալիս է ամերիկեան նպաստամատոյց ընկերութեան տեղեկագրութեան մէջ լոյս տեսած մի ականատեսի պատմութիւնը, ուր կենդանի կերպով նկարագրուած են այն սոսկալի տեսարաններն ու դէպքերը, որոնց ենթարկուել է հայ ժողովուրդը իր տարագրութեան ժամանակ, տալով դրեթէ մէկ միլիոն նահատակ : Ապա ասում է .

«Թալէաթը նախ որպէս ներքին գործոց նախարար եւ ապա իբրեւ մեծ վէզիր գլխաւոր մեղաւորն է : Ձեռնելով որ նա ուրանում էր, բայց նրա մեղսակցութիւնը ապացուցուած է իր իսկ հայրենակիցների համոզմամբ : Ուսանող Թէհլիրեանը որոնեց եւ դուրս բերեց այդ վախկոտ հրէշի թաղստոցը, եւ օրը ցերեկով Բերլինի փողոցներում գնդակահարեց իր ծնողների եւ աղգի սպանիչին : Վրէժը իմն է, ասում է Տէրը, եւ արդիւում

է իր նմանի սպանութիւնը: Ո՛վ բարեպաշտներ, արդեօք հայ քրիստոնեայի ձեռքը Աստուծոյ զէնքը չէ՞ր իր բարձր կամքը չէ՞ր արդեօք, որ վրիժառուի միտքը լուսաւորեց եւ նրան Եւրոպայի աղտոտ խառնափնդորութեան միջով անզգամ չարագործութեան հետքի վրայ առաջնորդեց՝ աւելի իմաստուն կերպով, քան զօրավարները արին այդ, իրենց կուրօրէն հպատակուող զօրքերի միջոցով: Թէհլիրեանը երեւի արեւելքացու տիպ ունի: Մի լաւ հագնուած պարոն արեան մէջ ընկած, իսկ մի թուխ պարոն նրան գնդակահարողը: Անշուշտ, արիւնագանգ մի խաղ է ականատեսի աչքում. անտեղեակ ամբոխ, որ չգոհանալով երիտասարդի ձերբակալութեամբ, նրան վայրագօրէն չարչարեց: Չարչարեց այնպիսի մէկին, որ հերոս անուանուելու արժանի է. մի տիտղոս, որ շատ յաճախ տրւում է անարժաններին: Կ'ուզէ թող այդ երիտասարդ կեանքը մարի եւ կամ թէ մթութեան մէջ դանդաղօրէն այրուի, հերոսների երգերում պիտի ապրի նա մինչեւ վերջին հայր դերեղման իջնի: Հայրենիքի ամենանուիրական սրբատեղում կը դրուի նրա արձանը, ինչպէս ժամանակին Ակրոպոլիսի ստորոտում Հարմոտիոսինը եւ Այիստոգայթոնինը եւ Միտոսեան գազաթներում կը սաւառնի նրա հոգին Տելլի հետ: Հիպպարինիան, Հիպպիասը եւ Գէսսլէրը համեմատած Թալէաթ – էնվեր – Ջեմալի հետ թղուկներ են գազանութեան մէջ: Գերման ժողովուրդը նրանց հետ անբաժան չորս ամբողջ տարիներ ուս ուսի եղբայրացած էր: Վա՛յ նրան, որ կը համարձակուէր ամենափոքր ակնարկութիւն իսկ անհլ այդ ստահակների ոճրագործութեան մասին (կաշիս վրայ փորձեցի): Ոչ քահանայ եւ ոչ էլ եպիսկոպոս խղեց այդ լուութիւնը, մինչեւ մեր հին Աստուածը իր զղուանքը երկրի վրայ թափեց: Չնայած, որ Գերմանիան այդ ժամանակից սկսած շատ թշնամաւնջներ կրե--

լու ստիպուած եղաւ, բայց եւ տոյնպէս չկա՞ն արդեօք յանցանքներ, որոնք դեռ եւս պէտք է քաւել, եւ պատ-
րաստ չե՞նք այսօր մեղաւորներէց պարզօրէն ղատուիլ,
այն մեղաւորներէց, որոնք իրենց ընկերակցութեամբ
դատապարտեցին մի ամբողջ աղբ անպատուաբեր կաս-
կածներով: Պատերազմական մորալը պատերազմից յե-
տոյ էլ շարունակոււմ է: Կեղտոտ կողոպուտներ, որոնք
եօթը տարի շարունակ Օսմանի ժառանգութիւնը շուայ-
տեցին, մահմետականների եւ արեւելեան քրիստոնէու-
թեան հետ վարուեցին աւելի վատ, քան ժանտախտը.
եւ այդպէս աղտոտած ու յզփացած՝ անձնատուր եղան
ցոփ կեանքի: Այդպիսի անձանց է, որ տալիս են «պե-
տական անձնաւորութիւններ» ու երբեմն էլ «նշանաւոր
գլուխներ» անունը: Թալէաթ փաշայի տպաւորիչ թաղ-
ման հանդէսի մասին լրագիրները, յրեցին. կարծես թէ
մեռած լինէր մէկը՝ մարդկային արժանապատուութիւ-
նը աւելացնողներից: Կարծում էք, որ աշխարհը բոլո-
րովին խլացե՞լ է: Թալէաթը՝ իբր սիւն մեր արդար
դատի՞, Շէյլուլը՝ իբր քրիստոնեա՞յ...»:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ

Աւելի ընդարձակ էջեր է նուիրել Թալէաթի սպա-
նութեան դադութահայ մամուլը, բայց այդ գրութիւն-
ների մէջ չկան վերաբերմունքի ու գնահատութեան
տարբերութիւններ, որ ինքնին հասկանալի է: Բոլոր
թերթերի գրածները մէկ բան է՝ վրէժի գոհացում եւ
արդարութեան յաղթանակ: Այդ գրութիւնների մէջ
արծարծուած մտքերից աւելի նշանակալից են տրա-
մադրութիւնները, որոնք հանդէս են գալիս մխիթա-
րութեան, ինքնագոհացման ու չտեսնուած մի համազ-
գային ցնծութեան ձեւով: Դատելով այդ տրամադրու-

ԵՈՂԵՆԵՅՈՒ ԼՅՆԻՔՈՒ

(ԸՄՆՃ հայտնեցին գնալու քիմիա Էջ 305)

թիւներէից կարելի է ասել, որ ահաբեկումը՝ իբրեւ-կռուող կողմերից թոյլի գէնքը, երբեք չի ներկայացրել այնպիսի խոշոր բարոյական արժէքներ, ինչպէս այս դէպքում: Դէպքից մինչեւ դատավարութեան վերջը, նա շարժման մէջ է դրել գաղութահայութեան բոլոր խաւերը: Թէ՛ չլիրեանը համազգային գուրգուրանքի առարկայ է ու այդ շարժման առիթը: Յանձին նրա հանդէս է եկել մի հաւաքական անձնաւորութիւն, արտայայտելու սրտերում կուտակուած միլիոնաւոր գոհերի արդար վրէժը: Ամէն մարդ նրա կատարած գործի մէջ զգում է այն դոյզն մխիթարութիւնը, որ պատկանում է իրեն անձնապէս ապրած կակիծներից յետոյ եւ ամէն մարդ այդ գործի մէջ տեսնում է վերապրող հայութեան յարատեւութեան իրաւունքն ու կամքը:

Եւ այդպէս ամէն տեղ, որովհետեւ Թէ՛ չլիրեանը պատկանում է հանրութեան եւ իր դատը իրենը չէ, այլ ներկայացնում է համազգային մի խնդիր:

Ամերիկայի Հ. Յ. Դաշնակցութեան օրգան «Հայրենիք» տալիս է դէպքին այն գնահատութիւնը, որ յատուկ է հայկական բոլոր թերթերին: Ահա Մարտ 18ի խմբադրականը՝ Նեմեսիսը խորագրին տակ:

«Վերջապէս արդարութեան ձեռքը բարձրացաւ եւ գետին դիրքից բիւրաւոր զոհերու տխրահոյակ դահիճը, օսմանեան աւազակապետութեան նախկին վեզիրը, Թաւթ փաշան:

Գարշաճճիներու սերունդին այս ախտավարակ ներկայացուցիչը, որ հեռագրական պաշտօնեայի մը դիրքէն բարձրացաւ մինչեւ վեզիրութեան աթոռը, իր դաւադրութիւններով եւ ոճրադործութիւններով վերջին տասը տարուած ընթացքին դերազանցեց Պորճիաներն ու Համիտները, եւ արեան ճապաղիքներու մէջ հաստատեց իր բռնակալական տիրապետութիւնը:

Օսմանեան աւազակապետութեան արիւնոտ պատ-

մութեան մէջ, Թալէաթ կը մնայ իբրեւ արիւնարբու զազան մը, զուրկ՝ մարդկային բոլոր զղացումներէն եւ յատկանիշներէն, որոնք մարդը կը զատորոշեն կենդանիներէն:

Դաւերու եւ սադրանքներու ահաւոր կոյտի մը վրայ հիմնուած անոր իշխանութիւնը վերջացաւ 1918ի զինադադարին, ու ան գնայ Թալստոցներու մէջ պարտկելու իր պոյութիւնը, իր արիւնահոտ մարմինը, որ այսօր սատակի վերածուած է Պերլինի մէկ փողոցին մէջ:

Հայ ահաբեկիչի դնդակով պայթեցաւ այն ուղեղը, որ այնքան սադայէլական ծրարիրնէր յղացաւ հայութեան դէմ, քաղաքակրթութեան եւ մարդկութեան դէմ: Հայ ահաբեկիչին դնդակը ուղղուեցաւ անոր ուղեղին եւ ո՛չ թէ սրտին, որովհետեւ այդ ճիւղը սիրտ չունէր, այլ միայն դիւտյին ուղեղ մը, ուր կը տիրապետէին քառասային մտքեր:

Եթէ Թալէաթ ապրէր այս տշխարհի վրայ, եւ իր բնական մահով երթար հողին տակ և հայութեան խիղճին վրայ պիտի ծանրանար ահաւոր մղձաւանջ մը եւ բիւրաւոր զոհերու ոսկորները պիտի խլրտէին իրենց անծանօթ հողակոյտերուն մէջ: Լուս է, որ այդ անիրաւութիւնը խնայուեցաւ հայութեան եւ անոր բիւրաւոր հայ զոհերուն, որոնց վրէժը կը գոռայ եւ պիտի գոռայ պալիք դարերու ընթացքին՝ վերապրող հայութեան հողին մէջ:

Այս ճիւղին սատակին տոջեւ, մեթ յիշողութիւններն անդամ մըն ալ ետ կ'երթան դէպի 1915ի ահաւոր ամառը, երբ հայութիւնն ամբողջ տեղահանուեցաւ իր հայրենիքէն եւ քշուեցաւ դէպի անապատները: Բիւրաւոր կիներու, մանուկներու եւ ծերերու շարանները անցան լեռներէ եւ անծայրածիր տարածութիւններէ եւ յետոյ վայրագօրէն խողխողուեցան անապատներուն

մէջ ու լեռներուն վրայ: Այն օրերուն՝ ամբողջ Հայաստանը արիւնի ծով մը դարձաւ: Վիթխարի հրդեհ մը շրջապատեց մեր հայրենիքը եւ մոխրացուց մեր երազներն ու իտէալները: Թրքական եւ քրտական վայրենաբարոյ խուժանը Թալէաթի եւ անոր ընկերներուն հրամանով յարձակեցաւ հայութեան վրայ, կոտորեց, թալանեց, բռնաբարեց եւ սրբապղծեց. եւ այս՝ այնպիսի ուտեն մը, երբ հայութեան երիտասարդ զաւակները Թրքական րանակին մէջ կը դտնուէին, եւ հետեւաբար անգօր՝ պաշտպանելու իրենց տունը, պատիւը եւ տկարներու Ֆիզիքական գոյութիւնը: Թրքական աւագակապետութեան ճիւղող դէկավարները այդքանով չգոհանալով՝ դինաթափ ըրին հայութեան ծաղիկ երիտասարդութիւնը եւ կոտորեցին պատերազմի դաշտին վրայ եւ կամ զօրանոցներուն մէջ:

Ո՞ր ազգը այսքան անարդարութիւն եւ անիրաւութիւն տեսած է այս աշխարհի մէջ: Ո՞ր պետութիւնը կըցած է այնքան վայրագ եւ դիւալին ըլլալ համաշխարհային պատմութեան մէջ: Մեզի դէմ զործուած անիրաւութիւնն այնքան վիթխարի եղաւ եւ այնքան ահաւոր, որ մենք կարծեցինք, թէ մարդկութեան սիրտը պիտի պայթէր. բայց, աւա՛ղ, կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ երեւան եկաւ, որ մարդկութիւնն ալ զուրկ էր խղճմտանքէ եւ սրտէ:

Սակայն, վերապրող հայութեան ջիղերը մնացին տոկուն եւ անոր հոգին բարախեց գերագոյն վրէժ-խընդրութեամբ: Բիւրաւոր անմեղ զոհերու աղաչանքներն ու լալահառաչ ճիչերը եւ անոնց վերջին հոնդիւնները արձագանգեցին հայութեան մարտական սերունդի հոգիին մէջ, եւ մէկը այդ սերունդէն, վսեմ, պաշտելի եւ աննուաճ, իր համբուրելի ձեռքը բարձրացույց անոնց գլորելու համար դարերու ոճրագործը, մարդ-

կային ցեղի անունը արատաւորող ճիւղը, որ ապաստան զտած էր «ընկերվարական» Գերմանիոյ մէջ:

Այս ժողովուրդը չի մեռնիր երբեք, որքան ատեն որ կ'աղբին յաջորդները այն սերունդին, որ գետին դնորած է վերջին քառորդ դարու ընթացքին հայութեան եւ մարդկութեան չարախինդ ոսոխները, մեր ցեղին Ֆիյիքական եւ ազգային գոյութեան լիրբ եւ վայրենաբարոյ թշնամիները:

Թալէաթ աւելի վատ եղաւ, քան իր նախորդը՝ Ապտիւլ Համիտ, աւելի յանդուգն եւ անսանձ, քան բոլոր թուրք ջարդարարներն ու քալանճիները, եւ այդ իսկ պատճառաւ, հակառակ իր բոլոր խորամանկութիւններուն եւ զլուշութիւններուն, ինքզինք գտաւ հայութեան մէկ մեծ դաւկին, անվեհեր եւ վրէժխնդիր զաւկին տոջեւ, որ վայրկենաբար փշրեցին կոտորածներ եւ նախճիրներ ծրարորդ իր դիւային ուղեղը:

Արդարութիւնը ուշ կամ կանուխ կը յաղթանակէ: Անոնք որ կը կարծեն, թէ կրնան խուսափիլ Նեմեսիսի հարուածներէն, այս առթիւ թող մտածեն լրջօրէն եւ իրենք զիրենք արժանի չդարձնեն անիրաւուած ցեղի մը հրաքիտային վրէժխնդրութեան»:

Պոլսոյ «Ճակասամարտ»ի զնահատութիւնը հետաքրքրական ու շահեկան է, որով ընտրուում է գերման եւ թուրք ղեկավար շրջանների բռնած դիրքը, ինչպէս նաեւ այդ ժամանակուայ թուրք գրաքննութեան կեցուածքը՝ այս խմբագրականին մէջ կատարած կրճատումներով ու յապաւումներով:

«Ճակասամարտ» իր Մարտ 31ի համարում գրում է, «Իր հաւատարիմ բարեկամին» խորագրին տակ.

«Քսան՝ օր առաջ, Պերլինի մէկ փողոցին մէջ, հայու մը գնդակով գետին ինկաւ թուրքիոյ երէկուան տէրն ու տիրականը:

Հեռագիրներն ու թերթերը բերին սպանութեան

ամբողջ մանրամասնութիւնը: Հա՛յ մըն է, որ Թալէ-
աթ փաշան դարնելով ուղեր է իր ցեղին վրէժը լուծել,
իր նահատակ ծնողքին ու բազմաթիւ պարագաներուն
արեան վրէժը առնել թուրքիոյ նախորդ Մեծ – Վեզիր-
ընէն: Ա՞յ իր դոհին անձին մէջ կարծեր է տեսնել, ինչ-
պէս յայտարարել է զինքը ձերբակալողներուն, մեծա-
զոյն չարագործը, որ իր գերդաստանը փճացուց, ու
փճացուց պերդաստանները իր բիւրաւոր եղբայրնե-
րուն:

Միամիտ չենք կարծելու համար, թէ ահաւոր
նախճիրները, որոնք ամբողջ ժողովուրդ մը անճիտե-
ցին եւ Հայաստանը վերածեցին աւերակներու չարա-
շուք կոյտի մը՝ միակ անձի մը մտքին ծնունդն են:
Բայց կիրքէն, խելապարութենէն կուրցած, ու արեան
խնջոյքներու ծարաւի մարդոց սեւ խմբակ մըն էր, որ
իր արիւնստ բնագոյները իւրացուց, հրահրեց զանոնք
ու կեանք տուաւ անոնց: Զարդի, Թալանի ծարաւը
կ'այրէր բոլորին ալ հողին, բայց Իթթիհատը աւելի
ճարպիկ եղաւ սարսափները կազմակերպելու հա-
մար... (Գրաքննութիւնը չորս տող յապաւած է):

Թալէաթ մղիչ ուժը, հոգին եղաւ այդ կարմիր
խումբին:

Ան առանձին չէր իր ծրագիրներուն ու ձեռնարկ-
ներուն մէջ: Ամբողջ ժողովուրդ մը ծափ կը զարնէր
անոր՝ հրապարակներու վրայ, կամ իր հոգիին խորե-
րէն: Շատե՛ր էին, որ ամէն օր անոր ականջն ի վար կը
փսիսային, կամ զինքը կ'ոգեւորէին նոր նախճիրներու
համար: Բայց Թալէաթ հաժադութիւնն էր բոլոր
բնագոյներուն, տեսակ մը խորհրդանշանը կոտորածի,
աւերման, կողոպուտի պապականներուն, որոնցմով ամ-
բողջ ժողովուրդ մը կը տոչորէր դարերէ ի վեր:

Թալէաթ ծնունդ էր իր միջավայրին:

Ահա թէ ինչո՛ւ սուգ հազան բոլորը, երբ իր սպանութեան բոթը ստացան: Թալէաթի մահը, ինչո՞ւ չէ, ալլալին սուգի մը երեւոյթն առաւ: Ու մեր հարեւանները, որոնք դեռ երէկ, Դաշնակիցներու Պոլիս մուտքին օրը, հաղար անէծք կը կարդային Իթթիհատի ու իր պետին ետեւէն, այսօր չկրցան իրենց կսկիծը զսպել: Աչքէ անցուցէք բոլոր տաճիկ թերթերը, ու իրենց ողբը պիտի նշմարէք դժուար զսոյուած տողերու ընդմէջէն: Բոլորը սգացին, բոլորը լացին թուրք հոճային հետ, որ մէվլուտ կարդաց մեծ նահատակին հոգիին համար, որովհետեւ ան ինկաւ կեաւուրի մը գընդակով... (Գրաքննութիւնը մէկ տող յապաւած):

Տէյլի Թէլիկրաֆի Պերլինի թղթակիցը կ'ըսէ, թէ Թալէաթի յուղարկաւորութիւնը կատարող հոճան, իր աղօթքէն ետք, ներկաներուն սա հարցումը ուղղեց.—

«Ալլաի էֆալեր: Ձեր մերկայութեամբ պառկող Թալէաթ փաշան բարձր առաքինութեամբ լի մարդ մըմ էր, ձեր մէջէն կա՞յ մէկը, որ հակառակը ըսէ»:

Ու բոլորը ոչ կը պոռան:

Ո՛չ պիտի ըլլար, անշուշտ, պատասխանը բոլոր տաճիկներուն: Ոչ եղաւ դժբախտաբար զերմաններուն պատասխանը:

Մեզ այնքան չեն զարմացներ սուգն ու կոծը մեր հարեւաններուն: Բայց կարելի չէր առանց ուշադրութեան անցնիլ այն ցաւի արտայայտութիւններուն վըրայէն, զորս ցոյց տուին մանաւանդ յերման սլաշտոնական շրջանակները ոճրագործի մը զուգային սուղեւ:

Երէկ կ'ուրանային, թէ ապաստան են լնծայած յանցաւորի մը, որուն անունը Դաշնակիցները զետեղած էին դուռի թուրք եղեռնագործներուն: Բայց այսօր, մէկդի դրած ամէն դիմակ ու նկատում, յերման ձառավարութիւնը ոչ միայն կը մեծարէ իր ներկայու-

թեամբ չարագործի մը դիակը, այլ ծաղիկներ կը թափէ անոր դագաղին վրայ.

— Պետական մեծ մարդուն եւ հաւատարիմ քարեկամին:

Գերմանիոյ այսօրուան վարիչները այլեւս պէտք չեն տեսներ կեղծելու: Անոնք բացէ ի բաց կ'ընդունին եղբայրակցութիւնը Թուրքիոյ երէկուան ղեկավարներուն, որոնք հուրով ու սուրով կառավարեցին Ալ - Օսմանի երկիրը եւ, ոտքի տակ առած արդարութեան, խղճի, օրէնքի ամէն զգացում, ոտքի տակ առած իրենց ժողովուրդին ու պետութեան իրական չահերը, անդէն ժողովուրդները կոտորեցին, եւ չորս տարի ամբողջ աշխարհին ասպարէզ կարդացին՝ Գերմանիոյ չահերուն համար: Գերմանիա, ահա', չի մոռնար իր հաւատարիմ քարեկամը:

Գերմանիա, նոյնիսկ այսօրուան պաշտօնական Գերմանիան, այս կերպով կը բաժնէ Իթթիհատի բոլոր մեղքերը: Բայց ո՞վ չի դիտեր որ ան, ամբողջ չորս տարի, մեծագոյն զօրավիյը ելաւ Նուրը Օսմանիէի խելադարներուն, երբ անոնք իրենց սարսափները կը դարձնէին, հայ ժողովուրդը բնաջնջելու համար: Ո՞վ չի դիտեր, որ ան միշտ ծափով ու ծիծաղով ընդունեց Պապը - Ալիի բոլոր նենկութիւններն ու ոճիրները:

Ան կուգայ անգամ մըն ալ հռչակել իր մեղսակցութիւնը:

Բայց ի՞նչ կը խորհի ինքը, գերման ժողովուրդը. կը բաժնէ՞ ան իր պետերուն մեղսակցի համբոյրը եղենոնապործի մը դիակին: Ան պիտի հանդուրժէ՞, որ Վիլհելմը շարունակէ բնակիլ իր այսօրուան վարիչներուն հոգիին մէջ, ու ծափերը դեռ տեսնեն ուժիմի մը հասցէին, որ աշխարհը փոթորկեց եւ ուղեց ժողովուրդի մը գերեզմանը փորել:

Ո՛չ, մենք չենք կարծեր, որ գերման ժողովուրդը

դոհուհակութեան մը զգացումը ունեցած չըլլայ ի՞նչ ուղիին խորը, երբ Պերլինի փողոցներէն մէկուն մէջ տեսաւ բարբարոսութեան ախոյեանը դիտապաստ ինկած :

Մենք չենք կարծեր, որ քաղաքակիրթ ժողովուրդ մը ուղէ խունկ ծխել անարգ դիակի մը վրայ, որ երէկ Եղեռնը կ'անձնաւորէր, եւ ոճրապործի մը պէս անարդէ չէք հայ երիտասարդը, որ իր ընտանիքին տասնեակ մը յոհեցողութեան արիւնը դացեր էր պահանջել՝ Գերմանիոյ ուղիւ երկինքին տակ նոր վայրագութիւններու ծրարիւնները երկնող նախկին Մեծ — Վեզիրէն :

Ո՞ր դերման դատաւորն է, որ պիտի կարենայ վճիռ մը արձակել այդ տղուն դէմ, որ կարծես արդարութիւնը պործադրել՝ երբ մեծերը յամեցան : Ո՛չ, մենք կը յուսանք, որ Գերմանիոյ մէջ ղեռ դատաւորներ կան» :

Համագլխային տրամադրութիւնների մոլեգնոտ եւ անդուսպ արտայայտութեան տիպար օրինակն է հայ Ռամկավար կուսակցութեան Պոսթընի պաշտօնաթերթ «Ազգ» օրաթերթի Մարտ 19ի առաջնորդողը, «Հայուն արդար վրէժը» խորագրին տակ :

«Արիւնարբու դադանը, Հայ Յեղիւն սմէնափայրող երդուեալ թշնամին, շան մը պէս գետին փոռուցաւ դիտապաստ՝ հայ կտրիճի մը զնգակէն, Պերլինի մէկ արուարձանին՝ Շարլոթէնպուրկի մէջ, Հարտլանպըրկըրի փողոցին վրայ :

Կեցցէ՛ : Ձեռքը դալա՛ր Սոզումն Թէհլիրեանի... »

Այս եղաւ ինքնարուեստ եւ հզօր զգացումը, որ երկրաշարժի մը պէս ուժգին ու միաժամանակ ցնցեց հայ սրտերն ի սփիւռս աշխարհի, եւ հպարտ գոհունակութիւնը՝ որ անգուսպ հրճուանքով մը դուրս ժայթքեց ամէն մէկ հայու ճշուած կուրծքէն, ի լուր թուրք բորենիի սատակման :

Կառավարական օրինաց առջեւ՝ Սողոմոն Թէհլիրեան կրնայ յանցաւոր նկատուիլ կամ ո'չ, բայց չկայ մարդկային բարոյականի ու խղճի օրէնք մը, որ անպարտ չարձակէ զայն։ Անտարակո'յս, հանրային դատաստանը — այն անգիր օրէնքը, որ արդարութեան անկաշառ ձայնն է — ո'չ միայն պիտի չդատապարտէ հայ կտրիճի մը այս արարքը, այլեւ պիտի փառաբանէ զայն իբրեւ արժանաւոր ընթացքը ո'ւնէ պատուաւոր մարդէ կակի։

Մենք ապրողներս հրճուանքով կը ծափահարենք հայ արդար վրէժի այս դործադրութիւնը ոճրագործի մը վրայ, որ պարզ ամբաստանեալ մը չէ, այլ դատապարտեալ մը՝ Թէ' իր իսկ երկրին Պատեական Դատարանէն, Թէ' միջազգային օրէնքէն եւ Թէ' մարդկային բարոյականին ու խղճին առջեւ։

Բայց մեզմէ չա'տ աւելի, հայ նահատակներու անիւններն են — Տէր էլ Զօրի անապատի տաք աւազներուն վրայ անթաղ մնացած մեր նուիրական այդ մասունքներն են — որ կը խայտան իրենց ուրախութենէն։

Հայ տառապեալ մամիկին անէ'ծքը, հարիւր հազարաւոր բռնաբարուած ու նահատակ հայ կանանց, տղայոց եւ աղջկանց — ամբողջ կտրիճ սերունդի մը — վրէժն էր՝ յանձին հայ հարազատի մը, որ տարիներէ ի վեր կը հետապնդէր իր ատելութեան առարկան։ Եւ այժմ Տիեզերական այդ Արդարութիւնը կը դործադրուի։

Վերակազմեալ հնչակեանների օրաթերթը՝ «Պահակ» իր Ապրիլ 12ի խմբագրականին մէջ գրում է, «Լոյս մը խաւարին մէջ» խորագրին տակ.

«Սողոմոն Թէհլիրեան ցոյց տուաւ պաշտելի հերոսութիւն մը, յամառ եւ աննկուն կամք, խրոխտ ոգի, անմա'հ, Եհովայական ատելութիւն, մահը դիմագրաւող դիւցազնական քաջութիւն մը, ցոյց տուաւ այն

բոլոր հայկական առաքինութիւնները, որոնք, մեռած կարծուելով Հայաստանի պարտութեամբ, յանկարծ յարութիւն առին, իրենց շողշողուն այլափոխութեան մէջ երեւցան, եւ ամէն հայ իր էութեան մէջ դիպցայ այդ առաքինութեանց վերածնունդը, զգաց թէ լմրոտութիւնը, կռուելու ոգին, վրէժինգիր ատելութիւնը, որ արդարութեան ոգին է, կ'ապրէին իր մէջ, անոնք փճացած չէին, եւ այսպէս՝ իր սրտին մէջ շօշափելով կենսատու զօրութիւնը այս առաքինութեանց՝ հաւատաց, թէ ոչիտի օտարէր եւ վերածնէր անդամ մըն ալ պարտութենէն, աւերէն եւ կործանումէն յետոյ: Եւ ահա՛ իր մէջ յաւերժօրէն անմահ եւ ապրող այս բարոյական արժէքները զգալով, հայ ժողովուրդը մոռցաւ հայկական պարտութիւնը, ձերբազատուեցաւ իր ներքին խռովքէն, յուսահատութեան կաշկանդումներէն, ունեցաւ հաճելի ցնցում մը, իր ընդերքներուն մէջ արբշտալիւ հրճուանք մը, եւ այժմ կը դիտէ ապագան անդրդուելի հաւատքովը իր վերջնական յաղթանակին եւ իր լուսապայծառ վերածնութեան:

Համակ ժողովուրդ մը գահավիժած էր արցունքի հովիտը. մէկ հարուած, մէկ կորովի սիրտ, մէկ մարդ իր հուժկու ափերուն մէջ բռնած կռուող հայրերու անմահ հոգին, զերթ ումբ, զայն արձակեց Մողոքին վրայ, որ կը տիրէ այդ արցունքի հովիտին եւ ահա զայն խորտակող ումբէն ժայթքած բոցերը արեւներ եղան եւ լացող հոգիները լուսաւորեցին պարտութեան արցունքի հովիտը: Յուսահատութիւնը մեռած է այլեւս եւ Յոյսը ազատութեան, Լոյսը երջանիկ ապագային կը շողարձակեն: Սողոմոն Թէ՛՛՛լիւրեան փրկեց ազգին պատիւը»:

ԱՆԳԼՕԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԵՒ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ

Մ Ա Մ ՈՒԼԸ

Ընդարձակ էջեր նուիրեցին Թալէաթի սպանու-
թեան նաեւ անյլեւամերիկեան եւ ֆրանսական թերթե-
րը :

«Նիւ Եորք Ամերիկըն»ը, Ապրիլ 29ի խմբագրակա-
նով, կատարում է պատմական մի կարճ համեմատու-
թիւն զանդուածային կոտորածների շուրջ, գաղափար
տալով հայկական ջարդերի աննախընթաց ծաւալի մա-
սին .

«Սպումոն Թէշլիբեան, Երիտասարդ մի հայ, րան-
տարկուած է Բերլինում, Թալէաթ փաշան, Թուրքիոյ
նախկին Եպարքոսը սպանելու պատճառով: Ամբաս-
տանեալը յայտնում է, որ Թուրքին սպանեց ի վրէժ
անթիւ հայերի եւ հօրն ու մօրը խողխողումին՝ Թա-
լէաթի ժամանակ կոտարուած: Մի գիրք որ զրուած է
նոյնինքն Միացեալ Նահանգների դեսպանի կողմից, հա-
ւանարար իբրեւ վկայութիւն պիտի չընդունուի: Սա-
կայն, այն ամերիկացիները, որ տիեզերական պատ-
մութեան մէջ մեծադոյն մարդասպանը ճանաչուած
Թալէաթի սատակման մասին իմացան, պիտի հետա-
քըրքուին յիշատակներով Հէնրի Մորզընթաուի, որ
իբրեւ դեսպան աշխատեց հայ ժողովուրդի մնացորդը
ազատել Թրքական ջարդից: Պ. Մորզընթաու ոճիրի
ահաւորութեան մասին ասում է:

«Անցեալի մեծ ջարդերն ու հալածանքները թւում
են գրեթէ աննշան բաղդատմամբ հայ ցեղի 1915ին
կրած տառապանքներին: Տասներեքերորդ դարում Ալ-

բիջնեցիների խողխողումը պատմութեան ամենից ազնկտուր դէպքերից մէկն է նկատուում : Մոլեռանդութեան այս պոռթկման զոհ դնացին 60,000 մարդիկ : Ս. Բարթոլիմէոսի ջարդի մէջ սպանուեցին 30,000 մարդ : Սիկիլիական ջարդը, որ համարուում է ամենից դիւայինը, ոչնչացրեց 8000 հոգի : Հատորներ են գրուած հակ վէջ Մատայի հաստաքննութեան վրայ, սակայն այս հաստաքննութեան ցոհերն էլ 8000-ը չեն անցնում : Պատմութեան մէջ թերեւս հայկական ջարդերին նմանող մէկ դէպք կայ միայն, այդ էլ Ֆերտինանտի եւ Իդարեյայի կողմից հրեաների տեղահանութիւնը եւ վտարումն է Սպանիայից : Ըստ Ծրէակոտ պատմաւորի, իրենց տներից առնուելով արմատախիլ եղան ու քշուեցին Եւրոպա եւ Աֆրիկա 160,000 մարդ : Սակայն այս բոլոր նախկին հալածանքները երեւում են չնչին բաղդատմամբ հայերի տառապանքներին, եւ առնուազն 600,000-ից մէկ միլիոն հայերի փճացման» :

«Պատերազմի ընթացքում կատարուած ջարդերի մէջ Թալէաթն է զլխաւոր դրդիչը : Նա բաց է ի բաց յայտարարեց դեսպան՝ Մորզընթաուին հայ աղփը բնաջնջելու իր նպատակը» :

«Առարկելնիդ աւելորդ է, ասաց Թալէաթը ի պատասխան Մորզընթաուի խնդրանքներին : Արդէն հայերի երեք չորրորդը փճացրինք : Բիթլիսի, Վանի, Էրզրումի մէջ հայ չի մնացել : Այս պահուս հայերի եւ թուրքերի միջեւ ատելութիւնը այնքան սաստիկ է, որ անհրաժեշտ է մեր հաշիւները մաքրել նրանց հետ : Եթէ մենք չանենք, իրենք պէտք է վրէժխնդիր լինեն» :

«Հայերի մեծ մասը խողխողելուց յետոյ, Թալէաթ Մորզընթաուին արաւ, ինչպէս այս վերջինը որակում է, «ամենազարմանալի խնդրանքը, որ երբեք լսուած է» : Այդ խնդրանքն է .

«Խնդրում եմ, որ ամերիկեան կեանքի ապահո-

վաւրութեան ընկերութիւններից ստանաք եւ մեզ ուղարկէք իրենց մօտ ապահովագրուած հայերի լրիւ անուանացանկը: Բոլոր հայերն էլ մեռել են եւ ժառանգութեան դրամները գանձող ժառանգներ չեն մնացել: Անշուշտ այդ բոլոր դրամները պատկանում են Օսմանեան պետութեան: Հիմա նրանցից օգտուողը կառավարութիւնն է: Պիտի անէ՞ք»:

«Այս առաջարկը, որի համաձայն Միացեալ Նահանգների դեսպանը պէտք է օգնէր թուրքին իր խողաժողովուրդի կեանքի ապահովագինը ստանալու՝ այնքան անհանդուրժելի էր Մորզընթաուին, որ զայրոյթով մեկնեց: Թէ ինչ պիտի անէ Բերլինի դատարանը այն երիտասարդի հետ, որ իր մարտիրոսուած ժողովուրդի վրէժը լուծեց նրա դահիճից՝ չղիտենք: Սակայն դժուար պիտի չլինէր դուշակել, թէ Մորզընթաուի դրբից մէջ բերուած վկայութիւնները ինչ ազդեցութիւն պիտի գործէին մի ամերիկեան դատարանի վրայ, ասենք Օքլահոմայի մէջ»:

Նոյնանման դատողութիւններ ու դնահատութիւններ են արտայայտում անգլիական թերթերը, առանց ոչինչ աւելացնելու եղածի վրայ: Ֆրանսական մամուլում խնդրի առթիւ լոյս տեսած յօդուածներից ուշադրաւ է «Ժուռնալ տը Դէբայի» քաղաքական բաժնի խմբագրապետ Օլիւստ Կովէնի յօդուածը, ուր բաւական ճիշտ բնորոշուած է Թալէաթը իբրեւ մարդ եւ քաղաքական դործիչ:

Օլիւստ Կովէն «Տէպա»յի մէջ խօսելով Թալէաթ փաշայի սպանութեան մասին, կ'ըսէ. —

«Եթէ որեւէ սպանութիւն չ'արդարանար, ասիկա կը բացատրուի ինքնիրմէն: Թալէաթը մէկուկէս միլիոն հայերու բնաջնջման հրաման տուողն է: Անտարակոյս, իբրեւ հաւանող եւ մեղսակից ունեցած է Իթթիհատի

կառավարութեան եւ կոմիտէին միւս անդամները եւ գերման դեսպանատունը: Առանձին չէր դործեր:

Ան վարչաձեւ մը եւ մեթոտ մը կը մարմնացնէր: Բայց իբրեւ հաւատարիմ համիտեան բռնակալութեան, խարդախուած բարենորոյիչի, որոշած էր ջնջել հայկական խնդիրը կայսրութեան մէջէն, հայերը բնաջնջելով: Ոչ մէկ ատելութիւն կ'ողեւորէր զայն. ծրագիր մը կը կը դործադրէր: Վայրսօղ եւ շէնչող՝ խղճի կատարեալ հանդարտութեամբ հարթումի եւ կայսրութեան միութեան կը հետամտէր: Այս մարդը որ մերթհնչեղ ծիծաղով մը կը խնդար, ամենէն ահաւոր աւերիչներէն մէկն եղած է մարդկութեան: Լուտենտորֆի եւ Վիլհելմի պէս կը տրամաբանէր: Երբ Պ. Մորկընթաու կը մեղադրէր զայն հայերու ջարդերու առթիւ, չէր ժխտեր. «Կը տեսնէք թէ, կ'ըսէր ան, մեզի համար ամենամեծ խնդիրը պատերազմը չահին է»: Ան խնդիրը կը լուծէր անհետացնելով դինքը նեղող հարիւր հազարաւոր մարդիկը: Ինչպէս Պերլինի իր տիպարները, վիթխարի ծրագիր կը հետապնդէր:

Թալէաթ ամենաուժեղ դէմքն է իթթիհատի, որ անդունդ առաջնորդեց օսմ. կայսրութիւնը: Պարզ ցրուիչ, յետոյ հեռագրական պաշտօնեայ, նաւերը լեցնող եւ պարպող բեռնակիրներու թիկունքը ունէր: Կրթութեանէ ղուրկ՝ ուղեղը լեցուած էր անկարգօրէն, բնածին տրամաբանութիւն մը ունէր եւ անդիմադրելի կամք մը: Իր առերևոյթ բարեմտութիւնը և կարգ մը դործերու մէջ ցոյց տուած իր դիւրահաղորդութիւնը համակրանքներ վաստկեցուցած էին իրեն: Շատ մարդ խաբած էր: Էնվերի եւ Ջեմալի հետ Խալիֆա Սուլթանը վերածեց «իրատէի մեքենայի»: Ահաբեկումի տակ պահեց Սուլթան Մէհմէտը: Ծագումով Փոմաք, անհաւատ, ազատ մտածող, արհամարհոտ Գուրանի բո-

լոր պատուէրներուն հանդէպ, անձնատուր եղաւ համիւսմական եւ թուրանական քաղաքականութեան:

Նուազ կաշառելի, դոնէ իր ասպարէզի սկզբները — քան թէ պայքարի ընկերները, ձեռնարկած էր վերանորոգել թուրքիոն, ըստ Ֆրանսական յեղափոխութեան սկիզբներուն, սրոնց մասին միայն հատուկտոր տեղեկութիւններ ունէր: Տանդոնի կերպարանքին տակ, Ռոպիէոի պարզութիւնը կը կեղծէր: Էնվեր ինքզինքը նափոյէոն կը կարծէր, Զեմալ Պառան եւ Քարիէն միանգամայն կը կեղծէր: Այս եռապետութիւնը կը կառավարէր վեհապետօրէն, առանց ուշադրութիւն ընելու ո՛չ Սուլթանին, ոչ երեսփ. ժողովին, ոչ ծերակոյտին: Անոնցմէ ոչ մէկը սիրճախօս չէր, երեքըն ալ թոյլ կուտային որ խամսճիկները խօսէին, մինչ իրենք կը զործէին:

Թալէաթ բարեկամ նկատուած է Ֆրանսայի, կարգ մը Ֆրանսացիներու կողմէ թերեւս, արդարեւ, Ֆրանսացիներու համար աւելի անձնապէս համակրանք ունէր քան զերմաններու նկատմամբ: Սակայն, շուտ ճանչցաւ թէ կայսրութիւնը բոնսլթեամբ վերանորոգելու իր դործը, կրնայ միայն կատարուիլ, Գերմանիոյ հովանաւորութեամբ եւ զործակցութեամբ: Միայն Գերմանիան պիտի կրնար եռապետութեան եւ անոր մարդոց դիկտատորութեան պահպանումը ապահովել: Համակրալիք ըլլալով հանդերձ հանդէպ Ֆրանսացիներուն, զորս կը խաբէր, Թալէաթ վարեց զերման քաղաքականութիւն: Համաշխարհային պատերազմին ծագման տակ, անցաւ Գերմանիոյ կողքին: Գերմանոթուրք զինակցութեան դաշինքը կնքուեցաւ 1914, Օգոստոս 4ին: Այն բոլոր պետութիւններէն որոնց աջակցութեանը վրայ յոյս ունէր աւստրօ — գերման միութիւնը, միայն թուրքիան արդարացուց այդ յոյսը՝ 1914ին:

Մինչդեռ Համաձայնութեան ներկայացուցիչները Բարձրագոյն Դրան հետ կը բանակցէին, չէզոքութեան դաշինք կնքելու համար, փոխանակ նեղուցները պրաւել տալու, թուրք կառավարութիւնը արդէն ղինակցած Գերմանիոյ հետ, Ռուսիոյ դէմ յարձակում կը պատարաստէր եւ կ'աշխատէր ամրացնել Տարտանէլը:

Թալէաթ ղիտէր թէ իր անկողնին մէջ պիտի չմեռնէր: Զինադադարէն ետքը, Պոլսոյ մէջ մահուան դատապարտուած, թերեւս կը զարմանար մինչև այսօր: Վերջացած չըլլալուն, ճակատագիրը զայն զարկաւ Պերլինի մօտ, իր երկրորդ հայրենիքին մէջ: Այս մարդուն համար, զարձեալ գեղեցիկ մահ մըն է»:

ԹՐԹԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ

Ինչպէս վերը ակնարկում է Պոլսոյ «Ճակատամարտ»ը, թուրք մամուլը զանց առաւ Թալէաթի սպանութեան բուն պատճառները, ամէն կերպ քողարկեց դրսի մամուլին այդ առթիւ յուզած ինդիւրները՝ դէպքին տալով սովորական «քաղաքական ոճիրի» բնոյթ»¹⁾ Իրեւ նմուշ այդ կարգի գրութիւնների յիշատակենք մէկը: Թուրք թերթերից «Իլէրի»ն գրում է.

«Պատերազմը գլխատման վայրի՝ սպանդանոցի վերածեց աշխարհը: Արդարեւ այս երկարատեւ իրեր-սպանութիւնը յոգնեցրեց ու տկարացրեց մարդկութիւնը: Ի՛նչ էլ որ լինի մարդկութիւնը ցանկանում է որ խաղաղութիւնը վերահաստատուի: Սակայն արիւն-հեղութիւնը դեռ շարունակւում է. չեն կարողանում հրաժարուել կռուից: Տեղ տեղ սպանութիւններ ջարդեր են լինում: Այդ սպանութիւններից ուշադրութիւն են պրաւում նրանք, որոնք պործւում են աղպային թելադրութիւններով: Որեւէ ազգի քինախնդրութիւնը

կամ որոշ մարդկանց համոզումը եթէ երբեք անհատի մտքի մէջ խտանայ, այդ անձը կարող է ամենից ահուելի ոճիրը դործել:

«Արդարեւ յաճախ պատահում են այդպիսի միջադէպեր: Սակայն հազուադէպ է, որ նրանք տեղի ունեցած լինեն այսպիսի ընդարձակ սահմանների մէջ: Կարճ ժամանակում բաւական քաղաքական ոճիրներ գործուեցին: Պէտք է հետազօտել նրանց պատճառները ու գաղտնիքը հասկնալ: Ազգերը կանգ չեն առնում զոհողութիւնների առջեւ՝ ամէն արգելք յաղթահարելու, իրենց նպատակին հասնելու համար: Ձեռք ուզում խորաքննել այդ դէպքերի պատճառները: Բայց, անշուշտ իմաստ եւ կարեւորութիւն ունին այդ իրերայաջորդ դէպքերը: Փարիզը երկու դէպքերի թատր եղաւ: Իսաափաշային սպանեց Ռուստէմ Աւնին, իսկ Վենիզելոսը վէրք ստացաւ իր մէկ հայրենակցի կողմից մահափորձի ժամանակ: Սպանիոյ մէջ Տաթոն սպանեցին: Քիչ յետոյ Բերլինի մէջ էլ մի հայ սպանեց Թալէաթ փաշան: Զինադադարից ի վեր, առաջին անգամը լինելով, քաղաքական ոճիր գործուեց այնտեղ: Ինչպէս տեսնում ենք, ազգերի ճակատագրի հետ առնչութիւն ունեցող եւ քաղաքական գործերի վրայ ազդող անհատականութիւններ զոհ են գնում զնդակի: Թալէաթ փաշան էլ չազատուեց: Մեր թուած բոլոր դէպքերում մահափորձերը կատարուած են ազգակիցների կողմից: Մինչդեռ Թալէաթ փաշան մի հայի, եւ նոյնիսկ պարսկահայի, կողմից սպանուեց: Ամէն բանի մէջ բացառութիւն կողմող նախկին վարչապետը այս դէպքում էլ բաժանուել է իր նմաններից: Ստուգիւ, քաղաքական յեղաշրջումներին, կոմիտէի պայքարներին մասնակի անձանց վախճանը զնդակն է կամ պարանը: Այսպէս՝ Թալէաթ փաշան եւ Վենիզելոսը միեւնոյն դիրքի մէջ են գտնուում: Երկուսին էլ միեւնոյն վախճանն էր սպա-

սում: Երկուսն էլ մահափորձի ենթարկուեցին: Միայն թէ Թալէաթ փաշան օտար քինախնդրութեան գոհ գնաց, դերժ մնալով իր ցեղակցի մէկ ցաւալի յարձակումից»:

Սակայն, որքան էլ երկդիմի ու վերապահ գտնուեց թուրք մամուլը իր ամբողջութեան մէջ, մէկ երկու թերթեր այնուամենայնիւ քաջութիւն ունեցան արդար լինելու Թալէաթի մասին: Այս կարգի գրութիւնների մէջ յատուկ արժէք է ներկայացնում թուրք նշանաւոր գրագէտ Ճէնայօ Շէհապետտինի յօդուածը, որ «Գիշատիչ թռչունները» խորագրով տպադրել է նա «Փէյյամ Սապահ»-ի մէջ: Ժամանակակիցներից Շէհապետտինը թերեւս միակն է, որ յաջողել է թափանցել մեծ մարդասպանի ոյու խորքերը ու դրսեւորել:—

«Թալէաթ կատաղի փառամով մըն էր, երեսփոխանութիւնը չզսհացուց իր մեծամոյութիւնը, անբաւական եղաւ նաեւ նախարարութիւնը, թերեւս մեծ եպարքոսութիւնն ալ արհամարհեց: Ան ամէն օր քիչ մը աւելի ձեռնհասութիւն, քիչ մը աւելի ուժ, քիչ մը աւելի տիրապետութեան իրաւունք չահելու կ'աշխատէր: Ի գին ամէն բանի ուղեց անդուլ ընդարձակել իր ազդեցութեան սահմանները: Ուղեց որ իր շուրջը կազմուի գովաբանողներու օղակ մը, ստրկացողներու շրջանակ մը, փառքի լուսապսակ մը՝ թէեւ կրկներեւոյթ: Թալէաթի համար դրամը երբեք նպատակ չեղաւ, ոսկին եւ արծաթը կը սիրէր, որովհետեւ անոնց փայլով կարելի էր երեւալ: Անոր իտէալն էր «երեւալ», երեւալ, միշտ երեւալ, միշտ քիչ մը աւելի բարձրանալով երեւալ: Եւ օրին մէկը զայն մեր գլխուն վրայ տեսանք: Այս ստորածինին մեկնակէտէն մինչեւ հասած դիրքը ուղղահայեաց գիծ մը միայն կայ, հակառակ ասոր դեռ չէր յագեցած բարձրանալէ: Քանի իր

աստիճանը բարձրացաւ, այնպէս կարծեց թէ հոգին, ուղեղը, սիրտը, հմտութիւնը, հայեցողութիւնը և հետատեսութիւնն ալ մեծցան, բարձրացան... Թալէաթ չատ դիւրաւ ինքնախարէութեան անձնատուր եղաւ, մանաւանդ որ իր ականջները լեցուեցան շուրջիններուն ներքողականներով: Դիւրին եւ արագ յաջողութիւններով արբեցաւ ինքնավստահութեամբ: Իր առջեւը ա՛յլ չէր կրնար երեւակայել ո՛չ մէկ պատնէշ՝ որ իր յաղթանակներուն արգելք ըլլար: Կարծես իր իւրաքանչիւր փափաքը ճակատագրի վճիռ մը եւ իր իւրաքանչիւր փափաքը նախասահմանութիւն մըն էր: Իր աստղին ցոյց կուտար երկինքները եւ իր ուժերը չէր հարցուփորձեր «վեր, աւելի, աւելի վեր» ըսելով: Թէ բարձրանալ, թէ տարածուիլ կ'ուզէր. կարելի է ըսել թէ որոշած էր Թուրանի բախտորոշը: Ծիշդ է որ քանի բարձրացաւ, երեւաց, բայց իր տեսողութեան չրջանակը չընդլայնեցաւ: Հրդեհի աշտարակին զագաթը բարձրացող կոյր մըն էր: Արեւ կարծեց այն հրդեհը՝ որ մեզ չըջապատած էր: Անկարող էր զանազանելու կենսատու եւ կիզիչ ջերմութիւնները... առաքինութիւն էր այն ոճիրը՝ որ իրեն նպաստաւոր էր: Կը ճանչնար միայն այն օրէնքները, որ իր ցանկութիւններուն կը ծառայէին: Ծշմարտութիւնը ընդունելի էր, ցորչափ բարձրանալու միջոց մըն էր՝ ճիշդ սանդուխի դասիկոններու պէս: Անարգ էին բոլոր այն նուիրականութիւնները, որ իր օգտին չէին յարմարեր: Լեզուին վրայ միշտ հանրային սէր, սրտին մէջ միայն անձին սէր կար: «Մեծ» կը ճանչնար զանոնք որոնցմէ կը վախնար, եւ վախցողներուն մէջ արժանիք կը տեսնէր: Այն արժանիքը որ անոր հետ կը մրցէր՝ հրէշ մըն էր, որուն գլուխը պէտք էր ճղմել: Թալէաթի համար ազգային եղբայրներ էին «մէրճէզը ումումիի անդամները», իսկ հայրենիք էին

«Իթթիհատի զլիւպները» :Իր թշնամիները՝ Իթթիհատի թշնամի, Իթթիհատի հակառակորդներն ալ աղղին թշնամիներն էին : Կը նախընտրէր որ պետութիւնը իր ձեռքին մէջ մեռնէր, քան թէ բարդաւածէր ուրիշներու ձեռքին մէջ : Իր փառատենչութեան յագուրդ տալու համար Տրիպոլսոյ պատերազմը բացաւ, իր փառատենչութեան յագուրդ տալու համար Պալքանեան պատերազմը բանալ տուաւ, իր փառատենչութեան յագուրդ տալու համար Ղէնքով դրաւեց եւ գրաւել տուաւ Պապը Ալին : Թալէաթ «ոչինչ» մը չէր, «ոչինչ» մը յեղափոխութիւն մը չի կրնար կատարել եւ եթէ անոր «ոչինչ» ըսենք արդարացում մը գտած կ'ըլլանք իր վարչական սխալներուն : Ան ոչինչ չէր . «Կոմիթէճի» մըն էր որ կը գերադանցէր Սանտանսքին, ահարկու «Կոմիթէճի» մը . . . չար տաղանդ մը ունէր . Թակարդ լարելու, դարանակալ ըլլալու, յանկարծակիի բերելու ընդունակ, խարդախ, լարախաղաց, խաբեբայ տաղանդ մը : Թէ՛ իր անհատական կեանքին, թէ՛ հանրային կեանքին մէջ Թալէաթի յենարանը, լծակը, ուժը տոկունութիւնը միեւնոյն բանն էր . — Էմբրիկ :

Շատ խոնարհ խաւէ մը բարձրացաւ ամենէն բարձրը զիրքին շնորհիւ Էմբրիկի : Սակայն, իր բախտածառը որքան բարձրացաւ, այնքան յայտնի եղաւ որ արմատները աղբի մէջ էին : Թալէաթ ուր որ ալ բարձրանար, կը տեսնուէր որ ոտքին ցելի ծանր զանգըլած մը փակած է : Անոր եպարքոսութիւնը տեսակ մը օձային արքայութիւն էր . . . Քանի բարձրացաւ, տափատին կարկտանները երեւցան : Կուրծքը բաւականաչափ լայն չէր՝ կարենալ շնչելու համար բարձր սարերու վրայ : Քանի բարձրացաւ այնքան զգաց իր կուրծքի տկարութիւնը եւ մտածեց թէ փրկութիւնը խաւ մը

աւելի բարձրանալու մէջ է : Ու այս մտածումով մա-
ղըլցեցաւ ու մաղցեցաւ եւ երբ եպարքոսութեան հա-
սու , ինքն ալ զդաց իր կուրծքին տկարութիւնը :

Ա'լ հասկցած էր թէ՝ նոյն իսկ զինք դարպասողնե-
րու աչքին «արհամարհուած արձան» մըն էր : Ինքն ալ
զգացած էր որ թէ դիրքը եւ թէ համբաւը պատմու-
թեան տողեւ զինքը ամբաստանող վկաներ պիտի լլլա-
յին : Յոյսը անոր համար այլեւս չնշարդեւութիւնն էր :
Ամէն մէկ յաջողութեան մէջտեղը կար իրեն սպասող
անքնութիւն որ որեւէ մղձաւանջէ աւելի տառապազին
էր : Կեանքը իր էութիւնը կրծող որդ մը եղած էր ,
այտերը խոռոչացան կանխահասօրէն եւ մազերը ալեւո-
րեցան քառասուն տարեկանէն առաջ : Կը զգացուէր , որ
դադաղը պիտի չուշանար անոր իսկական հասակը չա-
փելու :

Հակառակ իր պաշտօնական փայլին , Թալէաթ
ապրեցաւ դժբախտ : Ամէն բանի արժանացաւ , առանց
ոեւէ բան վայելելու : Վերջին անգամները դայն տեսայ
պաշտօնական հացկերոյթի մը մէջ : Կ'ապահովցնեմ թէ
իր յօնքերը վիշտի թոյնով լեցուն էին , այնքան տխուր
էր եւ սիրտը արիւնոտ : Կեղծ ծիծաղով մը անտաշ
դուարթութիւն մը ցոյց տալու համար այնքան կը բըռ-
նադատէր ինքզինքը որ...

Թալէաթ ունէր սատանայական գոռոզութիւն մը՝
որ կը ջանար պարտկուիլ խորամանկութեան մտերմիկ
ձեւերու մէջ : Գաղաքական պարտութեան մը հաւանա-
կանութիւնը անոր գոռոզութեան համար անհանդուր-
ժելի հեռանկար մըն էր : Եւ սակայն կը զգար թէ ամէն
քայլ զինքը կը մօտեցնէր այս հաւանականութեան : Ան
կը գիտակցէր որ այս յափշտակուած փառքի ճամբան
ուշ կանուխ պիտի յանդի անկման եւ քայքայման...

Երեք օրէ ի վեր վայրկեաններ կ'ունենամ ուր կ'ուզեմ գլթալ իրեն , եւ եթէ փոխանակ սովորական յանցաւորի մը պէս փախուստի ամօթը նախընտրելու՝ քիչ մը աւելի դիմադրական ուժով մնար այն դիրքին վրայ , ուր ճակատագիրը զինքը բարձրացուցեր էր եւ վախճանական ժամուն Ռպէսփիէուի մը կորովամտութեամբ քալէր դէպի կառափնատ , օ՛հ , ահա կը զգամ որ իրեն պիտի գլթայի :

Վ Ե Ր Զ

Այս գիրքին փիշեցները սիրայօժար պատրաստած է պ. ԹՈՐՈՍ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ :

Այս գիրքը ամբողջովին շարած է «Յուսաքեր»ի գրաշար ՊԵՏՐՈՍ ՄԵՏԻԿԵԱՆ , տպագրութիւնը աւարտած է 1953 Հոկտեմբեր թին :

ՅԱՆԿ ՆԻԻԹԵՐՈՒ

	էջ
Դատատեանը եւ դատավճիռը	
Կենսագրական նոթեր	6
Երկու խօսք	9
Յառաջարան	21
Մայրիկիս	38
Ա.— Սերպիայից վասպուրական	43
Բ.— Ո՛հ՞ Եղեռնը	73
Դ.— Մուրատի հետ	98
Դ.— «Մեր հայրենիքը կորցրինք»	127
Ե.— Պոլսում	117
Զ.— Դէպի Ամերիկա	207
Է.— Որսի հետքերով	235
Ը.— Մայթի վրայ ընկաւ հրէշը	300
Թ.— Դատավարութիւնը	334
Ժ.— Դատախազը պահանջում է մահապատիժ	335
ԺԱ.— Ո՛չ, յանցաւոր չէ	400
Պօզոս Նուպար փաշայի նամակը	428
Յաւելուած	429

«ՅՈՒՍԱՔԵՐ»Ի ՏՊԱՐԱՆԷՆ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ԵՆ

Ե. Գ.

ԵՂԻՇԷԻ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ	
Թարգմ. դր. Ե. Տէր Մինասեանի, 322 էջ	60
ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ	
Թարգմ. Ստ. Մալխասեանցի 600 էջ, գին 100 Ե. դ. կազմուած	110
ԳԷՕԹԷ	
Ընտիր երկեր, թարգմ. Ա. Աբեղեան, Ա. Խատոր, 364 էջ	100
ՊԱՅՔԱՐ, ՆԱՐԴՈՍԻ, ՎԷՊ, 176 էջ	30
ՍԻԼԻՀՏԱՐԻ ՊԱՐՏԷՋՆԵՐ	
Զապէլ Եսայեանի, 200 էջ	25
ՆԵՂՈՒՑՆԵՐ	
Վ. Նաւասարդեանի, 480 էջ	100
ԲՈՂՇԵՒԻԶՄԸ ԵՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ	
Վ. Նաւասարդեանի, 676 էջ	100
ԴԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ ՈԳԻՆ	
Վ. Նաւասարդեանի, 230 էջ	50
ԴԷՄՔԵՐ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԷՆ,	
Գ. Լազեանի, պատկերազարդ 400 էջ	80
ԳՈՐՇ ԳԱՅԼԸ ԿԱՏՂԵՐ ԷՐ	
Գ. Թազուրեանի, 424 էջ	60

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

ՓԱԽՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ	
Թարգմ. ակադղ. Ստ. Մալխասեանցի	
ՍԻԱՄԱՆԹՈՅԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ	
Մէկ Խատորով	